

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK XLVIII

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XLVIII

SZERKESZTI

**DOBI EDIT
HOFFMANN ISTVÁN
NYIRKOS ISTVÁN
TÓTH VALÉRIA**

DEBRECEN, 2010

**KIADJA A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKE**

Lektorált folyóirat.

© *Dobi Edit, Hoffmann István, Nyirkos István, Tóth Valéria*, 2010
© *Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli
elektronikus terjesztés jogát*, 2010

Internet: <http://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/48>

ISSN 0541-9298 (Nyomtatott)
ISSN 1588-7162 (Online)

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar
Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató

Technikai szerkesztő: Reszegi Katalin
Készült a Debreceni Egyetem sokszorosító üzemében.

Széljegyzetek a Szovárd-kérdéshez*

Az alább olvasható tanulmány megírásához BENKŐ LORÁND Szovárd-kérdésről készült monográfiája (2009a) szolgált kiindulópontul, s az itt megfogalmazott gondolatok — az ismertetés és a tanulmány műfaji kettősségébe ágyazva — szorosan e BENKŐ-munkához kapcsolódnak, annak témaköreire reflektálnak. Az írásnak szomorú aktualitást adott az, hogy 2011. január 17-én, életének 90. évében BENKŐ LORÁND elhunyt. Az utolsó munkájához fűzött „széljegyzetekkel” az emléke előtt is tisztelegni kívánok.

1. Nehéz helyzetben van a kutató akkor, ha olyan munkáról kell elfogulatlan véleményt mondania, objektíven nyilatkoznia, amelyhez egyúttal nagyon is erős érzelmi szálak fűzik. Túlzás nélkül állíthatom, hogy régen vártam (ha egyáltalán) olyan szellemi izgalommal és kíváncsisággal könyv megjelenését, mint BENKŐ LORÁNDnak a Szovárd-kérdésről írott „fejezeteit”. Talán ez a felfokozott érdeklődés és a munka gondolatébresztő volta is közrejátszott abban, hogy a legkevésbé sem tudtam megálljt parancsolni a reflexiók áradásának. Arról, hogy a Szovárd-problematika az utóbbi években igen erősen foglalkoztatta a mű szerzőjét, régóta tudomásom volt, és nemcsak az újabban megjelent publikációkban itt-ott elejtett vagy éppen nagyon is célzatosan tett megjegyzéseiből (lásd pl. 2009b: 9), hanem világosan jelezte ezt annak a névtörténeti szemináriumnak a tematikája is, amelyen — bár azt Benkő tanár úr az ELTE magyar szakos hallgatói számára hirdette meg — debreceni nyelv- és névtörténészként volt alkalmam részt venni. Az alapvetően ómagyar névtani kérdésekkel foglalkozó szeminárium egyik központi problematikája éppen az a *szavarti aszfali*-kérdés volt (annak igen gazdag tudománytörténeti, filológiai, nyelvtörténeti, történettudományi háttérével együtt), amely az itt elemzett munka megszületéséhez is az egyik apropót szolgáltatta. A szeminárium részletes bepillantást engedett Konsztantinosz császár életébe, írói, tudósi, historikus munkásságába, az ezt megítélő kutatók (nyelvészek, történészek) egész nézetrendszereibe, és a szemünk előtt elevenedtek meg és váltak egyre világosabbá a híres munka, a De administrando

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

imperio (DAI) szövegvizsgálatából levonható és többek között a *szavarti aszfali*-t érintő tanulságok. Persze BENKŐ tanár úr közel sem árulta el (vagy ahogyan ő fogalmazott: „lőtte le”) az elképzelései, ötletei minden részletét, így az ezekre kíváncsi hallgatóságnak meg kellett várnia a könyv megjelenését. A könyv pedig 2009-ben többek (elsősorban az e helyütt név szerint is megemlíthető Szentgyörgyi Rudolf) hathatós közreműködésével, a korábbi névtani témájú BENKŐ-kötetekhez (1998, 2003) hasonló külsővel és az Akadémiai Kiadó jóvoltából napvilágot is látott.

2. A Szovárd-kérdés összetett problematikáját nyelvtörténeti, történettudományi, forráskritikai szempontból taglaló kötet a szerző vallomása szerint valójában csupán a középső egysége lett volna egy három részből álló összefüggő nagy munkának. A Szovárd-problematika — amely az egész kérdéskomplexum kulcsa — a legszorosabban érintkezik egyfelől Konsztantinosz császár munkájának *szavarti aszfali* vonatkozásaival, illetőleg kapcsolódik más oldalról a Gesta Hungarorum szerzőjének, P mesternek a családtörténetéhez, származásának az ügyéhez is (9 — a pusztá lapszámok hivatkozásként minden esetben a BENKŐ 2009a lapszámaira vonatkoznak). Noha a Szovárd-kérdést mintegy keretbe foglaló két „fejezetet” önálló munkákban tervezte feldolgozni BENKŐ LORÁND (talán lesznek, akik valóra váltják a terveit), az itt tárgyaltak kapcsán is meghatározó legfontosabb elképzeléseit „rövid foglatban” ebben a kötetben is közrebo csátotta.

A Szovárd-problematikát BENKŐ a történeti névtan keretei között tartotta bemutathatónak (10). A történeti névtan mindig is közel állt a szerzőhöz, és noha sokféle egyéb kötelezettségei gyakran más irányokba szólították, az utóbbi évtizedekben jól láthatóan nagy kedvvel és lendülettel tért vissza e tudományterülethez. A most kézbe kapott munka is szemléletesen mutatja ugyanakkor, hogy BENKŐ LORÁND felfogásában a történeti névkutatás igen összetett diszciplínaként jelent meg, amely a művelőitől a legfőbb történeti stúdiumok: a nyelvtörténet, a történeti szociolingvisztika és pragmatika; a település- és birtoktörténet mellett olyan területeken is jártasságot követel meg, mint például a forráskritika vagy éppen a történeti földrajz.

BENKŐ LORÁND itt is alkalmazott munkamódszerének legfontosabb elemei valójában P mester gesztájának tanulmányozása és felfejtése során kristályosodtak ki, s eredményesen használhatta aztán azokat nemcsak a geszta, hanem az utóbbi időkben a látókörébe került Konsztantinosz-mű analízisekor is. A módszer lényegét abban az alapelvben foglalhatjuk össze, hogy a vizsgálatok előterébe magának a műnek a szövege, annak belső összefüggései állítandók, s az ebből levont közvetlen következtetéseket kell szembesíteni aztán a korabeli történeti és nyelvi valósággal. A korábbi tudományosság módszerével szemben — amely éppen ellenkezőleg: a mű szövegén kívüli, külsődleges tényezőkben kereste a megoldásokat, s azt vetítette vissza az adott munkára — ezt az újabb

idők filológiájában egyre többek által alkalmazott eljárást tekintette az „egyedül célravezető szemlélet”-nek (15).

P mester munkájával összefüggésben ugyanakkor azt is meggyőzően szemlélte BENKŐ LORÁND, hogy nemigen lehet megérteni a *Gesta Hungarorum*ot és feltárni annak sokszor rejtett összefüggéseit anélkül, hogy ne vennénk figyelembe szerzőjének nagyon is mély beágyazottságát a kor társadalmi, nemzeti viszonyainak szövevényes érdekhálózatába, és a sorok mögé rejtett céljai között azt, hogy az írás tekintélyével miként igyekezett saját korának (a családi, rokoni, baráti kötelékéhez tartozó személyeknek) az érdekérvényesítő törekvéseit, birtokaspirációit bizonyos mértékig kiszolgálni (19). Honfoglalás-történetét úgy komponálta meg, hogy „műve céljának megfelelően minél több saját korabeli személy, esemény, törekvés, érdekviszony tükröződjék a szövegben, és szentesítsék az írás erejével, ebbéli szándékai ugyanakkor ne fedődjének fel közvetlenül kortársai előtt” (33). Ilyen megközelítésben pedig maguk a forrásokban szereplő nevek sem szemlélhetők önmagukban, hanem csakis szövegbeli és történeti háttérükkel együtt foghatjuk őket eredményesen vallatóra.

A szöveg belső összefüggései és az esetleges külső, az adott korok valóságviszonyaiból leképeződő tanulságok közötti kapcsolatok feltárásának igényével fordult aztán BENKŐ nemcsak P mester gesztája, hanem Konsztantinosz munkája felé is, az utóbbihoz — bizonyára éppen a *Szovárd* és a *szavarti* elemek esetleges összefüggései kapcsán — az előbbitől jutva el. Mindkét munka szerzőjéről megfogalmazott olyan, a személyiségükre, a származásukra és a kapcsolataikra vonatkozó észrevételeket is, amelyek új, eddig nem sejtett összefüggéseket hoztak a felszínre.

Anonymus származásáról például nemcsak azt tudjuk meg, hogy a gesztában szereplő P monogram Péter győri püspököt és kancellárt rejti (33), hanem azt is, hogy az anyja egy Anna nevű görög nő (42), az apja pedig valószínűleg a Szovárd nemzetség kiemelkedő alakja, Velek lehetett (91), és így maga is a Szovárd nemzetséghez tartozott (27, noha a történettudományi szakirodalomban fölvetődött a Torda és az Aba nembeli származás lehetősége is). Az érdekköréhez tartozó nemzetségek közül a Csák, Szalók, Szemere nemzetség említhető meg mint olyanok, amelyeknek gesztájában is kitüntetett szerepet ad (27). Elsősorban műve utóélete és a krónikákban való felhasználása kapcsán szintén nem lényegtelen, hogy bensőséges kapcsolatot tartott fenn Endre királlyal (47). Tudós hajlamú klerikusként, aki magiszteri fokozata alapján vélhetően külföldi tanulmányokat is folytatott, iskolatársával együtt (aki a Csák nembeli Miklós ispán, és N monogrammal szerepel a gesztában) az ókori történelmet tanulmányozta, majd könyvet írt a görögök háborúiról (20). Ekkor fordult a figyelme a magyarság története felé (16), és írta meg végül azt a honfoglalás-történetet, ami — erre vonatkozó írott források, sőt szájhagyományok híján — valójában teljes mértékben a saját kompozíciója, „grandiózus elmeszüleménye”, és lényegében személy- és

helynévismeretén alapul (17). Részben származásából adódóan a latin mellett bizonyos fokú görög nyelvvismerettel is rendelkezhetett, és többfajta minőségben is megfordult Bizáncban (42). Közegéből elsősorban írói vénájával, sokrendbeli ismeretanyagával, széles látókörével, találékonyságával, céltudatosságával emelkedett ki (16). Elősorolt gesztáírói erényei — talán nem véletlenül — sok tekintetben emlékeztetnek mindazokra a jegyekre, amelyek Konsztantinosz császár írói tulajdonságainak BENKŐTől kapott jellemzésében is visszaköszönnek.

A bizánci császár területeket, országokat, vezéreket, népeket leíró munkája nagyon céltudatos korai történeti földrajz, amelynek a tudományos értékét elsősorban az adja, hogy a kelet-európai népek őstörténetének megismeréséhez (a 4–10. század vonatkozásában mindenképpen) mindmáig a legalapvetőbb forrásként szolgál. A bizánci császári udvar Konsztantinosz korában mintegy leképezi a korai bizánci reneszánszt. Ő maga például foglalkozik többek között művészettel (festéssel, építészettel, zenével), történelemmel, oktatásügyekkel (az apja, Bölcs Leó császár által modern egyetemmé szervezett bizánci egyetemen Konsztantinosz maga is sokszor megfordult, írnokait is innen választotta), de általában véve is igen sokféle szellemi érdeklődésű ember járt ez idő tájt a bizánci udvarban. A Szovárd-kérdést tárgyaló kötet konsztantinoszi problematikájában — így aztán egyáltalán nem meglepő módon — vezérlő fonalként húzódik végig az a gondolat, hogy a császári udvarban megfordult és a DAI-ban név szerint is megemlített magyar előkelők, Termacsu és Bulcsú mint a császár „barátai” vélhetően elsődleges és közvetlen forrásai lehetnek több tekintetben is Konsztantinosz magyarokról szóló értesüléseinek. Nem véletlen például, hogy a 40. fejezet feltűnően nagy figyelmet fordít a magyarság korabeli dinasztikus kapcsolataira, noha hasonló tematika efféle részletezésére sehol másutt nincs példa a DAI-ban.

Mind Anonymus, mind Konsztantinosz vonatkozásában egyébként az a benyomásunk támad, hogy BENKŐ LORÁND — ragyogó megelevenítő erővel — egyfajta időutazásra visz bennünket a 12–13. századi magyar, illetőleg a 10. századi bizánci társadalom és politikai élet s bennük e két meghatározó munka céljainak, szerepének, hátterének a megismertetésére.

3. A P mester gesztájában előkerülő *Szovárd* személynév és a Konsztantinosz DAI-jában szereplő, a magyarságra vonatkoztatott *szavarti (aszfali)* népnév a közöttük lévő hangalaki hasonlóság révén került — több mint egy évszázada — szakirodalmi összefüggésbe egymással. Konsztantinosz császár hol a honfoglalás előtti magyarság egészének megjelöléseként említi a *Σάβαρτοι άσφαλοι*-t [olvasata: *szavarti aszfali*], hol pedig annak egy részét, a besenyők támadása miatt a magyarságról levált és Perzsiába szakadt töredékét nevezi meg így. E megtelepedési helyről a kutatók egybehangzóan azt vallják, hogy az konkrétan a Kaukázuson túli, időnként perzsa uralom alatt álló örmény terület, a Kur (Kura) folyó vidéke lehetett (100). Nem szólva most arról, hogy ez a terület egy nagyállattartó, sztyeppei nomád nép számára a terepviszonyok folytán aligha nyújthatott

megfelelő életlehetőséget, a fenti feltételezés kapcsán „többrendbeli akadályozó tényezők” is fennállnak (101). Mindenesetre a magyar őstörténetírás Németh Gyulától kezdődően — bizonyosan az ő turkológiai-őstörténeti tekintélyétől sem függetlenül — lényegében mindmáig biztosra veszi a Konsztantinosztól közölt történet valós voltát és azt, hogy az általa a magyarok egészének vagy egy részének nevéként emlegetett *szavarti* népnév folytatásának tekinthető az a *Szovárd* névalak, amely a magyar geszta- és krónikairodalomban, illetve az oklevelekben feltűnik (13). BENKŐ LORÁND azonban, mivel úgy látta, hogy „a bizánci uralkodónak az elszakadt magyarságról, illetőleg a *szavarti aszfali*-ről vallott tételei, valamint ezeknek szakirodalmunkban kibontott alátámasztási igyekezete ezer sebből vérzik”, az egész nézetrendszernek és annak alapvető építőköveinek is ellentmondani kényszerült (100). Munkájában ezért igyekezett — az egész problematikát új megvilágításba és új alapokra helyezve — más megoldási lehetőséget elővezetni.

A kérdéshez kapcsolódó fejezetek alapvetően egyetlen gondolati ívre vannak felfűzve, amelyben BENKŐ LORÁND bemutatja a *Szovárd* név előfordulásait az ómagyar nyelvi anyagban, taglalja a névhez kapcsolódó nyelvi (hangalaki, morfológiai, etimológiai) kérdéseket, szól továbbá a hozzá kapcsolódó történeti valóságról, azaz a *Szovárd* nemzetség ágairól, birtokhálózatról, illetőleg kitér a *Szovárd* — *szavarti* kapcsolat lehetőségére is. A műben előtűnnek ugyanakkor a fő vonal mellett olyan mellékszálak, epizódok is, amelyek közvetettebb módon függenek össze a *Szovárd*-kérdéssel: szellemes eszmefuttatást olvashatunk például a *de genere Turul* nemzetségmegjelölésről (önálló tanulmányként is megjelent: 2009b), a *Kadocsa* név életrajzáról, de elgondolkodtató párhuzamokra lelhetünk a DAI magyarokra használt *szavarti* és besenyőkre vonatkoztatott *kangar* népnévének és e megjelölések jelöltjének a leírásában is.

4. A *Szovárd* névalak ómagyar kori előfordulásait két — egymástól céljaikban, nyelvi eszköztárukban, műfaji sajátosságaikban egyaránt eltérő — forráscsoport vizsgálatával mutatta be BENKŐ LORÁND. A gesztáknak és a krónikáknak mint a korabeli irodalmiság emlékeinek egészen más forrásértékük van e kérdésben, mint az elvileg a történeti valóságot tükröztetni hivatott okleveles anyagnak (67).

Az első forrástípus (a geszták és krónikák) kapcsán mindenekelőtt az egész problémakör gyökerét jelentő Anonymus-munka, a *Gesta Hungarorum* áll a vizsgálatok fókuszában. P mester gesztájának a minket közelebbről érdeklő kérdés szempontjából legfontosabb tanulsága nyilvánvalóan az, hogy a szerző a *Szovárd*–*Kadocsa* testvérpárt (Üley fiait) a honfoglaló vezérek sorából is kiemelt hősei között szerepelteti, ám — egyfajta rejtegető szándékkal — a nemzetségi hovatartozásuk említése nélkül (23–25). A testvérpár gesztabeli szerepének több olyan mozzanata is van, ami azt jelzi, hogy P mester másként tekint a *Szovárd*-okra, mint korának kiemelt többi nemzetségére (30). A *Szovárd* nemzetség

kapcsán észlelhető mély hallgatása mögött pedig olyasfajta „írói szubjektivitás” gyanítható (40), ami végső soron magának is e nemzetség soraiba tartozását valószínűsíti. Azokon a vidékeken, ahová kedves hőseit a különböző hadjáratok (a nyitrai, az al-dunai és a balkáni hadjárat) alkalmával juttatja, tökéletes helyismeretről tesz tanúbizonyságot. Ez abban az összefüggésben érdemel figyelmet, hogy szintén BENKŐTől (a korábbi munkáiból, lásd pl. 1998, 2003 egyes fejezeit) tudjuk: Anonymus tájismerete igen egyenetlen, aminek okait a Magiszter életútjának állomásait is figyelembe véve deríthetjük fel. A Szovárd–Kadocsa testvérek mozgása kapcsán a gesztában megelevenedő tájak pontos megrajzolásában bizonyosan közrejátszhattak P mester életének és működésének olyan személyes mozzanatai, mint győri püspöki hivatala (aminek révén „jól átláthatta a Győrtől, illetőleg a Dunától északra fekvő területet”, vö. a nyitrai hadjárat állomásai, 31), iskolatársának és barátjának, a Csák nembeli Miklós ispánnak (N) a birtokain tett látogatásai (ami az al-dunai tájismeretét magyarázza, 35), illetőleg bizánci követjárásai (nem véletlen, hogy a balkáni hadjárat útvonala egy jó részen a Magyarországról Bizáncba vivő középkori hadi, kereskedelmi, követjáró úttal esik egybe, 35, 37). (Csupán érdekes adalékként jegyzem meg, hogy a Szovárd–Kadocsa testvérek apjának a neveként szereplő *Üley* névalak etimológiailag nemcsak az *Üllő* folytatást engedi meg, hanem elágazó hangfejlődéssel, vagy még inkább egy korábbi névvariánsként a *Velek* névformával, azaz P mester apjának a nevével való azonosságot is lehetővé teszi.)

Anonymus gesztáján kívül még két olyan szöveget említhetünk meg, ahol szó esik Szovárd személyéről (és így áttételesen a Szovárd nemzetségről): Kézai Simon (IV. László udvari papja) munkáját és a 14. századi krónikakompozíciót, amely kapcsán Ákos mester (IV. Béla és V. István udvarának polihisztora) szerepe emelhető ki (43). Mindkét forrás közös és egyben a gesztától eltérő sajátossága, hogy a Szovárd nemzetséget Léltől származtatja (48). Lélt ősapai szerepének kitalálása BENKŐ szerint leginkább Ákos mester ötlete lehetett, a kelet felé, a Szovárdok területe felé vonultatása is az ő gondolatvilágára és „személyeknek, nemzetségeknek tett szokásos szolgálataira vall” (52).

Simon de Keza Gesta Hungarorum mindazonáltal több olyan sajátossággal is bír, amely P mester gesztájával jóval szorosabb rokonságra utal, mint a vele egy forrástípusban szereplő krónikakompozícióval. A BENKŐ által említett, a gesztákat a krónikáktól megkülönböztető jegyek (mint az azonos szerző, az egységes kompozíció, a világos szövegvezetés, a következetes célirányúság, szemben többek között a krónikák kompilációs jellegével, 43–44) is rendre olyanok, amelyeket Kézai munkájára is érvényesnek fogadhatunk el. Azt azonban, hogy a kérdés mennyire nem egyértelmű, jól mutatja a szakirodalom megosztottsága is. A nyelvtörténeti és történeti szakmunkák egy része ugyanis Kézai Simon művét a geszták között tartja számon (lásd pl. BENKŐ 1967: 42), mások viszont határozottan a krónikák közé sorolják be (KORDÉ 1994: 381). HOFFMANN ISTVÁN pe-

dig, aki ugyancsak a krónikák között tesz róla említést, utal arra is, hogy a címe alapján Kézai Gesta Hungaroruma a geszták körébe is beemelhető (2009: 24). A geszták és krónikák elhatárolásának nehézségeiről önálló tanulmányban nyilatkozott GYÖRFFY GYÖRGY (1996). Ezek az elhatárolási nehézségek ugyanakkor nyilvánvalóan nem befolyásolják azt a tényt, hogy korai gesztáink és krónikáink „Árpád-kori szellemi műveltségünk legbecsesebb emlékei közé tartoznak” (44).

5. BENKŐ LORÁND a Szovárd-kérdéshez tartozó „egzakt történeti valóságot” az ómagyar írásbeliség gyökeresen más típusú emléktanyagára, az okleveles forrásokra támaszkodva tartja rekonstruálhatónak (67). A *Szovárd* névalak okleveles előfordulásaival összefüggésben elsősorban olyan kérdések kerülnek előtérbe, mint a név funkciói, a hangalaki és morfológiai szerkezete, az etimológiai és a tulajdonnévi kapcsolatai.

A *Szovárd* elnevezés csak személynévi és nemzetségnévi szerepben jelentkezik az oklevelekben, helynévi folytatását nem ismerjük (68–69). Ez azért is különösen feltűnő, mert a Szovárd nem a keleti eredetű nemzetségek között igen jelentős lehetett, és BENKŐ LORÁND a Szovárddal együtt mindössze három olyan nemzetségnévről tud, amely helynévi szerepben nem ismeretes. Ennek a magyarázata nyilvánvalóan a szerzőt is foglalkoztatta, a hiány okaira vonatkozó elképzeléseit azonban — minthogy ez „későbbi tematikánk tartozéka” (68) — itt nem taglalta.

A Szovárd nemzetségnek a keleti (békési-bihari) ága lehetett a korábbi, rájuk vonatkozik a Várad Regestrum *Leonardi de genere Zuord* adata (1222/1550). A nyugati (kisalföldi) ágra az első adatot 1274-ből találjuk: *nobiles de genere Zuard* (70–71). (A nemzetség tagjait e vidéken korábban más nemzetségmegjelöléssel említik, vö. 1276: pro Nicolao, *nepote Wech*, 94.) A személynévi előfordulások jóval későbből követik a nemzetségnévi említést, az első adatok a keleti és a nyugati Szovárdok birtokosztokodása alkalmával tűnnek fel; 1283: *Zourd* [∴: *Zuord*], 1320: *Zoard* (71). A két névfajta kronológiai viszonyai tehát nemzetségnév > személynév származási kapcsolatra utalnak, noha természetesen a nemzetségnévnél korábbi *Szovárd* személynév megléte — az adatolás esetlegességei folytán — nem zárható ki. Sőt a „mögöttes irodalmiság”, P mester gesztája és benne *Szovárd* vezér neve akár realitássá is emelheti a 13. század elejére a *Szovárd* személynév feltételezését. Adatok hiányában, csupán közvetett bizonyítékokra alapozva mindazonáltal némileg merésznek gondolom BENKŐ LORÁND következtetését, miszerint „valószínűsíthető, hogy mind a *Szovárd* nemzetségnév, mind a *Szovárd* személynév léte legalább a XII. századig visszanyúlik, ami természetesen nem zárja ki korábbi meglétüket” (72). Valószínűség helyett ebben a tekintetben inkább csak nagyon óvatos feltételezéseink lehetnek.

5.1. A *Zuard*, *Zuardu*, *Zvardu*, *Zuord* (BENKŐ által hibás lejegyzésűnek vélt adat, bár több ízben is előfordul), *Zvard* adatokkal dokumentálható személy- és

nemzetségnév hangalakja két főváltozatban élhetett az ómagyar nyelvben: az előzményalakként is szolgáló *Szovárd*, illetőleg „az egykori legáltalánosabb kiejtésen alapuló és írásban is leginkább jelentkező” *Szuárd* variánsokban (74). Nem mehetünk el említés nélkül ugyanakkor azok mellett az adatok mellett sem, amelyek a fenti felsorolásból kimaradtak, de egyértelműen a *Szovárd*-adatok körébe vonhatók: a *Zoard* lejegyzésű formák az Árpád-kori személynévtár adatai alapján ráadásul nem is olyan elenyésző számban bukkanak fel az oklevelekben (ÁSz.).

A név korabeli hangzásával összefüggésben tett hang- és helyesírás-történeti megjegyzések jó részével teljes mértékben egyetérthetünk, néhány ponton azonban — éppen a további következtetések szempontjából sem lényegtelen tanulságaik miatt — az érvelés ellentmondásaira is rá kell mutatnunk. A névkezdő más-salhangzó minőségét taglalva részben helyesírás-történeti, részben etimológiai érvekre hivatkozva a korábbi szakirodalom [z]-s álláspontjával szemben BENKŐ LORÁND az [sz] hangérték mellett teszi le a voksát. A végső konklúzióval, a névkezdő sz hangzásával kapcsolatban nincsenek kétségeink: az etimonnal kapcsolatos érvek, a *szovár* lexémának a *szí(v)* ige szócsaládjába tartozása efelől meggyőzi az olvasót. A szintén ennek az igazolására felhozott helyesírás-történeti érvrendszerben ugyanakkor hézagokra bukkanhatunk. Az kétségtelen, hogy a z jel szerepel [sz] hangértékben a korabeli helyesírásban, de természetesen az sem lehet kétséges, hogy ugyanez a jel magától értetődően a [z] hangot is jelöli. A szókezdő hang mibenléte kapcsán olvasható helyesírás-történeti megállapítások nem is annyira a z betű lehetséges hangértékeire irányulnak (ami pedig itt nyilvánvalóan a fő kérdés), hanem más logikával azt igyekeznek alátámasztani, hogy a korszak helyesírásában a szókezdő [sz] hangot veláris magánhangzók előtt következetesen z, palatálisak előtt pedig sc jelölés adja vissza. „A *Szovárd* nevet tehát az ómagyar helyesírásban szükségszerűen z-vel kellett kezdeni bármilyen minőségű veláris is jön a z után.” (73). Ezzel a határozott kijelentéssel a fentiek fényében kettős probléma is van: egyrészt a nevet természetesen akkor is z-vel kellett írni, ha az nem *Szovárd*, hanem *Zovárd* hangzású volt; másrészt pedig a BENKŐ által az [sz] hang jelölésével összefüggésben említett „szabályosságok” távolról sem ilyen szigorúan és következetesen érvényesülnek. A korai ómagyar kor kancelláriai helyesírásában gyakori megoldásnak számított az is, hogy palatális hangrendű helynevekben névkezdeten z jelölést alkalmaztak [sz] hangértékben (pl. 1255: *Zekeres*, 1265/1270: *Zederyes*, 1319: *Zederken* stb.), ahogyan az is jellegzetes, hogy veláris névalak [sz]-es névkezdetét pedig sc (vagy s) jel adja vissza (pl. 1198 P/PR.: *Scolounta*, 1317: *Scalach*, 1297/1332: *Sakachy* stb.). De éppenséggel nem ritka az sem, hogy egy-egy név adatsorában a jelölési formák váltakozva szerepelnek a veláris és a palatális nevekben egyaránt, jelezve a korabeli helyesírási rendszer következetlenségeit vagy éppen kialakulatlanságát (pl. 1219: *Zeploc*, [1246–75]: *Sceplok*, 1293/1496: *Seplak*;

1287: *Zaarsomolou*, 1289/1347: *Scarsomolou*, 1319: *Saarsumlou*; valamennyi adat a KMHsz.-ből való).

A *Szovárd* ~ *Szuárd* variánsok viszonyában a hiátusos záródásnak mint hangtörténeti változásnak a szerepével kell számolnunk, amelynek során labiális magánhangzó (és nemcsak középső nyelvéllású!) + β + magánhangzó kapcsolatból zártabb labiális magánhangzó (és nemcsak felső nyelvéllású!) + magánhangzó struktúra alakul: *köβes* > *kües*, *lőβér* > *lüér*, *roβosz* > *ruosz* stb. (A jelenségre példaként említett 1171: *Luos* adat bizonyosan nem a *lövész*, hanem sokkal inkább a *lovas* vagy esetleg a *lovász* lexémával azonosítható.) Mindez pedig azt jelenti, hogy a *Zuard* adatok pusztán létükkel igazolják, hogy a *Szovárd* előzményalaknak mint „elméleti szükségszerűség”-nek — még ha adatok nincsenek is rá — már élnie kellett az ómagyar korban is (74). Ha azonban ezen a ponton vizsgálatalunk arra, hogy a *Szovárd* névnek a régiségben nemcsak *Zuard*-féle adatai vannak, hanem *Zoard* lejegyzésűek is, felvetődik a kérdés, hogy ezek előzményeként vajon nem tételezhetjük-e fel mégiscsak azt a bizonyos *Szavárd* hangalakot, aminek a lehetőségétől BENKŐ LORÁND — hangtörténeti érvekre hivatkozva és a *szavarti*-val való esetleges azonosíthatóságot cáfolva — elzárkózott? Ahogyan ugyanis a hiátusos záródás folytán a *haβas* alakból *hoas* lehetett, úgy az esetleges **Szaβárd*-ból is alakulhatott a nyelvi realitásként is adatolható *Szoárd*. Ha ezt a lehetőséget számításba vesszük, az persze további következményekkel is jár, amelyek az etimon (hangalakjának) kérdését éppúgy érinthetik, mint a helynévi továbbélés vagy akár a *szavarti*-val való összefüggés ügyét.

5.2. Morfológiai felépítését tekintve a *Szovárd* személy- és nemzetségnévben a *szí(v)* ige *szo(v)* variánsából (vö. *szop*, *szivárvány* ~ *szovárvány*, sőt hiátusos: *szuárvány*, 76–77) az *-ár* deverbális nomenképzővel (79) alakult *szovár* lexémát azonosíthatjuk, amelyből *-d* személynévképző hozott létre tulajdonnevet. Ebben a kontextusban a nemzetségnév – személynév származástörténetében a korábban látottaktól eltérően a személynév tűnik az elsődleges tulajdonnévfajtnak, s ez esetben a *Szovárd* nemzetségnév a nemzetségnevek tipológiai rendszerében abba a típusba tartozik, amelyben a nemzetségnév a feltett ősnévétől veszi az eredetét (81–82). A tulajdonnévhez alapként szolgáló *szovár* lexémát nem csupán elvonatkoztatott nyelvi elemként rekonstruálhatjuk, hanem a nyelvi valóságban is kimutatható: a hapaxként álló *spongyaszovár* ’szivacs’ (80) köznévi előfordulás mellett megtaláljuk a *Szovár*-féle helynevekben is.

A *szovár* közszo jelentésében BENKŐ LORÁND a felszívás és a kiszáradás elentétes jelentéstartalmát hangsúlyozza (az utóbbi látszik például a *szikkad*, *szikaszt* származékokban is a domináns jelentésnek), s a *Szovárd* tulajdonnévben a ’száraz, szilárd’ jelentéstartomány felé elmozdulást tételezi fel (78). A végső soron a *szovár* lexémából alakult személy- és nemzetségnév közszo jelentéstartalmát tovább pontosíthatja az, hogy a szót a ’spongya’ jelentés mellett megtaláljuk más szemantikai mezőben is, mégpedig az ómagyar kori helynevekben. A

három Szovárhegy helynév a Sebes-Köröstől északra, az Aszfalt-hegység közelében; illetőleg a Berettyó felső szakaszán; valamint a Berettyó völgyében található (83), s az adataik *szovár* ~ *szohár* hangalakra mutatnak (vö. pl. 1534: *Zowarhegh*; 1519: *Zovarhegy* ~ *Zohárhegy*). Az ugyanitt említett *Zwarcofew* adat bizonytalan olvasatú és morfológiai szerkezetű (talán a Kraszna megyei *Szovárkó* patakkal vagy annak forrásával azonosítható), de BENKŐ szerint „föltétlenül” a *szovár* névrész található benne (83). Ezek az objektumok jól körülhatárolható területen: Bihar megye északkeleti sávjában, valamint a Berettyó forrásvidékének a régi Kraszna megyébe átnyúló délnyugati-nyugati felére is kiterjedően lokalizálhatók (84), arra a vidékre, ahol a föld természetes aszfaltot, földi szurkot tartalmaz. Az ilyen típusú talajszerkezetet jelöli meg a *szovár* lexéma (az sem véletlen, hogy a bihari Bogdánszovárhegy a földrajztudományi műszóval Aszfalt-hegységnek nevezett hegyvonulatban fekszik). A felszívás és a kiszáradás, valamint a szilárddá, erőssé válás jelentésmozzanatában nyilván az utóbbival számolhatunk a *Szovárd* személy- és nemzetségnév kapcsán, vagyis „a *Szovárd*-ként megnevezett jeles személy (...) erős, szilárd tulajdonságáról kapta nevét” (87). Azt az ötletet ugyanakkor, miszerint ezt a jelentésspecifikációt a lexémához járuló *-d* képző hordozta volna (ahogyan a *Szívó* ~ *Szívós* viszonyában pedig az *-s*-nek lehetett hasonló „jelentésmódosító” szerepe, 87), kissé erőltetettnek és a személynévképzés funkcionális természetétől távol állónak érzem.

A *Szovár*-féle helynevek és a *Szovárd* személy- és nemzetségnév kapcsán talán nem lenne haszontalan szétneézni a *Szár*, *Szárd*-féle elnevezések körében sem, minthogy ezek egy része — hangtörténeti alapon szemlélve legalábbis — kapcsolatba hozható a *Szovár(d)* formákkal. Az esetleges *Szoßárd* ~ **Szaßárd* > *Szuárd* ~ *Szoárd* > *Szárd* hangváltozást e névalakok kapcsán az is támogathatja, hogy a hiátusos helyzetű *v* (*β*) kiesését és a két magánhangzó összeolvadását egyes nyugati és keleti nyelvterületeken tartja gyakorinak a nyelvjárás-történeti szakirodalom (vö. BENKŐ 1957: 78, KÁLMÁN 1966: 47, IMRE 1971: 258–259, lásd még KISS J. 2001: 341): az itt feltételezetthez hasonló változás ment végbe például a *kovács* > *koács* > *kács* lexéma esetében is (vö. ÚMTsz.). A Berettyó felső szakaszán, a régi Kraszna megyében fekvő mai *Szovárhegy* román nyelvi megfelelője ráadásul *Sarhighea* alakú (83), ami minden kétséget kizáróan a magyarból való, és *Szár*-előzményre mutat. A *Szár*-féle elnevezések (melyek között egyébként a *Szár-hegy*-ek kifejezetten gyakoriak!) persze más jelentéstartalmat is képviselhetnek (a *szár* ’kopasz, növényzet nélküli’ melléknév a kiemelkedések nevében például bizonyosan jellegzetes lehetett), de az, hogy a különböző etimológiai előzményből származó helynévstruktúrák hangalaki módosulások révén „egybecsúszhatnak”, egyáltalán nem ritka jelenség a névtörténetben. A *Szár(d)* névformák körében szemlét tartva talán ráakadhatunk azokra a korábban hiányként említett településnevekre is, amelyek a *Szovárd* nemzetség nevét viselhetik. A keleti Szovárdok birtokhálózatahoz közel, Bihar megye északnyugati

részen, Gáborján és Konyár körül a Váradi Regestrum például (amely egyébként éppen a legkorábbi Szovárd-birtokokról is tudósít) említést tesz egy *Szár* településről (1221/1550: *Zaar*, villa, KMHsz. 1.). Nem állítom persze, hogy ez a nemzetség nevét viselné (még ha a *-d* képző hiányát névrendszertani tekintetben több oldalról is magyarázni tudjuk), az azonban mindenesetre kiszélesítheti a vizsgálati lehetőségek körét, ha tágabb nyelvi anyag bevonására is esélyünk van. (Az is igaz viszont, hogy a *Szovárd* személy- és nemzetségnév előfordulásai között *Zard* ~ *Zaard* típusú adatokat nem találunk, de éppenséggel *Zouard*-okat sem.)

A *Szovárd* névalak tulajdonnévi kapcsolatait taglalva a *Szovárhegy*-féle helynévi adatok mellett családnévi előfordulásokról is szó esik. A kései ómagyar kori *Szovárd*, *Szovárdfi*, *Szovárdi*, *Szoarhegyi* családnevek minden kétséget kizáróan nyelvi, etimológiai összefüggésben állnak a korai ómagyar kori *Szovárd* személy- és nemzetségnévvel. Több okból is tévesnek minősíti viszont BENKŐ a FNESz. azon állítását, miszerint *Szövérd* helynevünk a *Szovárd* személynév palatális változatából alakult volna. Eltekintve most attól, hogy a FNESz. a *Szovárd* személynévet a török eredetű *szabír* népnévvel hozza összefüggésbe, olyan kifogásokat hoz BENKŐ az etimológia ellen, mint hogy „tulajdonnevekben rendszerbeli összefüggések hiánya, illetőleg laza volta miatt nincs palatoveláris párhuzam”, továbbá „*Szövérd* helynevünk alapja a latin *Severus*” (87). E helyütt ismét csak arra kell utalnunk, hogy még ha el is tudjuk fogadni a végső megállapítást, azt tudniillik, hogy a *Szovárd* és a *Szövérd* nem tartozik etimológiailag össze, az érveléssel gondok vannak. A tulajdonnevekben a palatoveláris párhuzam — különösen az ún. névhasadás folytán — egyáltalán nem ritka jelenség: a különböző helyeket jelölő *Csáklya* — *Cséklye*, *Gáborján* — *Géberjén*, *Komló* — *Kömlő* (vö. KISS L. 1995: 24, FNESz.) elnevezéseken túl egyazon hely adatsorában is találunk efféle hangalaki variánsokat. Az abaúji *Szalánc* településnév előfordulásai között például palatális [szelénc] (1270, [1282]/1416, 1283, 1283/1297, 1299, [1300 k.]: *Zelench*) és veláris [szalánc] (1270/1272, 1282, 1303/1329, 1327, 1329, 1330, 1331, 1335: *Zalanch*) adatok egyforma gyakorisággal jelentkeznek (az adatok forrása TÓTH 2001a: 133), de hasonló párhuzamosságokat tapasztalunk a Bars megyei *Taszár* ~ *Teszér* és *Herestény* ~ *Harastány*, illetőleg az abaúji *Berencs* ~ *Barancs* példáiban is (a jelenséghez összefoglalóan lásd TÓTH 2001b: 93, 96–97). Ami pedig a *Szövérd* helynévnek a latin *Severus* személynévre való visszavezethetőségét illeti, a magyarországi latin *s*-ező jellegét számításba véve e latin (eredetű) személynévből nem *Sövérd*-féle személy- és helynevek keletkeztek volna? Talán fölvehetjük emellett azt a lehetőséget is, hogy a *Szövérd* településnév esetleg a *szövér* foglalkozásnévből vagy a belőle lett *Szövér(d)* személynévből alakulhatott. A foglalkozásnévi alapszó alkalmasint a *sző* ige *v*-s tövének származéka lehet, amelyben a *Szovárd*-dal összefüggésben is látott *-ár/-ér* névszó- (jelen esetben foglalkozásnév-)képzőt találhatjuk meg, s a *szövér* lexéma ilyen formán a *szövő*, *fonó* foglalkozásnevekkel tartozhat azonos

szemantikai mezőbe. És ahogyan azokból is alakultak személynévek az ómagyar korban (vö. pl. 1415: Stephani Zewe, RMCsSz. 1028; 1446: Fono, RMCsSz. 370), ugyanezt a *szövér* esetében is dokumentálni tudjuk (vö. pl. 1237: Stephano preposito, Zuer lectore, ÁSz.). A *Szövérd* településnév keletkezéstörténete és szemantikai összefüggései ennek folytán ugyanolyan természetűek lehetnek, mint az analógiaként is említhető *Fonyód* településnévé.

5.3. A *Szovárd* személy- és nemzetségnévnek a konsztantinoszi *szavarti*-val való kapcsolata igen összetett problémakör részeként áll előttünk. A korábbi szakirodalom a kettő között összefüggést látott, mégpedig olyan módon, hogy a magyarságot (vagy annak egy részét) megjelölő *szavarti* népnévvel a *szabír* ~ *szavír* népnevet is azonosította. A *szabír*-kérdéssel hosszasan foglalkozva és sokféle szempontot mérlegelve végső konklúzióként BENKŐ LORÁND ez ügyben úgy foglalt állást, hogy a *szabír* (~ *szavír*) — *szavarti* azonosítást (a második szótagbeli magánhangzóval kapcsolatos) hangtörténeti, jelentéstani (a Németh Gyula-féle magyarázat „tendenciózus jellegű”: az elvándorlás képzetét sugallja) és kronológiai nehézségek (a *szabír* népnév a 6. században eltűnik) egyaránt lehetetlenné teszik (103–105). Ráadásul az is igencsak feltűnő, hogy a sokirányú historikus műveltséggel rendelkező Konsztantinosz egyetlen más munkájában sem tesz a *szabírokról* említést, ami eleve kérdésessé teszi, hogy egyáltalán volt-e tudomása róluk (105).

A *szavarti*-ügy kapcsán minket közvetlenebbül az a kérdés érint, miszerint a *Szovárd* személy- és nemzetségnév, illetőleg a *szavarti* népnév között feltételezhető-e valamiféle etimológiai összefüggés. BENKŐ LORÁND szerint ezt több elmentmondás is kizárja, s közöttük a leg súlyosabbak újfent a hangtörténeti természetűek. A *szavarti* > *Szovárd* azonosíthatóságot részben az első szótagi magánhangzó minősége, részben pedig a *t* ~ *d* viszony nehezíti meg. A *Szovárd* „o-ja első szótagi hangsúlyos vokálisként alsóbb nyelvváltsfokból nem keletkezhett”, amit az is jelez, hogy nincs **Szavárd* hangalaki variánsa (77). A *havas* > *hoas* módosulás ennek a megállapításnak mindenképpen ellene szól, sőt *l* + dentálisok előtt sem szokatlan az *á* > *o* hangváltozás (ami tehát labializációval is együtt jár): pl. *hal*, de *holt* (vö. HB.: *halal* — *choltat*), latin *Balthasar* > m. *Boldizsár* (BÁRCZI 1967: 158). És vajon nem tételezhetünk-e fel ugyanilyen *a* > *o* módosulást és egyúttal *Szavárd* előzményalakot a már említett *Zoard* névadatok mögött is?

A magyar személy- és nemzetségnév *d*-je és a görög forrásbeli népnév *t*-je kapcsán a magyar szakirodalom *szavarti* > *Szovárd* típusú változással számol, ami BENKŐ szerint „a nyelvi fejlődés előzmény → következmény viszonyát tekintve már kiindulásában is merő tévedés”, minthogy „a magyarban szóvégi helyzetű *t* > *d* zöngésülés ilyen fonetikai helyzetben a képzők származási azonossága esetén is okszerűtlen és példátlan volna” (82). A fordított irányú kölcsönzési folyamat lehetősége pedig (az tehát, hogy Konsztantinosz az udvarában

járó magyar előkelők elbeszélései, tulajdonnév- említései és -magyarázatai alapján maga kreálta a *szavarti* nevet) már a Konsztantinosz-i tematikába tartozik. (Mindenesetre amennyiben ez utóbbi eshetőséggel komolyabban is számolunk, az egyúttal azt is jelenti, hogy Termacsu és Bulcsú a 10. század közepén tudósított a *Szovárd* tulajdonnévről Konsztantinosznak, ami e névformának a kronológiailag az előzőekben említett lehetőségnél korábbi időkre való visszavezethetőségét is megengedi.) A $t > d$ zöngésülés vonatkozásában esetleg érdemes megemlíteni azt is, hogy a korai helynevekben a $t \sim d$ váltakozás (akár a képzőcsere folyamatába tartozóan, akár hangtani változás eredményeként) egyáltalán nem szokatlan jelenség. Azt azonban, hogy a *Fügöd* $\sim$ *Fügöt* (1246/1305//1414: *Figud*, 1326: *Fyguþ*, KMHsz. 1.), *Udvard* $\sim$ *Udvart* (1255: *Vduarþ*, 1341: *Udvard*, KMHsz. 1.), *Nádasd* $\sim$ *Nádast* (1283: *Nadasd*, 1294: *Nadast*, KMHsz. 1.), *Bocsárd* $\sim$ *Bocsárt* (+?1232/1384/1393: *Bolchart*, 1251: *Boltchard*, KMHsz. 1.), *Körmösd* $\sim$ *Körmöst* (1213/1550: *Cornust*, 1214/1550: *Curmusd*, KMHsz. 164) stb. variánsok reális különbségekként léteztek-e a korabeli nyelvi valóságban, és ha igen, közöttük milyen kronológiai összefüggést tételezhetünk fel, nehéz lenne megmondani.

Az mindenesetre nagyon valószínű, hogy a Konsztantinosztól származó *szavarti* (*aszfali*) megjelölés nem tekinthető a magyarságra (annak bármely részlegére) alkalmazott etnikumjelölőnek. Az etimológiai magyarázatát feltehetően az örmény nyelvben találjuk meg (< örm. *szjav* $\sim$ *szev* 'fekete' + *orti(k)* 'fiú(k)', 113), s minden bizonnyal örmény nyelvű és etnikai hovatartozású népcsoportot jelölt meg. A Kur (Kura) folyótól délre a Szevan (Gökcse) tó vidékén fekvő terület (ahová Konsztantinosz a magyarságról levált *szavarti* néptörödéket helyezte) ugyanis ősi örmény terület, amely Konsztantinosz idejében is az örmény királyság része volt, és a bizánci, a perzsa és a kazár birodalom érdekkörében, ütközőpontjában feküdt (110–111). E kérdés kapcsán egy elméleti szempontból is nagyon lényeges és általános érvényű megállapítást fogalmaz meg BENKŐ LORÁND, amit egy-egy népnévnek egy-egy etnikumhoz és egy-egy területhez kötése során mindenkor szem előtt kell tartani: azt tudniillik, hogy „minden nagyobb nép nyelvterületén találhatók tösgyökeresen ugyanabból a népből származó kisebb-nagyobb néprészlegek, amelyeket általános népnevük mellett külön névvel is illettek”, ahogyan magyar viszonylatban is említhetünk ilyeneket: pl. *palóc*, *matyó* stb. (114). Egy a Szevan tó vidékén egykor élő nép *szavarti* (vagy ahhoz hasonló) nevét a terület tulajdonnévanyaga (a *Szevortik* területnév és a *Szevortyán* családnév) ugyancsak visszaigazolja (115). A kérdés most már csupán az, hogy miért azonosította a magyarság (egy részének) megjelöléseként Konsztantinosz a *szavarti* népnevet. Ebben talán szerepe lehetett Termacsu és Bulcsú elbeszéléseinek (amelyek pl. azt is jelezhatték, hogy a magyarság kollektív emlékezetében a honfoglalás után is hagyományként élt tovább a keleten maradt magyar néptörödékek emléke, amit egyébként még később Juliánuszék útja is

egyértelműsít; 119, 121) éppúgy, mint esetleges utalásaiknak a magyar nyelvben meglévő *Szovárd* tulajdonnévre (nemzetségnévre). S ezeket, illetőleg a saját ismereteit a Kaukázusban élő népcsoport *szavarti* megnevezéséről összekapcsolva az egész történetet a magyar (szavarti)–besenyő (kangar) harcok tematikájába helyezte.

A *szavarti*-hoz kapcsolt értelmező jelző BENKŐ LORÁND szerint a témában „a nagyobb titkok hordozója”. Bizonyosan görög melléknév, s jelentése ’erősen álló, szilárd’. A végső soron indoeurópai eredetre visszamenő szó eredendően a ’földi szurok’ jelentésmagot is tartalmazta, ami nemzetközi szóként (vö. *asphaltus*) számos nyelv lexikájának a részévé vált. A másodlagos ’szilárd, erős’ jelentése is kimutatható már az ógörögtől kezdve (116–117). A melléknév alkalmazása a *szavarti* értelmezőjeként minden kétséget kizáróan Konsztantinosz alkotása, a *szavarti aszfali* tehát egyedi, alkalmi előfordulású mesterséges alakulat. A görög melléknév magyarokhoz kapcsolásának szemantikai rejtélyét „a *szavarti*-ban rejlő görög–magyar képzettársítás oldhatja fel” (118). A görög *aszfali*-ban és a magyar *Szovárd* tulajdonnévben egyaránt meglévő (és elsődleges) ’földi szurok’ szemantikai jegy nyilvánvalóan nem lehet véletlen egybeesés, „itt csak a görög és a magyar nyelvet beszélő személyeknek az érintkezéséből, gondolatcseréjéből fakadó képzettársításról lehet szó” (118). És — továbbfűzve a gondolatot — arról, hogy Konsztantinosz magyar vendégeinek 950 körül mindezek szerint ismerniük kellett a *Szovárd* tulajdonnevet (talán személynévi, talán nemzetségnévi funkciójában egyaránt), azaz e névforma létét közvetett érvek alapján és ezért kellő körültekintéssel egészen a 10. század közepéig vissza tudjuk vezetni. Ha pedig ez a magyar tulajdonnév éppenséggel *Szaßárd* formában is élt a korban, az még egyértelműbbé tehetné az asszociációt a bizánci császár számára. A képzettársítás ugyanis valószínűleg Konsztantinosz részéről indulhatott el. (Csupán érdekességként jegyzem meg, hogy BENKŐ LORÁND elmélkedéseire a *szavarti aszfali*-ügy és valójában az egész Konsztantinosz-mű kapcsán ugyanaz a sejtetés-elrejtés mozzanat jellemző, mint amit kedvelt gesztáírója, P mester munkamódszerét analizálva oly szellemesen igazolt. Ennek persze nyilvánvalóan az is az oka, hogy ezeket a kérdéseket önálló munka keretében kívánta a maga komplexitásában tisztázni.)

6. A kötetben — amint erre a korábbiakban utaltam — vannak olyan „epizódok”, amelyek csupán távolabbról kapcsolódnak a fő tematikához, a *Szovárd*-kérdéshez. Ezek egyikeként a Konsztantinosz munkájában megfigyelhető magyar–besenyő párhuzamok tarthatnak számot — önmagukon túlmutató jelentőségük okán — az érdeklődésünkre. A DAI-ban a magyarok és a besenyők leírásában felfedezhető azonos motívumok ugyanis a bizánci császár közvetlen értesültségéről árulkodnak, és ilyen értelemben hitelességet sugallnak (107). Feltűnő egyrészt, hogy mindkét nép megjelölésében az általánosan használt *türk* és *pecsinek(iti)* elnevezések mellett hapax alakok is jelentkeznek: a besenyőkre a

kangar, a magyarokra pedig a fentiekben tárgyalt *szavarti* népnevet használva. Ezek az etnikumjelölők az itteni értelmükben a forrásokban sehol másutt elő nem forduló lexémák, névtanilag ugyancsak elszigeteltek, és a besenyőkre, valamint a magyarokra alkalmazásuk jó eséllyel Konsztantinosz császár találmanya. A *kangar* elnevezés ráadásul éppúgy kettős funkcióban kerül elő a munkában, mint a *szavarti* a magyarság vonatkozásában: hol a besenyők korábbi összefoglaló nevéként áll, hol pedig csupán három törzsük (a többiekénél nemesebb és vitézebb törzsek) megnevezésére szolgál (108). (A besenyőkre alkalmazott *kangar* elnevezés belső és külső ellentmondásaihoz lásd 108–110.) Besenyőország területén öt folyó folyik keresztül csakúgy, mint a magyar törzsek területén. A besenyők nyolc törzsével párhuzamosan nyolc törzse van a magyaroknak is (pontosabban hét, amelyből a kabarok három törzsének csatlakozása és a továbbiakban egyetlen törzsként szerepeltetése eredményezett nyolcat). A *kangar* besenyőkre használt konsztantinoszi jelzők (vitézek és nemesek) a magyar vezérek, konkrétan Levedi és Árpád említésében ugyancsak visszaköszönek. E jelzők ugyanakkor a munkában más összefüggésben sehol nem kerülnek elő. Egyetlen más nép leírásakor sem fordít végezetül Konsztantinosz olyan nagy figyelmet a területek, személyek részletes jellemzésére, mint teszi azt éppen a besenyők és a magyarok kapcsán. Az ilyen párhuzamok persze lehetnek véletlen egybeesések is, de a besenyő–magyar viszony konsztantinoszi felfogásának mérlegelésekor semmiképpen sem hagyhatók figyelmen kívül (107).

A másik itt előhozandó tanulságos „epizód”, a vélhetően Kézai Simon szóújítási kísérleteként felfogható *Árpád de genere Turul* nemzetségjelölő elem problematikája (aminek jelentőségét egyébként az is mutatja, hogy önálló alfejezetet szentelt neki BENKŐ LORÁND, 56–66) a Szovárd nemzetség eredetének meghatározása szempontjából kapcsolódik a témakörhöz. Kézai munkája tulajdonnévként (nemzetségnévként: „Arpad filius Almi ... *de genere Turul*”), valamint közszoói szerepben, egyfajta ragadozó madár, ’ölyv, héja’ jelentésben („... similitudinem avis habebat, quae Hungarice *turul* dicitur”, amely Attila címereként a pajzsán látható) is említi a *turul* elemet (56–57). A mondandója ihletét minden bizonnyal P mester gesztájából merítette, ahol a dinasztiaalapító születésének totemisztikus meséjében egyfajta totemósként jelenik meg a latin *austur* ragadozómadár. A *Turul* lexéma személy- és helynevekben egyaránt feltűnik: elsősorban és „filológiaiilag igazolt valóságtartalommal” Zala megyében (vagyis közel krónikaszerzőnk Fejér megyei szülőhelyéhez), egy feltehetően nagy társadalmi tekintélyű nagybirtokos család és birtokaik nevéként. Minden bizonnyal e zalai főrangú család *Turul* neve adhatta az ötletet Kézainak ahhoz, hogy a lexémát az Árpád-házhoz kapcsolódó nemzetségnév szerepében szerepeltesse. A *turul* köznév Kézai munkáját követően a 19. századig egyetlen forrásban sem tűnik fel, ami azt jelzi, hogy a lexéma „nem magyar nyelvi valóság” (62). Meglehetett viszont ez az etimológiáját tekintve török eredetű (< tör. *toyrul* ’raga-

dozómadár-féle, 63) nyelvi elem (egyfajta török nyelvi reliktumként) abban a nyelvjárásban, amelyből Kézai Simon is származott, s ahol (Fejér megyében, a Sárvíz két partján) korai besenyő telepekről tud a történettudományi szakirodalom. Valamilyen szintű besenyő tudása alapján egyedi szüleményként — a közeli, Zala megyei *Turul* tulajdonnevek ismeretében és azokkal szemantikailag, származásilag kapcsolatot látva — emelte át 'héja, ölyv' jelentésben a *turul* közszót a magyarba, és alkalmazta azt a nemzetség fogalomkörében. Szóújítása azonban a reformkorig „elsikkadt az írásbeliségben” (66).

E gondolat- és ötletgazdag fejezet csupán egy kérdést hagyott tisztázatlanul: azoknak a Zala megyei tulajdonneveknek az ügyét, amelyek BENKŐ fejtegetései alapján Kézai képzeletét megragadták, s az egész *Turul*-kérdéshez az alapvető asszociációs bázist jelenthették. A *Turul* településnevek bizonyosan a *Turul* személynévből magyarázhatók, de honnan valók a *Turul* személynévek? Török (esetleg éppen besenyő) eredetűek lennének, s etimológiailag összefüggésben állnak az előbbiekből látott török *toyrul* lexémával? Ez a lehetőség nagyon is elképzelhető, hiszen nagy számban tudunk analógiaként olyan személynéveket idézni az Árpád-kor időszakából is, amelyekhez ragadozómadár neve szolgált alapul, s közöttük vannak török eredetűek is. A feltűnő ebben a kérdésben csupán az, hogy Fejér megye területén, ahol nagy számban éltek besenyők, efféle *Turul* személyné- és helynevek nem idézhetők, az ilyen névstruktúrák „fellelési helyén”, Zala megyében viszont soha nem éltek besenyők. A személynévek és a nevüknek a mozgását tekintetbe véve azonban ezek — noha figyelmet érdemelnek — nyilvánvalóan nem minősülnek a fenti magyarázatot megcáfoló vagy akár csak megingató körülményeknek.

7. BENKŐ LORÁND Szovárd-kérdésről szóló monográfiája meggyőző igazolást adja annak, hogy a nagy tudománytörténeti hagyományú, s ezért lezártnak tekintett tudományos problémák között bőven akadnak olyanok, amelyek alapos felülvizsgálatára megérett az idő. Az évtizedeken, sőt évszázadokon keresztül hurcolt, megrögződött tudományos „közhelyek” újragondolása a történeti névtan területén elsősorban nyelvészek és történészek felelőssége. A Szovárd-problematika az itt bemutatott keretben sok szálon egybefonódó egységes egészzé állt össze, amelynek azonban lehetnek még elvarratlan szálai. A kötet olvasása közben nemegyszer az a benyomásunk támad, hogy esetlegesen felvetődő kérdéseinkre BENKŐ LORÁND fejében bizonyosan ott voltak a kész válaszok, de kifejtésüket más munká(k)ban képzelte el. Nagy vesztesége a történeti névkutatásnak, hogy ez irányú tervei megvalósítására már nem volt lehetősége.

TÓTH VALÉRIA

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1967): Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 95–180.
- BENKŐ LORÁND (1957): *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND (1967): A magyar nyelvtörténet forrásai és felhasználásuk módszere. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 21–93.
- BENKŐ LORÁND (1998): *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND (2003): *Beszélnék a múlt nevei. (Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND (2009a): *A Szovárd-kérdés. (Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND (2009b): Árpád „de genere Turul”. *Magyar Nyelv* 105: 9–16.
- FNESZ. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1996): Az Árpád-kori magyar krónikák. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk.: *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 181–191.
- HOFFMANN ISTVÁN (2009): A magyar nyelv hazai szórványemlékei. In: *„Látjátok feleim... (Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig)*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 13–28.
- IMRE SAMU (1971): *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÁLMÁN BÉLA (1966): *Nyelvjárásaink*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KISS JENŐ szerk. (2001): *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KISS LAJOS (1995): *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Nyelvtudományi Értekezések 139. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. (2005): *Korai magyar helynévszótár. 1000–1350. 1. (Abaúj–Csongrád vármegye)*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KORDÉ ZOLTÁN (1994): Krónika. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 381.
- RMCSz. = KÁZMÉR MIKLÓS (1993): *Régi magyar családnevek szótára. (XIV–XVII. század)*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- TÓTH VALÉRIA (2001a): *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA (2001b): *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- ÚMTsz. = B. LÖRINCZY ÉVA főszerk. (1979–2010): *Új magyar tájszótár*. 1–5. Budapest, Akadémiai Kiadó.

A Tihanyi összeírás néhány szórványáról: *Ozoufeu, Cuest, Eurmenes, Zeleus**

1. Az 1211. évi Tihanyi összeírás gazdag névanyaga jó lehetőségeket biztosít az egyes szórványok különböző szempontú feldolgozásához, újraértékeléséhez. Jelen tanulmányomban négy nevet emelek ki az oklevél 140–142 különböző helynevéből. Választásom a Balaton északi oldalán fekvő három szomszédos településre (*Aszófő, Kövesd, Örvényes*) — a *Kövesd* emellett a Duna-Tisza közén mikrotoponimaként is előfordul az oklevélben —, valamint több különböző, de ugyanazzal a *Szólós* névvel jelölt településre esett. E helynevek elemzésében nemcsak nyelvtörténeti, hanem névtörténeti, névrendszertani szempontokat is alkalmazok, s ehhez kapcsolódóan részletesen tárgyalom az e helynevek vizsgálata során felmerült különböző elképzeléseket is.

2. *Ozoufeu ~ Ozoufeuh* [*oszoufëü, aszófő*]

A volt Zala, most Veszprém megyei *Aszófő* település neve az 1211. évi birtokösszeírásban egyszer fordul elő: „in villa *Ozoufeu*”, ugyanez a név a ránk maradt fogalmazványban *Ozoufeuh*-ként szerepel (PRT. 10: 505, 506). A település első eredeti oklevélből származó említése a Tihanyi összeírásból való, korábról csak másolati, illetve nem hiteles forrásokból adatolható: szerepel a Tihanyi alapítólevél interpolált változatában, 1055>1416: *Azofev* (DHA. 1: 155) és a Szent László korára hamisított oklevélben, +1092/+1274/1399: *Azofew ~ Azoufeu* (DHA. 1: 282). Később többször is előfordul az oklevelekben: 1312: *Ozofew*, 1331: *Osowfeu*, 1337: *Ozoufew*, 1410: *Azofeu*, 1427: *Azofew* (Cs. 3: 30). A Tihanyi alapítólevélben nem szerepel ez a településnév, az első névrésze, az *aszó* azonban két helynévi szórványban is megtalálható: *fizeg azaa* és *nogu azah fehe rea*, s az utótagként álló *fő* (~ *fej*) is előfordul benne az itt említett szórványon kívül is: *sar feu*, *aruk fee* (SZENTGYÖRGYI 2010: 25, 26).

Az *aszó* a korai ómagyar korban jellegzetes földrajzi köznév volt, s a lejegyzésében általában *ozow ~ ozov ~ ozou ~ ozo ~ azow* (esetleg *oso*) formák szere-

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

pelnek (TÓTH 2001: 21). A szó eredete és jelentése igen vitatott. BÁRCZI GÉZA az *aszó* szó etimológiájával, történetével kapcsolatban nem foglalt határozottan állást, bár többféle véleményt is idézett megjegyzéseivel kiegészítve (1951: 32–33). A TESz. kétféle eredeztetést mutatott be: egyrészt finnugor alapszóból származtatta, s mint ilyet, egy kiveszett **asz* 'rét, pataktól átszelt rét' lexéma -ó kicsinyítő vagy nagyító képzővel alakult származékaként; másrészt az *aszik* 'elszárad' ige folyamatos melléknévi igeneveként értelmezte. NYÍRI ANTAL az *aszó* eredetének, hang- és alaktörténetének alapos elemzése során igazolta, hogy az *aszik* származékának tekinthetjük, amelynek elsődleges jelentése 'időszakonként kiszáradó (patak, csermely)' lehetett, s a többi, gyakrabban előforduló értelme (pl. 'száraz patakmeder', 'völgy') ebből vezethető le (1978: 174, 1979: 151–153). Az *Aszó-fő* típusú összetételeket eleve vízneveknek tekintette, elképzelése szerint ugyanis „az *Aszó-fő* összetétel -fő utótagja egykori vagy még ma is meglevő időszakos patakok kezdete utal” (1979: 153). Az itt tárgyalt *Aszó-fő* kapcsán is az a véleménye, hogy az valamikor vízrajzi alakulat volt. HOFFMANN ISTVÁN megítélése szerint azonban NYÍRI nem kellő súllyal, legfeljebb elvétve idézett olyan *aszó* utótagú adatokat, amelyek folyóvizeket jelöltek, s amelyek együtt megtalálhatók az OklSz. megfelelő címszava alatt is (2010: 142). Felhívja a figyelmet arra, hogy amint a gazdag adatállományból kiderül, az Árpád-korban az *aszó* szót legalább kétféle funkcióban használhatták: 'időszakos vízfolyás, szárazpatak' értelemben (vö. FNEsz. *Aszó*) víznevekben, 'völgy' jelentésben pedig térszínformanevekben szerepelt (vö. még OklSz. *aszó*). NEMES MAGDOLNA vizsgálataiból kiderül, hogy a mai tájnyelvből az *aszó* ugyancsak többféle jelentésben (pl. 'völgy', 'Balaton hullámaintól összesodort kavicsdomb', 'homokos, letarolt erdőterület' stb.) adatolható, s feltűnően gyakran fordul elő Veszprém megye területén (2005: 11). E földrajzi köznév viszonylag gyakori a környék mai helynévanyagában is (VeMFN. 4: 507). HOFFMANN felhívja a figyelmet arra is, hogy a szó igenévi eredete és az *aszik* 'elszárad' igével való etimológiai kapcsolata már az Árpád-korban esetleg el is homályosulhatott. Talán ezzel van összefüggésben az is, hogy az *aszó* utótagú helynevek lexikális szerkezete igen gyakran elveszítette áttetszőségét, mint például (*Balaton*)-*Szárszó* nevében (1229: *Zarazozou* [szárazaszó] > 1404: *Zarzo* [szárszó], FNEsz. *Balatonszárszó*, HOFFMANN 2010: 142).

A Tihanyi alapítólevélbeli *fizeg azaa* szórvány valószínűleg a Füzegy patak völgyét jelölte, mivel az *aszó* önmagában is vizet jelölő név (*Füzegy*) mellett szerepel. A *nogu azah fehe* esetében — abból adódóan, hogy a *fő* leggyakrabban folyóvizeket jelölő nevekhez kapcsolódott — 'a Nagy-aszó nevű patak forrása' értelmezést ugyancsak feltételezhetnénk. A régiségből azonban több *aszó* + *fő* ~ *feje* típusú összetételt is ismerünk (*Aszó-fő*: 1337: *Ozowfew*, *Ölyv-aszó feje*: 1256/1284/1572: *Vlnozowfey* [v: *Vluozowfey*], KMHsz. 1: *Aszó-fő*, *Ölyv-aszó feje*), s ezek mindig völgyeket jelölnek. E konkrét adatok alapján HOFFMANN ISTVÁN

megítélése szerint „inkább arra gondolhatunk, hogy az alapítólevélben szereplő szórvány is nagyobb valószínűséggel ’a Nagy-aszó nevű völgy feje/valamely része’ értelmű lehet” (2010: 143).

A *fő*, amely *fej* szavunk alakváltozataként különült el, földrajzi köznévi szerepét elsődleges testrésznévi jelentéséből kapta metaforikus úton (ugyanúgy, mint például a *láb*, *oldal*, *hát* stb.). A TESz. és az EWUng. ’forrás, kezdet’ jelentést tulajdonított a *fej*-nek. NEMES MAGDOLNA azonban rámutatott arra, hogy a *fő* ~ *fej*-nek emellett néhány további földrajzi köznévi jelentése is létezik, a mai nyelvjárásokból az alábbiakra vannak adataink: ’völgy bejárata’, ’hegy teteje’, ’vízfolyás nagyobb ága’, ’mező rész településhez közelebb eső része’, ’a halastó töltés melletti középső, legmélyebb része’ (2005: 61, 68). GYÖRFFY ERZSÉBET a folyóvíznevekről írott munkájában szintén utal arra, hogy a *fő* földrajzi köznevet hegységekben, illetve tó- vagy völgynévvel összekapcsolódó alakulatokban is felfedezhetjük (2011: 158, vö. még RESZEGI 2011: 110–111). A Korai magyar helynévszótár (KMHsz.) 1. kötetében vizsgálva a *fő* utótagú neveket megállapíthatjuk, hogy ez a szó leginkább valamilyen víznévhez kapcsolódik (*Bózsza-fő*, *Mély-patak-fő*, *Séd feje*), s ezek a víznevek feltűnő gyakorisággal településnévként is használatosak (*Gyűrűfő*, *Körös-fő*). Sok olyan megnevezés is van azonban, amelyekben a *fő* nem víznévi előtaghoz kapcsolódóan valamilyen más helyfajta jelöl: előfordul völgyek (*Áj feje*), hegyek (*Bükk-fő*, *Sztan-fő*), erdők (*Gyűrűs feje*, *Hárs-fő*), mezők (*Tarló-fő*), mocsarak (*Lápos-fő*), építmények (*Vár-fő*) megnevezéseiben, sőt településnevekhez kapcsolódva is (*Besenyőfő*, *Kécsfő*). Meg kell azonban azt is említenünk, hogy a *fő* utótagú nevek egy részében a funkciója nem értelmezhető világosan (vö. HOFFMANN 2010: 122). A *fő* utótagként — a pontosabb jelentéstől függetlenül — a vele összetételt alkotó helynévvel vagy közszóval együtt minden esetben rész-egész viszonyt fejez ki. A *Forró-patak-fő* funkcionális-szemantikai tartalma például a ’Forró-patak nevű vízfolyás forrása’, a korábban már említett *nogu azah fehe* pedig ’a Nagy-aszó nevű patak forrása’ vagy ’a Nagy-aszó nevű völgy feje/valamely része’ formában adható meg.

A Tihanyi összeírásban előforduló *Aszófő* esetében is nehéz megállapítani, hogy az *aszó* a név keletkezésekor melyik jelentésében — vízrajzi vagy domborzati köznévként — szerepelt-e. Vízrajzi köznévként ’az Aszó nevű ki-kiszáradó patak forrása’, domborzati köznévként pedig ’az Aszó nevű völgy feje/valamely része’ értelmezést kaphatja. Mindkét értelmezést elképzelhetőnek tartom, ugyanis a *fő* utótag — mint korábban már említettem — leggyakrabban folyóvizet jelölő nevekhez kapcsolódott, és *Aszófő* falu a ma *Tavi-Séd*-nek nevezett patak jobb parti emelkedésén feküdt (VeMRT. 2: 25). Azonban több olyan *aszó* + *fő* ~ *feje* típusú összetételre is találunk adatokat, amelyek völgyeket jelölnek (*Aszó-fő*: 1337: *Ozowfew*, KMHsz. 1: *Aszó-fő*). KISS LAJOS véleménye sem egyértelmű e tekintetben, hiszen egyszer az *aszó* ’szárazpatak, időszakos vízfolyás’ és a *fő* ’kezdet’ főnév összetételeként értelmezte a helynevet (FNESz. *Aszófő*), máskor

pedig úgy látta, hogy a település helyének, környezetének domborzati viszonya, térszíni formája adta a névadás indítékát (vö. 1997: 181). E mikrotoponimákból metonimikusan jöhetett létre a településnév attól függetlenül, hogy a kérdéses természeti nevet milyen névfajtához kapcsoljuk.

TÓTH VALÉRIA a településnevek változásának vizsgálatakor arra a következtetésre jutott, hogy a *fő* településnév-formánssá vált, azaz a településnév-adásban egy olyan névszerkezeti modell alakult ki, amely „a folyó melletti települést a folyó neve + a *-fő* földrajzi köznév struktúrájával jelöli meg, akár attól is függetlenül, hogy az éppen a folyó forrásvidékénél fekszik-e vagy attól távolabb” (2008: 116). GYÖRFFY ERZSÉBET szintén felvetette annak a lehetőségét, hogy nem minden *fő* (és *tő*) utótagú településnév keletkezett ugyanazon a módon. A legtöbb településnév minden bizonnyal a forrásnév (torkolatnév) > településnév metonimikus keletkezési móddal jellemezhető, „s más, szintén forrás- vagy torkolatvidéken fekvő települések analogikus úton, tehát a forrásnév valós használata nélkül is kaphatták nevüket” (2008: 145).

3. *Cuest* [küest]

A középkorban egymáshoz viszonylag közel két azonos nevű *Kövesd* település is volt Tihany környékén. Az 1211. évi összeírásban említett *Kövesd* („in villa *Cuest*”, PRT. 10: 504) falu már régóta nem létezik, egykori helyét azonban pontosan tudjuk lokalizálni: a Balaton északi partján, Aszófő és Örvényes között feküdt (vö. PRT. 10: 253–255, VeMRT. 2: 25, VeMHtL. 2: 263). A mai helynévanyagot tartalmazó kötetben is azt olvashatjuk, hogy Aszófő települést „Kövesddel együtt említik” (VeMFN. 4: 463). Az 1211. évi összeírásban a birtokok felsorolásakor e két település neve egymás után szerepel, ami arra enged következtetni, hogy szomszédos falvakról lehet szó. Az oklevél helynevei ugyanis a Kárpát-medencében nem teljesen szétszórta találhatók, hanem néhány nagyobb és több kisebb birtoktestben helyezkednek el (vö. PRT. 10: 335, KOVÁCS 2011). E település első eredeti oklevélbeli említése a Tihanyi összeírásból való, korábbiakról csak másolat, illetve nem hiteles forrásokból adatolható: 1055>1416: *Cuest* (DHA. 1: 154), +1092/+1274/1399: *Cwesd* ~ *Cuesd* (DHA. 1: 282). Helynévtárában CSÁNKI szintén két *Kövesd* nevű helyet — 1093: Villa *Cuesd* et (alia) villa *Cuesd* iuxta Sopok (Cs. 3: 74) — említ az egykori Zala megyében, azt azonban nem tudjuk megállapítani, hogy melyik településhez tartoznak az általa idézett 14–15. századi helynévi adatok (vö. 1325: *Kuesd*, 1372: *Kwesd*, 1410: *Kuvesd*, Cs. 3: 74). Az Aszófő szomszédságában fekvő *Kövesd* falunak nagy valószínűséggel utolsó említése 1542-ből való (*Kewesd* formában), amikor felégették, és teljesen pusztá lett (VeMHtL. 2: 263). Ezután már csak pusztaként (1600: *Keöves*, VeMHtL. 2: 263) fordul elő az oklevelekben. A 18–19. századi térképeken sem találjuk az egykori település helyét (vö. MTHt. ZM., EKFT., GÖRÖG, LIPSZKY Mappa, MKFT., HKFT.).

Az összeírásban említett *Kövesd*-en kívül a Balatonfüredtől északkeletre lévő mai Csopak település mellett is létezett egykor egy *Kövesd*, a későbbi *Balatonkövesd* település, amelyet 1940-ben Csopakhoz csatoltak (VeMFN. 4: 422). A mai helynévállományban Csopakon említett mikrotoponimák is ennek a falunak az emlékét őrzik: *Kövesdi-erdő*, *Kövesdi-kerték*, *Kövesdi-szöllőhegy* (VeMFN. 4: 424, 425, 428). A későbbi *Balatonkövesd* első említése nem hiteles forrásokból adatható: +1082/1388/1520: *Kuesd* ~ *Kwesd* ~ *Kvesd* (DHA. 1: 238),¹ +1092/+1274/1399: *Cwesd* (DHA. 1: 282), s később a 18–19. századi térképeken is feltűnik: 1773–1808, 1802–1811, 1806: *Köves* (MTHt. ZM., GÖRÖG, LIPSZKY Mappa), 1782–1785: *Köwes* (EKFT.), 1819–1869, 1869–1887: *Kövesd* (MKFT., HKFT.). Pontos adatokat nem ismerünk arra vonatkozóan, hogy a középkorban a két viszonylag közeli, azonos nevű *Kövesd* települést hogyan különböztették meg egymástól. A Veszprém megye mai helynévanyagát tartalmazó kötet viszont Csopak településnél említ egy 1850 körüli *Nemeskövesd* adatot (VeMFN. 4: 422), s talán ezzel a jelzői előtaggal való megkülönböztetéssel élhettek a középkorban is, amelyet egyébként gyakran használtak a névazonosság megszüntetésére (lásd ehhez például a FNEsz. *Nemes*- előtaggal álló településneveit).

Településnévi előfordulása mellett a *Kövesd* név az 1211. évi birtokösszeírásban mikrotoponimaként is megjelenik a Duna–Tisza közén, Kolon birtok leírásában („ad monticulum, qui vocatur *Cuest*..., ad alium montem *Cuest*”, PRT. 10: 508). A Tihanyi alapítólevélben ugyancsak feltűnik egy tövéghangzós *cuesti* forma, valamint melléknévi jelzős szerkezetként — *fekete kumuc*, *fuegnes humuc* mellett — egy *cues humuc* nevű hely (SZENTGYÖRGYI 2010: 27). Az 1055. évi alapítólevél és az 1211. évi összeírás megfelelő szövegrészletét összevetve és talajtérképeket is felhasználva GYÖRFFY GYÖRGY nagy pontossággal azonosította ezeket a helyeket (1956). Eszerint a Kolon tó nyugati partja menti sötétebb színű, tözeges homoktalajt jelölhette az alapítólevélben elsőnek említett *fekete kumuc*, ettől nyugatra egy nagyobb száraz futóhomokhegy található, amelyet az 1211. évi leírás „ad montem sabulosum”-nak mond (PRT. 10: 508): ez a *fuegnes humuc*-kal azonosítható, míg ettől tovább nyugat felé a határ a két *cuest* nevű helyre ér, ami megfelel az 1055-beli *cues humuc*-nak. A *cuesti* által jelölt hely pedig a Kolon tótól keletre feküdt, GYÖRFFY azonosítása szerint a tóba félsziget-szerűen benyúló partszakaszon lévő halomra értendő (1956: 413). A Kolon birtok leírásában említett *cuest* feltehetőleg nem egy-egy elkülönülten álló homokdombnak (a szöveg szerint: *monticulus* és *mons*) a neve, ugyanis a leírás közeli-nek mondja őket, amelyeket csak egy harmadik domb („ad monticulum tercium”, PRT. 10: 508) választ el egymástól: a szinte szomszédos dombok viszont nem viselhették külön-külön ugyanazt a nevet. HOFFMANN ISTVÁN azonban azt sem

¹ A DHA. az +1082/1388/1520-ból való adatot ugyan nem a Csopak melletti *Kövesd*-del azonosítja (DHA. 1: 493), az oklevélbeli *Kuesd* ~ *Kwesd* ~ *Kvesd* környezetében szereplő *Chopok* ~ *Chopak* név azonban inkább mégis a Csopak melletti *Kövesd*-re enged következtetni.

tartja valószínűnek, hogy a másfél századdal korábbi *cuesti* jelölést váltva a tó túlsó felére terjedt volna át az idők során. Megítélése szerint az, „hogy a két oklevél három, valójában közeli helynek a neveként ugyanazt a formát használja, arra enged következtetni, hogy a név jelöltje egy kiterjedtebb térség, egy nagyobb határrész lehetett, amelynek jellemző jegye talán éppen a köves (kavicsos) talaja volt, s amelytől néhány kisebb rész éppen ebben a vonatkozásban különbözhetett, és kaphatta meg ennek megfelelően a *fekete kumuc* és a *fuegnes humuc* nevet” (HOFFMANN 2010: 196).

Az összeírásban szereplő *Cuest* településnév metonimikusan jöhetett létre egy ugyanilyen alakú, talajminőségre utaló határrésznévből. Mint láttuk, ilyen szerepben a *Cuest* az oklevélben szintén megjelenik, egy a Kolon tóhoz közeli terület neveként. A *-st(i)*, *-sd(i)* képzőbokor ugyanis elsősorban természeti nevek alkotásában játszott fontos szerepet, amire abból következtethetünk, hogy főként állatokat és növényeket jelölő szavakhoz (*Hodosd*, *Ölyüsd*, *Egresd*, *Füzesd*, *Mogyorósd*, *Nádasd*, KMHsz. 1.), valamint földrajzi köznevekhez és anyagnevekhez (*Berkesd*, *Kövesd*, KMHsz. 1.) kapcsolódott. Azt, hogy a *-st(i)*, *-sd(i)* képzős nevek az ómagyar korban már döntően települést jelölnek, HOFFMANN ISTVÁN nemcsak a metonimikus névátvitellel magyarázza, hanem azzal is, hogy a *-st(i)*, *-sd(i)* képzőbokor használata fokozatosan kiterjedt a településnevek alkotására is (2010: 198).

4. *Eurmenes* [eürményes, örményes]

A tihanyi apátság második birtokaként a volt Zala, ma Veszprém megyei *Örvényes* település neve szerepel: „in villa *Eurmenes*” (PRT. 10: 504). A település első eredeti oklevélbeli említése a Tihanyi összeírásból való, korábról csak másolati, illetve nem hiteles forrásokból adatolható: szerepel a Tihanyi alapítólevél interpolált változatában, 1055>1416: *Eurmenis* (DHA. 1: 154) és a Szent László korára hamisított oklevélben, +1092/+1274/1399: *Ermenes* (DHA. 1: 282). Ugyanilyen alakban később többször is előfordul az oklevelekben: 1255: *Eurmenus*, 1337: *Ewrmenus*, 1410: *Ewrmenes*, 1427: *Wrmenes* (Cs. 3: 88), 1505: *Ermynesth* (VeMHL. 2: 314). Az *Örvényes* alak a 16. század második felétől tűnik fel: 1542: *Erwenes*, 1548: *Ewrwenyes*, 1564: *Ervenyes* (VeMHL. 2: 314), és ezt a változatot találjuk a 18–19. századi térképeken is: 1773–1808, 1782–1785, 1802–1811, 1806, 1819–1869, 1869–1887: *Örvényes* (MTHt. ZM., EKFT., GÖRÖG, LIPSZKY Mappa, MKFT., HKFT.). A fent idézett adatok azt bizonyítják, hogy az elsődleges helynévi forma az *Örményes* lehetett (vö. még FNESz. *Örvényes*), amelyet a 16. század folyamán felváltott az *Örvényes* változat. Az *örmény* ~ *örvény* szavaknak a mai helynevekben való előfordulását vizsgálva ugyancsak azt állapíthatjuk meg, hogy az *örvény* gyakrabban szerepel a környék (Veszprém és Somogy megye) helynévanyagában (VeMFN. 4: 664, SMFN. 1065).

Örvényes település nevét a lakosság kétféleképpen magyarázza: egyrészt a 'malom' jelentésből származtatja, tudniillik, hogy négy malom örölte itt a környék gabonáját — ezek meglétét régészeti kutatások is bizonyítják (VeMRT. 2: 153) —, másrészt a 'vízforgás, forgó' értelmezést adja azzal összefüggésben, hogy az Aszófő és Örvényes közötti kis öbölben a nyári viharok után örvénylik a víz (VeMFN. 4: 472). A TESz. szintén többféle jelentést tulajdonít az *örmény* ~ *örvény* szónak: 'vízforgás, forgó', 'egyfajta növény, örménygyökér', 'malom', 'forgószelel'. A TESz. és az EWUng. is kérdőjellel veszi fel az 1211-es adatot az *örvény* címszó alá, és 'vízforgás, forgó' jelentésűnek tartja. ERDÉLYI LÁSZLÓ véleménye szerint az *Örményes* ~ *Örvényes* név a Balaton-parti erős kanyarulatnál függ össze (PRT. 10: 272). NEMES MAGDOLNA rámutatott arra, hogy az *örvény* 'folyószakasz, ahol lefelé szívó hatású, gyors forgó mozgás keletkezik' földrajzi köznév igen gyakran előfordul *örmény*-ként a mai nyelvjárásokban (2005: 149–150). RÁCZ ANITA a Bihar megyei *Örvényes* településekkel kapcsolatban csupán a 'vízforgás, forgó' jelentést vette számításba, amely a falvak folyó menti elhelyezkedésére utalt (2007: 213). BÁTKY ZSIGMOND az *Örményes* helyneveket vizsgálva megállapította, hogy „e helyneveink mint falunevek csak egyes esetekben kapcsolatosak a víziörvénnyel, ill. halászhellyel, legtöbbször pedig az örléssel, örlőkövel, örmény-malommal” (1927: 217). A balatoni *Örményes* név véleménye szerint végső soron a 'malom' jelentésből származtatható, ugyanis a Balatonnak ezen az oldalán mindig vágtak követ malomnak, épületnek. Munkájában idézte az 1090 tájáról a tihanyi Valk birtokról származó legrégibb malomra vonatkozó adatot, amellyel összefüggésben a szomszéd *Örményes*-t is említették (1927: 216). BÁTKY Karácsonyi véleményét is felidézve úgy vélte, hogy az *örményes* nem malmos helyet, hanem örményköveket tartalmazó, ilyenek fejtésére alkalmas helyet jelöl. A Balaton melletti *Örményes*-hez hasonlóan a Bihar megyei *Kövesd* szomszédságában lévő *Örvénd* települést szintén malomkőtermelő-helynek tekintette, ahol hasznos követ vágnak, fejtenek, bányásznak, s ennek bizonyítékeként a környékbeli „köves” helyneveket említette (BÁTKY 1927: 218–219). KISS LAJOS megítélése szerint a 'malom' jelentés játszott szerepet a Balatonhoz közeli településnév létrejöttében, de nem veti el a 'vízforgás, forgó' értelmezést sem (FNESz. *Örvényes*).

A fentebb említett elképzelések alapján úgy gondolom, hogy a Tihanyi összeírásban szereplő *Örményes* helynév létrejöttében az *örmény* ~ *örvény* 'malom' jelentés játszhatott leginkább szerepet, s amint korábban azt említettem, a malmok meglétét régészeti kutatások bizonyítják. A Tihanyi alapítólevél interpolált változata (1055>1416) udvarnokok, szolgálók, jobbágyok és szőlőművelők mellett öt malomról is említést tesz Örményes településen. A szomszédos *Kövesd* falu neve (*Cuest*, PRT. 10: 504) pedig akár az 'örményköveket tartalmazó, ilyenek fejtésére alkalmas hely' értelmezésre vonatkozó elgondolást is támogathatja. Ugyanakkor az *örvény* 'vízforgás, forgó' jelentésben előkerül az 1211. évi öz-

szeírás egy másik helynévi szórványában: „ultra stagnum, quod dicitur Euren” (PRT. 10: 510). Az *Örén(y)* víznév az *örény* ’örvény, halászhely’ szóból származik, amelyet idővel az *örvény* főnév magához hasonított (vö. FNESz. *Örvénytő*). Ebben az esetben tehát a helyfajta figyelembe véve (*stagnum*) talán inkább az *örmény* ~ *örvény* ’vízforgás, forgó’ jelentésével számolhatunk.

Megállapíthatjuk továbbá azt is, hogy az *Örményes* ~ *Örvényes* helynevek kialakulásában nem játszott szerepet az *örmény* népnév, amint erre már MELICH JÁNOS is rámutatott: „e régi örmény bevándorlásnak az *Örményes* nevű helyek nem emlékei. E helynevek a m. *örmény* : *örvény*, *örménylik* : *örvénylik* szóval függnek össze” (1909: 301). MELICH az *örmény* szót török jövevényszónak tartotta, amely a honfoglalás táján, esetleg a honfoglalás előtt került nyelvünkbe (1909: 303). BÁRCZI GÉZA véleménye szerint is ugyanannak az *ör-* igei tőnek a származéka, mint az *öröl*, ez pedig valamely török nyelvből való (SzófSz.). A TESz. a közvetlen török származtatást nem tartotta valószínűnek, az ugor egyeztetését tévesnek látta, s az *ör-* igei tő és a *-vény/-mény* deverbális névszóképző összekapcsolásával létrejött szónak tekintette (TESz. *örvény*). D. BARTHA KATALIN emellett arra is felhívta a figyelmet, hogy a *-vány/-vény* képző alakulásának módja, alkotóelemeinek mibenléte erősen vitatott (1958: 85–86).

Az *Örvényes* településnév *-s* helynévképzővel alakult, amelynek szerepe az ellátottságot kifejező és a gyűjtőnévképző funkcióból fejlődhetett ki másodlagosan (vö. SZEGFÜ 1991: 255, BÉNYEI 2010).

5. *Zeus* [szēlēūs ~ szēlōs] ~ *Zeuleus* [szēūlēūs, szōlōs]

Az 1211. évi birtokösszeírásban több helyen ugyanazzal a *Szōlōs* névvel jelezte a település szerepel: „in villa *Zeus*” (12. birtok, PRT. 10: 506), „in villa *Zeuleus* ultra Bocon” (16. birtok, PRT. 10: 507), „in villa *Zeuleus* (*Zeus*) iuxta Balatin” (18. birtok, PRT. 10: 507), „in villa *Zeuleus*” (36. birtok, PRT. 10: 516).

Amint a fentiekből kiderül, a Tihanyi összeírás csupán két *Szōlōs* nevű — a Balaton melletti, illetve a Bakonyon túl fekvő — települést próbál más helyhez való viszonyuk alapján megkülönböztetni, amely a lokalizálásban nagy segítséget nyújt. Az összeírásban a 12. birtokként említett villa *Zeus* és a 36.-ként szereplő villa *Zeuleus* lokalizálásakor azonban nehézségekbe ütközünk. Ez utóbbról is csupán annyit tudunk, hogy minden szolgálattevőjével és tartozékával együtt a *Horozcueh*-i Szent Miklós egyházához tartozott² (vö. SZENTGYÖRGYI 2009). Az, hogy az oklevél megfogalmazója nem használt semmilyen megkülönböztető jelzőt vagy más viszonyítási pontot a két *Szōlōs* helynév megadásá-

² E faluval kapcsolatban ERDÉLYI LÁSZLÓ megjegyezte, hogy „valószínűleg ő [tudniillik egy Orosz nevű nemes ember, K. É.] adta Kövesd szomszédságában azt a *kis-szōlōsi* birtokot is, amelyet az 1211. évi összeírás *Horozcueh* vagyis *Orosz-köve* Szent Miklós egyházának birtokául említ” (PRT. 10: 136).

kor, talán arra enged következtetni, hogy ugyanazt a települést vagy a településnek a részeit egyaránt jelölhették. Ezt az elképzelést támogatja ERDÉLYI LÁSZLÓ-nak az a birtoklástörténeti alapú elgondolása, amely szerint „e két helyen [tudniillik a 12. és a 36. birtokként, K. É.] említett *Szőlős* falu a mai *Balaton-Kis-Szőlős*nek két része volt oly formán, mint a pannonhalmi apátságnak is volt ugyanegy határban foglalkozás szerint külön épült három *Tömördje*, vagy amint három *Tarjánt* különböztettek meg egy faluban három földesúr szerint” (PRT. 10: 263–264). Veszprém megye régészeti topográfiájában szintén olvashatunk arról, hogy a későbbi *Balatonszőlős* helyén két *Szőlős* nevű falu állhatott: „a 14–15. században két egymástól távolabb eső, majd jelenlegi helyén továbbélő települést tételezhetünk fel *Szőlősön*” (VeMRT. 2: 56). A 14–15. században *Szőlős* területe tehát birtoklás alapján két részre oszlott: az egyikben a veszprémi káptalan jobbágiai laktak, a másikban pedig a veszprémi egyházé és a tihanyi kolostoré (VeMHtL. 2: 158). SZENTPÉTERY IMRE az almádi monostor 1121. évi alapító oklevelét vizsgálva megállapította, hogy a *Pécsely* mellett említett *Zeuleus* (1121/1420: in loco, qui dicitur *Zeuleus*, DHA. 1: 413) *Balaton-kis-szöllős*-sel azonos (1927: 369). A település első említései csak másolati, illetve nem hiteles forrásokból adathatók: +1024/+1339/1350: *Zeuleus* prope aquam Balatim ~ Balatin (DHA. 1: 102), 1055>1416, +1082/1343, +1092/+1274/1399: *Zeules* (DHA. 1: 154, 230, 282), +1082/1388/1520: *Scēleus* ~ *Sceleus* (DHA. 1: 239), később 1121/1420: *Zeuleus* (DHA. 1: 413). A falu a 17. század elejéig csakis *Szőlős*-ként szerepel a forrásokban, ekkor tűnik fel mellette a *Kisszőlős* (1635: *Kis Szöllős*, VeMHtL. 2: 157), majd a 18. század első felében vele váltakozva a *Balatonszőlős* (1758: *Balatonszöllős*, de 1837: *Kisszöllős*, VeMHtL. 2: 157) névváltozat. A 18–19. századi térképeken is nyomon követhetjük e névalakok változásait:³ 1773–1808: *Kisszöllős* (MTHt. ZM.), 1782–1885: *Szöllős* (EKFT.), 1802–1811: *Szőlős* (GÖRÖG), 1806: *Szöllős* (LIPSZKY Mappa), 1819–1869: *Szölles* (MKFT.), 1869–1887: *Balaton-Kis Szőlős* (HKFT.). Az a körülmény, hogy a 12. helyen szereplő *Szőlős*-t Tihany környéki birtokok (Aszófő, Kövesd, Füred stb.) mellett említik — s már korábban utaltam arra, hogy az oklevél helynevei nem teljesen szétszórta találhatók, hanem néhány nagyobb és több kisebb birtoktestben helyezkednek el —, azt erősíti, hogy valószínűleg Balaton menti településről lehet szó. Ugyanakkor magyarázatra szorul, hogy a 18.-ként előforduló Balaton menti *Szőlős* faluban csupán két szőlőművelőt említ az összeírás. Ezek alapján akár azt is feltételezhetjük, hogy az oklevélíró ezeket az adatokat a 12. helyen megjelenő Balaton-parti *Szöllős* település esetében egyszerűen kifejejtette, s utólag (18.-ként) pótolta. Hasonló, visszatérően szereplő birtokokkal több alka-

³ MEZŐ ANDRÁS úgy gondolta, hogy korábban a Zala megyei *Balaton-Kis-Szöllős* névből — amely a település viszonylagos méretére utalt —, a második jelző elhagyásával jött létre 1902-ben a *Balatonszöllős* helynév (1982: 238, vö. FNESz. *Balatonszöllős*).

lommal is találkozhatunk az oklevélben (például *Aszófő, Dörgicse, Csősz, Türk, Szántó* esetében). Ugyanakkor ERDÉLYI LÁSZLÓ a 18. birtokként említett *Zeuleus ~ Zeleus* (iuxta *Balatin*) helynévnek a mai *Kővágóörs*-sel való azonosítását is felvetette (PRT. 10: 282–283). Véleménye szerint a *Fülöp* település után említett két szőlőműves család által munkált *Szőlős* falu előbb az ugyancsak két házzal rendelkező *Szőlős-Örs*-ként (+1092/+1274/1399: *Zelesvrs ~ Zeleusurs*, DHA. 1: 282–283), majd *Örs-Kál*-ként (1267: *Vrskaal*, 1358: *Wrskal*, PRT. 10: 526, 556) fordul elő a forrásokban, később azonban nyoma vész e birtoknak, de a 17. században feltűnik a *Kővágó-Örs* (1645: *Kouago Ers*, PRT. 10: 794) helynév. E lokalizálásra azonban nincsenek bizonyító érvei, és a mai helynévanyagot tartalmazó gyűjtemények, régészeti topográfiák sem utalnak e helyek közötti kapcsolatra.

Viszonylag jól lokalizálható a 16. helyen szereplő *Zeuleus* (ultra *Bocon*) település, amely a mai *Somlós*-sel azonos. Ennek a településnek az első adatai szintén csak másolati, illetve nem hiteles forrásokból származnak: 1055>1416: *Zeules inter aliam villam Zeules et Vasarhel* (DHA. 1: 155), +1092/+1274/1399: *Zeules inter villas Vasarhel et Zeules* (DHA. 1: 154, 230, 282). Mind a Tihanyi alapítólevél interpolált változata, mind pedig a Szent László korára hamisított oklevél (*Somló*)*Szőlős* település pontos lokalizálását adja: (*Somló*)*Szőlős* (*Somló*)*Vásárhely* és egy másik *Szőlős* (a mai *Kisszőlős*) között található. A 18–19. századi térképek szintén támogatják azt a helymeghatározást, miszerint a mai *Kisszőlős* településtől (1773–1808: *Kisszőlős*, MTHt. VeM.; 1782–1785, 1802–1811: *Kis-Szőlős*, EKFT., GÖRÖG; 1806: *Kis Szöllös*, LIPSZKY Mappa; 1819–1869: *Kis Szölös*, MKFT.; 1869–1887: *Kis-Szölös*, HKFT.) délkeletre találjuk a mai *Somlós*-szőlős, korábban *Nagyszőlős* települést (1773–1808: *Nagyszőlős*, MTHt. VeM.; 1782–1785, 1802–1811, 1869–1887: *Nagy Szölös*, EKFT., GÖRÖG, HKFT.; 1806: *Nagy Szöllös*, LIPSZKY Mappa; 1819–1869: *Nagy Szölös*, MKFT.; vö. még VeMRT. 3: 197).

A *Szőlős* helynév a *szőlő* növénynévnek az -s képzős főnévi származékából alakult metonímiával. Az elnevezésnek a *szőlős* 'szőlőművelő' foglalkozásnév az alapja (vö. FNEsz. *Alsószőlős*). Erre a körülményre olykor maguk az oklevelek is utalnak: az almádi monostor alapítólevelében például arról van szó, hogy *Szőlős* (a későbbi *Balatonszőlős*) településen szőlősök éltek (1121/1420: *in loco, qui dicitur Zeuleus, vineas II cum totidem cultoribus*, SZENTPÉTERY 1927: 364). Ugyanezt bizonyítja a Tihanyi összeírás is, hiszen a 18. birtokként szereplő *Szőlős* településen két szőlőművelőt említ (1211: *in villa Zeuleus (Zeleus) iuxta Balatin duo vinitores sunt ecclesie*, PRT. 10: 507). A *szőlős* foglalkozásnévből személynév is létrejött, az 1211. évi oklevél például Szántó faluban említ egy *Szőlős* nevű udvarnokot (*Zeuleus*, PRT. 10: 515).

KOVÁCS ÉVA

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1951): *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- D. BARTHA KATALIN (1958): *Magyar történeti szóalaktan 2. (A magyar szóképzés története)*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁTKY ZSIGMOND (1927): *Örmény, Örményes*. *Magyar Nyelv* 23: 215–219.
- BÉNYEI ÁGNES (2010): Az -s képző szerepe helyneveinkben. In: P. LAKATOS ILONA–PETHŐ JÓZSEF szerk.: *Elméletek és módszerek 2. A Nyíregyházi Főiskola Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének Kiadványai*. Nyíregyháza. 9–17.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ (1890–1913): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 1–3., 5. Budapest.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. (1992): *Diplomata Hungariae Antiquissima 1*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. (1782–85)*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1993–1995): *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen*. 1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FNESz. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, javított és bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GÖRÖG = *Magyar Átlás az az Magyar, Horvát, és Tót országok vármegyéji, 's szabad kerületei és a' határ-őrző katonaság' vidékeinek közönséges és különös tábláji*. Közre botsátotta: GÖRÖG DEMETER, folytatta és végezte MÁRTON JÓSEF. Viennae, 1802–1811.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2008): Folyóvíznevekből alakult településnevek. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 142–148.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2011): *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névértéktár Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1956): A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND szerk.: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 407–415.
- HKFT. = *A harmadik katonai felmérés. 1869–1887. A Magyar Szent Korona Országai. (1 : 25.000)*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN (2010): *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névértéktár Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KISS LAJOS (1997): Korai magyar helységnevtípusok. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk.: *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 177–185.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. (2005): *Korai magyar helynévszótár. 1000–1350. 1. (Abaúj–Csongrád vármegye)*. A Magyar Névértéktár Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

- KOVÁCS ÉVA (2011): A Tihanyi összeírás helynévi szórványainak névrendszertani tanulmányáról. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Megjelentetés alatt.
- LIPSZKY Mappa = LIPSZKY, JOANNES (1806): *Mappa generalis regni Hungariae*. Pesthini.
- MELICH JÁNOS (1909): Néhány magyar népnévről. *Magyar Nyelv* 5: 292–303.
- MEZŐ ANDRÁS (1982): *A magyar hivatalos helységnévadás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. (1819–69)*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.
- MTHt. VeM. = SZASZKÓNÉ DR. SIN ARANKA szerk. (1994): *Magyarország történeti helységnévtára. (Veszprém megye 1773–1808)*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- MTHt. ZM. = SZASZKÓNÉ DR. SIN ARANKA–BREINERNÉ VARGA ILDIKÓ szerk. (1996): *Magyarország történeti helységnévtára. Zala megye 1. (1773–1808)*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- NEMES MAGDOLNA (2005b): *A földrajzi köznevek szótára*. (Doktori értekezés melléklete). Debrecen.
- NYÍRI ANTAL (1978): Az *aszó*-ról szóló szófejtési kísérletek és azok módszertani tanulmányai. *Magyar Nyelv* 74: 163–175.
- NYÍRI ANTAL (1979): Az *aszó*, *asszu* eredete, hang- és alaktörténete. *Magyar Nyelv* 75: 147–162.
- OkI Sz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA (1902–1906): *Magyar Oklevél-szótár. (Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz)*. Budapest.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk. (1912–1916): *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története*. 1–12. Budapest.
- RÁCZ ANITA (2007): *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- RESZEGI KATALIN (2011): *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SMFN. = PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF szerk. (1974): *Somogy megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZEGFÜ MÁRIA (1991): A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. (A korai ómagyar kor és előzményei)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 188–258.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009): *A Tihanyi összeírás (1211) fordítása*. (Kézirat). URL: <http://mnytud.arts.unideb.hu/kiallitas/to.html>. (2010. 12. 12.).
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010): A Tihanyi alapítólevél szövege. Betűhív átírás és magyar fordítás. In: HOFFMANN ISTVÁN: *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 21–38.
- SZENTPÉTERY IMRE (1927): Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából. *Magyar Nyelv* 23: 360–370.

- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA (1941): *Magyar szófejtő szótár*. Budapest. Változatlan utánnymás: Budapest, 1991.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1967–1984): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–3., 4. Mutató. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA (2001): *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA (2008): *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- VeMFN. 4. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA szerk. (2000): *Veszprém megye földrajzi nevei 4. (A Veszprémi járás)*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194. Budapest.
- VeMHL. 2. = KOVACSICS JÓZSEF szerk. (1988): *Veszprém megye helytörténeti lexikona* 2. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VeMRT. 2. = ÉRI ISTVÁN–KELEMEN MÁRTA–NÉMETH PÉTER–TORMA ISTVÁN (1969): *Veszprém megye régészeti topográfiája 2. (A Veszprémi járás)*. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Kiadványai. Budapest.
- VeMRT. 3. = BAKAY KORNÉL–KALICZ NÁNDOR–SÁGI KÁROLY (1970): *Veszprém megye régészeti topográfiája 3. (A Devecseri és Sümegi járás)*. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Kiadványai. Budapest.

Névpárok, szinonimák és fonológiai variánsok
Szempontok középkori okleveleink helynévi szórványainak
nyelvhez kötéséhez

1. A régi jövevényszavak fonológiájának vizsgálatakor a sokszor töredékes adatsorokra, bizonytalan olvasatokra és etimológiákra való utaltság mellett további problémát jelenthet a vizsgálatba vonható lexémák nyelviségének meghatározása. A köznevek esetében ez többnyire nem okoz gondot, hiszen azok legkorábbi előfordulásai túlnyomó részt már magyar nyelvű szövegekben, valamint a nyelvhez tartozást egyértelművé tevő szójegyzékekben maradtak fenn. A helyneveket illetően azonban más a helyzet. Az ómagyar kori szórványemlékek helynévi adatairól ugyanis sokszor nem derül ki egyértelműen, hogy milyen nyelvűek voltak, így könnyen előfordulhat, hogy nem magyar példákból következtetünk az ómagyar nyelv hangtanára vonatkozóan. A hangtörténeti kutatások számára jelentős mennyiségű adatot szolgáltató nyelvemléktípus kapcsán nem lényegtelen tehát végiggondolni azt, hogy mi alapján tekinthető egy-egy helynévi szórvány magyar, német, román vagy valamelyik szláv nyelvhez tartozónak.

Dolgozatomban a nyelvtörténeti és névtani szakirodalom szempontjai mellett elsősorban a helynevek okleveles használatának a vizsgálatából lesűrhető tanulságok közül próbáltam meg összegyűjteni néhányat, amelyek alapján egy-egy okleveles szórványt nagyobb valószínűséggel lehet a magyar nyelvhez kapcsolni. Írásom példáit a szó eleji mássalhangzó-torlódást tartalmazó szavak köréből veszem. Több mássalhangzóval kezdődő lexémák a régiségben közismerten csak kölcsönzések útján kerültek a magyarba. Ez azt jelenti, hogy az adott lexéma — még ha áttételekkel is, de — mindig összefüggésbe hozható más nyelvvel, nyelvekkel, s így szükségszerűen felmerül a magyar nyelvhez kapcsolhatóságának a problémája.

2. A mai romániai *Botfalu* település magyar neve az ómagyar korban is *Botfalva* ~ *Botfalu* volt (1368: *Bathfalua*, Gy. 1: 827, 1415: *Botfalu*, Zs. 5: 253), viszont előfordul mai német nevének (*Brenndorf*) előzménye is: 1377: *Brigondorf* (F. 9/5: 158), 1421: *Bringendorf* (Zs. 8: 82). KNIEZSA ISTVÁN ennek háttérében kettős névadást lát (KNIEZSA 1943/2001: 97–98). A *Botfalu* és *Brenndorf* nevek keletkezésének nyelvi háttérével kapcsolatban a történeti, etimológiai, morfológiai és névadási körülmények ismerete alapján valóban megállapítható, hogy az

első magyar, a második német névadás eredménye. Könnyen adódik tehát a következtetés, hogy a német névalak — noha mássalhangzó-kapcsolattal kezdődik — alapvetően kizárható a magyar mássalhangzó-torlódások vizsgálatából, mivel azt az ott élő szász etnikum adta és használta. Egyelőre tekintsünk el attól, hogy a fenti megállapítások leginkább a névadók, s nem pedig a névhasználók etnikai viszonyaira vonatkozóan szolgálnak információval (vö. HOFFMANN 2007: 73–77). A kérdést leegyszerűsítve induljunk ki tehát abból, hogy az egy denotátumra vonatkozó, különböző névrendszerekből származó nevek nyelvhasználati különbségekre is utalnak. Ahhoz, hogy a kérdést alaposabban is meg tudjuk vizsgálni, célszerűnek tűnik a fent vázolt kettős névadás kapcsán a névpárok és a szinonimák fogalmának világos elkülönítése.

PÓCZOS RITA a német névtani szakirodalom alapján névpároknak nevezi azokat a neveket, amelyek „azonos helyet jelölnek, tagjaik pedig különböző nyelvekből származnak” (2010: 48). A névpárok egymáshoz való viszonyuk alapján további három csoportba oszthatók: léteznek fonológiaiilag kötött, szemantikailag kötött és szabad névpárok (vö. i. h.). Fonológiaiilag kötött névpárnak tekinthető pl. a m. *Barakony* ~ szlk. *Brakoň*, szemantikailag kötött a m. *Barátudvar* ~ ném. *Mönchhof*, illetve szabad névpár a m. *Keresztes* ~ rom. *Oprișani* ’Opriș emberei, Oprišek’ (vö. FNEsz. *Keresztes*). Szempontunkból lényeges, hogy a névpárokat alkotó nevek egymáshoz való viszonya nemcsak nyelvi, hanem névhasználati szinten is megragadható, mégpedig az újabban a helynevek kapcsán is használt szinonimitás fogalmával. Ennek a terminusnak a alkalmazásával kapcsolatban azonban bizonyos megszorításokra van szükség. TÓTH VALÉRIA szerint valódi szinonimáknak „csak azokat a névpárokat tekinthetjük, amelyek azonos névhasználati körben (...) szerepelnek” (2008: 60). A vizsgálatok fényében hozzá kell fűzni: függetlenül attól, hogy a nevek esetleg fonológiai, szemantikai vagy szabad névpárt alkotnak-e. Mivel a *Botfalu* kapcsán említett két név keletkezésében nagy biztonsággal két különböző nyelv névrendszeréhez köthető, s a felbukkanó adatok fonológiai-morfológiai struktúrájában semmi nem utal komolyan adaptációs folyamatokra,¹ könnyen elképzelhető, hogy szinonim viszony sem állt fenn közöttük. Ennek következtében annak ellenére, hogy a magyar etnikumhoz tartozók jól ismerhették a velük együtt élő szászok nyelvében előforduló névalakot is, a magyar nyelvű használatban feltételezhetően nem váltakozott szabadon e két névalak egymással.² Így idegen névként közvetlen hangszerkezeti hatást a magyarban a *Bringendorf* ~ *Brenndorf* névalaknak vélhetően nem kell tulajdonítanunk.

¹ Helynevekre vonatkoztatva ezeket a folyamatokat névintegrációnak is nevezzük (vö. PÓCZOS 2006: 89).

² Mint ahogyan ilyen névrendszerek közötti váltakozást a mai névpárok használata esetében sem tapasztalhatunk.

Mindezek alapján első lépésként tehát a hangtörténeti vizsgálatok során is előnyösnek tűnik az adatok összegyűjtését névrendszertani összefüggésbe helyezni. Triviális megfogalmazásnak tűnhet, de célszerű az adatok válogatása során abból kiindulni, hogy nem az a helynév számít magyar adatnak, amit a magyar etnikumhoz tartozó névhasználók ugyan ismerhettek, olykor-olykor kölcsönvéve — lényegében idegen szóként — használhattak is, de a név nem váltotta fel az addig használt magyar nyelvű névalakot, és szinonim használatba sem került vele,³ hanem az, amelyik jövevénynévként hosszabb-rövidebb időre a magyar helynévrendszer része lett. Ugyanis ha egy adott név nem került át a magyar helynévrendszerbe, azaz nem kezdték el a hely magyar neveként használni, akkor a magyar nyelv részeként sem indokolt számolnunk vele, legföljebb csak az idegen nyelvű környezet hatásának egy elemeként. Ez utóbbi a nyelvi interferenciára vonatkozó mai kutatások alapján a kétnyelvűség mértékétől függően olykor egyáltalán nem elhanyagolható, de az idegen nyelvi hatást szórványemlékes időkre vonatkozóan csak a magyarba került idegen elemek hatásaként áll módunkban megvizsgálni, s ez névhasználói közösségeként egy-két név. Igaz, hogy a névpárok háttérében meghúzódó többnyelvű környezet hatása az ott élők nyelvhasználatára nem csak egy-egy név szintjén jelentkezhetett, de ennek a mértékét nyelvtörténeti távlatokban általában még megbecsülni sem tudjuk (vö. ehhez a névmodellek kölcsönhatásával összefüggésben PÓCZOS 2010: 108).

3. *Botfalu* egyértelműnek látszó esetétől eltérően olykor nem kell etimológiai módszerekre hagyatkozni az oklevelekben felbukkanó névpárok megítélése kapcsán, mert már az oklevél megszövegezése egyértelművé teszi a nevek különböző névrendszerhez való tartozását. A magyar és német nyelvű nevek megkülönböztetését látjuk az egykori Szepes vármegyéhez tartozó *Lassúpatak* 1344-es említésében: *in vulgari Lassyupatak in teutonico nomine Stilbach vocata* (Cs. 1: 262). A soproni *Pinnye* német névpárjával együtt 1360-ban *Punye in vulgari teutonicorum Freyndorf* (Cs. 3: 624) formában tűnik fel. De előfordul a magyar és szláv nevek párhuzamos említése is. A mai *Soltézperecsény* melletti erdő 1408-ban *silvam vulgio Altialbyk alias sclauonicum Prechnabukowyna* (Zs. 2/2: 154) szerkezetben fordul elő, illetve ugyanebben a határleírásban szláv párjával együtt szerepel a *Nadálysár* nevezetű hely is: *locus arenosus seu vimosus vulgo Nadaalsaar autem slavonice Pyewyczneblatho* (Zs. 2/2: 153). A latin szöveg megfogalmazásán túl morfológiai szerkezetüket is figyelembe véve elég egyértelműnek tűnik, hogy sem a németként megjelölt *Stilbach* és *Freyndorf*, sem a szláv nyelvűnek nevezett *Prechnabukowyna* és *Pyewyczneblatho* nem jöhet közvetlenül számításba magyar hangtörténeti vizsgálatok során.

³ Azt sem lehet kizárni, hogy az esetek egy részében mind a magyar, mind az idegen nyelvű adat ugyanattól az adatközlőtől is származhatott.

3.1. A névrendszerre való világos utalás hiánya miatt talán kevésbé egyértelmű a nyitrai *Vágőr* egy 1335-ös oklevél hátoldalára 15. századi kiegészítésként felkerült *Ewr vulgariter Straso* (Gy. 4: 441) adata. TÓTH VALÉRIA szerint e szemantikailag kötött névpár második eleme semmiképpen nem lehet a magyar helynévrendszer része. Ennek bizonyítékát a *strázsa* közszó kései felbukkanása mellett (1535: *ztrassaywl*, EWUng. *strázsa*) leginkább abban látja, hogy az oklevél megszövegezése *vulgariter* kitétellet hangsúlyozza a *Strázsa* név névszociológiai helyzetét az *Őr* névváltozattal szemben (vö. TÓTH V. 2008: 291). A települést 1493-ban ugyancsak *Strazye*-ként (Gy. 4: 441) említik, de ez utóbbi névalak morfológiai felépítése kapcsán (vö. FNESz. *Vágőr*) erős a gyanú, hogy szintén nem magyar nyelvű adatról van szó. Azt, hogy az *Őr* névalak nem vészett ki a használatból, mutatja, hogy 1519-ben ismét *Ewr*-ként jelenik meg (TÓTH K. 2001: 189). Mindenesetre ha elfogadjuk TÓTH VALÉRIA álláspontját, s ezt a nevet ki is zárjuk a vizsgálatból, arra még nem feltétlenül következtethetünk, hogy a régiségben gyakran felbukkanó egyéb *Strázsa* név is csak szláv névrendszerekhez tartozott volna. Függetlenül attól, hogy közszőként vagy az efféle helynevek közvetítésével került-e a magyarba, a *strázsa* közszó viszonylag kései felbukkanása nem bizonyítja okvetlenül, hogy előtte — legalább nyelvjárási szinten — ne fordulhatott volna elő a magyarban. Számos olyan közsözavunk van ugyanis, amelyik első helynévi és közszői előfordulása között több évszázadnyi különbség van (pl. *pacsirta*: 1338: *Pacirtasteluk* hn. ~ 1525 k.: *pachyrta*; *disznó*: 1055: *gisnav* hn. ~ *[1237–1240]: *goznoov*, *guznoov*; 1395 k.: *emegizno*; *molnár*: 1275: *Nobiles de Molnar* hn.; 1324/1361: *Monar* hn. ~ 1538: *Molnar*; *sár*: 1055: *sar feu* hn. ~ 1372 u.: *farual*, stb., vö. EWUng.). Mindez persze lehet pusztán a régi adatok keletkezési és fennmaradási körülményeinek a következménye is. S mivel más *Strázsa* nevek esetében nincs az oklevélben támpont a név nyelvhasználói körével kapcsolatban, analógiaként nem vihetjük át rájuk a nyitrai példát.⁴

3.2. A fent bemutatott névpárok azonos denotátumra való vonatkozásához nem fér kétség. Az sem szokatlan jelenség azonban, hogy a latin *alio nomine*-féle szerkezettel együtt említett nevek nem azonos, hanem szomszédos helyeket jelölnek (vö. TÓTH V. 2008: 291–292). Ennek a gyanúja áll fenn a régi Pozsega vármegyei *Paka* esetében is: 1455-ben *Kyspaka al. nom. Zentkathalena*, *Zenthkatherina*, 1461-ben *Kispaka al. nom. Zwerinacz*, illetve *Kispaka al. nom.*

⁴ Ebből a szempontból figyelmet érdemel az 1421-es *Strezfalwa et Stryzfalwa* (Cs. 2: 107). Történeti álláspontok szerint ez is határvédelmi feladatot betöltő település volt (vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 653), amit nem feltétlenül cáfol, hogy esetében valószínűleg személynévi áttétellel kell számolnunk. KÁZMÉR MIKLÓSNak a helynévkutatásban alapműnek számító vizsgálatából kiderül, hogy a birtokost jelölő köznév is állhat a *-falwa* előtagjaként, de sem az ő anyagában, sem máshol nem találtam példát — ezen kívül — arra, hogy az *őr* ~ *strázsa* mint foglalkozásnév közszőként vált volna helynévalkotó elemmé (vö. 1970: 108–112).

Emrehowcz (Cs. 2: 420). Itt vélhetően nem kell közvetlen névpárokat vagy szinonimákat keresnünk a szerkezet mögött, hanem csak szomszédos helységek neveit. A korábbi példákkal ellentétben itt tehát már nem tűnik kizáró oknak a nevek változatként való feltüntetése.

3.3. Más szempontból sem árt óvatosan kezelni a többnevűség kérdését. Olykor ugyanis feltételezhető, hogy a névpár idegen eleme — még ha átmenetileg is — a magyar név szinonimájává lép elő. A mai *Tormafalu* magyar neve a régiségben *Herény* (1265: *Heren*, Cs. 3: 610), német neve *Krensdorf* (1232: *Chrenstorf*) volt (vö. FNESz. *Tormafalu*). A *Botfalu* kapcsán elmondottak tehát itt is helytállónak tűnnek. A helység említését egy 1367-es oklevélben azonban *Hereyngh alio nomine Keresdorff* (Cs. 3: 610) formában találjuk. Ha nem az oklevélíró nyelvi lenyomatáról van szó, a *Keresdorff* egy mássalhangzóval kezdődő formája mögött akár magyar névhasználatot is sejthetünk. Hogy ez valóban magyar használatra utal-e, egy-egy adat alapján biztosan megítélni nem lehet, s itt az oklevél sem jelez egyértelmű nyelvi különbséget, mint azt a *Stillbach* vagy *Straso* esetében láthattuk. Mindenesetre a helység neve 1429-ben már ismét *Creynsdorff*, sőt 1433-ban *Cremstorf ... wlgō Thormaskeer vocata* (Cs. 3: 610) egyértelműnek tűnő megfogalmazásban fordul elő. Kérdés marad, hogy magyar hangtörténeti szempontból a *Krensdorf* névalaknak a 14. század második felében szükséges-e bármiféle jelentőséget tulajdonítani, vagy pedig a névpár német eleme az 1367-es adat ellenére teljes mértékben kizárható a vizsgálatból.

Az ilyen esetek nem egyedülállóak az adatállományomban. Hasonló jelenség figyelhető meg a mai *Szepesszentlőrinc* — szlovák nevén *Brutovce* — ómagyar kori említései kapcsán is. A település eleinte *Szentlőrinc* formában szerepel az iratokban (1319: *Scentlewrinch*, 1465: *Zenthlewryncz*, FEKETE NAGY 1934: 156), s ez a névalak a mai napig nem halt ki a használatból. Azonban szláv eredetű névpárja is folyamatosan adatolható: 1319: *Brotouch*,⁵ 1494: *Bruttocz* (FEKETE NAGY 1934: 156–157). KISS LAJOS véleménye alapján a *Brutóc* névalak eredetijét a mai szlovák változattal megegyező **Brutovce* formában rekonstruálhatjuk (vö. FNESz. *Szepesszentlőrinc*). Mindezekből az sejthető, hogy a *Brotouch* és *Bruttocz* már magyar névhasználatot tükröz, mivel a szokványosnak mondható szl. *-ovce* > m. *-óc* szóvégi változás alapján úgy tűnik, hogy a *Brotouch* és *Bruttocz* annak ellenére magyar nevek, hogy mellettük párhuzamosan a *Szentlőrinc* is továbbélt.

3.4. Végül azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy bizonyos esetekben nemcsak átmenetileg, hanem a névcseré egyik fázisaként is föltűnhet a szinonim viszony.⁶ S ezeket az eseteket részben másként kell értelmeznünk, mint a

⁵ FEKETE NAGY a szláv névváltozat korai előfordulását a későbbi másolatba történő beszúrásnak értelmezi (vö. 1934: 156).

⁶ A névcseré fogalmának részletesebb kifejtéséhez lásd TÓTH V. 2008: 62–63.

hagyományosan párhuzamos neveknek is nevezett névpárokat. Az 1496-os *Gyepew alio nomine Prezaka* (Cs. 2: 39) szemantikai névpár (vö. rom. *prisacǎ* 'kerítés, barikád, gyepű', vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 645, SÓFALVI 2008: 159) okleveles említése még akár a fentiekhez hasonló, névrendszerbeli eltérést is mutathat. De ha figyelembe vesszük, hogy a korábban csak *Gyepü*-ként említett hely (1412, 1445: *Gyepew*, Cs. 2: 39) később már csak *Preszaka*-ként fordul elő (1561: *Priseka*, *Priszaka*, *Preszeka*, PESTY 1878: 457), felmerülhet a névcseré gyanúja. Azonban az, hogy a névcseré hátterében a román nyelvű lakosság tényleges számbeli fölülkerekedése áll-e, s ha igen, akkor a magyar nyelvű lakosság — ha folyamatosan éltek a környéken — használta-e a román eredetű névalakot az ómagyar korban, az egyszeri páros említés, valamint a továbbélés alapján megnyugtatóan nem dönthető el. Azt gondolom, hogy az előzőek alapján teljes biztonsággal kizárni sem lehet a *Prezaka* előfordulást a vizsgálatból.

Ennél meggyőzőbb bizonyítékát találjuk a magyarban végbemenő névcserének *Turócbalázsfalva* esetében. A már említett szóvégi adaptáció miatt az 1505-ös *Mezewhaza aliter Blazsouc* is talán már szinonim használatra utal.⁷ A település elsődleges neve *Mezőház* volt (vö. 1343: *Mezeuhaz*, F. 9/1: 192), viszont a magyarral párhuzamos szlk. *Blažovce* később a magyarban is használatos lett (vö. FNESz. *Turócbalázsfalva*, valamint különösen 1736: *Blaschótz Slauis Blazowcze*, EB. 154). Úgy tűnik, az 1505-ös oklevél éppen e névcseré egyik, szinonimitás fokát mutató fázisát regisztrálja, függetlenül attól, hogy a *Mezőháza* névváltozatot 1505-ben még valóban használták-e, vagy már csak az oklevél őrizte.

3.5. Összefoglalva az említett példák tanúságát elmondható, hogy a névpárok alapvetően jó kiindulópontjai lehetnek a névrendszerek elkülönítésének, ám az világosan látszik, hogy a névrendszerek — mint ahogy az a névtani-etimológiai irodalomban régtől ismeretes — akkor is kölcsönhatásban vannak egymással, ha az adott területen élő etnikumok saját névadásuk eredményeként létrejött neveket is használnak.

4. A fentiekben elsősorban a hangalakjukban lényegesen különböző szemantikailag kötött, illetve a szabad névpárok kapcsán felmerülő szempontok kerültek elő. Egészen más ügy azonban az akár névcseré következtében előálló pusztán fonológiai változatosságot mutató nevek, illetve névpárok esete. Ezek megítélése talán az előzőeknél is bizonytalanabb. A már említett mai m. *Barakony* ~ szlk. *Brakoň* fonológiai névpár világosan mutatja, hogy bizonyos esetben csak a szókezdő mássalhangzó-torlódás az, ami utal a két név nyelvi különbségére. A mássalhangzó-kapcsolatok ómagyar kori történetét tanulmányozva viszont világossá

⁷ A szinonim viszonyra, azaz az egynyelvű használatra itt is a szl. *-ovce* > m. *-óc* változásból következtethetünk.

válí, hogy ez a különbség — noha jelölője lehet a névrendszerbeli eltéréseknek — önmagában még nem jelent nyelvi különbséget. A magyar hangtörténeti szakirodalomban általánosan elfogadott vélemény szerint a hangváltozások ingadozások időszakon keresztül mennek végbe, s ezekben az átmeneti időszakokban „a régi és az új alakok között küzdelem folyik” (BÁRCZI 1958: 9). Hangtörténeti szempontból tehát megkerülhetetlen annak az átgondolása, hogy adott esetben vajon fonológiai névpárral vagy pedig egy éppen zajló hangváltozással állunk-e szemben.

Szerencse, hogy a mai *Barsbaracska* — szlovákul *Bardoňovo* — régi *Barakcsa* nevére a 14. század első feléről számos adatunk fennmaradt, így jól nyomon tudjuk követni a név fejlődését. Az eredeti oklevelekből származó adatok a következők: 1321: *Braccha*; 1322: *Barakcha*, *Brakcha*; 1324: *Baraccha*; 1325: *Brakcha*; 1327: *Barakcha*; 1330: *Barakcha*; 1337: *Baraccha*; 1340: *Barachka*, *Barakcha*; 1341: *Brachka*; 1347: *Barathka* (KMHsz. 1: *Baracska* 1.). A szinte évről évre — 1322-ben egy éven belül kétszer is⁸ — váltakozást mutató adatok háttérében talán mégsem olyasféle nyelvi párhuzam áll, mint a korábban említett *Botfalu*, *Pinnye* vagy éppen *Barakony* esetében. Azaz nem feltétlenül kell arra gondolni, hogy a változatok között névrendszerbeli különbségek lennének, miszerint a feloldott forma mindig magyar, a feloldatlan pedig mindig szláv nyelvű adat lenne. Meggyőző bizonyíték erre a magyarban bekövetkező hangátvetés utáni szerkezetet mutató 1341-es *Brachka* adat. A középkori oklevelezés gyakorlatából, az oklevelekben megmutatkozó nyelvi presztízviszonyokból adódóan HOFFMANN ISTVÁN egyébként valószínűnek tartja, hogy a periférikus nyelvek — esetünkben valamelyik szláv nyelv — helynévalakjai „csakis ott kerülhettek be a diplomákba, ahol más nyelvnek a használata egyáltalán nem volt jellemző” (2007: 91).⁹ Ezt figyelembe véve — még ha kivételek természetesen előfordulhatnak is, ahogy erre az előzőekben láttunk példát — valószínűtlennek tűnik, hogy egyik évben magyar, másik évben szláv adatokat rögzítettek volna az irat elkészítésekor olyan területen, ahol a feloldott forma bizonyítja bizonyos arányú magyar etnikum folyamatos létét és névhasználatát is. Még csak az sem valószínű, hogy a fel nem oldott formák mögött valamiféle nyelvi bizonytalanság állna. Azt gondolom, hogy ebben az esetben valóban arról lehet szó, hogy a két névváltozat egyenrangú fonológiai variánsként egyszerre volt része a magyar névrendszernek.

⁸ Az oklevelek keltezése április 19. (DL. 62476), illetve december 4. (DL. 62477).

⁹ ABRAM DE SWAAN szerint a nyelvek a presztízviszonyaik alapján hierarchikus rendszert alkotnak, amelynek különböző szintjein állnak a periférikus, centrális, szupercentrális és hipercentrális nyelvek. HOFFMANN ISTVÁN mindezt a Kárpát-medence középkori viszonyaira vonatkoztatva hipercentrális szerepűnek a latint tekinti, szupercentrálisnak pedig a magyart. Emellett egyes területeken a német is centrális szereppel bírt, míg a korabeli magyar királyság többi nyelve kevés presztízzsel bíró periférikus nyelv volt (vö. 2007: 90–91).

Más helyütt Gutkeled nemzetségbeli Joachim tárnokmester tisztségének néhány említéséből is arra a következtetésre juthatunk, hogy a feloldódott és a torlódásos formák — ha nem is mindig, de — sok esetben magyar fonológiai variánsként éltek. 1272. november 27-én *Joachino magistro tavarnicorum comite de Plys*, a két nappal később, november 29-én kelt oklevélben viszont már *Joachyno magistro tavarnicorum comite de Pylis* (Gy. 4: 692) szerkezetben szerepel. Ha másra nem, arra mindenképpen következtetni tudunk ebből, hogy az oklevél lejegyzője vagy hitelesítője számára az egyébként a határrészneveknél és kisebb településeknél jóval szélesebb körű ismertséggel és jelentőséggel bíró vármegye nevében megmutatkozó variabilitás sem nyelvi, sem jogi különbséget nem jelenthetett. S ebből a szempontból lényegtelen, hogy esetleg latinizáló, archaizáló vagy valamilyen más törekvés erősítette-e az elsődleges *[plis]* név használatát.¹⁰

Ennél is szembetűnőbb bizonyosságai a fonológiai variánsok oklevélbe való bekerülésének az olyan esetek, amikor ugyanazon iraton belül fordul elő a kétféle névforma. A hunyadi *Barincska* 1503-as említésekor például a *Baranchka* alakok mellett a *Branchka* is felbukkan ugyanarra a helyre vonatkozóan. Az elírás azért nem lehet komoly ellenérv ebben az esetben, mert a név folyamatosan két alakban is adatolható.¹¹ Az esetleges idegen nyelvűsége ellen szól, hogy birtokosának a környéken említett egyéb birtokai is szinte kivétel nélkül magyar névadásra vagy névhasználatra utalnak (*Repas, Kysbesan, Fenesthorok, Zerb-falwa, Thothboz Baresd, Rabesd Gywlakwtha* és *Alsotarnocza*, vö. Dl. 29974), ami egyrészt mutatja a magyar nyelvű lakosság egyértelmű jelenlétét a környéken, másrészt azt, hogy ha éltek is nagyobb számban román, szláv vagy német nyelvű etnikumok a területen (vö. *Zerb-falwa, Thothboz*, a későbbi *Olahboz*, Cs. 5: 79), azok névváltozatai nem kerültek be az ekkor tájt kelt oklevelekbe. Így azt gondolom, nyugodtan megfogalmazhatjuk, hogy a *Branchka* és a *Baranchka* alakok ismét nem nyelvi különbségre utalnak, hanem nézetem szerint egymás egynyelvű fonológiai változatai voltak ebben az időszakban.

Végül találunk olyan eseteket is, amikor nem csak külső szempontok alapján tudjuk megítélni a fonológiai variánsok nyelviségét. A *-falva* magyar közszoí utótag miatt nagy bizonyossággal magyarnak tekinthető a zempléni *Sztára* környékén említett *Burucfalva* ~ *Brutfalva* is, amelynek adatai alapján szintén efféle szinkrón fonológiai változatok meglétére következtethetünk: 1335: *Buruchfalua*; 1337: *Bruthfalwa* (Cs. 1: 389). Mindezek föltehető magyarázatához érdemes visszatérnünk a többnevűség oklevelekben való megjelenésének a kérdéséhez.

¹⁰ Második tárnokmesteri ciklusa során fent nevezett *Joachim* tisztségének megnevezését ismét a *comite Posoniensi de Plys* (1273. június 7., Gy. 4: 692) formában jegyezték le.

¹¹ További adatai a 15–16. század fordulójáról: 1482: *Branchka*; 1492: *Baranchka*; 1516: *Baranchka, Branczka*; 1518: *Baranchka*; 1519: *Branchka al. nom. Barinchka*; 1520: *Branchka* (Cs. 5: 72).

4.1. TÓTH VALÉRIA a településnevek vizsgálata kapcsán egy helyütt arról ír, hogy az oklevelekben föltűnő gyakori szinonim kapcsolatok ellenére latin vagylagosságot kifejező szerkezetekben szinte kizárólag olyan nevek szerepelnek, amelyek szemantikai és lexikális struktúrája lényeges különbséget mutat. Az oklevelek megfogalmazásának vizsgálatából azt a következtetést vonja le, hogy „»más név«-ként a névhasználók csak a valódi szinonimákra tekintenek, az alakváltozatok nem minősülnek »más név«-nek: azaz a *Szancsal* > *Böszörményszancsal*, *Cseh* > *Csehi*, *Páli* > *Páltelek* változások nyomán kialakult variánsokat a névkompetencia hajlamos azonos neveknek tekinteni” (TÓTH V. 2008: 292). Véleményem szerint ezt támasztja alá, hogy — mint az imént láthattuk — általában a fonológiai variánsokat és a fonológiai névpárokat sem jelölték meg variánsként az oklevelekben, hiszen az iratok számára ezek még abban az esetben sem voltak igazán „más nevek”, ha esetlegesen két különböző helynévrendszerhez is tartoztak.¹²

A nyelvi variánsok a mai nyelvben is természetesek, de hogy erre vonatkozóan ne csak a mai, némiképp azért megváltozott társadalmi és nyelvi tapasztalatokból következtethessünk, érdemes a vizsgált korszakhoz időben közelebb álló SZENCZI MOLNÁR ALBERT megállapításait is figyelembe venni. Az egyébként éles megfigyelőnek tartott SZENCZI így ír a mássalhangzó-torlódások kapcsán az efféle hangtani variánsokról: „*daraga (...) plerique tamen exprimunt draga*”, illetve „*drabant tamen frequentius scribitur darabant*” (SZENCZI 1610/2004: 192). A jelen idejű megfogalmazásai (tudniillik ’sokan mégis így mondják’, illetve ’helyette gyakrabban írnak’) éppen alátámasztják, hogy a mássalhangzó-torlódás és annak feloldása — más, szerkezetileg kevésbé feltűnő nyelvi elemhez hasonlóan — variációkat hozott létre, s változatokban élt addig, amíg az egyik forma nagyobb részt ki nem szorította a másikat. Azt gondolom, ebből a szempontból közszó és tulajdonnév között nincs lényeges különbség.

4.2. Mindezek alapján kényelmes, ugyanakkor hibás lenne arra a következtetésre jutni, hogy a régiségben minden szinkrón ingadozást mutató helynévi adat egynyelvű variáns lenne. Nyilvánvaló, hogy ezek mögött nemcsak a neologizmus és archaizmus viszonyait láthatjuk. Hogy csak egyetlen példát említek, a mai *Ószalónak* 1456-os *Castellum (...)* *in ungarico Zalonok in theutonico vero Slanyk vocatum* (Cs. 2: 719) említése ezt egyértelműen bizonyítja. Éppen ezért az ilyen ügyek megítélése a lehetőségekhez mérten minden esetben nagy körültekintést igényel.

¹² Az ettől való eltérésre egyébként egyetlen példát találtam az adatbázisomban: a fenti *Barincska* 1519-ben *Branchka alio nomine Barinchka* (Cs. 5: 72) szerkezetben fordul elő, pedig — mint már említettem — kizárhatónak tűnik a változatok mögötti nyelvi különbség, továbbá semmi nem utal arra sem, hogy jelen esetben szomszédos helyek megjelölésére szolgált volna az *alio nomine* szerkezet.

A bizonytalanságok ellenére az viszont jól látható, hogy a mássalhangzótorlódással kezdődő és az azt már feloldott szavak egyidejű jelenléte semmiképpen nem utal kizárólagos kétnyelvű használatra. A problémát leginkább az jelenti, hogy megfelelő számú adat hiányában többnyire nem lehet biztosan elválasztani egymástól a fonológiai variánsokat és a fonológiai névpárokat. Erre vonatkozóan a többnyelvű, szinkrón névrendszerek vizsgálatából levonható következtetések mindenképpen segítséget nyújthatnak (vö. PÓCZOS 2010).¹³

KENYHERCZ RÓBERT

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1958): *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ (1890–1913): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 1–3., 5. Budapest.
- Dl. = *Diplomatikai Levéltár*. Országos Levéltár Mohács előtti gyűjtemény.
- EB. = PROCIKOVÁ, ANNA főszerk. (1999–): *Encyclopaedia Beliana. (Slovenská všeobecná encyklopédia v dvanástich zväzkoch)*. 1–. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1993–1995): *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen*. 1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- F. = FEJÉR GEORGIUS (1829–1844): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. 1–11. Buda.
- FEKETE NAGY ANTAL (1934): *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest.
- FNESz. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY (1963–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007): *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. (A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései)*. (Akadémiai doktori értekezés). Debrecen.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970): *A falu a magyar helynevekben. (XIII–XIX. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. (2005): *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. (Abaúj–Csongrád vármegye)*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

¹³ Tanulságos, s a lényegét érinti CSÁNKI DEZSŐ megfogalmazása is a kolozi *Esztána* újabb kori neve kapcsán: „Ma inkább Sztána (...). De a magyarság a környéken ma is használja az Esztána nevet” (Cs. 5: 348).

- KNIEZSA ISTVÁN (1943/2001): Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk.: *Magyarok és románok I.* Budapest, Athenaeum. 111–313. Újraközlése: *Kisebbségkutatási könyvek.* Budapest, Lucidus Kiadó.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ (1973), Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. *Hadtörténeti közlemények* 20: 639–660.
- PESTY FRIGYES (1878): *A szörényi bánság és Szörény vármegye története* 3. (Oklevéltár 1.) Budapest.
- PÓCZOS RITA (2006): Az Árpád-kori Borsod vármegye lakosságának nyelvi-etnikai összetételéhez. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok* 2. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 87–105.
- PÓCZOS RITA (2010): *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 18. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SÓFALVI ANDRÁS (2008): Ioan Marian Țiplic: Organizarea defensivă a Transilvaniei în evul mediu (secolele X–XIV). *Castrum* 8: 152–175.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1610/2004): *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo (1610). Új magyar grammatika két könyvben.* Fordítás, jegyzetekkel és bevezető tanulmánnyal ellátta: C. VLADÁR ZSUZSA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 222. Budapest.
- TÓTH KRISZTINA (2001): *A Palásty család levéltára 1256–1847. (Kutatási segédlet).* Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyvei 7. Esztergom.
- TÓTH VALÉRIA (2008): *Településnevek változástipológiája.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár* 1–2. MÁLYUSZ ELEMÉR összeáll. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951–1958. 3–7. BORSA IVÁN–MÁLYUSZ ELEMÉR összeáll. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–2001. 8–9. BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT összeáll. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003–2004. 10. C. TÓTH NORBERT összeáll. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007.

Név és identitás*

1. A konferencia címeként megjelölt három fogalom (név, identitás, etnicitás) közül a név tartozik elsősorban a nyelvtudomány érdeklődési körébe, s így a nyelvész számára leginkább ez szolgálhat kiindulási pontként e fogalmak összefüggésének a megközelítéséhez. A név azonban, mint a legtöbb alapvető tudományos fogalom, igen nehezen ragadható meg, s ráadásul a különböző szakmák képviselői is természetesen eltérő módon közelítenek hozzá.

Az egyedi és az általános megjelölés, a tulajdonnév és a köznév viszonyát évezredek óta vizsgálja a tudomány. Platónról Wittgensteinig filozófusok, logikusok, filológusok, nyelvészek adtak e problémára különböző válaszokat, s hogy nem minden vonatkozásban kielégítően, azt jól mutatja a kérdés kutatástörténete, és ma is nyitott, megoldatlan volta.¹ Ezért a név identitásjelölő szerepének bemutatásában én sem egy lehetséges, de vitatható tulajdonnév-meghatározásból, hanem a neveknek ebben a tekintetben legfontosabb funkcióinak a számbavételéből indulok ki.

2. A név legfőbb szerepét, funkcióját legtöbbször az egyeditésben látják. Nem nehéz belátni ennek a megállapításnak az igazságtartalmát, hiszen például abban a kijelentésben, hogy *Tegnap érkeztem meg Pozsonyba*, a *Pozsony* a szóba jöhető helyek körét teljesen leszűkítve a maga egyediségében adja meg az utazás célját. Ugyanezt a tartalmat persze kifejezhetem olyan módon is, hogy azt mondom: *Tegnap érkeztem meg ebbe a városba*. Az *ebbe a városba* kifejezés — bár kétségtelenül nem tulajdonnév — ugyanúgy egyedi helyet jelöl, mint az előző mondatban a helynév. Az egyeditésnek fontos, de mint a példa is mutatja, nem egyedüli eszköze tehát a tulajdonnév, ugyanezt a célt ugyanis különféle grammatikai, pragmatikai szintű megoldásokkal is el tudjuk érni.

* Előadásként elhangzott a *Név — identitás — etnicitás* című nemzetközi tudományos konferencián Pozsonyban, 2009. október 16-án.

A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ A hazai szakirodalomban legutóbb HAJDÚ MIHÁLY (2003: 17–45) és VÁRNAI JUDIT SZILVIA (2005: 17–37) tekintette át a kérdéskört.

Ebből az is következik, hogy szigorúan logikai-nyelvi szempontból nem is lenne feltétlenül szükség tulajdonnévre, mert másfajta nyelvi eszközök is el tudják látni azt a szerepet, amelyet a tulajdonnév betölt. Mégis azt tapasztaljuk, hogy minden nyelvben van tulajdonnév, azaz a tulajdonnév mint kategória nyelvi univerzálé. Ez a megállapítás — annak ellenére, hogy empirikus hipotézisnek, azaz megfigyelésen alapuló feltevésnek tekinthető — kiterjeszthető a nyelvek történetiségére is, tehát valószínűsíthető, hogy minden (akár ma élő, akár már kihalt) nyelv régebbi állapotában is léteztek tulajdonnevek. A tulajdonnévnek mint nyelvi kategóriának a keletkezése így magának a nyelvkeletkezésnek a problematikájához kapcsolható.

Ha már most e rövid kitérő után visszakanyarodunk a példaként hozott két mondatunkhoz, ezek alapján láthatjuk a nyelvi egyedítés tulajdonnévi és más módjai közötti fontos különbséget is. Az utóbbi mondat *ebbe a városba* kifejezése csakis a kontextussal együtt határozza meg egyértelműen a jelöltjét, azaz arra a helyre vonatkozik, ahol az adott kijelentés éppen elhangzik, vagy amelyre a szövegelőzmények alapján vonatkoztatható. Az egyedítés ebben az esetben tehát kontextusfüggő, s ebből adódóan átvihető, s a világ bármely *város*-nak nevezhető részletére alkalmazható. A *Pozsonyba* ezzel szemben a kontextus különösebb ismerete nélkül is ellátja az azonosító szerepet, mivel az a tulajdonnév lexikális tartalmában rögzítve van. Azt persze nem állíthatjuk, hogy a tulajdonnév egyáltalán nem igényli a kontextus azonosító erejét, hiszen ha például azt mondom, hogy *Elutazok Szerdahelyre*, akkor ez nemcsak *Dunaszerdahely*-re vonatkozhat, hanem *Nyitraszerdahely*-re, *Drávaszerdahely*-re és még jó néhány, jelzővel megkülönböztetett *Szerdahely* nevű településre is, amelyeket a beszélők többnyire jelző nélküli formában használnak, mivel az adott kontextus egyértelműsíti a jelentésüket.

De vajon van-e egyáltalán jelentése a tulajdonnévnek? E kérdés tisztázása leginkább szemantikai keretben képzelhető el, a szemantika illetékességét ez ügyben a név nyelvi univerzálé jellege is fokozottan előtérbe hozza. Csakhogy ha megvizsgáljuk a különböző nyelvészeti kutatási területeknek a névvel kapcsolatos állásfoglalásait, azt tapasztaljuk, hogy éppen a szemantika az, amely a legellentmondásosabban nyilatkozik a név jelentéses voltáról. Vannak kutatók, akik a tulajdonnevet jelentés nélküli nyelvi elemnek tartják, s ráadásul az egyes szerzők ezt a felfogásukat a legkülönbözőbb alapelvek mentén, sokféle érveléssel alakítják ki. Mások viszont a tulajdonneveket a leggazdagabb, legösszetettebb jelentésstruktúrájú nyelvi elemként értelmezik. Az azonban, hogy a tulajdonnév jelentésével kapcsolatban milyen eredményre jutunk, nyilvánvalóan a kiindulóponttól, azaz az általunk alkalmazott szemantikai kerettől függ. Mivel pedig a mai és a közelmúltbeli nyelvtudományt a szemantikai elméletek sokasága jellemzi, nem csodálkozhatunk azon sem, ha a tulajdonnév e szempontból való megítélésében ezt a sokféleséget látjuk megjelenni.

Ha azonban vizsgálatunk közelebbi, központi tárgya maga a tulajdonnév, s ezt elsősorban mint nyelvi kategóriát kívánjuk jellemezni, aligha kétséges, hogy nem célszerű e vizsgálat közegéül olyan elméletet választanunk, amely a tulajdonnév jelentésnélküliségével számol. Ezzel szemben sokkal termékenyebb lehet szempontunkból az a felfogás, amely a tulajdonneveket gazdag, strukturált jelentéssel rendelkező nyelvi jelekként állítja elénk.

A tulajdonnévnek effajta értelmezését a magyar nyelvészeti szakirodalomban elsőként J. SOLTÉSZ KATALIN fejtette ki részletesebben (1979: 24–33), aki a tulajdonnév jelentésszerkezetének több összetevőjét mutatta be. Denotatív jelentésen a jelöltre való vonatkozást értjük, amely alapján a tulajdonnévi jelsort a világ valamely részletéhez tudjuk kapcsolni. A konnotatív jelentés a név asszociációfelidező erejét mutatja, ami az egyes nyelvhasználók esetében nagyon különböző lehet attól függően, hogy a névről és jelöltjéről kinek milyen ismeretei vannak, hozzá miféle viszony fűzi stb. Nagyon sok tulajdonnév közszoói elemekkel mutat megfelelést (*Kőris-hegy*), másokban viszont közszoói jelentéstartalom nem fejeződik ki (*Debrecen*): a tulajdonnevek jelentésszerkezetében emiatt fontos szerepe van az önkényesség és a motiváltság mértékének. A motivált nevekből megismerhető információtartalom gazdagabb, mint amit a motiválatlanok tartalmaznak. Mindezt J. SOLTÉSZ szerint a név etimológiai jelentése fejezi ki számunkra, amely megőrizheti a névadáskori tartalmakat, így a tulajdonnév motiváltsága erős, információtartalma pedig igen telített lehet: a fenti *Kőris-hegy*-ről — ha nem is jártunk ott soha — azt gondolhatjuk, hogy olyan kiemelkedés, ahol feltűnően sok kőrisfa nő. A nevek etimológiai jelentése azonban el is homályosulhat, s ezzel együtt nő a nyelvi jel önkényességének mértéke, s csökken az információ ereje: ha valakinek egyáltalán nincs ismerete *Debrecen* városáról, akkor pusztán a név megismerése alapján semmiféle többlettudást nem szerezhet róla.

Az itt bemutatotthoz sok tekintetben hasonló felfogást látunk megjeleníteni TOLCSVAI NAGY GÁBORNÁL (2008), aki kognitív szemantikai keretben értelmezi a tulajdonnév jelentését, amelyet alapvetően enciklopédikus jellegűnek tart. Ez a jelentés az egyén világismeretétől függően azonban lehet sematikusabb, csak néhány általános fogalmi jeggyel rendelkező, de lehet kidolgozottabb, számtalan részinformációt magában foglaló is. A *Balatonszárszó* név például egyesek számára csak egy települést jelöl, esetleg azzal az ismerettel, hogy valahol a Balaton vidékén kell keresni, mások ehhez számos további ismeretet (jellegzetes utcáit, épületeit, a vasútállomását, József Attila halálát, az ott rendezett VI. névtani konferenciát stb.) is hozzá tudnak rendelni. TOLCSVAI NAGY a tulajdonnév szemantikájának hangsúlyos részeként említi a kulturális státusát is, amely a névnek a nyelvi jel volta mellett a kulturális meghatározottságát hozza előtérbe.

3. Ezt az összetevőt a tulajdonnév *kulturális jelentése*-ként is számon tarthatjuk, amelynek a megkülönböztetését a név jelentésstruktúrájában az a tapasztala-

tunk indokolhatja, hogy a neveknek a kommunikációban betöltött szerepét teljes mélységében nem tudjuk megragadni, ha csupán mint nyelvi jelekre tekintünk rájuk. A neveket ugyanis minden más nyelvi elemnél erősebben jellemzi a kultúrával való összefüggésük. Ezt másfelől úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a névhasználat legalább annyira kulturális, mint amennyire nyelvi kérdés.

Ha különböző nyelvek és kultúrák névhasználatát vetjük össze egymással, rögtön kitűnik, hogy a nyelvi rendszerek és a névstruktúrák nem mutatnak különösebben erős párhuzamot. Az egymással genetikusan összefüggő, rokon nyelvekben — még ha azok jelentős időtávlatban is vannak már egymástól — többnyire lényeges szerkezeti egyezések mutatkoznak meg: példaképpen a magyar és az obi-ugor nyelveket említhetjük, amelyek között nagyfokú hangtani, morfológiai, szintaktikai stb. rendszerbeli hasonlóságok figyelhetők meg. E nyelvek tulajdonnévi szisztémái (köztük a tulajdonnevek két alaprétege: a személy- és a helynevek) viszont gyökeresen különböznek egymástól, amit az magyaráz, hogy az obi-ugor népek, illetőleg a magyarság több évezred óta eltérő kulturális közegben él. A vogulok és az osztjákok a legutóbbi időig természeti népként halász-vadász-gyűjtögető életmódot folytatva igen archaikus társadalmi formában éltek, míg a magyarság évezredes nomadizáló vándorlást követően több mint ezeregyszáz évvel ezelőtt bekapcsolódott az európai kultúrába, amely a keresztény, feudális-polgári világhoz való kötődését jelentette. Ebből következően névkultúrája az őt körülvevő népekéhez (a németekéhez, a nyugati és déli szlávokéhoz stb.) vált nagymértékben hasonlóvá, míg nyelve — noha természetesen igazodott némileg a környező népek nyelvéhez is — alapvetően megőrizte eredeti jellegét.

Mindez világosan mutatja, hogy a névszisztéma — bár a nevek is nyelvi jelek — nem annyira a nyelv rendszerével, hanem sokkal inkább a kultúrával mutat szoros összefüggést, s a névrendszerek nagy törésvonalai elsősorban nem a nyelvi, hanem a kulturális törésvonalak mentén húzódnak.

Az ember megismerő tevékenységével is kapcsolatba szokták hozni a megnevezés, a névadás aktusát: azzal, hogy az ember nevet ad a dolgoknak, szimbolikusan a világ birtokbavételét is jelzi, azaz ily módon a kultúrája részévé teszi a világ általa megismert és megnevezett részleteit. Ezt a szituációt mutatják be a Robinson-regények azon mozzanatai, amelyek leírják, hogy a magányos ember nevet ad a környezetének. Ezt nem azért teszi, hogy — amint azt a helynevek alapvető funkciójaként szokás említeni — tájékozódni tudjon a világban, vagy hogy másokkal beszélve használja ezeket a neveket különböző helyek felidézésére, hanem azért, mert ez a kultúrájának a része. Az ember eleve azoknak a dolgoknak ad nevet, amelyeket fontosnak tart, s a megnevezés által is ki akar emelni a világból. Ez az emberi magatartás igen régi gyökerű — ahogyan erről már szó esett: az eredete valószínűleg a nyelvkeletkezés homályába vész —, s végigkíséri magának az emberi nemnek a történetét, ezért a nevekben magának a társadalomnak a kultúrája rögzül.

A neveket az egyén a kultúra részeként nyelvi elemként ismeri meg társadalmi-nyelvi szocializációja során, s ezzel együtt formálódik az a képessége, hogy felismeri, megfelelően használja őket, sőt újabbakat is alkot. A beszélőnek kialakul egyfajta névkompetenciája, amelyben a kulturális hagyományok és ismeretek mellett vannak másfajta, elsősorban nyelvi jellegű összetevők is. Az egyéni névkompetencia, amely tehát a névismereten alapul, többféle jeggyel jellemezhető. A legáltalánosabb síkja az, amelyet az úgynevezett névminták vagy névmodellek képviselnek: ezek a nevekről való legalapvetőbb kulturális, pragmatikai, szemantikai, morfológiai tudásunkat jelentik. Az egyes beszélők névkompetenciája egy-egy közösségen belül a névmodellek terén fő vonalaiban megegyezik, ez adja a közös névhasználat alapját. Az egyéni névismeretet emellett azonban igen aprólékos, részletező tudás is jellemzi, ami abból adódik, hogy a világ megismerése és a nevek hagyományozódása során magukban a nevekben igen gazdag, sokszínű tudásanyag halmozódik fel a világról, a társadalomról, más emberekről és nem utolsósorban önmagunkról.

4. Nyelvnek és kultúrának az emberi identitás meghatározásában alapvető szerepe van. Nem nehéz belátni, hogy a nyelvi és kulturális kötöttségeket mutató, döntően az azonosítást szolgáló nevek az egyén önazonosság-tudatában ugyancsak fontos szerepet játszanak. A neveknek ezt a funkcióját *identitásjelölő szerep*-nek nevezhetjük. Legközvetlenebb módon ez a személynevekhez való viszonyunkban mutatkozik meg. A személy és a név szétválaszthatatlan egybetartozásáról tanúskodik József Attila önéletrészletének ismert részlete: „A harmadikos olvasókönyvben azonban érdekes történeteket találtam Attila királyról és rávettem magamat az olvasásra. Nem csupán azért érdekelték a hun királyról szóló mesék, mert az én nevem is Attila, hanem azért is, mert Öcsödön nevelőszüleim *Pistának* hívtak. A szomszédokkal való tanácskozás után a fülem hallatára megálapították, hogy Attila név nincsen. Ez nagyon megdöbbenett, úgy éreztem, hogy létezésemet vonták kétségbe.” (*Curriculum vitae*; idézi: TVERDOTA 1992: 411).

Név és személy kapcsolata a különböző kultúrákban azonban nem azonos módon teremődik meg. A modern társadalmakban a személynév leginkább egyfajta „címkefunkció” révén lesz valaki nevévé: ugyanis valamely névállományból vagy hagyományozódás, öröklés, vagy pedig választás után kapja ki-ki a nevét. Az ősi kultúrákban viszont a személy és a nyelvi elem ábrázoló jellegének kapcsolata által jönnek létre a megnevezések, s ily módon a nyelvi jel mintegy a személy képeként funkcionál, amely leírja, jellemzi őt. Ez a fajta ősinék mondható névadási forma persze a mai kultúrákat is jellemzi speciális környezetben: így jönnek létre például az iskolában vagy más kisközösségekben használt ragadványnevek.² A személynév identitásjelölő szerepe azonban független a névadás módjától, és minden személynévfajtának fontos velejárója.

² A személyneveknek az itt felvillantott keretben való tárgyalásához lásd HOFFMANN 2008.

A névnek nemcsak az én azonosításában, hanem a személyiség változásában, az egyén identitásépítésében is szerepe van. A nevek használatával, módosításával és új nevek adásával ugyanis folyamatosan kijelöljük, pontosítjuk a helyünket a világban. Ez az identitásépítő funkció a legköznapiabb helyzetekben is megjelenik: ha például valakivel megismerkedve *Kovács úr*-nak szólítom őt, akkor teljesen másként jelölöm ki a viszonyunkat, azaz ilyen értelemben a saját identitásomat is, mint ha az illetőt *Péter*-nek nevezném.

Az identitásépítő szerep nemcsak a személynevek, hanem minden más névfajta használatában is megjelenik. Magáról is mást akar közölni az, aki *Balaton* helyett *Balcsi*-t, *Püspökladány* helyett *Püsi*-t mond, vagy *Balmazújváros* helyett *Balmaznyújork*-ot emleget. Másképpen jelöli ki a helyét egy közösségben az, aki a *DVSC* labdarúgó csapatáról beszél, mint az, aki a *Loki*-t dicséri. Amikor pedig valamely általunk név szerint nem ismert helynek nevet adunk, vagy elnevezünk egy hozzánk közel álló tárgyat (előfordul, hogy az autónkkal, a számítógépünkkel stb. cselekszünk így), akkor ezzel a gesztussal az adott dolognak önálló identitást is tulajdonítunk, vagyis megteremtjük az identitását, de egyúttal a hozzá fűződő viszony kifejezésével a magunkét is építjük, alakítjuk.

5. A nevek kulturális meghatározottságát, identitásjelölő és -építő szerepét a magyar személy- és helynévkincs viszonylag jól ismert egy évezrednyi története is szemléletesen mutatja; igaz, a magyar történeti névkutatás elsősorban nem ezekre a körülményekre fordított kiemelt figyelmet. A névkutatók érdeklődését főképpen az etimológiai vizsgálatok kötötték le, a nevek keletkezésének, születésének körülményei közül azonban mindenekelőtt a nyelvi oldalt igyekeztek megvilágítani, azt is főképpen az alaki vonatkozásokra összpontosítva. A névadás kulturális feltételeire olykor-olykor történtek ugyan utalások, ám igazából ezek a körülmények háttérben maradtak, s ezáltal a történeti névkutatás tanulságai is csak jóval szűkebb körben érvényesülhettek. Pedig a nevekben rejlő kulturális információk kibontása szélesebb érdeklődésre is számot tarthat, különösen abban az összefüggésben, hogy a névkutatás mint sajátos interdiszciplináris terület számos más tudomány szak számára szolgál — mintegy segédtudományként — fontos ismeretekkel.

5.1. A nevek kulturális meghatározottságát aligha mutathatja jobban bármi, mint a magyar személynévhasználat jellegének évezredes változástörténete. A magyar szókincsnek egyetlen más alrendszere sem változott meg olyan mértékben, mint a személyneveké: ez a megállapítás nemcsak a névkészlet egyes elemeire, hanem a nevek egész rendszerére is érvényes. E gyökeres változásnak az okait pedig elsősorban nem nyelvi, hanem sokkal inkább kulturális tényezőkben kereshetjük.

Korai szórványemlékeink nagy személynévlistái (például a Dömösi adománylevél 1138/1329-ből, a Tihanyi összeírás 1211-ből) vagy a korszak dokumentumaiban előforduló összes személynévet közlétevé Árpád-kori személynév-

tár (ÁSz.) anyaga sajátos kettősséget mutat: a honfoglalást követő századokban a magyarság névkincsében megtalálhatók a vándorlások korából magukkal hozott elemek éppúgy, mint az európai keresztény kultúrában használatban lévő nevek. A legősibb réteg azoké a neveké, amelyek közszókból alakultak (gyakran képzőelem segítségével), és leíró jellegük révén többnyire a névviselő valamiféle valós vagy a névadó által kívánt tulajdonságával álltak kapcsolatban: *Kicsid, Gyöngyöd, Ajándék, Maradék, Nemél, Árpád, Előd*. A honfoglalás előttről való névrétegbe ezek mellett törökségi eredetű nevek is tartoztak a magyarság tartós törökségi kapcsolatainak tükrözőjeként: *Ákos, Tas* (amelyek 'sas', illetve 'kő' jelentésű szavakból származnak). Ezekhez a névtípusokhoz a Kárpát-medencebeli megtelepedés és az itteni népek kultúrájával, nyelvével való érintkezés hatásaként főleg a kereszténység körében használatos bibliai, martirológiumi nevek csatlakoztak, amelyeket a nyelvemlékek többnyire latinos formában említenek: *Johannes, Lazarus, Michael, Jacobus, Petrus*. E neveknek azonban megjelentek a magyaros formájúvá alakított változatai is: *Pét, Pete, Pető* a *Petrus*-ból, *Ják, Jákó* a *Jacobus*-ból stb.

A névrendszerben megmutatkozó változás nyilvánvalóan kulturális hatásra ment végbe, ami az egyén névhasználata szempontjából a saját identitásának az átalakulását is jelenti. A régiségből fennmaradt személynévek névhasználati, névszociológiai szempontból nehezen értékelhetők ugyan, a személynévadás általános jellemzői, valamint a különböző kultúrák együttélésének tapasztalatai alapján azonban joggal gondolhatunk arra, hogy valamely személy élete során, de akár egy időben is több nevet viselhetett egyszerre: azt, amelyet a keresztségben az egyház közreműködésével kapott, esetleg ennek a magyaros formájúvá alakított változatát, továbbá leíró jellegű, ragadványnévyszerű megnevezéseket is. Ilyenekre az Árpád-kor későbbi századaiból viszonylag bőségesen van adatunk, mégpedig az úgynevezett *dictus*-os nevekben, amelyek két névnek egy személyhez való tartozását mutatják: *Johannes dictus Varyu*, azaz 'a *Varjú*-nak mondott *Johannes* (vagy *János*)'. Ez a névviszony, hogy tudniillik egy-egy személynek több megnevezése is volt, azonban már a legkorábbi időktől fennállhatott, ahogyan ezt a gyakran idézett példák is mutatják: *István* király eredetileg a *Vajk* nevet viselte, míg apja, aki a keresztségben ugyancsak *István* lett, *Géza* néven volt ismert.

Az egyén szintjén a név identitásváltó, illetve ezt kifejező szerepét a régiségben persze csak igen ritkán láthatjuk megjelenni az írásos emlékekben, határozottan megmutatkozik viszont ez a folyamat a névállomány egészében, amelyben egyre jobban háttérbe szorul az ősi réteg, és kerül mindinkább meghatározó szerepbe a keresztény névkincs. E mögött — mint már arról szó volt — kulturális okokat tapinthatunk ki, amelyek a nyelvi elemek használatának változásában testesülnek meg, s ebből adódóan a személynévek nyelvi eredete, etimológiai származása nem kapcsolható össze a kérdéses nevet viselő személy (anya)nyel-

vével, ami egyúttal azt is jelenti, hogy a személynévnek nincs közvetlen nyelvi-etnikai forrásértéke.

A középkor későbbi időszakában, döntően a 14–15. században létrejövő családnevek kialakulását a szakirodalom többnyire azzal magyarázza, hogy ezt az egyneviség viszonyai között a pontosabb megkülönböztetés, az egyértelmű azonosítás igénye hozta létre. Ez a megállapítás szélesebb összefüggésben igaz is lehet ugyan, de a névadatok nem feltétlenül igazolják, hogy a változás egyedüli mozgatóereje az elkülönítés szándéka lett volna. E jelenség magyarázatában nem szabad ugyanis arról sem megfeledkezni, hogy Európa-szerte ez a folyamat valamivel korábban zajlott le, mint Magyarországon, s nálunk ennek a kulturális hatásával is feltétlenül számolni kell.

A személynévek identitásjelölő szerepére még számos példát hozhatnánk fel, ezek közül itt csak két további esetet említek meg. Az identitásváltás igényének felerősödését jelzi a 19–20. századi névmagyarosítási hullám is, amely elsősorban a családneveket érintette,³ de megmutatkozott a keresztnévállomány átalakulásában is. Az én megváltoztatásának, a ténylegestől eltérő megjelenítésének szándéka munkál a művész- és az álnevek használatában is.

5.2. Bizonyos helynévtípusoknak ugyancsak erős identitásjelölő szerepük volt a magyar névtörténet során. Különösen érvényes ez a személynéveknek a helynevekben való használatára. Ennek legősibb, Európában csakis a magyarság névadására jellemző formája a személynév minden formáns (utótag vagy képző) nélküli helynévi előfordulása (*Ják, Üllő*). E nevek legfőbb funkciója kezdetben aligha a hely azonosítása, egyedítése lehetett, hanem sokkal inkább az volt, hogy kifejezze a terület birtoklásához, használatához való jogot. A honfoglalás kori magyar kultúrát a szóbeliség jellemezte, s az élet bizonyos területein, például a jog, az államirányítás kérdéseiben az írásbeliség csak igen lassan, évszázadok alatt szorította háttérbe a szóbeliséget. Ilyen körülmények között a személy és a hely nevének azonossága a nyelvhasználat ereje révén jogi kifejezője is lehetett a személy és a hely összetartozásának. Ami pedig ennek a nyelvi megvalósulási formáját illeti, ez sem különleges, egyedi jelenség nyelvünkben, hiszen a személynévek helynévi metonimikus használatához hasonlóan a törzs- és népneveket (*Megyer, Nyék; Besenyő, Horvát*), de emellett növények, állatok megnevezéseit (*Komló, Szil; Sas*), más helyek, épületek neveit (*Sárospatak, Tapolca* 'víz' > 'település'; *Kerekegyház* 'kerek alakú templom' > 'település') is használták a korban (sőt később is, ma is) települések megnevezéseként.

Azt, hogy az Árpád-korban a személy nevének a hely megnevezésében való megjelenése milyen nagy jelentőségű lehetett, néhány ismert példa is szemléletesen mutatja. Anonymus például arról tudósít, hogy István király a lázadó Aj-

³ Ennek a kérdéskörnek a legújabb összefoglalásai: KARÁDY–KOZMA 2002, FARKAS 2009, FARKAS–KOZMA 2009.

tony ellen Csanád vezért küldte a Maros mellé, akit győzelme után a legyőzött zendülő várába ültetett megparancsolván, hogy a hely ezután ne *Ajtony*-nak, hanem *Csanád*-nak neveztessék. Hogy a történetnek volt-e valóságalapja, vagy inkább P. magister gazdag fantáziájának a szüleménye, az a mi szempontunkból nem lényeges, mert ettől függetlenül is személy és hely szoros összekapcsolódását mutatja a korabeli ember tudatában. Arra is van példánk, hogy személy és hely nevének egybecsengését birtokszerzésre is megpróbálták felhasználni. A 14. században élt Becsei Imre a Becse-Gergely nemzetségbeli Bot ispán egykori birtokait öröklött jogon követelte, és e körbe az Alföld déli részén minden *Bot*-, *Bat*-, *Pat*- kezdetű nevet bevont, sőt hasonlóan hangzó települések nevét ilyen irányban meg is változtatta: így lett a Bodrog vármegyei *Potalá*-ból *Botalja*- (szentpéter) (vö. Gy. 1: 726).

Hasonló törekvések — már a régiségben is — nemcsak egyénekhez, hanem intézményekhez is köthetők. Aligha lehet kétséges — ahogyan a fentiekben is láttuk —, hogy a magyar személynévhasználatban a keresztény névkinccs meghonosítása és elterjesztése az egyház feladata, fontos küldetése volt. Az egyháziak emellett azonban a magyar helyneveken is rajta hagyták a kezük nyomát. A Tihanyi alapítólevélben 1055-ben két olyan birtokot is adományozott a király az apátságnak (*Disznó* falut Somogyban és *Martos*-t Tolnában), amelyeket később (az egyiket már 1211-ben) *Apáti*-ként említene. A tulajdonosváltás ellenére a név azonosító funkciójában eredeti formában is gond nélkül működhetett volna tovább, sőt a névváltás a kommunikációban átmenetileg még zavart is okozhat, ezért nemigen gondolhatunk másra, mint hogy az egyház identitásépítő törekvése alighanem szerepet játszott ezekben a névváltozásokban. Az egyház tevékeny szerepét mutatja az Árpád-kor vége felé megjelenő és egyre gyakoribbá váló névtípus, a templomcíméből alakult településnevek (*Szentpéter*, *Szentmárton*) is. E Nyugat- és Dél-Európában ugyancsak népszerű nevek egy része nálunk valamely korábbi településnevet váltott fel. Az egyház mint a kultúraváltás fő letéteményese az általa képviselt ideológia megerősítésére mintegy „felülről” terjesztette el ezt a névtípust a magyar névrendszerben, elsősorban az újfajta egyéni és közösségi identitástudat kialakítása és megerősítése végett.

6. A fenti magyar névtörténeti példák reményeim szerint jól szemléltetik mindazt, amit előadásom első felében a tulajdonnevek identitásjelölő és -építő szerepéről általánosságban elmondtam. Ez a funkció szorosan kötődik a tulajdonnevek kulturális jelentéséhez. KISS LAJOS, a Kárpát-medence helynévkinccsének kiváló ismerője e térségre vonatkozóan nem kis keserűséggel állapította meg a hatalom és a vallás viszonyának középkori elvét parafrázálva azt, hogy *cuius regio, eius nomen* (1992), vagyis: a hatalom törekszik a nevek birtoklására, befolyásolására. Hatalom és kultúra kapcsolatát ismerve ez az összefüggés megfogalmazható a kultúra és a nevek vonatkozásában is: *cuius cultura, eius nomen*, ami azt jelenti, hogy azok az intézmények és személyek, akik a mindenkori kul-

túra jellegét meghatározó módon befolyásolják, egyúttal a nevek állományának, sőt ezáltal hosszabb távon a rendszerének az alakításában is különlegesen fontos szerepet töltenek be. A névkutatók a tulajdonneveket többnyire nyelvi jegyeik alapján jellemzik, csoportosítják, és írják le rendszereik tulajdonságait. Bizonyára nem kevés tanulsággal járna, ha a vizsgálatok az eddigieket jóval meghaladó mértékben tekintettel lennének a nevek kulturális kötődésére is, s a leírások fő szempontjaként jelenne meg a név és a kultúra kapcsolatának elemzése.

HOFFMANN ISTVÁN

Irodalom

- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN (2004): *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FARKAS TAMÁS (2009): *Családnév-változtatások Magyarországon*. Nyelvtudományi Értekezések 159. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FARKAS TAMÁS–KOZMA ISTVÁN szerk. (2009): *A családnév-változtatások története időben, térben, társadalomban*. Budapest, Gondolat–Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY (1963–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003): *Általános és magyar névtan*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN (2008): A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46: 5–20.
- KARÁDY VIKTOR–KOZMA ISTVÁN (2002): *Név és nemzet. (Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig)*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KISS LAJOS (1992): Cuius regio, eius nomen? *Magyar Tudomány* 37/2: 129–135. Újra-
közlése: KISS LAJOS (1999): *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai. Piliscsaba. 55–62.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008): A tulajdonnév jelentése. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 30–41.
- TVERDOTA GYÖRGY (1992): A névvarázs poétikája. *Helikon* 38: 410–420.
- VÁRNAI JUDIT SZILVIA (2005): *Bárhogy nevezzük... (A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben)*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

A magyar családnévanyag fogalma és struktúrája*

1. A családnévanyag összetétele

1.1. A családnév kategóriája a személynévtípusok rendszerében kognitív szempontból a sajátosságjelölő és a csupán referáló nevek típusai között helyezhető el. Nexusnévi típusként ugyanis a referáló funkción túl alapvetően egyfajta sajátosságot — mégpedig a társadalmi szempontból legmeghatározóbb kapcsolatot, azaz családi kötődést — fejez ki. Létrejött az imént említett névtípusokhoz képest későbbi, másodlagos. (A személynevek névrendszertanáról lásd HOFFMANN 2008.)

A magyar családnév kategóriáját alapvetően a magyar névadó közösség által létrehozott, azaz belső keletkezésű, egykori sajátosságjelölő nevek öröklődővé válása alakította ki. A mai magyarországi családnévállomány meghatározó részét ezek a nevek alkotják, és a hazai családnév kutatás figyelme is elsősorban ezekre a nevekre irányul. A családnév fogalmán a névtörténeti szempontú meghatározások alapvetően ezt a családi kapcsolatokkal összefüggő, rendszerint spontán módon (más esetekben állami rendelkezések nyomán) létrejött, öröklődő (fontos distinktív jegyként: már öröklött) személynév-kategóriát értik. Az adott névfajta kétségtelenül ezek az átadott vagy automatikus nevek alakítják ki, kategóriájába azonban más módon létrejött nevek is becsatlakoznak (vö. HOFFMANN 2008: 10, 14–15).

Családnévanyagunkban kezdettől fogva jelen vannak az idegen nyelvekből, illetve családnévanyagból származó, már öröklődő nevek is, amelyek e személynévfajta hazai keletkezésére is hatással voltak. Az idegen nyelvekben keletkezett családnevek száma természetesen a későbbiekben is gyarapodott, nagyobb számban például a török kiűzését követő népességmozgásoknak köszönhetően. Ezek a nevek a magyar nyelvközösségben is használatosak lettek, az asszimilációs folyamatok révén pedig viselőik többsége maga is e nyelvközösség részévé vált. E családnevek jelentős része többé-kevésbé idomult a magyar nyelvhez, illetve a magyar eredetű családnevek szerkezeti, ejtés- és írásbeli mintáihoz. Ezt nevezük a spontán névmagyarosodás folyamatának.

* A Kiss Lajos-díj átadó ünnepségén, 2010. június 2-án elhangzott előadás írott változata.

1.2. Az itt említett két fő típusba tartozó családnevek mellett családnévanyagunkban olyan nevek is megtalálhatók, amelyek magyar névadással, de a természetes keletkezésű történeti családnevekhez képest jellemzően később és mesterséges névalkotással jöttek létre. Ilyenek az egyéni szándék alapján, névváltoztatás révén létrehozott családnevek (bővebben lásd még később), ilyenek a talált gyermekeknek adott nevek (magyar szakirodalom híján ezekre lásd STAUDACHER 2004, LANGENDONCK 2007: 295–300), illetve a képzelt apa alapján bejegyzett magyarországi családnevek is (vö. UGRÓCZKY 1997: 33–34). Ezekhez a nevekhez hasonlóképpen keletkeznek még az álnevek, melyek a mindennapokban az eredeti személynév helyére is léphetnek, ám öröklődővé ettől még nem válnak. Az itt említett esetekben vagy egy rendszerint meglévő és szükségszerű családnévi előzmény nélkül kellett egy új — a családnév személynév-rendszertani pozícióját betöltő — nevet létrehozni (talált gyermek, képzelt apa esetében), vagy az automatikus névadás szerinti elnevezést — azaz az öröklött családnév nexusnévi, rokonságjelölő, illetve egyéb jelentéstartalmait (vö. FARKAS 2003: 148–151) — látszott érdemesnek valamilyen okból módosítani (névváltoztatás esetén). A mesterséges keletkezésű magyar családnévanyag köréből közelebbről csak a névváltoztatások névállományát ismerjük, a többivel mindeddig nem foglalkozott a hazai szakirodalom.

Ezek az új nevek a szóban forgó névtípus meghatározó jellemzőihez igazodnak: ha nem is öröklöttek, de a családnév funkciójának betöltésére létrehozva nexusjelölőként értelmezhetők. Névéletteni szempontból a kategória többi eleméhez hasonlóan válhatnak a következő generációk számára (vagy egy névváltoztatásnak a hozzátartozókra való kiterjesztése révén valójában akár már a névváltoztatás pillanatában) átadott névvé, nexusnévvé. A kételeművé (kétrészesé, kétosztatúvá) vált magyar személynévhasználat családnévi részeként fogadja el őket a névhasználó közösség, még egyértelműbben pedig így kezeli a neveket bármiképpen rögzítő hivatalosság. Érdemes itt utalnunk a családnév fogalmának arra a fajta megközelítésére is, melyet PAIKKALA a magyartól több szempontból eltérő módon (erőteljes idegen nyelvi befolyás mellett, hosszan elhúzódó folyamat eredményeként, tudatos névfelvételek nagy számával, a hivatalos szabályozás kései voltával) kialakult mai finn családnévanyag értelmezésében alkalmaz, s melyben a névfajtnak elsősorban nem a keletkezését, hanem a személynév-rendszeren belül betöltött helyét, funkcióját hangsúlyozza (2004: 807–808). A számos kapcsolódó részprobléma további boncolgatása helyett mindezt — a tulajdonnév lényegét legszíkárabban megfogalmazó definíció szellemében (a „tulajdonnév [az], amit alkotója vagy használója annak tekint”; HAJDÚ 1998: 12) — így foglalhatnánk össze: családnév az, ami azzá lett, vagy eleve akként lett létrehozva. A probléma hátterében, mint arra HOFFMANN (2008: 15–16) is utal, az áll, hogy a közhasználatú személynévtani rendszerezések „alapjául szolgáló pragmatikai, illetve kognitív-szemantikai szempontok más síkon helyezkednek

el. Köztük azonban jól megragadható megfelelések mutathatók ki”, melyek alapján prototipikus névtípusokról gondolkodunk, de ezek mellett egyéb jelenségek is mindig „színesítik a palettát”.

Mint tudjuk, a mesterséges névadással keletkezett nevek a természetes módon kialakult történeti családnevektől — bár annak névmodelljei nagyban befolyásolják keletkezésüket — több szempontból is különbözhetnek. Így létrejöttük történelmi-társadalmi körülményei, az elnevezés indokai és lehetséges módjai, az elnevezők és elnevezettek csoportjai, illetve ezek egymáshoz való viszonya alapján — vagyis mindazokban a kérdésekben, hogy ki, kinek, miért és mikor ad nevet, ezekből kifolyólag pedig abban is, hogy az elnevező milyen alapon, hogyan, illetve milyen nevet ad. (A talált gyermekek névadására vonatkozólag vö. LANGENDONCK 2007: 295–300, a családnév-változtatások esetében FARKAS 2003.) Mivel pedig ezek a nevek nem a családnevek körében megszokott névtani folyamat eredményeként jöttek létre, a szokásos névrendszerezések számára komoly kihívást jelenthetnek (lásd CAFFARELLI 2005: 231–232 is). Nem „hibás” (vö. a névmagyarosítások egykori nyelvművelő kritikájával: FARKAS 2002) vagy etimológiailag „nonszensz” nevek ezek (vö. a talált gyermekeknek kreált nevek jellemzésével: LANGENDONCK 2007: 300), hanem nyelvi, névrendszerbeli tények, melyeket újszerű elemekként kell értelmezni, és leírni a velük megjelenő új alkategóriák és névegyedek helyét a magyar családnévrendszerben. A tulajdonnevek, különösen pedig a személynevek nyelven kívüli meghatározottságának legszembevetőbb következményeit ezen a téren tapasztalhatjuk meg.

1.3. Az a családnévanyag, amellyel a magyar névkutatásnak foglalkoznia kell, kétségtelenül az itt említett három nagy részlegről tevődik össze. Valamely konkrét családnévkorpusz feldolgozása során rendszeresen szembe kell néznünk az idegen etimológiájú és a magyar eredetű családnevek együttes jelenlétével. Az előbbieket le kell választanunk az utóbbiakról, ha a névanyag kategorizálására, rendszertani elemzésére vállalkozunk. A természetes és a mesterséges családnévanyag szétválasztása ennél nehezebb feladat lehet, hiszen az utóbbiak az előbbi névmodelljeinek strukturális és konkrét mintáit is követik, s így szétválaszthatatlanul keveredhetnek egymással; igaz, elkülönítésükre a gyakorlatban ritkábban is van szükségünk. Újabb kori családnévanyagunk e hármas tagoltsága természetesen nem ismeretlen a magyar névkutatás számára, a szakirodalom azonban — különböző okokból — inkább csak a legutóbbi időkben kezd figyelmet fordítani az ezzel összefüggő szempontokra. Ennek legújabb példáit láthatjuk HAJDÚ MIHÁLY családnévszótárának anyagában (CsE., erről lásd még később) és VÖRÖS FERENC családnév földrajzi kötetének struktúrájában (2010) is. Újabbban magam is több (részben még megjelenés előtt álló) cikkben tettem kísérletet arra, hogy egyes neveket, névcsoportokat, névtípusokat e belső tagolódásra irányított figyelemmel tegyek vizsgálataink tárgyává (pl. a *-fi* végű magyar családnevek kategóriájában: FARKAS 2010).

1.4. A terminológia problémái témánk szempontjából kevésbé érdekesek, egy rövid kitérőt azonban a mögöttük meghúzódó szemléleti kérdések miatt itt is megérdemelnek. A *családnév* megnevezés használatában lényegében egységes a szakirodalom, legalábbis a megszokottól eltérő jelentésterjedelemben nem szokták alkalmazni. A *vezetéknev* terminussal kapcsolatban azonban a megszokott, a *családnév*-ével egyező jelentéshez (vö. HAJDÚ 2003: 732) képest eltérő lehetőségekkel is számolhatnánk. Egyrészt azáltal, hogy utóbbi alkalmas lehetne a családnevek előzményeinek megnevezésére is. (Vö. J. SOLTÉSZ 1979: 51. A javaslat megfontolható, de a bevett gyakorlattal ellentétes; vö. RMCsSz. 4, lábjegyzet is.) Másrészt azért, mert bizonyos esetekben, így a talált gyermekeknél vagy a névváltoztatások jelentős részénél nem áll családi viszony (nexusjelölő névátadás) az adott névfajta mögött, amiért a kategória megnevezésére egy *vezetéknev* típusú terminus alkalmasabbnak tűnhetne. (Ez már névrendszertani problémát feszeget; lásd KÁLMÁN 1972: 157, LANGENDONCK 2007: 295–296. Ezek a névegyedek azonban egyaránt a hagyományos értelemben vett családnév névrendszertani pozícióját töltik be, s gyakorlati szétválasztásuk is rendszeresen akadályokba ütközne. A *családnév* átlátszó közzszoí jelentése pedig nem szükségszerűen gátolja a megszokott, tágabb körű használatot, vö. a *keresztnev* vs. *utónév* dilemmával, sajátos módon éppen KÁLMÁN itt hivatkozott cikkében is.) A terminológiai sokszínűség a gyakorlatban inkább a családnévelőzmények kérdéskörét érinti, ez azonban nem tartozik szorosabban témánkhoz (lásd viszont SLÍZ 2010).

2. Családnévszótáraink és a magyar családnévanyag

A magyar családnévanyag fogalmának értelmezése családnévanyagunk gyakorlati célú és reprezentatív igényű feldolgozásai, azaz a magyar családnévszótárak számára is — nem feltétlenül kimondott, de — megkerülhetetlen problémát jelent. Érdemes így röviden ezek kérdéskörét is áttekintenünk.

Legkorábbi családnévkönyveinknek — tágabb értelemben — a dualizmus korabeli családnév-változtatások, azaz a mesterséges családnévanyag adattárai tekinthetők: a *Névváltoztatások 1817–1871* című kéziratos kötet és a *Századunk névváltoztatásai (...)* 1800–1893 című kiadvány, melyek a felvett nevek mellett az eredeti családnevet és a névváltoztatási eset főbb adatait tartalmazzák (WALTHER 1872, SZENTIVÁNYI 1895; a családnévszótárakkal együttes tárgyalásukat lásd HAJDÚ 2003: 329–330 is). A dualizmus korának végén jelent meg LENGYEL ZOLTÁN *Magyar névkönyve*, mely — közéleti tevékenységet folytató szerzőjének lehetőségei szerinti összeállításban, „tisztán gyakorlati célra” — a névmagyarosításokban felvételre is ajánlható magyar családneveket foglalja listába, sokezres nagyságrendben (elsősorban magyar eredetű, de kisebb számban a magyar névanyagba beilleszkedettnek tekintett idegen eredetű családneveket is; 1917); ilyen típusú, bár rövidebb névlistát ugyanakkor már TELKES SIMON névmagyarosítási tanácsadó füzetei is tartalmaztak (1897 stb.). Hasonló célkitűzésű,

a felvételre ajánlott vagy tiltott családnevek kisebb listáit tartalmazó kiadványt természetesen többet is ismerünk a névmagyarosítások fénykorából (vö. FARKAS 2002). Szembetűnő e téren a magyarországi keresztnévkönyvek történetével fennálló párhuzam: legkorábbi keresztnévkönyveink a magyar nyelvű állami anyakönyvezést előkészítő Nem-magyar keresztnévek jegyzéke (1893, 1909²), valamint a már említett, általában a magyar névpolitika szükségességét hangsúlyozó Magyar névkönyv keresztnévjegyzéke voltak (lásd FARKAS 2006: 246).

Tényleges magyar családnévszótárról azonban sokáig nem beszélhetünk még. Sok évtizeddel később egy Magyar családnévkönyv koncepciójáról LADÓ JÁNOS számolt be a harmadik magyar névtudományi konferencián (1981), a terv további sorsáról azonban nem tudunk. A tervezett kötetben nem csupán magyar etimológiájú, hanem általában magyaros jellegű, illetve nem idegenszerű családnevek kaptak volna helyet: egyrészt történeti és névváltoztatással felvett magyar családnevek, másrészt az idegen eredetű, de magyarosodott, magyarosított s általában a magyar névanyagba jól beilleszkedő nevek. Olyan nevek tehát, amelyek a hivatalos családnév-változtatások során is felveendő neveknek lettek volna tekinthetők (ez a szótárbeli minősítéseket is meghatározta volna, a névváltoztatások gyakorlatias szempontjai szerint: gyakori, történeti, régies írásmódú, negatív konnotációjú nevek). A kötet tehát a LADÓ-féle Magyar utónévkönyv családneves párja, egy többfunkciójú (hivatalos, szaktudományos, ismeretterjesztő) munka lett volna, ha elkészül.

Egy potenciális családnévszótár előmunkálataként említhető KOVALOVSKY MIKLÓS tevékenysége, aki „egy névlélektani és -esztétikai munkához” gyűjtött alapvetően jelenkori családnévanyagot (lásd HAJDÚ 2008: 168–170). Céljai szerint mellőzte viszont a mesterséges keletkezésű és az idegen eredetű, a magyarosított és a magyarosodott neveket, a bizonytalan háttérűeket, de — nyilván gyakorlati megfontolásból — a gyakori, helynévi eredetű magyar családneveket is. HAJDÚ MIHÁLY ugyanakkor már egy „teljes magyar családnévtár” elkészítésének szándékával gyűjtött — a legkülönbözőbb történeti és jelenkori forrásokból, változatos módon, válogatás nélkül — hazai családneveket, melyhez azután KOVALOVSKY anyagát is hozzáilleszthette (minderről lásd HAJDÚ 2008). HAJDÚ jelenleg ennek az anyagnak a jelenkori népesség-nyilvántartási családnévadatokkal való összedolgozásán, egy mindezeket közlétevő nagyterjedelmű családnévtár összeállításán munkálkodik.

Az első tényleges családnévszótár Magyarországon KÁZMÉR MIKLÓS munkájaként 1993-ban jelent meg Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század) címmel (RMCsSz.). A tíz és félezer önálló (utalókkal együtt tizennégyezernél több; vö. CsnVégSz. 8) címszót tartalmazó mű „jellege családnévtörténeti adattár, illetve etimológiai szótár” (RMCsSz. 4). „Régi családneveink legnagyobb csoportját”, azaz a történeti magyar eredetű családnévanyagot kívánja átfogó igénytel közreadni (a mű koncepciójára lásd RMCsSz. 4–8). Az idegen

eredetű családnevek figyelembevételéről nemcsak a címszóanyag összeállításában, de az esetlegesen többféle etimológiát megengedő nevek értékelésének esetében is elvszerűen mondott le, a névmagyarosítások mozgalma révén született mesterséges névanyag pedig a munka időhatárai szerint eleve kimaradt a szótár anyagából. Családnévállományunk legfontosabb részlegére vonatkozóan azonban — bár természetesen teljes soha nem lehet — a leginkább reprezentatív munkának tekinthetjük. (A szótárnak a közelmúltban készült el névvégmutató, illetve motivációs típusok szerinti feldolgozása: CsnVégSz. 19–169, 171–191.) KÁZMÉR nagyszabású művének megjelenése kapcsán FEHÉRTÓI KATALIN (1994) ugyanakkor, s joggal, egy olyan családnévszótár szükségességét is hangsúlyozta, amelyben a 18–20. században felbukkanó s az idegen eredetű magyarországi családnevek is helyet kapnának.

Ezt a típust formálta meg azóta HAJDÚ MIHÁLY Családnevek enciklopédiája című munkájában (CsE.), mely a magyarországi népesség-nyilvántartási adatok szerinti mai leggyakoribb (változataikkal együtt ezernél sűrűbb előfordulású) családneveket tartalmazza. A történeti magyar családnévanyag mellett helyet kaptak benne így a névmagyarosítások családnevei (a névcikkeken belül a 19. századi névmagyarosítások révén, megfelelő gyakoriság esetén azonban önálló címszóként is, pl. *Kárpáti*, *Hargitai*), még inkább pedig az idegen eredetű családnevek (önálló címszóként, pl. *Novák*, *Radics*, *Müller*, illetve a feltehető különböző nyelvi előzmények, pl. *Bangó*, *Gyurkó*, *Láng*, *Móré*, s persze a névmagyarosítások kapcsán). Ez a megközelítés nem ismeretlen természetesen a nemzetközi családnévszótár-irodalomban, a hazai viszonyok között alapvető újításnak számít. HAJDÚ MIHÁLY fentebb említett, jelenleg készülő családnévtára is ugyanezt az átfogó szemléletet képviseli majd.

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy családnévállományunkról családnévszótáraink nem túl széles palettája is változatos képet nyújt. Valójában azonban már a magyar családnév fogalmának értelmezési tartománya sem egyértelmű. A következőkben ennek a kérdésére fordítjuk figyelmünket.

3. A magyar családnévanyag fogalma a szakirodalomban

3.1. A nyelvészeti megközelítés szerint a névanyag körülhatárolásában elsődleges szempontnak a nyelvi eredet kérdését kell tekintenünk.

Eszerint szűkebb értelemben azokat a családneveket lehet magyarnak számítani, amelyek közvetlen, öröklődővé váló előzményét a magyar nyelv eszközeinek felhasználásával — elemkészlete és névalkotási szabályai szerint — hozta létre a névhasználó közösség. (Ez KÁZMÉR családnévszótárának is a szervező elve.) A családnév létrehozásában felhasznált nyelvi elemek (helynevek, egyénnevek, közszók) eredetét azonban nem vesszük figyelembe, a névalkotó mozzanat nyelvisége a releváns. Ez a családnév esetében szorosabb értelemben az öröklődés mozzanata lenne, ám a gyakorlatban a családnévelőzmény létrejöttére

vonatkozólag szokás vizsgálni. (A családnevek automatikusan átvitt nevekként inkább állományként lehetnek jellemezhetők.)

Egy esetleges szűkítés, így például az idegen eredetű helynevekből vagy a történeti családnévanyagától eltérő módon létrejött családnevek kizárása eszerint indokolatlan lenne, bár véleményként idézhető a névmagyarosítások fénykorából például: „Bármilyen jó hangzású is a magyar tudományban a *Fraknoi* név, igazi magyar névnek, bár magyarosított, sose fogadhatjuk el, se az elejét, se a végét” (SZIGETVÁRI 1894: 501; utóbbi kitétel a névnek a történetileg „elvárható” **Fraknai*-tól eltérő alaktanára utal). Hasonló esetleges szempontra utalt egyébként újabban, bár inkább bizonyos malíciával, FEHÉRTÓI is: „Kázmér adattárában különben a »hungarocentrikusság« jegyében, a magyar *-i* képző jogán megtalálhatók a *Brázai*, *Bresztovai* (...) *Szlopnai*, *Szmrecsányi* stb. »magyar« családnevek” (1994: 436).

Nyelvészeti-névtani érvek szólhatnak ugyanakkor a lehetséges fogalmi bővítés mellett. Az idegen eredetű családnevek jellemző sorsa a magyar nyelvközösségbe való átkerülés, az azon belüli használat is, melyek során e nevek hajlamosak a magyar nyelvi és névrendszer jellemzőinek hatására változni. Ha nem is a név egykori keletkezésében, de annak változásaiban tehát a magyar nyelv is szerepet játszhat. LADÓ családnévszótár-tervezete is meglehetősen tágan értelmezte például ezt a helyzetet: általában a magyaros jellegű (vagy legalábbis nem kifejezetten idegenes karakterű) neveket (az idegen etimológiájú, de például a legjellegzetesebb magyar családnévformánssal megegyezően *-i*-re végződő családnevek csoportjait) is számításba vette meghatározásában. Azaz nem a megszokottabb etimológiai, illetve névtörténeti elv, hanem inkább a mindenkori társadalomra egyébként jellemző — és a névváltoztatásokban is tevékenyen megnyilvánuló — szinkrón névkompetencia alapján ítélte ebben a kérdésben.

Ahogy arra már utaltunk, sajátos kérdéseket jelenthet az újabb keletű, mesterséges családnevek elhelyezése a magyar névanyagban — magyar névalkotásokként azonban ezek is kétségbevonhatatlanul e névanyag részét képezik. LADÓ például természetesen elfogadta a neologizmusokat is (1978, 1981), az ezeket számításán kívül hagyó megközelítések pedig (így KÁZMÉR és KOVALOVSKY esetében) inkább szerzőik gyakorlati célkitűzéseivel magyarázhatók.

3.2. A szűkebb, nyelvészeti szempontú megközelítések mellett létezik egy másik típusú, a nevek használati köréből kiinduló nézőpont. Ez a családnevek nyelvi eredetére, sőt jellegére sincs tekintettel, s az előbbieknél tágabb körre terjeszti ki a magyar családnév fogalmát.

A kört bővíthetnénk például a magyar nyelvhasználókra vonatkozólag. LADÓ egy korábbi cikkében még ezt az álláspontot képviselte: „Magyar családnévnek tekintem mindazokat az idegen eredetű vagy idegenes helyesírású családneveket is, amelyeknek viselője már magyar anyanyelvű” (1964: 385). A magyar családnévkönyv tervezetének kapcsán ugyanakkor már másképp foglalt állást: „az ide-

gen betűt [illetve betűkapcsolatot] tartalmazó nevet pedig nem lehet magyar névnek tekinteni” (1981: 51–52). Utóbbi szűkítést a nyelvi jellegű szempontnak (a „magyarosság” követelményének) meghatározóvá tétele magyarázza esetében.

Értelmezési tartományunk kijelölhető a magyarországi születésű, lakóhelyű, állampolgárságú, illetve a magyar identitással rendelkező névviselők körében is — és ezek elvben ismét eltérően körvonalazható csoportokat jelentenek. Mindez persze időben (mai és egykori névviselők) és térben (a magyar állam aktuális határain belül és kívül), továbbá a társadalom dimenziójában (származásra, anyanyelvi hovatartozásra való tekintet nélkül) tágítható — ahogyan azt HAJDÚ MIHÁLY meg is fogalmazza (2008: 171–172). Az adott korpusz, illetve a hozzáférhető forrásanyag kérdése azonban ismét meghatározó szerepet játszik abban, miképpen is kívánjuk érvényesíteni ezeket a lehetséges szempontokat. A gyakorlatban leginkább a magyar állampolgárok, illetve a magyarországi lakónépesség esetében van módunk az alkalmazásukra, hiszen a mai magyarországi népességnyelvántartási adatbázis családnévanyagát immár kutatók is hasznosíthatják (lásd a fentebbiekben már hivatkozott újabb munkálatokban: HAJDÚ MIHÁLY szótári és VÖRÖS FERENC névföldrajzi munkáiban).

Az itt tárgyalt szempontokkal végső soron a „Ki a magyar?” sokféleképpen értelmezhető, de egyértelműen és objektíven nem megválaszolható kérdéséhez érkeztünk. Érdemes lehet itt ismét LADÓRA utalnunk, aki a magyar családnév meghatározásának problémája kapcsán Szent Ágostont idézte felmentő párhuzamként. A püspök ugyanis, amikor megkérdezték tőle, hogy mi az idő, így felelt: „Ha kérdik, nem tudom. Ha nem kérdik, tudom” (LADÓ 1981: 51). Lehetséges válaszként idézzük még KÁZMÉR MIKLÓS — más összefüggésben megfogalmazott — megjegyzését a fentebb feltett kérdésre: „mindenkor csak Illyés Gyula tömör válasza fogadható el: »aki vállalja«” (1987: 63, 1. lábjegyzet). A vizsgálandó névanyag meghatározásának szempontjából mindez azonban nem könnyíti meg lényegesen a munkánkat.

3.3. Tekintsünk ki azonban röviden a külföldi szakirodalomra is, legalább egy-egy lehetséges nyugat-, illetve észak-európai meghatározás erejéig!

PAIKKALA a finn családnéveknek a finn etimológiájú, valamint a módosult, finnhez igazodott idegen eredetű családnéveket tekinti; a finnországi családnévanyag áttekintésében mellettük röviden tárgyalja a „nem finn” családnévek csoportját (2002). A megkülönböztetés célszerű és kellőképpen objektívnek tűnik. Meghatározása természetesen finnközpontú, mely nyitott az elsvédesedett finn és az elfinnesedett svéd családnévekre is, míg ezeket az értelmezés elvei szerint egyébként svédnek ugyanígy tekinthetjük. Ez is jelzi, hogy ezen a téren egyértelmű, szempontkeveredésektől vagy átfedésektől mentes kategóriarendszereket nehezen lehet felállítani. PAIKKALA természetesen a finn történelmi, illetve családnévtörténeti tényekhez illően emeli ki a finn mellett a svéd nyelvből származó családnévek kérdését.

Egy másik esetben, az angol családnévanyag vonatkozásában először azt kell leszögeznünk, hogy az „angol családnév” (*English surname*) nem szükségszerűen azonos az „Angliában használatos családnév”-vel, de a „brit családnév”-vel sem. (További problémákat vetne fel természetesen az angol és amerikai, ausztrál, még újabbakat pedig a dél-afrikai, belizei stb. nevek kérdése, de ezekre itt végképp nem szükséges kitérnünk.) TUCKER mindenesetre azokat a neveket tekintti angol családnévnek, melyeket már Angliában született angol állampolgárok viselnek (tehát nem bevándorlóként hozták magukkal a nevet), és amelyek ha nem is angol eredetűek, de legalábbis már angolos formában használatosak (2008: 27–28). A bevándorlók nevei által felvetett kérdés Nagy-Britannia esetében jellegzetes problémának tekinthető. Az indiai eredetű *Patel* itt például a leggyakoribb 50, illetve 25 családnév közé tartozik (sőt, London körzetében a harmadik leggyakoribb is), míg hasonló jelenséggel Európa más országaiban nem kell számolnunk (lásd Wikipedia/Patel, TUCKER 2008: 28, CAFFERELLI 2005: 240, vö. még 239–241).

Mindezek mellett a „nemzeti családnévanyag” fogalmának változása, lehetséges bővülése egyébként az újabb idők egyik jellemző folyamatának is tekinthető. Erre mutatnak például a svéd személynévtörvények szövegezésének és értelmezésének az utóbbi évtizedekben lezajlott módosulásai, illetve ezek gyakorlati összefüggései. Az újonnan felvett családnevekkel kapcsolatban a 20. század derekán még a Svédországban honos nyelvek (svéd, finn, lapp) névtípusaihoz, kiejtésbeli és írásbeli jellemzőihez való igazodás követelményét határozták meg. A későbbi szabályozás ugyanakkor csupán „az ebben az országban családnévnek nem alkalmas” alkotásmódú, ejtés- és írásbeli formákat zárja ki szövegszerűen a lehetséges új családnevek köréből. Ez a formula a gyakorlatban a legkülönbözőbb, köztük angol, francia stb. nyelvű családnevek felvétele előtt nyitotta meg az utat, nem téve különbséget az (egykori) bevándorlók családi hagyományokon alapuló névválasztása és a modern névdivat vezérelte névváltoztatások között. A „svéd” családnév fogalma pedig mindezekkel párhuzamosan változik a társadalom felfogásában is. (Minderről a svéd családnévtörténet kontextusába helyezve lásd BRYLLA 2005.)

3.4. A magyar és a külföldi példák egyaránt arra figyelmeztetnek, hogy az itt, ilyen módon felvetett kérdésekre (Mi a magyar családnév? Miből áll a magyar családnévanyag?) egyetlen, illetve vitathatatlan választ nem lehet adni. A válasz nyelvi és nyelven kívüli síkon külön-külön, illetve együttesen adható meg. A névtani vizsgálatok számára pedig, főleg a gyakorlatban, mindkét típusú megközelítésre, értelmezésre szükségünk lehet.

„Családnévanyagunk a népek országútján, a Kárpát-medence nagy kohójában sok összetevőből alakult ki. Éppen ezért neveink magyarsága is szívárványszerűen árnyalt” — idézhetjük ismét LADÓT (1981: 51) e probléma kapcsán. A magyar családnévanyagon belül mindenesetre a már említett, három nagy részlegről

beszélhetünk, s köztük számos kapcsolódási pontot, közös területet találunk. A mesterséges névadás sokat merít a természetes névanyagból, annak névmodelljeit is követi; létrehoz viszont teljesen új névegyedeket és kategóriákat is. Az idegen eredetű családnevek gyakori magyarosodása különböző típusú és mértékű változásokat jelent, melyek egyes formái révén családnévanyagunk ezen részlege az előbbi csoportokkal érintkezik, illetve ér egybe; s mint a fentebbi, külföldi értelmezésekben ugyancsak láttuk, ezek nyelvi szempontból is már a belső eredetű családnévállomány mellé sorakoztathatók.

4. A családnév-tipológiák problémái

A családnévállomány meghatározásán túl az abba tartozó családnevek kategorizálására is sokféle rendszerezés született a szakirodalomban. Ezek ugyan csak számos különböző kérdést vetnek fel, melyek közül itt csupán néhány általánosabb érvényű, akár könnyen beláthatónak tűnő, ám mégis problematikus kérdésre szándékozom utalni. (Ezekhez lásd HAJDÚ 2003: 761–773, N. FODOR 2008a: 63–75 is.)

Ezek közé tartozik az induktív és a deduktív megközelítésű tipológiák kérdése. Előbbiek a tényleges névállományok vizsgálatából elvonatkoztatva jönnek létre, de bizonyos esetlegességek lehetőségét rejtik magukban, s a besorolási kényszer révén következetességük szenvedhet csorbát. A családnévrendszer deduktív szempontú átgondolása ezért szintén fontos feladat, nem feledkezve meg természetesen arról, hogy a deduktív szempontú tipológiáknak a gyakorlatban is kell bizonyítaniuk alkalmasságukat.

A szóban forgó elemeket — a családneveket, illetve a közvetlen családnév-előzményeket — mindig a releváns nyelvi, esetünkben névtani minőségükben kell tekintenünk. Így például egy név etimológiája nem egyezik meg alkotóelemeinek etimológiájával, s a név szerkezete sem feltétlenül egyezik meg alkotóelemeinek a belső szerkezetével — ezeket nem a név alapjául szolgáló nyelvi elemek viszonylatában, hanem a névalkotás mozzanatához képest kell vizsgálnunk.

A névvizsgálatokban többféle lehetséges rendszerezési szempont kínálkozik, s ha következetes szétválasztásuk nem történik meg, ellentmondásos és átfedésekkel terhelt rendszerezésekhez juthatunk. Igaz, egy következetes rendszerezés sem eredményez mindig határozott körvonalú kategóriákat (a valóság maga sem ilyen), és egyes nevekre és névcsoportokra is jellemző lehet a többes besorolhatóság. Mindezek mellett — bár elvi alapon, a deduktív megközelítés szerint vitatható a megléte — jogos lehet például az „egyéb” nevek kategóriájának gyakorlati alkalmazása.

A gyakorlati felhasználhatóság a kategorizálás mélységét is befolyásolhatja. A túlrészletezettségben elveszhet a lényeg, ennek mellőzése viszont különböző kategóriák egybevonásához, egyes sajátos névcsoportok (pl. adott rendszerezésen belül a szavajárasi vagy a névviselőnél magasabb társadalmi helyzetet, méltóságot megnevező nevek) sajátosságainak elsikkadásához vezethet.

Tipológiáinkat a tudománytörténeti előzmények is befolyásolják. Így lehet jellemző például a német családnév-tipológiákra a származásra utaló és a lakóhely szerint kapott családnévek elkülönítése, a magyarra pedig a birtok-, lakó- vagy származási helyre utaló családnévek egy kategóriaként kezelése.

A magyar szakirodalom családnév-tipológiai — természetesen — a történeti, közelebbről a történeti magyar, azaz a természetes keletkezésmódú magyar családnévek állományára alapozva lettek kidolgozva. A természetes és a mesterséges névanyagok eltéréseire, egyúttal azonban azonos szempontú vizsgálatának fontosságára HOFFMANN (1993: 23) és N. FODOR (2008a: 63) egyaránt felhívja a figyelmet, névrendszertani munkáikat azonban a számunkra valóban messze legfontosabb névállomány: a természetes keletkezésű nevek részletes vizsgálatának szentelték. Tudnunk kell azonban, hogy ezek már a magyar családnévanyag ugyancsak magyar nyelvi eredetű, kisebb súlyú, ám az itt említetthez csak többé-kevésbé illeszkedő részlegének, a mesterséges családnévanyagnak a leírására sem teljesen megfelelők, illetve elégségesek.

5. A családnévészlegek elemzésének sajátosságai

5.1. A családnévanyag kutatásában HAJDÚ MIHÁLY újszerű módon 14 lehetséges vizsgálati szempontot határoz meg, illetve különít el az időbeli, földrajzi, társadalmi tagolódás és a névgyakoriság, valamint a nevek különböző nyelvi jellemzőinek sorrendjében (2003: 766–773). Az általa felsorolt szempontok egy része a névállomány nyelven kívüli tagolódását jellemzi: az időbeliség, a térbeliség és a társadalom (etnikum, társadalmi osztályok, vallási megoszlás) dimenziójában, valamint az egyes nevek előfordulási gyakoriságára vonatkozólag. Az újabb szempontok az ezekhez kapcsolódó vizsgálati lehetőségeket jelentik: a névélettani, illetve a dialektológiai kérdések kutatását. A témánkat itt közelebből érintők pedig a szorosabban vett, illetve szokásos nyelvi elemzéseket, a nevek rendszerezését jelentik: a névadás szemléleti alapját (motiváció, ez még nyelven kívüli kategória); a felhasznált nyelvi elem nyelviségét (etimológia); a felhasznált nyelvi elemek jelentéstani, szófaji, morfológiai jellemzőit az adott (tudniillik a vizsgált névrendszer domináns anyagát jelentő) nyelven belül; s végül a tényleges kategorizálásban számos problémát okozó, a névalkotásban felhasználható jelentéstani műveletek (itt: a kifejező nyelvi eszköz szempontja) áttekintését.

Általában a tulajdonnevek legtermékenyebb névrendszertani elemzési modelljének napjainkban a HOFFMANN ISTVÁN nevéhez fűződő elemzési rendszert (1993, 1999, vö. még 2007²: 7–8) tekinthetjük, mely a helynévanyag mellett immár több névtípus, köztük az — egymással közeli rokonságban álló — jelenkori ragadványnevek és a történeti családnévanyag, illetve a családnévelőzmények esetében is sikeresen alkalmazhatónak bizonyult. Tekintve, hogy a nyelvi rendszer csak egy-egy névfajtaán belül alkot névadási normát (lásd HOFFMANN 1993: 33), a szóban forgó névelemzési modellt mindig szükséges a vizsgált név-

típushoz is igazítani. A modellnek a személynevekre való alkalmazásában két kutató munkásságára kell utalnunk. FEHÉR KRISZTINA két tanulmánya a Hoffmann-modell szerkezeti leírását a ragadványnevekre alkalmazta (2002, 2003); N. FODOR JÁNOS doktori értekezésében (2008a), illetve tanulmányaiban (2007, 2008b) pedig ugyanezt a modellt, valamint a keletkezéstörténeti tipológiát a történeti magyar családnévanyagra, pontosabban a közvetlen családnévelőzményekre vonatkoztatva írta le.

A magyar családnévanyag egyes részlegei azonban különböző mértékben hasznosíthatják az említett elemzési modell lehetőségeit. A családnevek szerkezeti elemzéseinek elsődlegesen a magyar nyelvben alkotott nevek körében van jogosultságuk. A természetes és mesterséges módon megalkotott névanyag esetében a motivációs jellegű, illetve a funkcionális-szemantikai elemzés alapvetően eltérő kategóriákat igényel, míg a jelentéstani és alaktani jellegű, illetve a lexikális-morfológiai elemzés már több hasonlósággal és egyezéssel, de a különbségeket is figyelembe vevő módon végezhető el. A szintagmatikus elemzés a családnevek körében csekély súllyal rendelkező feladat: a kétrészes családnevek meglehetősen ritkák, különbségek viszont itt is akadnak a természetes és a mesterséges keletkezésű névállomány közt.

A keletkezéstörténeti elemzéssel ugyancsak a magyar eredetű nevek esetében foglalkozhatunk részletesebben, a változástipológia vizsgálata azonban a magyar etimológiájú nevek mellett az idegen eredetű családnevek körében — sőt, az egyéb elemzések korlátozott lehetőségeire tekintettel különösen — is fontos feladatunk lehet. A névváltoztatások családneveinek vizsgálatában pedig fontos szempont, hogy ezek egy már meglévő családnév helyére kerülnek, azaz a teljes magyar családnévanyag tágabb értelemben vett változástipológiájának keretén belül is értelmezhetők.

A rendszerezések során felállítható kategóriák néhol csak átfogóbb értelemben, másutt részben alsóbb szinteken is egyeztethetők. A megegyező típusok állománya, képviseleti arányai viszont a különböző névanyagok esetében akár igencsak eltérők is lehetnek.

5.2. A természetes keletkezésű magyar családnévanyag új típusú rendszerezése N. FODOR JÁNOS jóvoltából rendelkezésünkre áll. Az idegen eredetű családnévállomány hasonló elemzésére szűkebb lehetőségeink vannak. Figyelmünket ezért végezetül a mesterséges családnévanyag leginkább ismert részére, a családnév-változtatások során felvett névanyagra, illetve e névanyag elemzésének néhány sajátos szempontjára fordítjuk.

E névállomány funkcionális-szemantikai típusai a természetes keletkezésű névanyagéhoz képest eleve lényeges eltéréseket mutatnak. Példázzuk mindezt a természetes családnévanyag egyik legegyszerűbben leírható kategóriájával, a nép- és népcsoportnévi alapú családnevekkel! Ezek egyértelmű motivációt, illetve funkcionális-szemantikai tartalmat: a névviselő sajátosságaként az adott nép-

pel, népcsoporttal való valamilyen (elsősorban származásbeli, de akár valamilyen típusú érintkezésen vagy hasonlóságon alapuló) kapcsolatot fejeznek ki. A névváltoztatásokban felvett családnevek viszont nem feltétlenül, sőt inkább csak ritkábban sajátosságjelölők. Ezen a ponton pedig idézzük fel ismét HOFFMANN ISTVÁNNak a személynévrendszerek leírásában (2008) használt terminusait arra, hogy áttekinthessük a vizsgált névanyag jellemzőit. A névváltoztatással felvett családnevek közt vannak nexusnévi tartalmúak, melyek az addig viselt névben jelzettétől eltérő családi összetartozást hivatottak megjelölni (pl. a tényleges szülő vagy éppen a nevelőszülő — akár éppen népnévi eredetű — családnevének felvételével). Nagy számban vannak köztük a névviselőhöz se sajátosságjelölő, se nexusnévi tartalmúként nem kapcsolódó, azaz inkább csupán referáló funkciójú nevek. Ugyanakkor e nevek elég jelentős része nem teljesen tetszőleges módon, hanem a névváltoztató korábbi családnevének alapján jött létre. Egyes névmagyarosítók népnévi eredetű családneveket is választottak (ha nem is feltétlenül saját származásukkal összefüggésben), míg a *Kohn*-ok soha nem vették fel a *Zsidó* családnevet, de gyakorta választották hangzásbeli hasonlóság szerint éppen a *Kun*-t is helyette.

A természetes keletkezésmódú nép- és népcsoportnévi családnevek lexikális-morfológiai szerkezete a lehető legegyszerűbb: egyetlen, toldalék nélküli szóból állnak. (A hasonló lexémákat tartalmazó egyéb formák, pl. a *Németi* vagy a *Németfalvi*, *Németszegi* már helynévi alapú családnevek, azaz más kategóriába sorolandók; vö. RMCsSz.) Ennek a szerkezetnek olyan mesterséges alkotásmódú családnevek is megfelelhetnek, melyek a történeti magyar családnévadásból egyébként hiányoznak, tehát csupán lexikális jellegű újításokként értelmezhetők. Ilyenek a korábban kihalt (*Avar*, *Gót*, *Hún*), az egykori magyar népismeret és névadói szemlélet hatókörén kívül eső (*Litván*, *Svéd*) és a történetileg más elnevezéssel ismert népek (*Albán*) megnevezései; mind ma is létező magyar családnevek. De ha családnévanyagunk mindkét részlegében egyaránt elő is fordul egy név, elemzésének lehetőségei akár eltérők is lehetnek: a *Román* a történeti családnévanyagban személynévi alapúként, az újabb korban inkább népnéviként kategorizálható. (A történeti névanyagban ennek az *Oláh* felelne meg.) A sajátosságjelölés szükségszerűségének hiánya és a névmodellek tágabb értelemben vett hatása mindezek mellett újszerű lexikális-morfológiai szerkezeteket is eredményezett a névváltoztatások névanyagában. Ilyenek a közszo + képző (konkrétan: *-i*, *-fi*, *-s*, *-si*) szerkezetű nevek megjelenése, többek közt a népnévi alapú családnevek körében is (*Avarfi*, *Csehfy*, *Kunfi*, *Kunos*, *Kunosi* stb.).

A mesterséges keletkezésű családnévanyag lexikális-morfológiai elemzésének részletei számos további újdonságot is jelenthetnek számunkra. Példáink következő csoportját a helynévi alapú családnevek állományából merítjük.

A funkcionális-szemantikai szerkezet kérdésével kezdve megállapíthatjuk, hogy például a *Kőszegi* sajátosságjelölő névként, a természetes névanyagban a

kőszegi melléknévből származtatható, leginkább származási helyre utaló családnevként. A mesterséges névállományon belül ugyanez a név azonban sokkal valószínűbben egy már meglévő *Kőszegi* családnév megnevező funkciójú (esetleg nexusnévi tartalmú) átvételeként lehet értelmezhető. A helynévi alapú természetes családnevek mintái, illetve a szinkrón névkompetencia alapján mindebből azonban leginkább egy helynév + *-i* stuktúrát lehet elvonatkoztatni. A névváltoztatások körében feltehető így ennek a szerkesztésmódnak a realizálása, s ezzel együtt az *-i* képzőnek egyértelműen családnévképzőként való alkalmazása; szembetűnő módon például egy *Weisz Mór* > *Szomor* > *Szomor* > *Szomor* névváltoztatás esetében (FENYVES 2010: 175–176) is. De térjünk vissza a *Kőszegi* családnevek példájához, s idézzük általában a *kő* elemet tartalmazó mesterséges családnevek sokféleségét és egykori népszerűségét, a *Kőszegi* nevek meglehetősen gyakoriságát, valamint azt, hogy ezek többek közt a *Steiner*, *Steinitz*, *Eckstein* stb. nevek magyarosítására születtek. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a szorosabb értelemben vett lexikális elemzés — itt tehát csupán a *Kőszeg* helységnév + egy *-i* képző azonosítása — e névanyagban gyakran nem adhat a lehetséges mértékig informatív válaszokat a névtani vizsgálatok számára. És akkor még nem számoltunk itt a helynévi alapú családnevek mintáit követő újszerű (a szakirodalomban többek közt álhelynévinek nevezett) családnevek kategóriájával (*Aranykövi*, *Magaskövi*; *Kősasvári*, *Kőhádi* stb.). Ezekben bizonyos lexikális elemek, illetve névformáns értékű, helynévi jelleget kölcsönző összetevők együtteseit azonosíthatjuk.

A morfológiai alkotóelemek szintén kínálnak itt újdonságokat a névrendszertan számára. Így például a *Hadányi*, *Kővényi*, *Hoffmányi* nevek megalkotásában (utóbbiak a *Kaiminek*, illetve a *Hoffmann* név magyarosításából születtek) egyaránt szerepet játszik egy, a névmagyarosítások fénykorában jellemzőnek számító adaptációs képzőbokr (vö. JUHÁSZ 2007), de e családnevek lexikális-morfológiai elemzése a megszokott módon itt sem végezhető el. Általában hangsúlyozandó azonban, hogy a névmagyarosítások családneveinek megformálásában a morfológia, de legalábbis a névvégződéses rendszerint fontos szerepet játszanak (lásd még FARKAS 2009: 38–40).

A családnévállomány számbavétele, rendszerezése, tipológiai elemzése fontos része, de korántsem kizárólagos feladata családnév kutatásunknak. Egyes névcsoportok, névegyedek elmélyült vizsgálata, a családnevek jelentésszerkezetének és sokszínű szerepének tanulmányozása és számos további kérdés kutatása ugyancsak feladatunk. Mindezeket azonban a magyar családnévanyag egészén belül, annak mindhárom részlegére való tekintettel, az ezek közti hasonlóságok és különbségek figyelembevételével szükséges elvégeznünk.

FARKAS TAMÁS

Irodalom

- BRYLLA, EVA (2005): The Swedish Personal Names Act 1982 and the impact of its interpretation on the surname stock. *Studia Anthroponymica Scandinavica* 23: 71–77.
- CAFFARELLI, ENZO (2005): Cognomi in Italia e in Europa: ambiti lessicali come fonti onimiche. In: DUNJA BROZOVIĆ-RONČEVIĆ–ENZO CAFFARELLI szerk.: *Denominando il mondo. Dal nome comune al nome proprio. (Naming the world. From common nouns to proper names)*. Quaderni Internazionali di RION 1. Roma, Società Editrice Romana. 227–266.
- CsE. = HAJDÚ MIHÁLY (2010): *Családnevek enciklopédiája. (Leggyakoribb mai családneveink)*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- CsnVégSz. = FARKAS TAMÁS–F. LÁNCZ ÉVA ANNA szerk. (2009): *Régi magyar családnevek névvégmutató szótára. (XIV–XVII. század)*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet–Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- FARKAS TAMÁS (2002): Nyelvművelés és családnév-változtatás. In: BALÁZS GÉZA–A. JÁSZÓ ANNA–KOLTÓI ÁDÁM szerk.: *Éltető anyanyelvünk. (Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára)*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 159–163.
- FARKAS TAMÁS (2003): A magyar családnévanyag két nagy típusáról. *Magyar Nyelv* 99: 144–163.
- FARKAS TAMÁS (2006): Keresztnévkönyvek — keresztnévtárak — keresztnévszótárak Magyarországon. In: MÁRTONFI ATTILA–PAPP KORNÉLIA–SLÍZ MARIANN szerk.: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest, Argumentum Kiadó. 246–252.
- FARKAS TAMÁS (2009): Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. *Névtani Értesítő* 31: 27–46.
- FARKAS TAMÁS (2010): A -fi végű magyar családnevek típusai és története. *Névtani Értesítő* 32: 9–30.
- FEHÉR KRISZTINA (2002): A ragadványnevek lexikális szerkezetéről. *Magyar Nyelvjárások* 40: 75–85.
- FEHÉR KRISZTINA (2003): A ragadványnevek funkcionális szerkezetéről. *Magyar Nyelvjárások* 41: 155–166.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1994): Gondolatok családneveink eredetéről. *Magyar Nyelvőr* 118: 430–437.
- FENYVES KATALIN (2010): *Képzelt asszimiláció? (Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe)*. Budapest, Corvina.
- N. FODOR JÁNOS (2007): A természetes családnévanyag lexikális-morfológiai vizsgálata. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk.: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. 113–129.
- N. FODOR JÁNOS (2008a): *Északkelet-Magyarország személyneveinek komplex nyelvi elemzése (1401–1526) I.* (Doktori értekezés). Budapest, ELTE BTK.
- N. FODOR JÁNOS (2008b): A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségeiről. *Magyar Nyelv* 104: 286–306.

- HAJDÚ MIHÁLY (1998): A tulajdonnév „meghatározása”. *Névtani Értesítő* 20: 5–12.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003): *Általános és magyar névtan. (Személynevek)*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY (2008): Beszámoló a készülő „Mai családneveink lexikona” munkálatairól. *Névtani Értesítő* 30: 167–184.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993, 2007): *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen, 1993. Második kiadás: Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 67. Budapest, Tinta Kiadó, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999): A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–216.
- HOFFMANN ISTVÁN (2008): A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46: 5–20.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2007): A magyarosított családnevek morfológiájának és szemantikájának konnotációs megközelítéséhez. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk.: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarstudományi Társaság. 165–173.
- KÁLMÁN BÉLA (1972): Ladó János, Magyar utónévkönyv. *Magyar Nyelvjárások* 18: 155–158.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1987): Régi magyar családnevek szótára. *Magyar Nyelv* 83: 59–71.
- LADÓ JÁNOS (1964): Családneveink kiejtési nehézségei. *Magyar Nyelvőr* 88: 382–392.
- LADÓ JÁNOS (1978): Névváltoztatás. In: KOVALOVSKY MIKLÓS szerk.: *Nyelvünk világa*. Budapest, Gondolat Kiadó. 168–171.
- LADÓ JÁNOS (1981): Mi a magyar családnév? In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk.: *Név és társadalom. (A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Veszprém, 1980. szeptember 22–24.)*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest. 51–53.
- LANGENDONCK, WILLY VAN (2007): *Theory and Typology of Proper Names*. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 168. Berlin–New York, Mouton de Gruyter.
- LENGYEL ZOLTÁN (1917): *Magyar Névkönyv*. Budapest, Nap nyomda.
- PAIKKALA, SIRKKA (2002): Surnames in Finland on the threshold of the new millennium. *Onoma* 37: 267–277.
- PAIKKALA, SIRKKA (2004): *Se tavallinen Virtanen. (Suomalaisen sukunimikäytännön modernisoituminen 1850-luvulta vuoteen 1921)*. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- RMCSZ. = KÁZMÉR MIKLÓS (1993): *Régi magyar családnevek szótára. (XIV–XVII. század)*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- SLÍZ MARIANN (2010): A történeti személynév kutatás terminológiájához. (Körülírás, megkülönböztető névelem, családnév). *Névtani Értesítő* 32: 157–172.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- STAUDACHER, ANNA L. (2004): Von Habnichts, Steinhöger, Bunzel & Penzl — Findelkinder- und Konvertitennamen, Namenswechsel und Namensveränderungen (Wien

- und Umgebung, 18. und 19. Jahrhundert). *Österreichische Namenforschung* 32: 165–185.
- [SZENTIVÁNYI ZOLTÁN] (1895): *Századunk névváltoztatásai. (Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800–1893)*. Eredeti okmányok alapján összeállította a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik igazgatóválasztmányi tagja. Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása.
- SZIGETVÁRI IVÁN (1894): A névmagyarosítás. *Magyar Nyelvőr* 23: 497–501.
- TELKES SIMON (1897): *Hogy magyarosítsuk a vezetékeveket?* Első kiadás. Budapest, Pallas.
- TUCKER, D. K. (2008): Reaney & Wilson Redux. An Analysis and Comparison with Major English Surname Data Sets. *Nomina* 31: 5–44.
- UGRÓCZKY MÁRIA (1997): A névviselésről és a névváltozásról. In: [UGRÓCZKY MÁRIA–BÍRÓ ÁGNES:] *Új magyar utónévkönyv*. Budapest, BM Kiadó. 7–59.
- VÖRÖS FERENC (2010): *Családnevek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 235. Budapest.
- WALTHER IMRE (1872): *Névváltoztatások 1817–1871*. Budapest, Magyar Országos Levéltár Könyvtára. (Kézirat).
- Wikipedia/Patel = Patel. URL: <http://en.wikipedia.org/wiki/Patel>.

Hegyrészt jelölő földrajzi köznevek*

1. Bevezető

Egy korábbi írásomban a korai ómagyar kori hegynevekben legnagyobb arányban előforduló három hegyrajzi köznév, a *bérc*, a *hegy* és a *halom* jellemzésére vállalkoztam (2004). Elemzésem során igyekeztem egybeállítani a szavak származására, szemantikai tartalmára, szóföldrajzára vonatkozó ismereteket. Ezeknek az egymás mellé helyezésével nem csupán a korabeli névadási-névhasználati szokások mélyebb megismerésére nyílik lehetőségünk, hanem az egyes szavak kapcsán korábban tett megállapítások, felvetések is árnyalhatók. Ahhoz azonban, hogy a hegyrajzi közneveknek az Árpád-kori hegynévrendszer egészen belüli szerepét jobban megismerjük, a nevekben előforduló további hegyrajzi lexémáknak a hasonló jellegű vizsgálatára is szükség van.

Munkámban ezért a hegyrajzi köznevek egy sajátos csoportját, a hegyrész jelölésére használt lexémákat tekintem át a vázolt szempontok alapján.¹ A szócsoport elemeinek együttes tárgyalása révén ugyanakkor egy általánosabb jelentés-tani vonatkozású jelenséget is igyekszem megvilágítani: a hegyrészt jelentő szavakat tartalmazó nevek mellett szereplő latin fajtajelölők (leggyakrabban *mons*) alapján úgy tűnhet, hogy a korban teljesen általános volt a nevek jelentésbővülése, sőt esetleg maguknak a közneveknek a jelentésváltozásával is számolhatunk. A latin fajtajelölők által sugallt névhasználatot azonban fenntartással kell kezelni, s számos további tényező (a napjaink névhasználati szokására vonatko-

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Az elemzés alapjául szolgáló hegynévi adatállományhoz elsődleges forrásként GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának köteteit használtam fel, amelyek azonban csak a korabeli Magyar Királyság mintegy kétharmadát fedik le, a vizsálatok térbeli kiterjesztéséhez ezért adattáramba beemeltem az Árpád-kori új okmánytár, az Anjoukori okmánytár, a Magyar oklevél-szótár, a Korai magyar helynévszótár I. és a Földrajzi nevek etimológiai szótárának a vizsgált korra vonatkozó adatait is. Az egyes hegyrajzi lexémák elemzése során felmerülő kérdések tisztázásához ugyanakkor esetenként célszerűnek látszott a választott időszakon túlra is tekinteni, s a későbbi korok névanyagát (Anjoukori okmánytár, Zsigmondkori oklevéltár), illetve napjaink névhasználati szokásait is bevonni a vizsgálatokba.

zó ismeretek, korabeli névföldrajzi vonatkozások, az egyes lexémák jelentésének alakulása) figyelembevétele mellett tehetünk csupán erre vonatkozó megállapításokat. A rendelkezésre álló információk alapján tehát azt is igyekszem feltárni, hogy az egyes szavak esetében milyen jellegű jelentésváltozásokat valószínűsíthetünk a korban.

2. Hegyrajzi köznevek

Az egyes lexémák tárgyalásának sorrendjét az általuk felvetett további kérdések mentén határoztam meg, így a több lexémát érintő jelenségek ismertetésére elegendő a csoport leggyakrabban használt elemének tárgyalásakor kitérni.

2.1. *tető*

Tető szavunk eredetéről jórészt azonos módon nyilatkoznak a szakemberek. Csupán VÁMBÉRY ÁRMİN vetette fel a szó török származtatásának a lehetőségét: a török-tatár *töpe*, *tepe*, *töbö* 'tető, orom' szavakat gyanítva a magyar forma előzményeként (1870: 180). BUDENZ JÓZSEF cáfolatát (1873: 71) követően azonban általánosan elfogadottá vált az a nézet, hogy a szó az elavult *tetik* 'látszik, feltűnik' igéből alakult, annak a főnevesült folyamatos melléknévi igeneve (CzF., SzófSz., TESz., EWUng.).² A *tetik* eredetét viszont máig sem sikerült a nyelvtörténetírásnak tisztáznia.

A *tető* legrégebbi jelentését 'valaminek a csúcsa, felső széle'-ként rekonstruálták, amit feltételezett alapszavának értelméből úgy magyaráznak, hogy egy tárgynak vagy objektumnak a felső, kimagasló része vehető észre viszonylag a legkönnyebben és a legmesszebről. E jelentéstartalmon belül sokáig a hegy felső részére utalás volt a legáltalánosabb, a szónak minden más vonatkozása (épületnek, fának a felső része, élőlény feje stb.) ebből alakult ki (TESz.).

A *tető*-nek a hegyrajzi köznévi jelentése napjainkban is eleven, a köznyelvben 'hegynek, dombnak' legfelső, viszonylag lapos része' értelemben (ÉrtSz.), a nyelvjárásokban valamivel általánosabban, az alakra vonatkozó megszorítás nélkül 'domb vagy hegy legmagasabb pontja'-nak a megnevezésére használják (NEMES 2005b: 185). HEFTY emellett a dunántúli és a székely területekről 'lapos felső résszel rendelkező hegy' jelentését is megadta a szónak utalva arra, hogy a hegynevekben a két jelentés nehezen különíthető el (1911: 366). Korábbi szótárainkban a *tető* 'kiemelkedés' értelmezése nem szerepel, mindegyikben csak a 'hegytető', esetleg az általánosabb 'valaminek a felső része' meghatározással találkozunk (vö. CzF., BALLAGI 1867: 637; Verancsics: Dictionarium, Görlitzi Gl., Schl.Szj., Beszt.Szj., mindezt lásd RMGL.).

² BUDENZ a hangalaki megalapozatlanságot ($p > t$) veti VÁMBÉRY szemére, noha elismeri, hogy egyes szavak történetében kivételes és különösnek látszó hangzómegfelelésekkel is számolnunk kell (1871: 70–71), s esetünkben a török eredeztetés szemantikailag valóban egyszerűbb magyarázatnak tűnik, különösen, ha a szó legkorábbi adatolt hegyrajzi köznévi jelentését tekintjük.

Az ómagyar kori adatok szövegbe foglalása alapján azonban úgy tűnhet, hogy a *tető* utótaggal álló nevek jellemzően a kiemelkedés egészét jelölték meg, mégpedig jobbára hegyeket, leggyakrabban ugyanis a latin *mons* fajtajelölővel állnak az oklevelekben, vö. például 1256: *ascendit ad montem* qui uocatur Kuzepteteu (ÁÚO. 2: 268), 1256/1284//1572: *ad quod montem* Felsytethey vocatum (Gy. 1: 675), 1274: *In monte* Homoroutetew uocato (Gy. 2: 310), 1303: *per quod montem* Humukteteu (Gy. 4: 194), 1361: *In quodam magno monte* qui Hurugteto dicitur (Oklsz.). Egy-egy adat mellett szerepel csupán a *monticulus*, vö. 1276: *super monticulum* Tetheu uulgariter nuncupatum (Gy. 2: 323, 362), 1346/1467: *monticulum* Gyparthetew nominatum (A. 4: 626). Arra, hogy a kiemelkedés csúcsát jelöli a *tető* utótag, az oklevelek szövegezése alapján kevesebb példa van, de vö. 1411: *venissent ad cacumen montis* Jawornokthethew appellati (Oklsz.), 1463: *ad verticem alpis* qui wlgo Nagthethew vocaretur (Oklsz.).

A latin szövegbe szerkesztésnél használt fajtajelölést azonban nem tekinthetjük egyértelműen megbízható helymeghatározásnak. A speciálisabb jelentéstartalmú (különösen a ritkábban használt, pl. *verő*, *lejtő*, *homlok*) hegyrajzi köznévvel megjelölt helyek neve mellett szereplő általánosabb jelentésű latin fajtajelölőket ugyanis — az adott név, illetőleg a hegyrajzi köznév szemantikai tartalmának bővülése mellett — az is magyarázhatja, hogy az oklevél fogalmazójának a nyelvismerete nem terjedt ki ezeknek a magyar szavaknak, helyfajtáknak a latin megfelelőjére. Egy-egy igényesebb oklevélíró körülírást alkalmaz ezeknek a helyeknek a meghatározására, gyakorta azonban az általánosan használt latin fajtajelölők készletéből választanak. A nyelvismeret, illetőleg esetlegesen a helyismeret hiányát szemléltethetik azok az adatok is, amikor a legáltalánosabb helyfajtajelölő szó, a *locus* szerepel a névalak mellett, vö. 1353: *in loco* wlgariter Zahkereztetheteu appellato (Oklsz.). Az ilyen módon szövegbe foglalt névalakulatok persze a latin mellett a magyar nyelvi ismeretek hiányával is magyarázhatók.

Mindezeken túl azonban a jelenség kapcsán azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a helynevek denotatívumai a valóságban és az emberek megismerő rendszere számára „nem individuálisan létező, elkülönülő egyedek” (HOFFMANN 1993: 36), nem lehet pontosan meghatározni, hogy honnan kezdődik a hegy csúcsa, vagy meddig tart a megnevezett hegyoldal. Ez pedig azt eredményezheti, hogy bizonyos esetekben — különösen ha a hegy egészének esetleg nem is volt saját neve — valamely részének a megnevezését metonimikusan kiterjeszthették a névhasználók magára a hegyre is (vö. RESZEGI 2009b). Ehhez hozzájárulhat még, hogy a beszélőknek vannak olyan ismeretei a tulajdonnevekről, hogy a szemantikailag áttetsző nevek jelentése nem mindig esik egybe a tényleges denotátum sajátosságaival. Ám míg a mai névanyag esetében megragadható ez a jelenség a névhasználók kompetenciája, névismerete alapján, addig a régiségben annak megállapítására, hogy a jelentés kiterjedésének folyamata egy adott név esetében

végbement-e, s ha igen, pontosan mikor, ma már legfeljebb csak kivételes esetben adódhat lehetőség.

Az adatok megoszlása alapján azonban talán mégsem túlzás azt feltételezni, hogy a régiségben a *tető* alaprészü nevek egy részét a kiemelkedés egészére kiterjesztve is használhatták. E nevek hatására azután az érintett vidékeken esetlegesen a hegyrajzi köznév használatában is végbemehetett a jelentésbővülés. Talán ezt mutathatja a következő 1342-es oklevélrészlet: *tendit directe et in latere kuzep teteu siue medii montis sub vna arbore illicis est meta* (OklSz.), ebben ugyanis a magyar névalakulatot latin fordításban is közlik, ahol a magyar *tető*-nek a latin *mons* megfelelőjét találjuk. Ám minthogy a köznév szemantikai tartalmának ilyen irányú változásáról a későbbiekből HEFTY munkáján kívül nincs információnk — s nála sem egyértelmű, hogy valójában közszoí vagy tulajdonnévi használatra gondol-e — sokkal valószínűbbnek tűnik az, hogy a régiségben is jórészt inkább csak a köznév tulajdonnév-alkotó elemként való felhasználásában jelenkezhetett a jelentésbővülés, vagyis az érintett vidékeken lakók számára a valamilyen sajátosságot kifejező/megnevező előtag + *tető* névstruktúra a kiemelkedések egészének megnevezésére is modellként hathatott.³ A névhasználók fejében, illetőleg a kommunikációban pedig már nem is különült el a név kétféle használata (ahogy a későbbi névhasználat vonatkozásában HEFTY is utalt erre). Ezt tükrözhetik a *Mihályháza teteje* név okleveles említései is, melyekben a helyet jobbra hegyként jelölik meg: 1315: ad *montem* Mihalhazatetey, 1319/1322: ad *montem* Mihalzatety!, 1322: ad *montem* Mihalhazatetey, akad azonban példa arra is, hogy a kiemelkedés tetejére vonatkoztatják a nevet: 1330: in *vertice cuiusdam montis* Michalhazateteye (OklSz.).

A *tető* alaprészü nevek jelentésbővülését a nevek földrajzi megoszlása támogathatja. A szó a korai ómagyar korból jobbra csak a Dunántúl területéről (Zala, Tolna, Veszprém, Győr, Fejér, Esztergom, Pilis vármegyéből és Nagyszigetről) adatolható, emellett egy-egy névben Sáros, Szabolcs, Szatmár és Bihar vármegyékben is szerepel. Kiemelkedés neveként pedig jobbra a Balatontól északra, illetve Szatmár megyéből van adatolva. HEFTY a 20. század elején már a nyelvterület egészéről idéz *tető*-t tartalmazó neveket, ám úgy véli, hogy a szó 'hegy' jelentésben csupán a dunántúli, azon belül is inkább az északnyugati területen

³ Amint az idézett példák mutatják, alapvetően ilyen struktúrájú nevekkel számolhatunk a vizsgált korból. Ez a névstruktúra napjainkban szinte kivétel nélkül kiemelkedések egészének megjelölésére szolgál (vö. FNEsz. *Agár-tető*, *Durrogós-tető*, *Ebjesztő-tető*, *Foglal-tető*, *Gyökeres-tető*, *Gyűr-tető*, *Istenfa-tető*, *Kalapos-tető*, *Móroc-tető*, *Nagy-Jene-tető*, *Nagy-Mész-tető*, *Poklos-tető*, *Rakottvás-tető*, *Sinka-tető*, *Szaduszka-tető*, *Tokár-tető*, *Üver-tető*, *Zajná-tető*). Az abaúji Hegyköz névanyagát megvizsgálva szintén azt találjuk, hogy a *tető* utótagú neveket az esetek jelentős részében kiemelkedés (illetve általában a rajta lévő erdő) megjelölésére használják (vö. pl. *Bohár-tető*, *Gilevár-tető*, *Kis-Kujin-tető*, *Kujin-tető* Kishuta névanyagában, KOVÁTS 2000: 182, 184, 185, 186).

lehetett használatban, s kisebb mértékben még a székely részeken. Noha a 20. század elején rögzített névhasználati szokásokat természetesen nem lehet visszavetíteni az Árpád-korra, talán nem is zárhatjuk ki teljesen, hogy ezeken a vidékeken már a korai ómagyar korban végbemehetett a nevek jelentésbővülése, ami aztán a névminták öröklődése révén a későbbi idők névhasználatára is hatással volt. Ezek alapján, noha az egyes okleveles adatok megítélése továbbra sem egyértelmű, mégis reális lehetőségként számolhatunk azzal, hogy az esetek egy részében a *tető* alaprészű nevekkal ténylegesen jelölhették a kiemelkedés egészét is.

2.2. *lejtő*

Lejtő szavunkat SIMONYI ZSIGMOND a 19. század végén még a német *Leite* (kfn. *líte*, ófn. *líta*) 'hegyoldal, lejtő' szóból származtatta (1897), véleményével azonban egyedül maradt. Az általános felfogás szerint a szó a *lejt* ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult,⁴ s csupán az alapige eredetéről nem született so-
káig konszenzus (vö. MUSz., SzófSz., KISS L. 1978). Napjainkban BALÁZS JÁNOS etimológiája alapján a *lě* határozószó -*χt* (> -*ít*) képzős származékaként magyarázzák: **lě-χt* > **lě-χt* > **lě-ít* ~ **lějt* (1958, lásd még TESz., EWUng.).

A *lejtő* napjainkban általánosan jelöli a földfelszín ferdén lefelé haladó részét, s a nyelvterület különböző vidékeiről (Erdély, Borsod és Veszprém megye) is adatolható a földrajzi köznévi használata (vö. NEMES 2005b: 127), s ugyanitt helynevek alkotórészeként is feltűnik (HEFTY 1911: 263). A korai ómagyar korból azonban csupán egyetlen adatunk van hegynévalkotó szerepére: 1332: *montem Kuesleuhteu* (Kolozs vm., Gy. 3: 380). A név által jelölt denotátum meghatározása nem egyértelmű, mert noha a szó jelentése a korai időkben is 'hegyről lefelé menő (földterület)' lehetett (TESz., OklSz.), a név mellett álló latin fajtajelölő elem alapján esetleg feltételezhetjük, hogy a helynév átvonódhatott a kiemelkedés egészének megnevezésére. E lehetőség megerősítésére vagy elvetésére azonban nincsenek fogódzóink, a *lejtő* a mai névanyagban is elvétve fordul elő, s így ilyen jellegű következtetések levonására nem igazán alkalmas. Az OklSz. által közölt 1515: *infra Leythew*, in *Leythewlapossa* névalakulatok kapcsán a jelölt objektum fajtája is bizonytalanul ítéltető meg.

2.3. *verő*

A napjainkban elsősorban a palóc és a székely nyelvjárásterületeken használatos (DÉNES 1982: 7) *verő* szavunk hegyrajzi köznévi használatával szintén számolhatunk már a korai időkben is, vö. 1341/1347: *montem Nogdelwereie* (Heves vm., Gy. 3: 42, 125), névalkotó szerepe azonban erősen korlátozott lehetett, az idézett példa mellett csupán helynevek előtagjaként vagy összetett föld-

⁴ Az -ó ~ -ő képző már a vizsgált korban is meglehetősen gyakori a földrajzi köznevekben (vö. *lejtő*, *verő*, *aszó*, *szántó*, *erdő*, *legelő*), s a későbbiekben is igen nagy számban használták fel helyfajta jelölő szavak létrehozásában (vö. NEMES 2005a: 137–138).

rajzi köznévként (*verőfény*, *verőfél*)⁵ adatható, vö. 1303/1494: *Werewmal* (Nógrád vm., Gy. 4: 250), 1334: *Wereumal* (Gömör vm., Gy. 2: 517), 1312: *ad villam Verofyn* (OklSz.), 1455: *terra Fashalomwereufe* (OklSz.).

A szót BENKŐ LORÁND állásfoglalása óta a *ver* 'ütlegel' ige folyamatos melléknévi igeneveként értelmezik (a korábbi eredeztetésekhez lásd HUNFALVY 1866: 277, SIMONYI 1875: 204, MUSZ. *virrad*), melynek alapjául az szolgálhatott, hogy „a forró napsugarak úgy verik a földet, ahogy az eső, a jég, a szél stb. veri” (BENKŐ 1953: 467, TESZ., EWUng.). Nem világos azonban, hogy a *verő* hegyrajzi köznévi használata miként alakulhatott ki: a *verőfény* 'napsütötte hegyoldal' (< 'napsugár, napfény') jelentésű összetett földrajzi könévből vonódott-e el az összetétel eredeti jelentését megtartva (BENKŐ 1953: 468), vagy pedig a vázolt szemlélet alapján az egyéb -ó ~ -ő képzős földrajzi köznevek mintájára közvetlenül magyarázható. Talán nem is feltétlenül kell különválasztani a két utat, együttesen is eredményezhették a szó földrajzi köznévi szerepének kialakulását.

Helynevek alaprészeként már a régiségben is 'hegy, völgy napnak kitett lejtője' (HEFTY 1911: 369, DÉNES 1982: 7) értelemben használhatták. Az idézett példa mellett álló latin értelmező szerint ugyanakkor a név esetleg a kiemelkedés egészét is jelölhette, a *verő* meglehetősen speciális jelentéstartalma miatt azonban ezt kevésbé tarthatjuk valószínűnek. Nem támogatja a jelentésbővülést az sem, hogy Heves megye területén a *verő* napjainkban is hegyoldalak megnevezésében használatos, amit jól mutatnak azok a névpárok, amelyek egyik tagjában a *verő*, a másikon pedig az *árnyék* áll, vö. *Szék vereje* — *Szék árnyék*, *Szederjes vereje* — *Szederjes árnyéka*, *Lénászó-verő* — *Lénászó árnyéka* (DÉNES 1982: 7).

2.4. *mál*

A *mál* hegyrajzi köznevet a CZUCZOR–FOGARASI-szótár a *ma* + *al* szavak összetételeként elemzi, és a 'valamely üreges testnek, különösen gyomornak vagy hasnak' (*ma*) 'az alja' (*al*) jelentést tulajdonítja neki. A szótár azonban ezzel az értelmezéssel egyedül áll, a szóval foglalkozó szakmunkák ugyanis egyöntetűen egyszerű szóként magyarázzák a *mál*-t. A szó eredete kapcsán ugyanakkor már kevésbé egyértelműek az állásfoglalások. A 19. század 30-as éveiben egy ismeretlen szerző a következőképpen vélekedett róla: „számtalan szőlőhegyeink nevében áll fenn a 'szó is, s imé ez-is a' Slavok, vagy Dacusok' idejéből való!” (idézi SZABÓ T. 1938: 253). Noha SZABÓ SÁMUEL nyomban cáfolta ezt

⁵ BENKŐ LORÁND szerint elképzelhető, hogy a *verőfél* a *verő* és a *fél* 'hegyoldal' helyfajtajelölők összetételeként, esetleg a *verőfény* földrajzi könévből alakult, annak hangtani változata. Emellett azonban a *verő* folyamatos melléknévi igenévként is szerepelhet a szóban (1953: 468). A kérdés persze inkább a névhasználók szempontjából ítélhető meg, amennyiben használták a *verőfél* formát bizonyos típusú helyek megjelölésére, akkor számolhatunk vele mint földrajzi könévvé.

az elképzelést, s a szó magyar eredete mellett érvelt, a román származtatás lehetőségét száz évvel később DRAGANU MIKLÓS is felvetette (1933, vö. SZABÓ T. 1938: 253). A magyarországi nyelvtudomány jeles képviselői körében azonban már a 19. század második felétől általánosan elfogadottá vált az az elképzelés, hogy a szó végső soron a finnugor korra vezethető vissza (MUSz., SzófSz., MUNKÁCSI 1927: 137, TESz., MSzFgrE., UEW., EWUng., uráli eredeztetéséhez lásd GYÖRKE 1941: 306).

A *mál* finnugor eredetét vallók táborát ugyanakkor továbbra is megosztotta az a kérdés, hogy milyen viszonyt tetelezhettek fel a *mál* és a *mell* szavaink között. LUGOSSY JÓZSEF már 1857-ben a két szó együvé tartozását vallotta (vö. KISS J. 1965: 210). BUDENZ a *mál*-t a *mell* mély hangrendű változatának tekinti (MUSz.), s BÁRCZI sem tartja valószínűnek, hogy a két lexéma egymástól függetlenül alakult volna, illetve hogy a *mál* más finnugor szavakkal lenne rokonítható (SzófSz.). MUNKÁCSI BERNÁT viszont épp a két lexéma különböző eredetét hangsúlyozza, meglátása szerint a *mál* eredetileg is mély magánhangzót tartalmazott (1895: 179, 1927: 137). Hasonlóképpen vélekedik BEKE ÖDÖN (1929), valamint N. SEBESTYÉN IRÉN is (1950: 120). PAIS DEZSŐ szerint a palatálisveláris szópárt a hangrendváltó ikerítés hozta létre az ugor együttélést megelőzően, s ebből a *mell-mál* ikerítésből önállósult bizonyos jelentésárnyalatok kifejezésére a *mell* és a *mál* (1960: 312). A TESz. a kérdés kapcsán tartózkodik ugyan a kategorikus állásfoglalástól, de kevésbé tartja valószínűnek, hogy a *mál* a magyarban keletkezett volna a *mell* veláris hangú változataként. Ehelyett inkább azt feltételezi, hogy a két szó végső soron azonos, vagyis a *mál* a *mell*-ből alakult még a finnugor alapnyelvben párhuzamos palatoveláris fejlődés vagy pedig hangrendi átcsapás eredményeként. A szó finnugor alapalakját ennek megfelelően **mɛlɜ*, **mɛljɜ* vagy — a *mell*-lel való összetartozás esetén — **mɛlkɜ* formában rekonstruálja (ugyanígy foglal állást az MSzFgrE., az UEW. és az EWUng. is).

A két szó összetartozásából kiindulva BUDENZ az alapnyelvi forma jelentését ’mellkas’-ként határozza meg (hasonlóan az MSzFgrE. és az UEW. is), ugyanakkor feltételezi, hogy már a *mɛg*-alaprészen⁶ benne rejtett a ’hügel; domb, halom’ jelentésmozzanat is (MUSz.). N. SEBESTYÉN IRÉN a földrajzi köznévi *mál*-t — a ’mellkas, has’ jelentésű *mál*-tól elkülönítve — nyelvünk legősibb rétegéhez sorolja, s zürjén és szamojéd megfelelők alapján az uráli alapnyelvre vezeti vissza (1950: 120). A TESz. szerint viszont a *mell* szó *mál* alakváltozatának az alapnyelvi ’emberi és állati mell’ szemantikai tartalomtól majd csak az ősmagyar korban alakulhatott ki — érintkezésen, illetve hasonlóságon alapuló névátvitellel — az ’állat hasi része’ mellett a ’hegyoldal’ jelentése.

⁶ BUDENZ utal arra, hogy a szónak mély hangrendű változata is van, mely egy régebbi *mɛglɜ* tövet tükröz (MUSz.).

Az elsődlegesen testrészt jelölő szavak felszínformanévvé válása nem ritka: a *hát, fő, oldal, láb, gerinc* stb. hegyrajzi köznevek hasonló módon keletkeztek. Azt hiszem azonban, hogy semmi okunk nincs feltételezni, hogy ez a szemlélet akár már több ezer évvel ezelőtt (azaz akár az ugor, akár a finnugor vagy uráli korban) ne létezett volna, vagy hogy ne nevezték volna meg a táj részeit. S mint-hogy nem valószínű, hogy akkor külön szó volt a hegy oldalára, tetejére, lábára, ami azután kihalt, feltehető, hogy a ma ebben a jelentésben is használt szavak egy részét már az ősmagyar kort megelőzően is használhatták hasonló értelemben is. Az bizonyos, hogy az őmagyar korból földrajzi köznévi szerepében már nagy számban adatolható a szó: 1219: *Zevlevmal* (Gy. 3: 150, 155, 250), 1229: *Beseneumal* (Oklsz.), 1249: *ad vnum monticulum qui uocatur Kerekmal* (Gy. 2: 208, 303).⁷

LŐRINCZE LAJOS felhívja a figyelmet arra, hogy e szócsoporthoz másodlagos jelentésének kialakulásakor nem annyira az emberhez való hasonlítás, vagyis az antropomorf szemlélet szolgált alapul, hanem inkább a teriomorf nézőpont érvényesülésével számolhatunk. A táj kiemelkedő része ugyanis, „amelyet a szemlélet élőlénygel azonosít, s annak egyes részeit az élőlény egyes testrészeinek nevével nevezi, alakjánál fogva általában inkább az állati, mint az emberi testet társítja” (1947b: 24, ehhez lásd még BENKŐ 1947: 26–27).⁸

A *mál* jelentésével kapcsolatban kérdésként merült fel, hogy specializálódott-e a szó délnek fekvő hegyoldalak jelölésére az őmagyar korban. Napjainkban ugyanis a *mál* — noha csak a nyelvterület kis részén és csupán tájszóként — ’déli hegyoldal’ elsődleges jelentésben használatos (NEMES 2005b: 133, vö. még BENKŐ 1947: 27, PAIS 1960: 311). LŐRINCZE az Oklsz. adatait vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy az őmagyar korban a *mál*-al nagyjából valóban a kiemelkedések déli oldalát jelölhették, gyakran szerepel ugyanis szőlővel beültetett hegyoldalak nevében: vö. 1435: *Partem vinee in latere meridionali montis Tarczalhege vocati existentis que Mezesmal vulgo appellatur* (Oklsz.). Napsütötte hegyoldalra vonatkozhatnak a *verő, hő ~ hév* előtagokkal álló nevek is

⁷ A TESz. a szó első előfordulásaként egy képzett alakot közöl: 1156: *malos*.

⁸ A testrésznévből keletkezett földrajzi köznevek által jelölt földfelszíni alakulatok elhelyezkedése ezt az álláspontot nagyban alátámasztja. A *hát* például a földkiemelkedés hosszan elnyúló, magasabb részét nevezi meg, nem pedig — az emberi testfelépítéshez igazodóan — a mögöttes és meredek részét. A hegy *gerinc*-e nem függőlegesen, hanem vízszintesen nyúlik el. A bemélyedő hegyhátnak *nyereg* a neve, s ez nyilvánvalóan a nyerget viselő állat képzetéhez kapcsolódik. Az *orr* a hegynek, dombnak erősen kiugró részét jelöli. A *begy* lexéma ’kisebb talajkiemelkedés, a föld kidomborodó része’ földrajzi köznévi jelentéstartalma (ÁRVAY 1942: 15) szintén az elsődleges állati testrésznévi jelentéséből alakult. Némely hegyrajzi köznév azonban mégis inkább az emberi testről vonódhatott át a kiemelkedések részeinek megnevezésére: ilyen például a ’hegynek hirtelen, meredeken kiugró része’-t jelölő *homlok*, vagy esetleg a ’hegy felső része, hegytető’ jelentésű *fő*. FARKAS FERENCCEL egyetértve magam inkább úgy gondolom, hogy a két szemléletmód gyakorta összefonódva érvényesül (1997: 439).

(1303/1494: *Werewmal*, Gy. 4: 250; 1334: *Wereumal*, Gy. 2: 517; 1368: *Heu-maal*, OklSz.).⁹ LÖRINCZE szerint azonban ez a jelentésmozzanat nem tartozik a szó alapjelentéséhez, annak pusztán gyakori velejárója. A jelenség azzal is magyarázható, hogy a déli hegyoldalnak van gyakrabban neve, azt használták ugyanis intenzívebben, s annak adtak külön is nevet. Mégsem zárhatjuk ki ugyanakkor, hogy egyes vidékeken — épp a névhasználati szokásokból fakadóan — a *mál*-nak másodlagosan ’délnek fekvő hegyoldal vagy domboldal’ jelentése is kialakulhatott (1947b: 24–26).¹⁰

A *mál* esetében is felmerül annak a lehetősége, hogy nem csupán az eredeti jelentésének megfelelően hegyoldalt, hanem egész kiemelkedést is jelölhettek vele a korai ómagyar korban, a *locus, vinea, pars* latin fajtajelölő elemeken kívül ugyanis a *collis, monticulus, mons, promontorium*, illetőleg a *bérc* is előfordul ebben a szerepben mellette: 1264: *collem* Kumoloumal dictum (ÁÚO. 3: 117), 1307: *monticulum* Fenyemal (Gy. 2: 207, 306), 1275: *mons* Keykmal (Gy. 2: 208, 310), 1339/1359>1520: *promontorium* Lendeczemaala alias Wy-maal (Gy. 4: 575), 1295: *berch* Seleumal (Gy. 3: 42, 70). Az azonban, hogy a (*pars* pro toto jellegű) névátvitel a földrajzi köznévből ment-e végbe, vagy csak a tulajdonneveket érintette, nehezen megválaszolható kérdés. A *Dió-mál* (1282/1285: *Gyomal*, Gy. 2: 102, 177) és *Dió-mál hegye* (1299/XIV.: *Gyomalhegye*, Gy. 2: 102, 177) névpár kapcsán feltehetjük, hogy a *mál* ’hegyoldal’ jelentésben került be a névbe, s a kiemelkedés egészének megnevezésére a *hegy* lexémát kapcsolták az elsődleges névformához. A név azonban azt is mutathatja, hogy a *mál* névelem deszematizálódott (hasonlóan a *Hásmány-hegy* ’hárs + mál + hegy’, vö. PAIS 1916: 169, *Szulimán* < *Szőlő-mál* struktúrához, vö. FNESz.), ami arra utal, hogy a szó a nyelvterület egy részén kiesett a használatból.¹¹ A *mál* köznévi jelentése ugyanakkor napjainkban egyöntetűen ’hegyoldal’ (NEMES 2005b: 133). Ezek alapján feltehető, hogy a *mál* jelentése döntően tulajdonnévi használatában bővült ki. Nem zárható ki azonban az sem, hogy a kiemelkedés egészére is

⁹ LÖRINCZE szerint talán az *árnyék* előtaggal álló nevek is ide sorolhatók, mivel az *árnyék* a népnyelvben ’széltől, fagytól védett hely’-et is jelölhet, s így északi és déli fekvésű hegyoldalra egyaránt vonatkozhatott (1947b: 25; ehhez lásd még HEFTY 1911: 159, de lásd DÉNES 1982).

¹⁰ Régi szótáraink nem nyújtanak ezzel kapcsolatban semmiféle fogódzót: a Schlägli Szójegyzékben például a latin *territorium* ’határ, valamely településhez tartozó terület’ megfelelővel értelmezik a *heg mal* alakot (ehhez lásd RMG.). Ez arra utalhat, hogy a szó talán a település határához tartozó földekkel borított hegyoldalak megjelölésén keresztül akár a földterület általános megnevezésére is használatossá válhatott, ugyanakkor lehetséges, hogy a szójegyzék adata csupán azt tükrözi, akkoriban már nem ismerték a nyelvterület egészén a szó jelentését, csak azt tudták, hogy helynevekben fordul elő, s abból következtették ki a megadott jelentést.

¹¹ Ez azonban az erdélyi Fehér vármegyéből adatolt *Dió-mál* esetében talán kevésbé valószínű, a nyelvterületnek ezen a részén ugyanis tájszóként még ma is ismeretes a *mál* (vö. NEMES 2005b: 133). Esetében tehát az is elképzelhető, hogy a *hegy* pusztán magyarázó elem lehet a név mellett (vö. Debrecen városa, *Tisza* folyó).

használt nevek helyenként magának a földrajzi köznévnél a jelentésére is hatással voltak. A *Magas-mál* (1331/1347: *Mogosmal*, AO. 2: 566) vagy a *Sátor-mál* (1396: *Satormal*, Zs. 1: 463/4227) névalakok talán éppen a földrajzi köznév jelentéskörének tágulását igazolhatják, hiszen hegyoldal jellemzésére kevéssé használhatók a *magas* és a *sátor* jelzők.¹² A *köves* (1319: *Kuesmal*, OklSz., FNESz. *Kemestaródfa*), *kő* (1327: *Kumal*, Gy. 4: 289), *meszes* (1280: *Mezesmal*, Gy. 4: 321), *csiperkés* (1358: *Cheperkesmal*, AO. 7: 392), *fenyő* (1307: *Fenyeumal*, Gy. 2: 207, 306), *godolya* ’körtefa’ (1275: *Gudulamal*, Gy. 1: 507), *komló* (1264: *Kumoloumal*, OklSz. 514) előtagok viszont nem visznek közelebb bennünket a kérdés eldöntéséhez, hiszen hegyoldalra és hegyre egyaránt vonatkoztathatók.

Az okleveles adatok egy részében a *mál* önmagában szerepel, bármiféle névrész vagy névelem hozzákapcsolása nélkül. Ezeknek az említéseknek a közszoói vagy tulajdonnévi státusa gyakorta az oklevelezési gyakorlat, illetve az adott oklevél szövegének alapos ismerete mellett is csupán bizonytalanul ítéltető meg (ehhez lásd RESZEGI 2009a). Az 1339-es „Itur in latere vnus montis *mal* vocati” (OklSz.) oklevélrészletben például megnevezőszós szerkezetbe foglalva szerepel a *mál*, így nem határozható meg, hogy közszoóként vagy tulajdonnévként jelöli-e meg a kiemelkedést. Arra, hogy a *mál*-t köznévként, a latin fajtajelölő elemek mintájára használnák, az oklevelekben csak elvétve találunk példákat, a Hont vármegyei Magyarad 1276-os határleírásában szereplő adatokat („supra quendam *mal*” és „in dicto *mal*”, Gy. 3: 150, 218) azonban az oklevél szövegezése alapján nagy valószínűséggel közszoói említéseknek tarthatjuk. Az 1288: „In *Mal* vnam vineam” (OklSz.) adat mögött — minthogy bármiféle szerkezet nélkül, önmagában áll — inkább tulajdonnevet gyaníthatunk.

A *mál*-t tartalmazó helynevek területi megoszlása nem egyenletes: noha a nyelvterület nagy részén találhatunk ilyen neveket, nagyobb számban a lexéma hegynevekben csupán a Balatontól északra, valamint Esztergom, Pilis és Pest vármegyék területéről adathozható, s ezen a vidéken — a szövegkörnyezet alapján — az esetek jó részében számolnunk kell azzal, hogy a nevekkal kiemelkedések egészét jelölhették meg. Ez talán azt vetíti előre, hogy ezeken a vidékeken a későbbiekben a *mál* elveszíti szemantikai áttetszőségét, s földrajzi köznévi használatára visszaszorul (a 20. század elejére már csupán az erdélyi és északi részekben aktív, vö. HEFTY 1911: 265, NEMES 2005b: 133).

¹² Felcsík mai névanyagában ugyan találunk *Magoss-ódal*-t, az előtag azonban itt a *Magoss* ~ *Kis-Magoss* ~ *Nagy-Magoss*, *Magoss-tető* ~ *Magoss teteje* nevekhez (CSOMORTÁNI 1997: 105) képest értelmezhető. E nevek hatására ugyanakkor az adott névhasználói közösségben a magasság motívuma más hegyoldalak megnevezésében is megjelenhet. A *sátor* előtag kapcsán pedig a kiemelkedés egészének alakjára való utalás mellett számolhatunk azzal is, hogy a hegy oldalában lévő barlang alakja, funkciója volt a névadás alapja (vö. FNESz. *Sátorkőpuszta*).

2.5. hát

A *hát* szó eredetét a 19. században kétféleképpen magyarázták. VÁMBÉRY török elemekkel rokonította (1870: 150), s maga BUDENZ is a török *ard* szóból magyarázta egy korábbi írásában (1863: 154), a MUSz.-ban azonban már egyértelműen ugor eredetűnek tünteti fel, s rokon nyelvi párhuzamként a vog. *kute* (*kut* 'hátsó rész' + határozórag) szót hozza. MÉSZÖLY GEDEON egészen a finn-ugor időkig vezeti vissza a szót, véleménye szerint a *hát* eredetileg igenévszó lehetett, amely 'terhet hord' jelentéssel is bírt, s a vogul *χūnt*- 'hátára vesz' és *χūnt* 'bátyu', valamint a finn *kanta*- 'hord' szavakkal áll kapcsolatban (idézi LAKÓ 1950: 244–245, hasonló véleményen van a SzófSz. is). Ennek az eredeztetésnek LAKÓ GYÖRGY szerint hangtani akadályai vannak, felvetése szerint a magyar *hát* inkább a finn *kohtu* 'anyaméh', észt *koht* 'has, gyomor' szavakkal azonos etimológiailag (1950: 244). A TESz. a szókincs még régebbi rétegébe tartozónak tekintti a szót, az uráli alapnyelvből származtatva azt, s alapalakját — BUDENZhez hasonlóan — **kuttz* 'a testnek a mellső oldallal ellentétes felülete' formában rekonstruálja (vö. még MSzFgrE., UEW., EWUng.).

A napjainkban is meglévő, alapnyelvi testrésznévi jelentéséből alakult ki a *hát*-nak a földrajzi köznévi jelentése: 'az egész földnek vagy valamely részének, valamely álló- vagy folyóvíznek rendszerint domborodó vagy ilyennek látszó felszíne, felülete, teteje' (ÉrtSz.). A szó tehát hegyrajzi köznévként is használatos: kiemelkedések oldalát, tetejét jelölik vele (vö. NEMES 2005b: 86). HEFTY szerint a 'földkiemelkedés felső része' jelentés jobbára csak hegyes vidékeken érvényesül. A *hát*-at azonban emellett 'hosszan elnyúló földkiemelkedés' értelemben is használják, főként az Alföldön, ahol a kiemelkedések alakja leginkább megfelel ennek a tartalomnak (1911: 209). Napjainkban ugyanakkor a szónak ebbe a jelentésébe a művelési jelleg is beletartozik már: 'a környezeténél magasabban fekvő, rendszerint művelésre is alkalmas földterület' (NEMES 2005b: 86).

A TESz. az ómagyar korra vonatkozóan a *hát* legkorábbi helynévi előfordulásai alapján a 'szélesebb tetejű magaslat, földhát' meghatározását adja meg a szónak. Talán részben ezt tükrözi a *hát*-at tartalmazó nevek mellett előforduló *mons*, *monticulus*, *collis*, *bérc* értelmezők aránya, vö. 1278: ad *montem* Kechkehat uocatam (Nógrád vm., Gy. 4: 210, 265), 1329: ad qd. *monticulum* Kakullohat (Fejér vm., Gy. 2: 323, 423, 439), 1341/1342//XVIII.: *colles* Haatth vocatos (Bereg vm., Gy. 1: 519, 541), 1351: unum *berch* seu haat (Oklsz.). Ugyanakkor esetenként a *locus* és a *vertex* 'valaminek a felső része, tető' latin elemek is előfordulnak a nevek szövegbe foglalásakor, ami mégis arra utalhat, hogy a kiemelkedés felső részének megjelölésére szintén használatban lehetett a szó, vö. 1251: que *loca* Cheruoduiz et Chuasnahatia vocantur (Oklsz.), 1418/1433: ad cuiusdam montis *verticem* wlgo hath vocatum (Oklsz.). A *hát* többször kapcsolódik össze az *erdő* lexémával (az Oklsz. bizonyára a gyakorisága miatt is önálló ösz-

szetett szóként tárgyalja az *erdőhát*-at): 1318: *Erdouhat* (Gömör vm., Gy. 2: 460, 482), 1330: *Erdeuhath* (Baranya vm., Gy. 1: 300), 1335: *Erdeuhath* (Bihar vm., Gy. 1: 570), 1401: *monticulum Erdewhath dictum* (Oklsz.). Ezek a névalakulatok JUHÁSZ DEZSŐ szerint erdővel borított domb- és hegyvidékeket jelöltek (1988: 73). Az adatok alapján tehát úgy tűnik, hogy a korban a *hát*-tal hegyrészt és kiemelkedést (az *erdő* előtaggal hegyvidéket) is megnevezhettek, a két jelentés területi vonatkozásait azonban a meglehetősen kis számú adat alapján nem tudjuk közelebbről megvilágítani.

A *hát* aktív hegyrajzi köznévi szerepét mutatja ugyanakkor, hogy közszóként is előfordul az oklevelekben: a már idézett „unum berch seu *haat*” adat a kontextus alapján bizonyára közszoói említés lehet. Az „ad cuiusdam montis verticem wlgo *hath* vocatum”, és a „colles *Haath* vocatos” esetében viszont az adatok helynévi vagy köznévi státuszának a kérdése nem dönthető el.

2.6. *fej ~ fő*

A víz- és hegyrajzi köznévként is funkcionáló *fej ~ fő* szintén testrésznévből alakult. A szó eredetét a 19. században még igen sokféleképpen magyarázták. HUNFALVY PÁL a török *beg* vagy *bej* elemmel hozta kapcsolatba, VÁMBÉRY ÁRMIN azonban — minthogy az idézett török szó jelentése ’magas’ — inkább a török *baş* ’fej’ lexémával való összevetést javasolta (1870: 115). A CZUCZOR–FOGARASI-szótár pedig sínai, török, latin és német alakokkal rokonította a *fő*-t. BUDENZ viszont már a szó finnugor eredete mellett foglalt állást (MUSz.), s a későbbi etimológiai szakmunkákban szintén ősi finnugor, esetleg uráli elemként tárgyalják (EtSz., SzófSz., TESz., MSzFgrE., UEW., EWUng.). Alapalakját **pāγ3* formában rekonstruálják.

A *fej ~ fő* alakpár kialakulása azzal magyarázható, hogy az ómagyar korban másként fejlődtek a szóvégi és a szó belseji hangcsoportok. Az ősmagyar **feγ8* > *feγ* szóvégi *γ*-jének vokalizálódása a magyarban kétféle tövégi monoftongust (*ő ~ é*) eredményezhetett. A későbbiekben azonban az *ő*-s nominativusi változat egyre inkább perifériára szorította az *é*-s formát. A *-j*-t tartalmazó töváltogat kialakulása a toldalékos alakokból magyarázható: egy ősmagyar **feγ8* formához az E/3. birtokos személyjel *feγé* alakot létrehozva járult. A 13. század elején azonban a *γ* hang kiveszett a magyar nyelvből, s a szóban keletkezett hiátust *j*-vel oldották fel: *feé* >> *feje*. A nyelvjárások egy részében a *γ* > *j* változás közvetlenül, hiátus keletkezése nélkül is lejátszódhatott. A birtokos személyjeles alakokból elvonással jött létre a *fej* alakváltozat (vö. SÁROSI 1991: 184–185, lásd még KNIEZSA 1956: 371, ZOLNAI 1892: 127).

Napjainkban a *fej ~ fő* alakpár a ’valaminek a kezdete’, ’patak forrása’, ’vízfolyás legnagyobb ága’, ’halastó töltés melletti, középső, legmélyebb része’, illetőleg ’völgy bejárata’ mellett a nyelvterület egyes részein a ’hegy teteje’ jelentéstartalom kifejezésére is használatos (NEMES 2005b: 51, 68). HEFTY a száz évvel ezelőtti nyelvhasználatot vizsgálva szintén regisztrálta a szó hegyrajzi köz-

névi funkcióját, s azt is följegyezte, hogy a 'hegy vagy szikla teteje' mellett a hegy egészét is megjelölték vele (1911: 167). S noha korábbi szótárainkban semmi nyoma sincs a *fej* ~ *fő* hegylajzi köznévnek való használatának,¹³ az okleveles adatok alapján mégis föltehetjük, hogy a mai 'hegytető, hegy' szemantikai tartalom már a szó ómagyar kori jelentésének is része volt. A hegylajzi köznévi funkció bizonyára a *fej* ~ *fő* 'fej' főnévnek a 'tárgy felső része' jelentéséből alakult ki másodlagos névátvitel eredményeként, amely a TESz. szerint a 'forrás, kezdet' jelentéstartalom mellett a szó ősi szemantikai bázisába tartozik.

A *fej* ~ *fő* hegylajzi köznév ennek megfelelően eredetileg kiemelkedések legfelső részét jelölte, amint azt a mellette szereplő latin *caput* 'csúcs, tető' és *cacumen* 'teteje, hegye valaminek, csúcs, legvége valaminek' elemek mutatják, vö. 1086: ad *caput montis* qui uulgo dicitur Seesecfehe (Gy. 2: 579), 1323: per idem Berch circuit *caput* Harypan few vocatum (Oklsz.).¹⁴ A szónak ugyanakkor talán már a korai ómagyar kori okleveles említésekben is kimutatható az általánosabb 'kiemelkedés' jelentése, vö. például 1326: ad *montem* Zyn[a]gfev (Gy. 3: 42, 105), 1341/1347: ad nasum 1 *montis* Bykusfew, ad *montem* Fertysfeu (Gy. 3: 42, 124), 1341: *monticulum* Habrefeu (HOk. 230, KMHsz. 1: *Habre-fő*). S noha az efféle említések nyelvi vagy tájismereti hiányokkal is magyarázhatók, az adatok megoszlása, illetőleg a *tető* kapcsán ismertetett megismerési folyamatok alapján talán olykor a *fő* alaprészü nevek esetében is számolhatunk a neveknek az egész kiemelkedés megjelöléseként való használatával, és ezek esetleges analógiás hatásával. Magának a hegylajzi köznévnek a jelentésbővülése viszont — a szó későbbi használatának ismeretében — kevésbé valószínűsíthető.

A *fő* hegylajzi köznév névalkotóként — az esetlegesen feltételezhető jelentésbővülés ellenére — hegytető és kiemelkedés megjelöléseiben egyaránt kis megterheltséget mutat. Használatára főként a nyelvterület középső sávjából (Győr, Somogy, Fejér, Esztergom, Pest, Heves, Borsod, Zemplén, Kraszna, Kolozs vármegyék területéről) van kisszámú adatunk. Periferikus jellege bizonyára összefüggésben áll a *fő* vízrajzi köznévvel való azonos alakúságával, e lexéma használata ugyanis a víznevek felépítésében igen gyakori volt (az arányokhoz lásd az Oklsz. adatait a *fej* címszó alatt).

¹³ A CZUCZOR–FOGARASI-szótár például a szónak csak a vízrajzi köznévi jelentését adta meg, BALLAGI MÓR szótárában egyáltalán nincs feltüntetve a *fő* helyfajtajelölő funkciója, s régebbi szótárainkban sem utalnak a hegylajzi köznévi jelentésére (vö. RMGL.). HEFTY is csak szűk területekről adatolta egyébként a szónak ezt a jelentését (egy-egy adat az erdélyi részek, Borsod, a Bakony vidékéről és valamivel több a Mátrából).

¹⁴ Egyes feltételezések szerint az 1211-es *collem ... Apatfeereh ~ Appatfeereh*, ad *monticulum*, qui vulgo nuncupatur *Zouafeereh*, ad *montem ... Varfeereh* névalakulatok utótagjában is a *fej* hegylajzi köznevet láthatjuk: a lativusi *rěd* (< *royá*) rag a hegylajzi köznév birtokos személyjeles származékához kapcsolódik (lásd ehhez: Oklsz. *fej*, KOROMPAY 1992: 308, GYÖRFFY 1956: 411). Mások viszont úgy vélik, hogy inkább a *fehér* színnév ragos alakjával azonosíthatjuk az utótagot (lásd ehhez BÁRCZINAK a GYÖRFFY 1956: 411-hez fűzött lábjegyzetét, vö. még MEZŐ 1996: 20–21).

2.7. *tő*

A *tő* a helynevek túlnyomó részében szintén vízrajzi értelemben szerepel: egy kisebb folyóvíznek egy nagyobbba torkolásának a helyét és annak környékét nevezik meg vele (NEMES 2005b: 186). Hegyrajzi köznévként a hegynek, dombnak a talajhoz közel eső, alsó részét jelöli meg (HEFTY 1911: 367, ÉrtSz.).¹⁵

A korai ómagyar korban is a szó vízrajzi köznévi jelentése lehetett szélesebb körben elterjedt, amit jól mutat az is, hogy az OklSz.-ban a *tő* adatai között szinte kivétel nélkül vízneveket találunk. A TESz. szerint ez a jelentéstartalom már a finnugor alapnyelvi **tiŋe* alakhoz is társulhatott (vö. még EWUng.), a MSzFgrE. és az UEW. szerint azonban a rokon nyelvi megfelelők vizsgálata alapján a szónak csak a 'fatörzs vége, fák vastag vége' alapnyelvi jelentésével számolhatunk. A *tő* hegyrajzi köznévi funkciója bizonyára ebből a szemantikai tartalomból alakulhatott ki, ennek idejét azonban nem tudjuk meghatározni, az ómagyar korból ugyanis csupán bizonytalan adataink vannak rá, vö. 1211: *colliculum ... Hagimas-tuh* (Bodrog vm., Gy. 1: 706), ami úgy is magyarázható, hogy a közeli *Hagymás* (1211: *stag. Hagimas*, Gy. 1: 706) víz torkolatának a megjelölése vonódott át a kiemelkedésre. Ugyanakkor az ilyen nevek is hozzájárulhattak a hegyrajzi köznévi jelentés kialakulásához: a beszélők talán többek között az ilyen jellegű metonimikusan alakult nevek alapján vonhatták el a 'hegy lába' szemantikai tartalmat. Amennyiben azonban az idézett példában mégis a hegyrajzi köznévi utótágot láthatjuk, akkor itt is felmerül a lehetőség, hogy a név az egész kiemelkedés (az adott vidéken meglehetősen alacsony kiemelkedésről lehet szó) megnevezésére is használatban lehetett. E lehetőség alátámasztására azonban nincsenek meg a szükséges ismeretek.

Térszinformanévként való használata mindvégig periférikus lehetett, bizonyára ezzel magyarázható, hogy a TESz. még helynévi példával sem utal rá, s legkorábbi szótáraink sem tüntetik fel a szónak ezt a jelentését. HEFTY is elenyésző számú példát közöl a szó hegyrajzi köznévi használatára (vö. 1911: 365–366). Napjainkban csupán nyelvjárási szóként használatos 'domb legalsó része' jelentésben (vö. NEMES 2005b: 186).

2.8. *orr*

Az *orr* hegyrajzi köznév kapcsán is gondolhatnánk a testrésznévből való alakulásra, ám esetében inkább fordított irányú folyamattal számolhatunk. A TESz. szerint ugyanis már a szó finnugor (esetleg uráli) alapnyelvi **bore* alakja is 'valami kimagasló, csúcs, hegy' jelentésben élt, s a testrésznév maga is ebből alakult (vö. még MÉSZÖLY 1929, MSzFgrE., EWUng., UEW.). Az azonban nem zárható ki, hogy a szó földrajzi köznévi jelentéseinek újabb esetei ('területnek elkeskenyedő, előrenyúló része') vagy magának a hegyrajzi köznévnak a későbbi jelentésárnyalatai ('hegynek, dombnak erősen kiugró része', HEFTY 1911:

¹⁵ A hegy alsó részének megnevezésére az ómagyar korból nem adatolható a *láb* lexéma.

302, NEMES 2005b: 149) már az antropomorf vagy teriomorf szemlélettel is magyarázhatók (korábbi török és finnugor származtatásaihoz lásd CzF., VÁMBÉRY 1870: 167, MUSz.).

Noha feltételezett alapnyelvi jelentése földrajzi köznévi értelmet takar, az *orr* hegyrajzi köznév névalkotó elemként való használata mégis háttérbe szorul, meglehetősen kis számban szerepel helynevek utótagjaként: +1212: montem *Tebe vra* (Pilis vm., Gy. 4: 585, 679), 1319: ad *Nogerdeuorra* (Oklsz.), 1338: in capite cuiusdam promontorii wlgo *Berchor* (Oklsz.), 1343: autem *or Ingoberek-bercheorra* (Oklsz.), 1353/1360: montem *Heghor* (Máramaros vm., Gy. 4: 111, 124),¹⁶ 1411: ad aciem monticuli *Kezerekeorra* vocati (Oklsz.). Emellett azonban önmagában is előfordul — leginkább közszoói szerepben — az oklevelekben: 1269: transundo viam ascendit in unum *Orrh* (Oklsz.), 1297: in *or* ipsius berch (Kolozs vm., Gy. 3: 355), 1314: sub *or* vnus parui Berch Zakaduth vocato (Kolozs vm., Gy. 3: 374), 1315/1370: ad unum *or* (Szolnok-Doboka, KNEZSA 1943/2001: 193). Az 1329: ad monticulum *Oor* (Kolozs vm. Gy. 3: 374), 1430 k.: sub eadem Acie [montis] wlgo *Or dicta* (Oklsz.) előfordulások ugyanakkor tulajdonnévnek vagy köznévként egyaránt tekinthetők.

Okleveles említései egy részében egyértelműen hegycsúcs megnevezésében találjuk meg a lexémát. A *mons*, *monticulus*, illetőleg a *bérc* fajtajelölökkel álló adatok esetében ugyanakkor már kevésbé egyértelmű a név jelölete, különösen az erdélyi részeken. Ott ugyanis (Homoródújfaluból adatolva) magának a köznévként a hegyrész > hegy irányú jelentésváltozása is végbement, ugyanakkor a 20. században elég speciális jelentéstartalomban használatos a szó: 'völgy két ága között emelkedő hegyrész' (NEMES 2005b: 150). A változás talán a nevek egy részét érintő jelentésbővülésre épülve realizálódhatott, ami esetenként talán már a régiségben megtörténhetett.

2.9. *orom*

Az *orr* más hegyrajzi köznevek létrehozásában is szerepet játszott: belőle alakult *-m* képzővel a korban szintén kis megterheltségű *orom* (ZSIRAI 1927: 310–311, MÉSZÖLY 1929, SzófSz., TESz.), melynek jelentését már a Schlägli Szójegyzék is a latin *limbus* 'perem, szegély' szóval határozza meg (RMGL., vö. még Oklsz.; korábbi török és finnugor származtatásához lásd VÁMBÉRY 1870: 167, MUSz.).

A szó jobbára csak az ómagyar kor második feléből adatolható, s akkor is kis számban: 1287: ad apicem vnus montis wlgariter *orom* vocatum, vnum *orom* wlgariter brdo, per vnum *orom* (ÁÚO. 12: 467–468), 1384: monticulo wlgariter *Wrum* dicto (Z. 4: 284), 1386: transeundo super *Rewfaorumya* (Oklsz.), 1409: montis vulgo *orm* dictum (Zs. 2/2: 204/6571). A példákból ugyanakkor kitűnik,

¹⁶ Az Oklsz. összetett földrajzi köznévként külön címszó alatt tárgyalja a *bérror* és a *hegyorr* szavakat.

hogy a szó köznévként is előkerül az oklevelekben, névalkotóként viszont meg-
lehetősen ritka lehetett. A latin szövegkörnyezet alapján azonban talán az *orum*
esetében is felmerül valamiféle jelentésbővülés lehetősége. A köznévi példák
esetében ugyanakkor sokkal inkább az oklevelezési sajátosságokkal magyaráz-
ható az általánosabb jelentésű fajtajelölőkkel való előfordulás, a szó ugyanis a
későbbiekben is kizárólag 'hegytető, dombtető' jelentésben használatos (vö.
NEMES 2005b: 149). HEFTY ugyan a 'hegy' jelentését is közli a szónak, ám fel-
tehetően csupán az okleveles adatokra támaszkodva (1911: 302).

2.10. *homlok*

A *homlok* esetében sem kell feltétlenül a földrajzi köznévinél korábbinak
gondolnunk a testrésznévi használatot. A TESz. szerint ugyanis az uráli alap-
nyelvi szó (alapszavát **kuma* formában rekonstruálják, melyhez az *-l* igeképző,
illetve a *-k* névszóképző járult) legkorábbi jelentése 'hajlott, domborodó rész'
lehetett (vö. MSzFgrE., UEW., EWUng., korábbi finnugor összetételként és tö-
rök átvételként való magyarázatához lásd: BUDENZ 1864: 290, 1873: 119,
MUSz., HALÁSZ 1881: 58, VÁMBÉRY 1870: 152). Ebből pedig közvetlenül is ki-
alakulhatott az ómagyar korra az általánosabb 'valaminek külső (legkiemelke-
dőbb, legfontosabb) része, különösen ennek felső szakasza', illetőleg a hegyrajzi
köznévi 'hegynek hirtelen, meredeken leszakadó vége' tartalom (HEFTY 1911:
211), vö. 1294/1321/XVII.: montem *Chysta humluk* (Hont vm., Gy. 3: 150, 233),
1362: locum vbi *Kewes homlok* nominatur (OkI Sz.). A szó hegyrajzi köznévi
használata azonban a korból különösen ritkán adatolható. E funkciójában a ké-
sőbbiekben is periférikus maradt (vö. HEFTY 1911: 211), napjainkban nyelvjárási
szóként fordul elő ebben a szerepben a nyelvterület egy-egy részén (vö. NEMES
2005b: 93).

A latin fajtajelölők alapján és a fentebb részletezett hegyrész > hegy változá-
sok, illetőleg szemléletmód analógiájára e nevek esetében is számolhatunk azzal,
hogy esetenként a kiemelkedések egészének megjelölésére is használatban vol-
tak. Az elenyészően kis számú adat nem teszi ugyan lehetővé, hogy akár csak
valószínűsíteni tudjuk a jelentésbővülést a nevek kapcsán, az ilyen jellegű, vagy-
is a nevek szintjén végbemenő változások ugyanakkor a későbbiekben hozzájá-
rulhattak a hegyrajzi köznév jelentésének változásához: a 20. században a szó a
Barkóságban (Borsod, Gömör, a Közép-Tisza vidéke) 'meredek dombocská' je-
lentésben is használatos.

3. Összegzés

A korai ómagyar kor névalkotásában az általánosabb jelentésű hegyrajzi
lexémák (*hegy, bérc, halom*) a legnagyobb megterheltségűek, a hegyrészt jelentő
fajtajelölő elemeket nagyságrendekkel kisebb arányban használták fel kiemelke-
dések megnevezésében. Ezt vélhetően a speciálisabb jelentéstartalmuk magya-
rázhatja. A jelenség mögött részben az állhat, hogy a vizsgált korban a kiemel-

kedések feltehetően még nem töltötték be olyan fontos szerepet az emberek életében, így nem volt akkora a kommunikációs igény velük kapcsolatban, hogy minden egyes részüket külön névvel kellett volna illetni.

A hegyrészt jelentő földrajzi köznevekkel alkotott nevek esetében ugyanakkor az adatok alapján valamennyi lexémát érintően felmerül a hegyrész > hegy jelentésbővülés lehetősége. A jelenségről azonban a többszemponútú vizsgálat alapján is mindössze tendenciaszerű feltevéseket fogalmazhatunk meg, csupán az állítható nagyobb biztonsággal, hogy amennyiben a későbbi névhasználati szokások és a korabeli adatok összevetése alapján feltételezhető a jelentésváltozás folyamata, az magukat a közneveket jobbra nem, inkább csak az ezeket tartalmazó nevek érintette. A megállapítás azonban az egyes nevek korabeli használatára természetesen nem terjeszthető ki, ehhez további ismeretekre lenne szükség.

A hegyrajzi köznevek speciális csoportját alkotják az ún. megszemélyesítő, antropomorf, illetőleg teriomorf elemek, melyek különösen fontos szerepet játszanak a természetes differenciálódással keletkezett földrajzi egységek elnevezéseiben (LÖRINCZE 1947a: 13, BALOGH 1972: 469). A testrésznévből való alakulás a hegy és domb részeinek az elnevezéseiben különösen gyakori, a kiemelkedő, nagytömegű hegy ugyanis „magában is tömör test hatását kelti”, így egyes részei jól összekapcsolhatók az emberi és főként az állati test részeivel (vö. BENKŐ 1947: 26). A teriomorf és antropomorf elemek azonban nem csupán a hegyrajzi köznevek állományát bővítik, a vízrajzi köznevek körében is találhatunk példát rá, vö. *szarv* ~ *szarm* 'folyó vagy völgyek ága' (TESz.), *köldök* 'forrás' (BENKŐ 1947: 27). FARKAS FERENC szerint pedig a síkvidékek, sőt emberi építmények részei is megnevezhetők ilyen módon (1997: 439, ehhez lásd még NEMES 2005a: 114–129). Az élőlényekre jellemző tulajdonságok kivetítése az élettelen tereppontokra, objektumokra valójában az emberi világlátás alapvető, általános sajátossága (vö. SZILÁGYI N. 1997: 80–87).¹⁷ Természetes tehát, hogy más nyelvekben ugyancsak találkozhatunk testrésznévből alakult földrajzi köznevekkel. A török nyelvben például az elsődlegesen 'mellkas, mell' jelentésű *töş* szónak 'az erdő széle, ahol a sztyepp kezdődik' földrajzi köznévi tartalma is kialakult (LÖRINCZE 1947a: 24). Az orosz **golva* szóalak 'magaslat' hegyrajzi köznévi funkciója a szó eredeti 'fej' testrésznévi jelentéséből keletkezett (ŠMILAUER 1970: 68). A német (osztrák) hegyrajzi köznevek körében szintén találunk példákat a szemlélet érvényesülésére: az elsődlegesen 'fej' jelentésű *Kopf* főnév (és *Gupf* alakváltozata) hegytetők jelölésére is használatos: *Seekopf* (hegy Karintiában). A *Rücken* 'hát' szó *Ruck* alakváltozata 'hegygerinc' jelentéssel vált földrajzi köznévvé: *Bocksruck*, *Bosruck* (hegyek Stájerországban), a karin-

¹⁷ Az emberi és állati testrészek megnevezései mellett növényrész nevéből is alakulhat földrajzi köznév (pl. *ág* 'folyó ága'), a hegyrajzi köznevek között ez a típus kevésbé gyakori, a vizsgált korban csupán a *tő* képviseli.

tiai *Ferlacher Horn* hegynévben pedig az elsődlegesen 'szarv' jelentésű *Horn* főnév rejlik. A teriomorf szemlélet érvényesülését láthatjuk a németországi *Schwalbenschwanz* (*schwanz* 'farok'), *Saurüssel* (*rüssel* 'ormány') helynevekben is (vö. POHL é. n.). Nagy számban szerepelnek testrésznévből alakult földrajzi köznevek a román helynevekben is: *cap* 'fej' > földr. 'fok', *coastă* 'borda' > földr. 'oldal', *dos* 'hát', *gură* 'száj' > földr. 'torkolat' (vö. BENKŐ 1947: 26). A magyar hegyrajzi köznevek között ugyanakkor az antropomorf és teriomorf formák — a fent vázolt okok mellett talán a testrésznévvel való kapcsolat érzése miatt is — a névalkotásban jobbra szintén kisebb megterheltségűek.

RESZEGI KATALIN

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár*. 1–6. NAGY IMRE szerk. Budapest, 1878–1891. 7. TASNÁDI NAGY GYULA szerk. Budapest, 1920.
- ÁRVAY JÓZSEF (1942): A térszíni formák nevei Kalotaszegen. *Magyar Néprajz* 4: 3–50.
- ÁÚO. = WENCZEL GUSZTÁV (1860–1874): *Árpádkori új okmánytár*. 1–12. Pest, [később] Budapest.
- BALÁZS JÁNOS (1958): *Lejt. Magyar Nyelvőr* 82: 232–233.
- BALLAGI MÓR (1867): *A magyar nyelv teljes szótára*. Budapest.
- BALOGH LÁSZLÓ (1972): A *hát* bázisnév jelentése Szamoszeg földrajzinév-anyagában. *Magyar Nyelvőr* 96: 469–470.
- BEKE ÖDÖN (1929): *Mál. Magyar Nyelvőr* 58: 126–127.
- BENKŐ LORÁND (1947): *A Nyárádmente földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1953): *Verőfény. Magyar Nyelv* 49: 466–468.
- BUDENZ JÓZSEF (1863): Vegyes apróságok. (Ismertetések, észrevételek, fejtegetések). *Nyelvtudományi Közlemények* 2: 152–160.
- BUDENZ JÓZSEF (1864): Vegyes apróságok. *Nyelvtudományi Közlemények* 3: 285–320.
- BUDENZ JÓZSEF (1873): Jelentés Vámbéry Ármin magyar–török szöveggyezéseiről. *Nyelvtudományi Közlemények* 10: 67–135.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS (1862–1874): *A magyar nyelv szótára*. Pest, [később] Budapest.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (1997): *Felcsík helynevei I*. Magyar Névtani Dolgozatok 149. Budapest.
- DÉNES GYÖRGY (1982): *Árnyék és verő. Névtani Értesítő* 7: 6–8.
- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ főszerk. (1959–1962): *A magyar nyelv értelmező szótára*. 1–7. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS (1914–1930): *Magyar etymologiai szótár*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1993–1995): *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen*. 1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FARKAS FERENC (1997): *Jászsági és tiszazugi földrajzi nevek néhány antropomorf és teriomorf vonása*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209: 438–442.
- FNESz. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY (1963–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1956): A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND szerk.: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 407–415.
- GYÖRKE JÓZSEF (1941): *Mell ~ mál*. *Magyar Nyelv* 37: 305–306.
- HALÁSZ IGNÁCZ (1881): Ritkább és homályosabb képzők. *Magyar Nyelvőr* 10: 54–59.
- HEFTY GYULA ANDOR (1911): A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. *Magyar Nyelvőr* 40: 155–169, 206–216, 259–265, 300–308, 361–370, 458–462.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993): *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen. Újraközlése: Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.
- HOKl. = NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA szerk. (1879): *Hazai Oklevéltár. 1234–1536*. Budapest.
- HUNFALVY PÁL (1866): Régi magyar szók. *Nyelvtudományi Közlemények* 5: 246–279.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988): *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS JENŐ (1965): *Mál — hasmál*. *Magyar Nyelv* 61: 210–211.
- KISS LAJOS (1978): *Lejt, lejtő*. *Magyar Nyelvőr* 102: 109–110.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. (2005): *Korai magyar helynévszótár. 1000–1350. 1. (Abauj–Csongrád vármegye)*. A Magyar Névtárhivatal Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943/2001): Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk.: *Magyarok és románok I*. Budapest, Athenaeum. 111–113. Újraközlése: *Kisebbségkutatási könyvek*. Budapest, Lucidus Kiadó, 2001.
- KNIEZSA ISTVÁN (1956): Idegen eredetű alakpárok a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 80: 371–374.
- KOROMPAY KLÁRA (1992): A névszóragozás. In: BENKŐ LORÁND szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. (A korai ómagyar kor és előzményei)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 284–318.
- KOVÁTS DÁNIEL (2000): *Az abauji Hegyköz helynevei*. Sátoraljaújhely.
- LAKÓ GYÖRGY (1950): Permi szófejtések. *Nyelvtudományi Közlemények* 52: 238–246.
- LÖRINCZE LAJOS (1947a): *Földrajzineveink élete*. Budapest.
- LÖRINCZE LAJOS (1947b): *Mál*. *Magyar Nyelv* 43: 24–27.
- MÉSZÖLY GEDEON (1929): *Magyar orr ~ vogul ur*. *Magyar Nyelv* 25: 328–331.

- MEZŐ ANDRÁS (1996): Megjegyzések történeti nyelvtanunk néhány példájához. *Magyar Nyelv* 92: 11–21.
- MSzFgrE. = LAKÓ GYÖRGY főszerk. (1967–1978): *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár.* 1–3. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1895): A magyar magánhangzók történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 25: 168–186.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1927): Állati testrészek-nevek. *Magyar Nyelvőr* 56: 133–138.
- MUSZ. = BUDENZ JÓZSEF (1873–1881): *Magyar-ugor összehasonlító szótár.* Budapest.
- NEMES MAGDOLNA (2005a): *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata.* (Doktori értekezés). Debrecen.
- NEMES MAGDOLNA (2005b): *A földrajzi köznevek szótára.* (Doktori értekezés melléklete). Debrecen.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA (1902–1906): *Magyar Oklevél-szótár. (Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz).* Budapest.
- PAIS DEZSŐ (1916): A *mál* változatai. *Magyar Nyelv* 12: 168–173.
- PAIS DEZSŐ (1960): Megjegyzések a hangrendkülönböztető szó-alakpárok jelenségéhez. *Magyar Nyelv* 56: 311–315.
- POHL, HEINZ-DIETER (é. n.): Österreichische Bergnamen. URL: <http://members.chello.at/heinz.pohl/Bergnamen.htm>. (2010. 10. 25.).
- POHL, HEINZ-DIETER (é. n.): Die häufigsten Bergappellativa in Österreich. URL: <http://www.uni-klu.ac.at/groups/spw/oenf/Bergappellativa.pdf>. (2010. 10. 25.).
- RESZEGI KATALIN (2004): *Bérc, hegy és halom* a régi helyneveinkben. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 145–165.
- RESZEGI KATALIN (2009a): A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 35–45.
- RESZEGI KATALIN (2009b): A kognitív szemlélet lehetőségei a helynévkutatásban. A metonimikus névadás. *Magyar Nyelvjárások* 47: 21–41.
- RMGL. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR szerk. (1984): *Régi magyar glosszárium. (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára).* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SÁROSI ZSÓFIA (1991): A névszótövek. In: BENKŐ LORÁND szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. (A korai ómagyar kor és előzményei).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 160–187.
- N. SEBESTYÉN IRÉN (1950): *Mál, ság, sziget.* *Magyar Nyelv* 46: 119–123.
- SIMONYI ZSIGMOND (1875): A szavak összetétele. *Magyar Nyelvőr* 4: 198–205.
- SIMONYI ZSIGMOND (1897): *Lejtő.* *Magyar Nyelvőr* 26: 39.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1970): *Příručka Slovanské Toponomastiky. (Handbuch des slawischen Toponomastik).* Praha, Academia.
- SZABÓ T. ATTILA (1938): *Mál.* *Magyar Nyelv* 34: 253–254.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1997): *Hogyan teremtsünk világot? (Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára).* Második kiadás. Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.

- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA (1941): *Magyar szófejtő szótár*. Budapest. Változatlan utánnymás: Budapest, 1991.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1967–1984): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–3., 4. Mutató. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- UEW. = RÉDEI KÁROLY (1986–1988): *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. 1–7. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VÁMBÉRY ÁRMIN (1870): Magyar- és török-tatár szóegyeztések. *Nyelvtudományi Közlemények* 8: 109–189.
- ZOLNAI GYULA (1892): A magyar nyelv. A művelt közönségnek írta Simonyi Zsigmond. Ismertetés. *Magyar Nyelvőr* 21: 126–133.
- Z. = NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLYI DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL szerk. (1871–1931): *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senior comitum Zichy de Zich et Vásonkeő*. 1–12. Pest, [később] Budapest.
- Zs. = MÁLYUSZ ELEMÉR összeáll. (1951–2007): *Zsigmondkori oklevéltár*. 1–10. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ZSIRAI MIKLÓS (1927): *Orom*. (A finnugor deminutivumok ismeretéhez). *Magyar Nyelv* 23: 310–320.

Tér- és nyelvhasználat a mindennapi tájékozódásban*

1. Bevezetés

Az utóbbi két-három évtized megismeréstudományának egyik legnépszerűbb, „talán legzsúfoltabb” kutatási területévé vált kérdése a téri reprezentáció (PLÉH–KIRÁLY–LUKÁCS–RACSMÁNY 2003: 7). Egyre gyarapodnak azok a próbálkozások is, amelyek az agykutatás és a neuropszichológia eredményeinek felhasználásával értelmezik az egyes nyelvi folyamatokat. Ezeknek a vizsgálatoknak a kulcskérdései a teljesség igénye nélkül: a (téri) megismerés és a téri kifejezések kapcsolata, a nyelvi és nem nyelvi jellegű téri információkódolás (LANDAU–JACKENDOFF 1993), a nyelvi reprezentáció révén megalkotott téri mentális modellek¹ (TAYLOR–TVERSKY 1992), a téri reprezentáció nyelv- és kultúraspecifikus, illetve univerzális jelenségei (LEVINSON 2003, LEVINSON–WILKINS 2006), téri nyelv és kommunikáció (COVENTRY–TENBRINK–BATEMAN 2009), a nyelvi kódolt téri információ és a kognitív kategóriák (HICKMAN–ROBERT 2006).

A térbeli orientáció, a bennünket közvetlenül körülvevő világban való tájékozódás, illetve navigáció mindennapjaink szerves része. Nem véletlen, hogy az emberi tájékozódás kognitív folyamataival számos kutatás foglalkozott már. Ezeknek a kutatásoknak jelentős része vagy a tájékozódás idegrendszeri alapjait vizsgálja (MAGUIRE és mtsai 1998, HARTLEY és mtsai 2003; EPSTEIN 2008), a különböző tájékozódási és útvonaltervezési stratégiákat (LAMBREY és mtsai 2003, SPIERS–MAGUIRE 2008, WIENER és mtsai 2008), vagy az egyéni teljesítménybeli különbségeket (HUND–NAZARCZUK 2009, KATO–TAKEUCHI 2003), kitüntetett figyelmet szentelve a nemi különbségeknek (DABBS és mtsai 1998, SHOLL és mtsai 2000).

Bár az ember térbeli tájékozódásának kérdéseit érintő kutatásokat élénk figyelem követi, a téri nyelv és a viselkedési folyamatok közötti összefüggések

* A szerző a tanulmány írása idején az Európai Szociális Alap által társfinanszírozott POS DRU 6/1.5/S/3 típusú ösztöndíjban részesült.

¹ A téri mentális modellek TAYLOR és TVERSKY szerint a térbeli relációknak olyan elvont reprezentációi, melyek részben a bennünket körülvevő világban való térbeli eligazodásra irányuló személyes tapasztalatokból, részben pedig a személyes tapasztalatot helyettesítő verbális útbaigatásokból elvont információk alapján alakítunk ki (TAYLOR–TVERSKY 1992: 290).

vonatkozásában mindeddig csekély számú tanulmány látott napvilágot. Azok a kutatási beszámolók, amelyek mégis ebben a megközelítésben tárgyalják a témát (TVERSKY 1996–1999, TAYLOR–TVERSKY 1996, ALLEN 2000), az útvonalkeresés olyan lényeges vonatkozásainak nyelvi kódolását tekintik át részletesebben, mint a tereptárgyak vagy támpontok (landmarks), illetve a téri referenciakeretek (frames of reference) használata, a nézőpontválasztás (perspective choice) és nézőpontváltás, döntési pontok (decision points) és a döntési algoritmus. Néhány további tanulmány (DANIEL–DENIS 1998, SCHOBBER 1993) kommunikációs szempontból közelíti meg a témát: az útbaigazítások hatékonyságát és árnyaltságát vizsgálja, különös tekintettel a közlés helyességére és következetességére, illetve a kommunikációs és a tájékozódási készségek közötti összefüggésekre.

A mindennapi tájékozódás során navigációs és kommunikációs stratégiák találkozása, egymásba játsása valósul meg, feltéve ha egyáltalán szétválaszthatjuk a navigációs stratégiát a hozzá tartozó kommunikációs stratégiától. Tér- és nyelvhasználat összefüggéseit vizsgálva a továbbiakban a mindennapi tájékozódás alaphelyzete lesz a kiindulópontunk: Hogyan jutunk el A pontból B pontba? Mivel azonban a témának nincs kiterjedt szakirodalma, és az eddig megjelent tanulmányok terminológiája sem egységes, mielőtt rátérnék a saját vizsgálaton alapuló megfigyelések részletezésére, szükségesnek tartok egy részletes elméleti áttekintést, melyben előbb a navigáció folyamatát és tényezőit ismertetem, majd a különböző navigációs (és kommunikációs) stratégiákat tekintem át. Az elméleti ismeretek összefoglalását követően, azokat felhasználva egy olyan módszert mutatok be konkrét példán, melynek alkalmazása lehetővé teszi a valós navigációs–kommunikációs helyzetek élőnyelvi vizsgálatát.

2. A navigáció folyamata, stratégiái

2.1. A mindennapi tájékozódás útvonalak és az ezek mentén elhelyezkedő tájékozódási pontok segítségével történik. HARTLEY és munkatársai különbséget tesznek útvonalkövetés (route following) és útvonalkeresés (wayfinding) között. Az ő értelmezésük szerint az ú t v o n a l k e r e s é s az a folyamat, melynek során a navigáló új, számára mindaddig ismeretlen útvonalat keres vagy talál, és jár végig. Az ú t v o n a l k ö v e t é s ezzel ellentétben jól ismert útvonalak felidézését és/vagy bejárását jelenti (2003: 881).² Mivel a következőkben az ember otthonához közel eső, ismerős helyeken való tájékozódásról és az ehhez tartozó kommunikációs folyamatokról lesz szó, a navigáció terminust itt többnyire útvonalkövetés értelemben használom. Az általam használt terminus jelentése

² HARTLEY és munkatársai szerint a megkülönböztetést az agyféltekék közötti munkamegosztás indokolja tekintve, hogy az útvonalkeresésben szerepet játszó tanulási folyamatért, a helytanulásért (place learning) a hippokampusz felel, míg útvonalkövetés közben, azaz az ismerős útvonalak felidézésekor szerepet játszó tanulásban (response learning) a bazális ganglionoknak jut fontos szerep (2003: 883).

azonban nem szűkíthető le a HARTLEY-féle útvonalkövetésre, ugyanis a navigációt komplex folyamatnak tekintem, melynek során létrejön a navigációs feladat, elkezdődik az útvonaltervezés, keletkezik egy leírás, amelynek alapján megtörténik a térbeli tájékozódás, a navigációs teljesítmény.

Az útvonalleírások létrejöttét komplex kognitív műveletek sora előzi meg: a környezetre vonatkozó téri tudás aktiválása, az útvonal megtervezése, legvégül pedig a megfogalmazás (WIENER és mtsai 2008: 852). Ezek között a többnyire nem tudatos vagy félig tudatos gondolkodás eredményeként aktiválódó folyamatok között nyilván sok az átfedés, az egyes szakaszok nagyon gyorsan követik egymást, vagy éppen egybeesnek.

A n a v i g á c i ó s f e l a d a t a tájékozódási folyamat kezdeti szakasza, melynek során a navigáció résztvevője szembesül azzal, hogy aktiválnia kell a környezetre vonatkozó térbeli tudását. Ez a szakasz megelőzi az útvonaltervezést és a navigációs teljesítményt, függetlenül attól, hogy természetes vagy (kísérletvezető által) irányított folyamatról van-e szó. Aszerint, hogy hány résztvevője van a navigációs feladatnak, beszélhetünk egyszereplős vagy többszereplős navigációról. Az egyszereplős navigáció során többnyire az emlékezetre vagy a saját intuícióna hagyatkozunk, de használhatunk olyan segédeszközöket is, mint a térkép vagy az iránytű. A többszereplős navigációnak alapértelmezés szerint két, esetenként akár több résztvevője van, és kommunikációs helyzetet feltételez. Mivel hangos gondolkodás (thinking aloud) módszerével az egyszemélyes navigáció során is értékes nyelvi adatokhoz juthatunk, a továbbiakban mindkét navigációs helyzetre visszatérek még.

A navigáció második, a téri tudás aktiválását követő szakasza mind az egyszemélyes, mind a többszemélyes navigációs folyamat esetén az ú t v o n a l - t e r v e z é s . Attól függően, hogy a tervezési szakasz és a navigációs feladat végrehajtása egyidejűleg zajlik-e vagy sem, WIENER és munkatársai (2008: 881) megkülönböztetik a szituációs és a prospektív tervezést (situated vs. prospective planning). A szituációs tervezés konkrét navigációs helyzetben történik, a prospektív tervezés megelőzi a navigációs helyzetet. Utóbbinak két további típusát különböztetik meg aszerint, hogy az útvonalat tervező személy azonos-e a navigációs feladatot végrehajtóval. Egyszemélyes navigációs helyzetet megelőző tervezés esetén a címzett a prospektív én (prospectively self), többszemélyes navigációs helyzetben az útvonalleírás címzettje a prospektív másik fél (prospectively other). Bár a tervezés és a navigációs feladat végrehajtása nem minden esetben egy időben történik, fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy önmagában egyik szakasz sem helyettesítheti a navigációt.

A z ú t v o n a l l e í r á s o k olyan írott vagy szóbeli utasítások, amelyeket a többszereplős navigáció során fogalmazunk meg azzal a szándékkal, hogy térbeli eligazítást adjunk valakinek, segítsünk eljutni A pontból B pontba. Az útbaigazítás kommunikációs folyamata jól meghatározott forgatókönyv szerint zaj-

lik. Valaki (az útbaigazítás címzettje) A kiindulópontban szóbeli útbaigazítást kér valaki mástól (a beszélőtől) B célpont eléréséhez. Ha a kérdező ismeri és lokalizálni tudja az elérendő célpontot, illetve ha elegendő tudással rendelkezik az A pontot B ponttal összekötő útvonalról, feltehetően eleget tesz a kérésnek. Az elérési útvonal rendszerint tartalmazni fog tereptárgyakat vagy tájékoztató pontokat, irány- és távolságmegjelöléseket, illetve az irányváltáshoz szükséges döntési pontokat. Tereptárgynak vagy támpontnak tekintünk minden olyan vonatkoztatási pontot, amely a navigáció során felhasználható (például épületeket, utcákat, útkereszteződéseket, természeti képződményeket). Nem teszünk különbséget a tereptárgyak, a mozgás pályájaként emlegetett ösvények (pathways) és a döntési pontok között,³ hiszen akkor szigorú értelemben vett tereptárgyakként csak az épületek jöhetnek szóba. Az ösvényeket (utcák, utak, járdák) és a döntési pontokat (melyeknek klasszikus példái az útkereszteződések és útelágazások) sokkal inkább a tereptárgyak egy-egy jellegzetes fajtájának tekintjük.

A domináns nézőpont felőli megközelítés szerint a szakirodalom (TVERSKY 1996–1999, LEE–TVERSKY 2005, DANIEL–DENIS 1998) megkülönbözteti az intrinzikus (route descriptions) és az extrinzikus útvonalleírásokat (survey descriptions).

Az intrinzikus⁴ útvonalleírásokra jellemző, hogy a tereptárgyak lokalizálása — beleértve az irányok és távolságok becslését is — a 2. személyű címzett pillanatnyi pozíciójához viszonyítva történik. A beszélő az útbaigazítás alaphelyzetében nézőpontot vált, beszéd közben felveszi a címzett nézőpontját, hogy ezzel is könnyebbé tegye a navigációs feladatot. További vizsgálatokat igényel annak a kérdésnek az eldöntése, hogy ez a segítő magatartás csupán a címzett számára könnyíti-e meg a navigációs feladot, vagy a beszélő számára is könnyebbé teszi az útvonaltervezést.⁵ Ha ugyanis a tervezési szakaszban a beszélő képzeletben végigjárja az útvonalat, azaz mentális navigációt végez, akkor nem a címzett helyett és korántsem szívességből, udvariasságból vagy előzékenységből veszi fel a címzett nézőpontját, hanem egyszerűen csak azért, mert ez a művelet szükséges ahhoz, hogy képzeletben végigjárhassa a keresett útvonalat.

³ A tereptárgyak, ösvények és döntési pontok közötti különbségekről bővebben lásd ALLEN 2000: 334.

⁴ LEVELT három alapvető referenciakeretet különböztet meg: az intrinzikust, amely a téri relációt a relációban szereplő tárgyhoz viszonyítva határozza meg; a deiktikus referenciakeretet, amely a beszélő nézőpontjából határozza meg a viszonyokat; és az abszolút referenciakeretet, ahol olyan, a szemléletől független referenciakeretet alkalmazunk, mint például az égtájak (2003: 137–148). Az általa útvonal típusú leírásoknak nevezett szövegeket, amelyekben a beszélő felveszi a címzett nézőpontját, akárcsak TVERSKY (1996–1999: 479) intrinzikus referenciakeretet alkalmazó leírásoknak tartja (2003: 138). LEVELT azonban nem a szoros értelemben vett útvonalleírásokról beszél itt, hanem beleérti az olyan jellegű leírásokat is, amelyek például egy labda gurulásának útját írják le, és ahol kizárt annak a lehetősége, hogy a labdának deiktikus nézőpontja legyen.

⁵ A hallgató és a beszélő közötti nézőpontcserére vonatkozóan bővebben lásd SCHÖBER 1993.

Nem egyértelmű tehát, hogy a route description típusú útvonalleírások kizárólag intrinzikus referenciakeretet alkalmaznak, ahol a 2. személyű címzett a viszonyítási relációban szereplő tárgyként értelmeződik. Egyenes függő beszéd esetében, ha a címzett és a beszélő is egyidejűleg jelen van, sokkal inkább valószínűsíthető egy bizonyos fokú nézőpont-keveredés, ahol az intrinzikus referenciakeret dominál, de lappangva jelen van a deiktikus is.⁶ Gyakori iránymegjelölők a *tőled jobbra, tőled balra*.

Az extrinzikus (vagy áttekintő) útvonalleírások az intrinzikusokkal ellentétben statikus, felülnézetből, madártávlatból bemutatott környezetleírások, melyekben a tereptárgyak helyzetét egymáshoz, illetve az égtájakhoz viszonyítjuk. Gyakran használt irányjelölői: észak, dél, kelet, nyugat. Míg az intrinzikus leírások általában dinamikusak, gyakran használnak mozgásigéket, „bejárják” a környezetet, elkalauzolnak benne, az áttekintő, survey típusú leírások statikusak, gyakran használnak állapotot és létállapotot jelző igéket. Ezeknek a térképszerű leírásoknak a hátterében ugyanúgy személyes tapasztalatok húzódnak meg, mint a route típusú leírásokban (például hegytetőről vagy egy magas épület ablakából szemlélt környezet).

A köztük mutatkozó különbségek ellenére a kétfajta leírás között nem lehet éles határvonalat húzni, hiszen meglehetősen ritkák azok az útvonalleírások, amelyek kizárólag intrinzikus vagy kizárólag extrinzikus leírást alkalmaznak.

Az útvonalleírások milyensége, de az általuk alkalmazott leíró stratégia is különbözhet attól függően, hogy az útbaigazítási jelenet szereplőinek mennyire fejlettek a téri képességei,⁷ mennyire mozognak otthonosan a környezetükben,⁸ milyen sajátosságai vannak a környezetnek, milyen a szerkezete és a rétegzettsége,⁹ illetve attól, hogy milyen gyakorisággal fordulnak elő az útvonalon tereptárgyak, és azok mennyire szembeötlőek, kiugróak.

⁶ A beszélő nézőpontja attól is függhet, hogy mindketten ugyanazon a helyen vannak-e, amikor az útbaigazítás történik. Ha például telefonos útbaigazítást kérünk valakitől, annak a valakinek kötelezően át kell váltania a mi nézőpontunkra, emlékezetébe kell idéznie azt a helyet, és meg kell tudnia a hozzávetőleg pontos helyzetünket (mit látunk magunk előtt), hiszen csak az aktuális pozíciókhoz viszonyítva tud tanácsot adni.

⁷ A téri képességek különbözhetnek többek között a navigátor életkora, neme, téri memóriájának kapacitása, tájékozódásban való jártassága, földrajzi és környezeti ismeretei függvényében (milyen gyakran utazik, kirándul, azaz mennyire gyakran kerül olyan helyzetbe, amikor szükség lehet a navigációs képességére).

⁸ Az otthonosság vagy az idegenség, illetve a megszokottság élménye, a helyhez fűződő élmények, érzelmi kötődések (attachment to places), az adott térre vonatkozó, állandóan rendelkezésre álló tudás alakítja ki bennünk az adott környezet kognitív térképét (KÁLLAI-KOVÁCS 2001: 358), és ez a tudás aktiválódik a mindennapi tájékozódás során.

⁹ Feltehetően más-más stratégiát hív elő a nyílt és a zárt téri orientáció (utóbbinak tipikus példája a bevásárlóközpontokban való tájékozódás), de a nyílt téri orientációban alkalmazott stratégiák is különbözhetnek attól függően, hogy falusi vagy városi környezetről van-e szó, illetve hogy lakott környezetben vagy természeti környezetben kell-e végrehajtani a navigációs stratégiát.

2.2. Az útvonalleírási stratégiákat sokan és sokféleképpen osztályozták már, de az általam áttekintett szakirodalom alapján úgy vélem, hogy sem a terminológia tekintetében, sem az egyes stratégiák elkülönítésében nem született még konszenzus a nemzetközi szakirodalomban. Néhány szerzőnél azonban (TENBRINK–WIENER 2007, WIENER és mtsai 2008, SPIERS–MAGUIRE 2008) már észrevehető egyfajta törekvés a terminológia egységesítésére, legalábbis néhány stratégia megnevezésének tekintetében.

Az elsődleges útvonalhálózat (primary network) stratégiája feltételezi egy elsődleges támpontrendszer meglétét (SPIERS–MAGUIRE 2008: 233), mely az útvonaltervező belső, kognitív térképén a legkönnyebben hozzáférhető, leggyakrabban használt tájékoztatósi pontokat tartalmazza. Abban a környezetben, amelyet ezek az elsődleges viszonyítási pontként szolgáló biztos támpontok határoznak meg, az útvonal tervezője otthonosan mozog, és ezekhez tér vissza minden tervezési vagy újratervezési feladat végrehajtása során.

A minimális szögváltás stratégiája (least angle strategy) olyan tervezési stratégia, melynek során az útvonaltervező tudatosan figyel arra, hogy a kiindulópont és az elérendő célpont között a lehető legegyszerűsebb útvonalat válassza, mely egyenesen a célponthoz vezet. Ez a stratégia megengedi ugyan az irányváltást (a jobbra vagy balra fordulást), de figyel arra, hogy a lehetséges döntési pontok közül azt válassza, amely az elérendő célponttal a lehető legkisebb szöveget zárja be. Ezt a stratégiát akár a legrövidebb út stratégiájának is nevezhetnénk, hiszen a legegyszerűsebb út értelemszerűen a legrövidebb is, és a cél általában nem az egyenesség, hanem a rövideg. Néha azonban, főleg az autós közlekedés esetén, amikor az útviszonyokat is figyelembe vesszük (például forgalmas, kevésbé forgalmas), az „arra közelebb, erre hamarabb” stratégiát alkalmazzuk. Ilyenkor a cél a mielőbbi megérkezés, és ez felülírhatja a rövideg/közelség követelményét.

A fine-to-coarse tervezés magyar megfelelője talán a távolsággal arányosan növekvő elnagyoltság stratégiája lehetne. Ez a fajta tervezés az aktuális pozícióhoz viszonyított közeli részleteket aprólékosan kidolgozza, a távoliakat viszont elnagyolja (TENBRINK–WIENER 2007: 402, SPIERS–MAGUIRE 2008: 233). A stratégiát többnyire olyan konkrét navigációs helyzetekben alkalmazzák, amelyekben az útvonal tervezője azonos a navigációs feladat végrehajtójával, és az útvonal tervezése szakaszonként történik. A kiindulópontban tervezett eredeti útvonal útközben módosulhat, valahányszor a navigátor egy döntési ponthoz érkezik, és felmerülhet az útvonal rövidítésének a lehetősége.

A legegyszerűbb útvonal stratégiája (least-decision-load strategy) egyben a minimális irányváltóztatás stratégiája (TENBRINK–WIENER 2007: 403, SPIERS–MAGUIRE 2008: 233). Ez a stratégia a lehető legkevesebb döntési pontot tartalmazza. Ezáltal minimálisra csökken az iránytévesztés esélye egy kevésbé jól ismert környezetben, és csökken az esetleges újratervezések során kifejtett mentá-

lis erő kifejtés is. Azokban a helyzetekben, amikor ezt a stratégiát alkalmazzuk, az a cél, hogy az eligazított biztosan eljusson a kívánt helyre, így ez is felülírhatja az útvonal rövidegének a követelményét.

Attól függően, hogy az útvonal tervezője vagy a navigációs feladat végrehajtója milyen téri referenciakeretet használ a tájékozódáshoz, megkülönböztethetünk égtájak szerinti és útfelderítési tájékozódási stratégiát. Az égtájak szerinti stratégia extrinzikus leírást eredményez (survey description), az útfelderítési stratégia vélhetően intrinzikus leírást (route description). Ez nyilván nagyon sarkított és leegyszerűsített elképzelés, mert sem a tulajdonképpeni navigációs helyzetek, sem az útvonalleírások esetében nem lehet ennyire éles határvonalakat húzni. A mindennapi tájékozódásban a navigáció sokkal bonyolultabb, komplexebb folyamatok eredménye. Nincs két egyforma navigációs helyzet, és nincs két egyforma útvonalleírás. Ha egy bizonyos A kiindulópontban több járólélőtől kérdezzük meg, hogy hogyan jutunk el B célpontba, soha nem fogjuk kétszer ugyanazt a választ kapni — feltéve, ha nem egy nagyon közeli célpontot választunk, amelyre rámutatva többen is azt a választ adhatnák, hogy „Ott ni!”.

3. Egy lehetséges vizsgálati módszer

A bevezető részben említett tanulmányoktól eltérően — melyekben hol a nyelvi, hol a kognitív folyamatok vizsgálata került túlsúlyba — a TENBRINK–WIENER szerzőpáros egy olyan, általuk újszerűnek és interdiszciplinárisnak mondott megközelítésre tesz kísérletet, melynek célja a navigációs stratégiák egyidejű vizsgálata a viselkedésben és a nyelvben. A szerzők olyan módszer kidolgozására vállalkoznak, melynek segítségével párhuzamosan vizsgálhatják az ember téri viselkedését (navigation behavior) és a természetes vagy a mesterséges navigációs helyzetben elhangzó nyelvi megnyilatkozásokat. Az általuk használt módszert kognitívan motivált diskurzuselemzésnek nevezik (cognitively motivated discourse analysis), melynek a pszicholingvisztikai paradigmával szembeni legnagyobb előnyét abban látják, hogy a beszélők minden külső beavatkozás nélkül, jól meghatározott feladat keretében spontán nyelvi produkciókat hoznak létre (2007: 404–405).¹⁰

Bár az általuk kidolgozott módszer alapvetően a nagyvárosi környezetben való tájékozódásra van kitalálva, úgy gondolom, hogy bátran alkalmazható kisvárosi, falusi, illetve természeti környezetre is.

A továbbiakban egy útvonalleíró kísérletből vett példát fogok bemutatni, melyet magyar anyanyelvű kísérleti alanyokon végeztem el 2010 nyarán egy romániai kisvárosban, a barcasági Négyfaluban. A kísérlet során a szóbeli útbaigazí-

¹⁰ A szerzőpáros szerint a pszicholingvisztikai paradigma hátránya a kognitív diskurzuselemzés módszerével szemben az, hogy a kísérletvezető külső beavatkozása — különösen a lexikális döntési feladatok alkalmazásakor — lehetetlenné teszi a spontán beszédproduktót (2007: 404–405).

tás módjából próbáltam következtetni a férfiak és a nők tájékozódási stratégiáira, illetve a közvetlen környezetről való tudásukra. A két kérdezőbiztos¹¹ természetes beszédhelyzetet alakított ki, a véletlenszerűen kiválasztott kísérleti alanyok nem tudtak arról, hogy a beszélgetést hangra induló digitális diktafon rögzíti. A kérdezőbiztosok a három helyi lakótelep közül a legfélreesebbnek a lokalizálását kérték.

Az itt kiválasztott példa olyan kommunikációs helyzetben hangzott el, melynek a kérdezőbiztosokon kívül két másik szereplője volt, egy negyven év körüli férfi és egy hatvan év körüli nő.

Kérdező: *Bocsánat, el tudnák nekünk magyarázni, merre találjuk a Movilei negyedét?*

Nő: *A Movilát? ... Tessék le menni itt, az utcán...*

Férfi: *Mennek le ... ezt az utcán nem mennek le s ehó... van az interszekció [útkereszteződés], van jobb, bal itt [gesztikulál], onnan...*

Nő [közbevág]: *jobbra*

Férfi: *bémennek, balra az első utca, akkor nem mennek a... jobbra az első utca, oda nem, bémennek... De nem, nem... arra a legjobb*

Nő: *Az interszekció, s akkor jobbra... s minnyá ott egy pár ház van, vaj három ház, s akkor balra térnek, s ott mennek még egy kicsit le, s akkor jobbra térnek, s ottan má' látszódnak a blokkok [panelházak]...*

Kérdező: *Köszönjük szépen, köszönjük!*

Láthatjuk, hogy a kommunikációs helyzet kiindulópontja az útbaigazításra irányuló kérdés. Következő lépésként a válaszadók értelmezik a kérdést, és hogy valóban megbizonyosodjanak arról, hogy megfelelően értették-e a feléjük irányított kérdést (főleg, mert a kérdezők nem pont abban a formában használták az elérendő hely megnevezését, mint a válaszadók), valamint hogy gondolkodási időt nyerjenek a tervezési és az útbaigazítási feladat végrehajtására, visszakérdeznek: *A Movilát?* Erre a kérdésre nem várnak választ, a kérdezéssel egyidejűleg értelmezik az ARRA a bizonyos helyre irányuló kérést, és mintegy jelzik a kérdezőnek a segítési szándékot. Ettől a pillanattól fogva aktiválódik az útbaiga-

¹¹ Tapasztalatunk szerint jó, ha a két kérdezőbiztos közül az egyik nő, a másik férfi (és nem mindig ugyanaz a kérdező), mert előfordulhat, hogy egy férfi ugyanarra a kérdésre nem ugyanazt a választ adja egy nőnek, mint egy férfinak. Természetesen hasonló lehet a helyzet női válaszadók esetén is. A négy lehetséges helyzet közül a legkülönbözőbb válaszok akkor születhetnek, ha nő magyaráz nőnek, valamint ha férfi magyaráz férfinak, hiszen ezekben a helyzetekben a válaszadó feltételezheti, hogy ha ő a saját, jól bevált stratégiáját alkalmazza, az a másik számára is a legmegfelelőbb. Itt viszonylag könnyen tetten érhetők a másik nem tájékozódási képességeivel kapcsolatos előítéletek.

zítás-séma (direction-giving schema), és a téri feladat megoldását a nyelvi csatorna fogja közvetíteni.

Az útbaigazítás-séma (COUCLELIS 1996: 141–142) olyan alapszintű kognitív kategóriákat (primitíveket) hív elő, mint például utak/ösvények; szélek, határok; csomópontok; kerületek, szektorok; tereptárgyak, iránypontok; a LAKOFF-féle idealizált kognitív modellekhez kapcsolódó sémák közül a TARTÁLY sémát, a FELÜLET sémát, a CENTRUM–PERIFÉRIA sémát, a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémát és a RÉSZ–EGÉSZ sémát; az alapvető motoros cselekvéseket (például *megy, fordul, halad*).

A viszonyítási tárgyakat a nyelv meghatározott geometriai formaként kezeli, a valamiben elhelyezkedést kifejező viszonyokat a TARTÁLY sémával kódolja, a bizonyos felszínen (valamin) elhelyezkedő viszonyokat FELÜLET sémával fejezzük ki (FEKETE–PLÉH 2008: 189). Ezeknek a viszonyoknak a kódolása az imént említett példában is fellelhető. TARTÁLY viszonyt kódol a *bémennék* [az útkereszteződésbe], FELÜLET viszonyt kódol a *Tessék lemenni itt, az utcán*. A bizonyos felszínen elhelyezkedő viszonyokat kifejező valamin (az imént említett példában az *utcán*) kicsivel bonyolultabb: azt követeli meg a viszonyítási tárgytól, hogy felszíne legyen. Ez a viszony alapvetően lineáris és vízszintes, esetünkben viszont a vertikálitás is jelen van: *lemegy az utcán*.

Az egész jelenet a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémára épül: a jelenlegi helyzet, a kiindulópont (*itt*) a FORRÁS; az elérési útvonal az ÖSVÉNY (*Az interszekció, s akkor jobbra... s minnyá ott egy pár ház van, vaj három ház, s akkor balra térnek, s ott mennek még egy kicsit le, s akkor jobbra térnek*); a CÉL a Movila negyed (*ottan má' látszódnak a blokkok*).

Az útkereszteződés (*interszekció*) az a döntési pont, ahol az útvonal tervezője maga is elbizonytalanodik: *van az interszekció, van jobb, bal itt* [a kezével mutatja, hogy merre], *onnan...* A következő döntési pontnál ismét elbizonytalanodik: két lehetséges útvonal van, mindkettő ugyanoda vezet. Azon gondolkodik, hogy a kettő közül melyik az egyszerűbb. Úgy gondolja, hogy rosszul döntött, ezután következik a kétszeri újratervezés, mert végül mégis úgy gondolja, hogy az első változat a jobb: *bémennék, balra az első utca, akkor nem mennek a... jobbra az első utca, oda nem, bémennék... De nem, nem ... arra a legjobb*.

A téri referenciakeret a tervezési feladat végrehajtójának egocentrikus referenciakerete. Téri képességei nem annyira fejlettek, hogy egyből el tudná dönteni, merre van a jobb, és merre a bal, többször is elbizonytalanodik. Saját testéhez viszonyítva határozza meg az irányokat. A verbális kommunikációt kiegészítő gesztusokkal és a tekintet irányításával pontosít, és egyben meggyőződik arról, hogy a kérdező valóban jól értelmezi-e, amit mondani akar. Az őt kísérő nő még egyszer röviden összefoglalja ugyanazt, amit a társa mondott. Ezáltal kimaradnak a bizonytalanságok, és elmarad a gesztikulálás, és az egocentrikus irányjelölések mellett újabb tereptárgyak jelennek meg, a házak. Mivel a keresett célpont

környékét többnyire betelepült románok, elvértve pedig szintén betelepült magyarok lakják, a beszélő nem biztos, hogy tudja, hogy ki lakja az általa említett házakat, ha pedig mégis tudja, feltételezi, hogy az erre vonatkozó tudása nem közös a kérdezők tudásával.

Ami különösen érdekes, hogy a kérdésben és a válasza hangolódásban elhangzó célpont nevén (*Movilei negyed*, illetve *Movila*) kívül sehol egy utcanevet, sehol egy helynevet nem említenek. A hangsúly végig az irányokon van (*mennek még egy kicsit le, s akkor jobbra térnek*), a viszonylagos távolságon (*egy kicsit; minnyá ott*), a tájékozódási pontként szolgáló útkereszteződéseken, valamint a különböző formájú és magasságú épületeken (kertes ház, emeletes ház). Ennek feltehetően az lehet az oka, hogy a beszélő már a kérdés alapján is azt feltételezi a kérdezőkről, hogy nem helybeliek, és nem rendelkeznek azzal a közös tudással, amelynek alapján a helynévhasználat segítené a tájékozódást. A helynevek ugyanis nem nélkülözhetetlen elemei sem az útvonalleírásoknak, sem az útbaigazításnak, sem a tájékozódásnak. A róluk való közös tudás azonban biztos fogódzót kínálhat a tér tagolására, és az ily módon szegmentumokra bontott térben való tájékozódásra. Annak viszont, aki nem ismeri kellőképpen a környezetet, és nem rendelkezik ezzel a közös tudással, a helynevek főlegesen többletinformációt jelentenek, és bonyolítják a navigációs feladatot (utcanevek esetén például a tájékozódni kívánó idegennek nemcsak a helyes irányt kell követnie, de az utcanévtáblákat is folyamatosan figyelnie kell).

4. Következtetések

Ez az egy bemutatott példa azonban korántsem elegendő ahhoz, hogy megszemélt következtetéseket vonjunk le a tér- és a nyelvhasználat, illetve a tér- és a névhasználat összefüggéseire vonatkozóan. Az útvonalleírás, illetve a szóbeli eligazítás csak egyetlen, mondhatni műfajspecifikus formája a közvetlen környezetről, a bennünket körülvevő térről való beszédnek. A valós navigációs feladat szimulálása mellett az irányított beszélgetések olyan beszédhelyzeteket teremthetnek, melyek segítségével sok mindent megtudhatunk arról, hogy egy közösség tagjai hogyan tájékozódnak a térben, milyen szabályok irányítják térbeli orientációjukat, vannak-e olyan szabályok, amelyek csak egy bizonyos közösség térhasználatára jellemzőek, illetve arról, hogy ezek a szabályok hogyan táruulnak fel a nyelvi megnyilatkozásokon keresztül.

A módszer legnagyobb előnye, hogy a spontán beszédprodukciók elemzése során nemcsak a navigációs stratégiák és az ezekkel párhuzamosan használt kommunikációs stratégiák felderítésére kerülhet sor, hanem arra is fény derülhet, hogy milyen kapcsolat van a navigációs viselkedés és a nyelvhasználat között.

További izgalmas kérdéseket vet fel az is, hogy a mindennapi nyelvhasználatban az útbaigazítás, valamint az események, személyes élmények, tárgyak lokalizálása a helynevek lehetséges természetes említési lehetőségei. Érdemes len-

ne megfigyelni, hogy helyekről beszélve mikor, milyen helyzetekben említjük a nevüket, mikor van funkciója van a helynévnek a tájékozódásban, illetve hogy milyen funkciója van. Az általam leírt módszerrel akár azt is lehetne vizsgálni, hogyan viselkednek a helynevek természetes szövegkörnyezetükbe ágyazva, milyen grammatikai és milyen pragmatikai tulajdonságaik lehetnek.

HOCHBAUER MÁRIA

Irodalom

- ALLEN, GARRY L. (2000): Principles and practices for communicating route knowledge. *Applied Cognitive Psychology* 14: 333–359.
- COUCLELIS, HELEN (1996): Verbal directions for way-finding: Space, cognition, and language. In: PORTUGALI, JUVAL szerk.: *The Construction of Cognitive Maps*. Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers. 133–153.
- COVENTRY, KENNY R.–TENBRINK, THORA–BATEMAN, JOHN A. szerk. (2009): *Spatial Language and Dialogue*. Oxford University Press.
- DABBS, JAMES M. JR.–CHANG, E-LEE–STRONG, REBECCA A.–MILUN, RHONDA (1998): Spatial ability, navigation strategy, and geographic knowledge among men and women. *Evolution and Human Behavior* 19: 89–98.
- DANIEL, MARIE-PAULE–DENIS, MICHEL (1998): Spatial descriptions as navigational aids: A cognitive analysis of route directions. *Kognitionswissenschaft* 7: 45–52.
- EPSTEIN, RUSSELL (2008): Parahippocampal and retrosplenial contributions to human spatial navigation. *Trends in Cognitive Sciences* 12/10: 388–396.
- FEKETE ISTVÁN–PLÉH CSABA (2008): A nyelvi relativizmus és az idegrendszeri plaszticitás. *Magyar Pszichológiai Szemle* 63/1: 181–211.
- HARTLEY, TOM–MAGUIRE, ELEANOR–SPIERS, HUGO J.–BURGESS, NEIL (2003): The well-worn route and the path less traveled: Distinct neural bases of route following and wayfinding in humans. *Neuron* 37: 877–888.
- HICKMANN, MAYA–ROBERT, STEPHANE szerk. (2006): *Space in Languages: Linguistic Systems and Cognitive Categories*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- HUND, ALYCIA M.–NAZARCZUK (2009): The effects of sense of direction and training experience on wayfinding efficiency. *Journal of Environmental Psychology* 29: 151–159.
- KÁLLAI JÁNOS–KOVÁCS BEATRIX (2001): Félelemmel és szorongással összefüggő téri tájékozódási stratégiák. *Magyar Pszichológiai Szemle* 56/3: 357–371.
- KATO YOSHINOBU–TAKEUCHI YOSHIKI (2003): Individual differences in wayfinding strategies. *Journal of Environmental Psychology* 23: 171–188.
- LAMBREY, SIMON–SAMSON, SÉVERINE–DUPONT, SOPHIE–BAULAC, MICHEL–BERTHOZ, ALAIN (2003): Reference frames and cognitive strategies during navigation: is the left hippocampal formation involved in the sequential aspects of route memory? *International Congress Series* 1250: 261–274.

- LANDAU, BARBARA–JACKENDOFF, RAY (2003): A „mi és a „hol” a téri nyelvben és a téri megismerésben. In: LUKÁCS ÁGNES–KIRÁLY ILDIKÓ–RACSMÁNY MIHÁLY szerk.: *A téri megismerés és a nyelv*. Budapest, Gondolat. 69–129.
- LEE, PAUL U.–TVERSKY, BARBARA (2005): Interplay between Visual and Spatial: The Effect of Landmark Descriptions on Comprehension of Route/Survey Spatial Descriptions. In: *Spatial Cognition & Computation: An Interdisciplinary Journal* 5: 163–185. URL: http://www-psych.stanford.edu/~bt/space/papers/scc05_lee_tversky_revisionv2.pdf. (2010.10.15.).
- LEVELT, WILLEM J. M. (2003): Nézőpontváltás és ellipszis a téri leírásokban. In: LUKÁCS ÁGNES–KIRÁLY ILDIKÓ–RACSMÁNY MIHÁLY szerk.: *A téri megismerés és a nyelv*. Budapest, Gondolat. 129–159.
- LEVINSON, STEPHEN C. (2003): *Space in language and cognition. (Explorations In Cognitive diversity)*. Language, culture and cognition 5. Cambridge University Press.
- LEVINSON, STEPHEN C.–WILKINS, DAVID P. szerk. (2006): *Grammars of Space. (Explorations In Cognitive diversity)*. Language, culture and cognition 6. Cambridge University Press.
- MAGUIRE, ELEANOR–BURGESS, NEIL–DONETT, JAMES–FRACKOWIAK, RICHARD S. J.–FRITH, CHRISTOPHER D.–O’KEEFE, JOHN (1998): Knowing where and getting there: A human navigation network. *Science* 280: 921–924.
- PLÉH CSABA–KIRÁLY ILDIKÓ–LUKÁCS ÁGNES–RACSMÁNY MIHÁLY (2003): A tér a szavak világában. In: LUKÁCS ÁGNES–KIRÁLY ILDIKÓ–RACSMÁNY MIHÁLY szerk.: *A téri megismerés és a nyelv*. Budapest, Gondolat. 7–29.
- SCHOBER, MICHAEL F. (1993): Spatial perspective-taking in conversation. *Cognition* 47: 1–24.
- SCHOLL, JEANNE M.–ACACIO, JOYCE C.–MAKAR, RANIA O.–LEON, CHRISTIAN (2000): The relation of sex and sense of direction to spatial orientation in an unfamiliar environment. *Journal of Environmental Psychology* 20: 17–28.
- SPIERS, HUGO J.–MAGUIRE, ELEANOR (2008): The dynamic nature of cognition during wayfinding. *Journal of Environmental Psychology* 28: 232–249.
- TAYLOR, HOLLY A.–TVERSKY, BARBARA (1992): Spatial mental models derived from survey and route descriptions. *Journal of Memory and Language* 31: 261–292.
- TAYLOR, HOLLY A.–TVERSKY, BARBARA (1996): Perspective in spatial descriptions. *Journal of Memory and Language* 35: 371–391.
- TENBRINK, TORA–WIENER, JAN M. (2007): Wayfinding Strategies in Behavior and Language: A Symmetric and Interdisciplinary Approach to Cognitive Processes. In: BARKOWSKY, THOMAS–KNAUFF, MARKUS–LIGOYAT, GERARD szerk.: *Spatial Cognition* 5. Berlin–Heidelberg, Springer Verlag. 401–420.
- TVERSKY, BARBARA (1996–1999): Spatial perspective in descriptions. In: BLOOM, PAUL–PETERSON, MARY A.–NADEL, LYNN–GARRETT, MERRYLL F. szerk.: *Language and Space*. Cambridge, MIT Press. 463–491.
- WIENER, JAN–TENBRINK, THORA–HENSCHER, JAKOB–HÖLSCHER, CHRISTOPH (2008): Situated and Prospective Path Planning: Route Choice in an Urban Environment. In: *CogSci 2008: 30th Annual Conference of the Cognitive Science Society, July 23–26, Washington, D.C.* Austin, TX, Cognitive Science Society. 851–856.

A metonímia a kognitív pragmatikaelméletek tükrében

1. Bevezetés

A metafora, metonímia, szinekdoché, szinesztézia stb. fogalmak sokak számára ma is elsősorban az olyan, a hagyományos stilisztika vizsgálati tárgyához tartozó szóképeket jelölik, amelyek elsősorban a mindennapi beszédetől eltérő költői, illetve retorikai nyelv díszítőelemeiként fordulnak elő. Már az ókorban úgy vélték, hogy például a metaforikus nyelvhasználatnak sokkal tömörebb, sokkal nagyobb kifejezőereje van, mint a hétköznapi beszédnek, s így az antik retorikák azért, hogy a nyilvános beszédet minél hatékonyabbá, meggyőzőbbé tegyék, tanulmányozni kezdték azokat a nyelvi jelenségeket, amelyek valamilyen szempontból másképp működnek, mint a mindennapi beszéd megszokott fordulatai. Így figyeltek fel többek között azokra a névátviteleknek nevezett nyelvi jelenségekre is, mint amilyen például a metafora, a metonímia vagy a szinekdoché, s mivel ezeket elsősorban az elegáns és hatékony stílus elsajátítása érdekében tanulmányozták és használták, az említett jelenségeket hosszú ideig a nyelvészet sem a köznapi beszéd természetes tartozékaiként tárgyalta.

Ennek a szemléletnek a másik oka a korábbi nyelvészeti paradigmák jellegével magyarázható. A 20. század egyik legismertebb és legelterjedtebb nyelvészeti irányzata, a generatív grammatika sokáig kizárólag szintaktikai elmélet volt, s így (az öt megelőző formális, strukturális nyelvészeti irányzatokhoz hasonlóan) figyelmen kívül hagyta a nyelv pragmatikai aspektusait, a szemantikát pedig formális (logikai) módszerekkel igyekezett leírni. Mindez annak ellenére mondható el, hogy tulajdonképpen a generatív nyelvészet célkitűzése is az volt, hogy a nyelvet az elme működésével összefüggésben vizsgálja. A trópusok ezért továbbra is olyan jelenségekként voltak számon tartva, amelyek nem jellemzik a „normális” beszédet, hiszen a szigorú transzformációs grammatika szabályaival sok olyan kifejezést nem tudtak megmagyarázni, amelyek pedig természetesek voltak a nyelvhasználók számára. A nyelvészetben belül így egyre erősebben jelentkezett az igény egy újabb paradigmaváltásra, s így jelent meg az 1970-es évek végén a kognitív nyelvészetnek nevezett irányzat olyan kutatók munkái révén, akik elsősorban a nyelv és a gondolkodás, tágabban a nyelv és az elméműködés kapcsolatát vizsgálták, és már nemcsak a nyelv belső, autonóm szerkezeti sajátosságait tartották szem előtt.

A 70-es évek közepén az ELEANOR ROSCH által kidolgozott pszichológiai prototípuselméletet az amerikai holisztikus kognitív nyelvészetben belül GEORGE LAKOFF és MARK JOHNSON kezdte alkalmazni. Ez az elmélet a legkézenfekvőbbben a szójelentéssel kapcsolatos jelenségek magyarázatában volt hasznosítható, a kognitív nyelvészet ezért is foglalkozik elsősorban a szemantika problémájával, amely a generatív elméletben kezelhetetlennek bizonyult, ennek tanulmányozásában azonban szemben áll a klasszikus megközelítésekkel, amelyek a szójelentések pontos elemezhetőségéből és körülhatároltságából indultak ki. Ezek alapján az egyik lényeges felismerés az volt, hogy a jelentés nem választható külön sem a morfológiától, sem a szintaxistól, de még a pragmatikától sem. Ez a megközelítés ellenkezett azzal a chomskyánus nézettel, amely a szintaxist tekintette a nyelvészet igazi tárgyának, és a nyelv belső szerkezetét a szemantikától és pragmatikától függetlenül próbálta leírni és megmagyarázni.

A kognitivistáknak egy másik fontos észrevétele, hogy a világról kialakított nézeteink bizonyos kognitív struktúrákba, vagy LAKOFF (1987) megnevezésével élve: idealizált kognitív modellekbe szerveződnek, és ezek segítségével nemcsak kategorizálni tudjuk a különböző dolgokat, jelenségeket, eseményeket, hanem az ezek közti kapcsolatokat is értelmezni tudjuk. Ez a fogalmi kategorizáció pedig kihat a nyelvi kategorizációra is, így az amerikai kognitív nyelvészet képviselői elsősorban arra keresték a választ, hogy a nyelvi jelenségek vizsgálata során milyen általános következtetéseket lehet levonni a kognitív struktúrák (avagy az elme) működésének megmagyarázására. Innen nézve már elsősorban az a kérdés válik elsődlegessé, hogy hol húzható meg a határ a hagyományos értelemben vett nyelvi tudás és a világról alkotott enciklopédikus tudás között, egyáltalán szükséges-e a kettőt szétválasztani egymástól.

A kérdésre magán a kognitív nyelvészetben belül is eltérő válaszok vannak. Az ún. modularista és holisztikus kognitív nyelvészeti felfogás aszerint differenciálódik egymástól, hogy a képviselői mit vallanak a nyelv, valamint a megismerés egyéb tényezőinek elválaszthatóságáról. Míg a generatív irányzathoz közelebb álló modularisták JERRY FODOR nyomán azt mondják, hogy a nyelv mint specifikusan emberi képesség funkcionálisan elkülönül a többi mentális jelenségtől, s így külön modulként jellemezhető, addig a holisták szerint a nyelvi képességek nem választhatók el az emberi megismerés egyéb tényezőitől.

Ez a probléma azért is fontos, mert olyan nyelvészeti területeket is érint, amelyek különállósága a szakirodalomban máig vitatott kérdésnek számít. A szemantika és a pragmatika elkülönítésének fő indítéka ugyanis abban az általános felismerésben rejlik, miszerint a mondatok értelme egy adott beszédhelyzetben, vagyis kommunikációs helyzetben olyan jelentéstöbbséggel gazdagodhat, amely nem jelenik meg akkor, hogyha csupán önmagukban találjuk azokat. A szövegkörnyezetből kiszakított, a kontextustól és beszélőktől elvonatkoztatott

nyelvi egységek által hordozott jelentés szabályosságainak feltárásával és leírásával, annak logikai természetével hagyományosan a *s z e m a n t i k a* foglalkozik. A mindennapi nyelvhasználatban azonban a kijelentések általában egy adott szituációban két vagy több beszédpartner között hangzanak el, amiből szükségszerűen adódik, hogy csak akkor lesz sikeres a kommunikáció, hogyha ismerjük a szituációt és a szöveggörnyezetet, valamint figyelembe vesszük a beszélő szándékait és a hallgató kompetenciáját. A jelentésnek tehát olyan komponensei is vannak, amelyek kívül esnek a szemantika vizsgálódási körén: ezek feltárásával és leírásával a *p r a g m a t i k a* foglalkozik.¹

Ez a szigorú elkülönítés azonban nem mindig létezett. Ahogyan REBOUL–MOESCHLER (2000) is rámutatott, a legelső pragmatikaelméletek, jelesül AUSTIN, SEARLE és GRICE munkái a pragmatikát még olyan nyelvi komponensként kezelik, amely a szemantikát hivatott kiegészíteni. Ezzel szemben a SPERBER–WILSON (1995) által kidolgozott relevanciaelmélet a pragmatikát elválasztotta a leíró nyelvészet egyéb területeitől (fonológia, szintaxis, szemantika), és külön tudományágként jelölte meg. A kognitív folyamatok hangsúlyozása során így az addigi „nyelvi pragmatikából” nem-nyelvi, univerzális pragmatikaelmélet született, amely a fodori modularitás kérdését is fölvetette: létezik-e a nyelvi komponensktől elkülöníthető pragmatikai modul?

A kognitív relevanciaelmélet a kognitív nyelvészeti felfogásokon belül közelebb áll a modularista, mint a holisztikus irányzathoz. A relevanciaelmélet eredetileg egy kétlépcsős nyelvi feldolgozást feltételezett, amelyben az elsőt a dekódolási szint, a másodikat pedig az inferenciális szint képviselte: ez a kettősség tehát a nyelvi rendszer és a nem-nyelvi pragmatikai képesség moduláris elkülönítésében volt megragadható. SPERBER és WILSON (2003) azonban némileg átértelmezte ezt a korábbi elképzelést: mostani elméletük szerint inkább egy interaktív folyamattal van dolgunk, amely azt jelentené, hogy egy megnyilatkozás kibontakozásakor minden értelmezési szint aktív, és ezek egymást kölcsönösen befolyásolják. Ez a megközelítés megkérdőjelezi a nyelvi dekódolás (szó szerinti jelentés) és az inferenciális folyamatok közti tradicionális megkülönböztetést. A szerzők ugyanakkor továbbra is egy különálló pragmatikai modult feltételeznek, viszont ez inkább egy sokkal általánosabb „elmeolvasó” modulnak az almoduljaként képzelhető el: az általános modul automatikusan kiszámítja más emberek intencióit (mire gondolnak, figyelnek, vagy mit próbálnak kommunikálni), a pragmatikai modul pedig ennek a relevanciára specializálódott része lenne.

¹ A pragmatika elméleteinek kimerítő áttekintését angol és francia nyelven többek között HORN–WARD (2004), HUANG (2006), a VERSCHUEREN és munkatársai szerkesztette *Handbook of Pragmatics Highlights* című sorozat kötetei (többek között 2009a, 2009b, 2009c), illetve MOESCHLER–REBOUL (1994) tartalmazza, a fontosabb eredeti munkák magyar nyelvű szemelvényeit pedig PLÉH–SIKLAKI–TERESTYÉNI (1997)-ben találjuk.

A kognitív nyelvészetben belül a különböző felfogások más-más módon közelítik meg a metafora és metonímia kérdését is, vagyis azt a két jelenséget, amelyek mostanra már a kognitív nyelvészet legfontosabb kutatási területeivé nőttek ki magukat. Tanulmányom a továbbiakban ez utóbbinak, vagyis a metonímiának a kognitív pragmatikai aspektusaival foglalkozik.

2. Metonímiafelfogás a holisztikus kognitív nyelvészetben belül

A metonímia és a pragmatika viszonyát a szakirodalom kétféle megközelítésben tárgyalja: magát a metonímia jelenségét értelmezi a különböző pragmatika-elméletek keretén belül, illetve a pragmatika jelenségeit magyarázza a metonímia mint konceptuális folyamat segítségével. Ez utóbbi megközelítés a kognitív nyelvészeti felfogásban elterjedt metonímiaértelmezés sajátosságaiból fakad. Az a nézet ugyanis, hogy a metonímia nem csupán költői vagy retorikai fogás, nem is pusztán nyelvi eszköz, hanem a mindennapi viselkedésünk, gondolkodásunk és beszédünk egyik általános jellemzője, olyan kognitív eljárás, amely a szóban forgó jelenséget, amely a világról kialakított kognitív modellünk részeivel operál, s így irányítja vagy befolyásolja mindazt, amit mondani szándékunk (erről lásd LAKOFF–JOHNSON 1980, LAKOFF 1987). Ennek következtében számos szerző már nemcsak a „hagyományos” metonímiákat tekinti a jelenség körébe tartozóknak, hanem minden olyan nyelvi és nem nyelvi, konceptuális esetet is, amelyekben valamilyen formában tetten érhető a (lakoffi értelemben vett) idealizált kognitív modelleken belüli helyettesítési eljárás. Így váltak a metonímia valódi eseteivé az olyan, a humán gondolkodásra jellemző sajátosságok is, mint például az általánosítás (*A fiúk nem sírnak*), illetve az egyediesítés (*A póknak nyolc lába van*),² a prototípushatás, továbbá a GRICE-féle konverzációs implikátúra vagy a SEARLE-féle illokúciós aktus jelenségei. A konceptuális metonímia meghatározásának értelmében ez utóbbi kettőt például azért sorolják a metonímia esetei közé, mert az események, de még a közvetett beszédaktusok is leírhatók a konceptuális keretek (frames), forgatókönyvek (scenarios), idealizált kognitív modellek stb. segítségével, s ilyenformán egy adott esemény egészéről alkotott modellben valamely komponens említése aktiválni fogja az egész forgatókönyvet vagy a forgatókönyv egy másik összetevőjét, s így a RÉSZ–EGÉSZ metonimikus kapcsolatnak köszönhetően egyik eseménytaggal utalhatunk egy másikra, esetleg magára az egész eseményre is. Ugyancsak ide tartozik a diskurzus szintjén történő pragmatikai következtetések metonimikus értelmezése is.³

² A metonímia ilyen jellegű „túláltalánosításait” főleg KÖVECSES–RADDEN (1998)-ban érhetjük tetten.

³ Ezekről a típusokról a *Metonymy and Pragmatic Inferencing* című tanulmánykötetben olvashatunk részletesen (PANTHER–THORNBURG 2003).

2.1. A „forgatókönyv”⁴ fogalmát SCHANK–ABELSON (1977) dolgozta ki eredetileg a mesterséges intelligencia területén való hasznosítás céljából. Az elmélet értelmében a forgatókönyv olyan magas szintű tudásstruktúra, mely egy sztereotip helyzet akciósorozatait tartalmazza, s így a megértéshez szükséges háttérinformációt képes szolgáltatni. Amikor például azt halljuk, hogy *Józsi intett a pincérnek*, akkor feltételezzük, hogy Józsi épp egy étteremben ül, már átnézte az étlapot, és rendelni szeretne, vagy esetleg már végzett az evéssel, és a számlát szeretné kérni. Mindezt pedig onnan tudjuk, hogy rendelkezünk az „étterem” forgatókönyvével, vagyis egy olyan struktúrával, amely ennek a szituációnak a megfelelő eseménysorrendjét írja le: belépés, leülés, menü átlapozása, rendelés, evés, fizetés, távozás.

Az elmélet megjelenése után a pszichológusok a nyelvi, elsősorban a szöveg megértés magyarázatához hívták segítségül a forgatókönyv fogalmát. Mivel a forgatókönyvek egy szituáció meghatározó eseményeit reprezentálják, valamely feltétel teljesülése esetén az egész forgatókönyv egységesen aktiválódik, tehát szöveg megértésnél a beérkező mondatokban már utalást találhatunk egy forgatókönyvre, s így nem kell a teljes következtetési folyamatot elvégezni. Például arra a kérdésre, hogy *Hogyan jutottál el a bulira?*, a *Felugrottam egy buszra* vagy a *Van autóm* válaszok, mint az „utazás” forgatókönyv „beszállás”, illetve „hozzáférés egy járműhöz” akciói elégséges információnak bizonyulnak, hiszen aktiválják az utazás eseménysorozatának egészét, s így nem kell külön felsorolni minden egyes mozzanatot (például: beszálltunk a járműbe, elindultunk, megérkeztünk, leparkoltunk, kiszálltunk stb.). A forgatókönyvek tehát segítenek az implicit részek megértésében.

2.2. LAKOFF (1987) szerint a forgatókönyvek, vagyis az ő terminushasználatában az idealizált kognitív modellek esetében is egy „valami áll valami helyett” relációval van dolgunk, s ezért ezek a példák is a metonímia körébe sorolhatók. A társalgási implikaturák ilyen módon történő értelmezése már eleve abból a feltételezésből indul ki, hogy a metonímia egy adott kognitív modellen belül működő mechanizmus, amelynek különböző alesetei vannak attól függően, hogy éppen mit mivel kapcsol össze. Ezek az egyedi metonímatípusok (pl. SZERZŐ–MŰVE, RÉSZ–EGÉSZ, HELY–INTÉZMÉNY stb.) mint konceptuális relációk felelősek azért, hogy egyrészt létre tudunk hozni ilyen típusú metonimikus kifejezéseket, másrészt hogy értelmezni is tudjuk azokat. Valahányszor egy metonimikus kijelentéssel találkozunk, a feldolgozás során az elménkben aktiválódik a megfelelő konceptuális reláció, amelynek segítségével elérhetjük a szándékolt jelentést.

⁴ A fogalommal többé-kevésbé megegyező egyéb elnevezések: emlékezeti séma, történetsema, séma (schema) a szöveg emlékezet-kutatásokban és a pszichológiában (BARTLETT 1985 [1932]), keret (frame) az antropológusoknál és szociológusoknál (GOFFMAN 1974), idealizált kognitív modellek a kognitív nyelvészetben (LAKOFF 1987).

2.3. A holisztikus kognitív nyelvészet más jeles képviselőire jellemző a lakoffi modelltől részben eltérő metonímia-felfogás. CARITA PARADIS (2004) jelentésmodellje elsősorban az ontológiai kategóriáknak és az ezekkel operáló konstruáléknak a vizsgálatára fekteti a hangsúlyt. Ennek a modellnek az értelmében a fogalmi kategóriák ontológiai alapja nem közvetlen módon van kapcsolatban a világgal, hanem aszerint, ahogy az emberek észlelik a környezetüket. Ezek az ontológiák olyasmiket foglalnak magukban, mint például a dolgok tartalmi és sematikus szerkezete (pl. miből áll egy adott dolog, hogyan működik, milyen taxonomikus relációkhoz tartozik, valamint hogyan jött létre). Az elmélet szerint a szavak jelentése mindezeket az ontológiákat magában foglalja, de ezen kívül az ún. *k o n s t r u á l é k a t* is, amelyek a modell dinamikusságáért felelnek. A konstruálé azt mutatja meg, hogy a beszélő hogyan konceptualizálja a kommunikálásra szánt tapasztalatait úgy, hogy a hallgató is megértse (CRUSE–CROFT 2004: 19). Ilyen értelemben egy adott szituációt különböző módokon konstruálhatunk meg, és ezek a konstruálék egyben különböző konceptualizációkat is jelentenek. A konstruálé tehát lényegében az a képességünk, hogy ugyanazt a szituációt különböző módokon fogjuk fel és ábrázoljuk. Minden lexikális és grammatikai elem jelentésének inherens részét képezi a felidézett konceptuális tartalom értelmezési (konstruálási) módja is. Az általános kognitív folyamatoknak így olyan nyelvi konstruálás operációi vannak, mint a specifikusság, kiterjedés, perspektíva vagy a kiugróság (LANGACKER 2004: 2). Ilyen értelemben a metonímiát mint a kiugrósági konstruálénak egy tipikus fajtáját a beszélő azon képességének tekintik, amelynek segítségével egy tartományon vagy tartománymátrixon belül egy másik kontextuálisan kiugró fogalomprofilt tud választani, mint amit általában az illető szó szimbolizál (CRUSE–CROFT 2004: 48–50). Mindezek szemléltetésére vegyük például a következő mondatot: *A szalmakruppli kezd türelmetlen lenni*. Ez a mondat egy „étterem” keretet (frame) — más elméletekben megjelenő terminussal élve: tartománymátrixot/alapot (base)/idealizált kognitív modellt (IKM-et) — feltételez, amelynek a következő összetevői vannak: pincér, vendég (fogyasztó), étel. A fenti mondat produkciójának hátterében tehát egy olyan ismerethalmaz húzódik meg, amely tartalmazza az éttermekkel kapcsolatos tudásunkat, így például azt az információt is, hogy egy étteremben a vendégek általában ételeket fogyasztanak, amelyeket a pincér szolgál fel nekik. Amikor a *szalmakruppli* szót profilként (kifejezőként) alkalmazzuk, az előbb említett tudás vagy konceptuális struktúra aktiválódik, s így könnyen hozzáférhetünk a ’fogyasztó’ szándékolt jelentéshez, ugyanis egy étteremben a fogyasztónak a pincér szemszögéből nézve az egyik legkiemelkedőbb jellemzője az, hogy éppen milyen ételt fogyaszt. A folyamat lényege tehát az, hogy egyetlen tartománymátrixon belül a metonimikus kiugrósági konstruálénak következtében a tartomány egyik tagjával referálhatunk egy másik tagra.

Ez a fajta metonímia-felfogás a lakoffihoz hasonlóan továbbra is a nyelvi és enciklopédikus tudás elválaszthatatlanságát hangsúlyozza, viszont — amint hamarosan látni fogjuk — a metonímiának kiugrósági konstruáléként való értelmezése miatt a holisztikus kognitív metonímiaelméletek közül ez áll a legközelebb a kognitív pragmatikaelméletek felfogásához.

3. A kognitív relevanciaelmélet metonímiaértelmezése

A lakoffi metonímiaértelmezés — amellet, hogy számos kérdést nyitva hagy elsősorban a forgatókönyvek, idealizált kognitív modellek szerkezetére vonatkozóan — további két ponton is bírálható. Mivel konceptuális mechanizmusnak tekintik, az elmélet támogatói a metonímia nyelvi jellemzőit csupán másodlagosnak tartják, s nem is foglalkoznak a metonimikus kifejezések szemantikai-pragmatikai aspektusaival, aminek egyik következménye így az lesz, hogy kívülről nézve összemosódik a szemantikai, pragmatikai és/vagy enciklopédikus tudás, illetve nem világos, hogy a szerzők hogyan viszonyulnak ehhez a problémakörhöz. A hagyományos kontiguitási kapcsolatokat ugyan konceptuális relációkként kezelik, amiből arra lehet következtetni, hogy az ún. közvetítő entitások (például a szerzők, helyek nevei) enciklopédikusan vannak kezelve (amelynek értelmében minden hozzátartozik a szó szemantikájához, amit az általa jelölt fogalomról tudunk), viszont az elmélet nem tartalmaz egy erre vonatkozó explicit leírást, pedig ez azért is fontos lenne, mert általa az egyes metonimikus példák közti jól érzékelhető különbségek is megragadhatók lennének. A lakoffi metonímiaelmélet egy másik megkérdőjelezhető pontja pedig éppen az, hogy egyáltalán szükség van-e az általuk leírt relációk konceptuális létrehozására ahhoz, hogy metonimikus kifejezéseket tudjunk létrehozni és megérteni.

3.1. PAPAFRAGOU (1996) számos ponton vitatja a kognitív metonímiaelmélet fenti állításait, szerinte ugyanis egy ilyenfajta megközelítés nem hagy teret a beszélők kreativitásának, hiszen előre meghatározott, véges számú metonimikus relációkkal operál, figyelmen kívül hagyva az értelmezés során felhasznált háttérismeretek gazdagságát. A kontextus viszont nem lehet minden esetben előre ismert, az értelmezés on-line módon történik. A metonímia kognitív alapját ilyen értelemben nem az izolált metonimikus fogalmak (vagyis konceptuális relációk) adják meg, hanem egy olyan absztrakt konceptuális emberi képesség, amely a kiugró, kontextuálisan releváns elemeket használja, hogy rámutasson a tárgyak-ra/egyénekre a világban. Nem azért tudunk metonímiákat használni vagy megérteni, mert a metonimikus kifejezés leíró tartalmában felismerjük a „forrástartományt”, amely aztán a megfelelő konceptuális reláció mentén elvezet a „cél-tartományhoz”, vagyis a szándékolt jelentéshez. A szerző szerint a metonímia egy sokkal általánosabb humán kognitív hajlamban gyökerezik, melynek értelmében egy személy vagy tárgy egy *kiugró vagy száliens tulajdonsága* által is jel-

lemezhető. A „kiugróság” tulajdonképpen a szelektív figyelemnek köszönhető perceptuális jellemző, amelyet a relevancia maximalizálása érdekében használunk.

A tárgyak vagy személyek bizonyos tulajdonságainak az azonosítás céljából történő kiemelése a kognitív költség csökkentése érdekében történik, s mivel a metonimikus kifejezésekben a kifejező rész általában a kifejezendőnek egy kiugró tulajdonságát jelöli, mondhatjuk azt, hogy metonímiahasználatkor is a relevancia maximalizálására törekszünk.⁵

3.2. Ahhoz, hogy PAPAFRAGOU elméleti megközelítése és a holista metonímia-felfogás eltérő nézeteit bővebben ki tudjuk fejteni, fontosnak tartom fölvetni a relevanciaelmélet és a klasszikus pragmatikaelméletek közti különbségeket is, főleg ami az implikatúrák és explikatúrák közti különbségre való reflektálást illeti.

A relevanciaelmélet úgynevezett poszt-grice-iánus kognitív jelentéselméletként határozható meg. Támogatói, elsősorban DAN SPERBER és DEIRDRE WILSON, valamint ROBYN CARSTON egyetértenek ugyan GRICE-szal és a neo-grice-iánusokkal abban, hogy míg a szemantikai jelentés a nyelvi dekódolási folyamatok eredménye, addig a pragmatikai jelentés az inferenciális folyamatok következménye, de szerintük ezeket az inferenciákat csupán egyetlen elv korlátozza, mégpedig a *relevancia elve*. SPERBER és WILSON (1995) abból indul ki, hogy a humán információfeldolgozó rendszer automatikusan a relevancia maximalizálására törekszik, azaz optimális egyensúlyt próbál találni a megfelelő feldolgozáshoz szükséges mentális erőfeszítés és a feldolgozott tartalom által elért kognitív hatás között. A relevanciának mint a kognitív folyamatokat befolyásoló inputok egyik lényeges tulajdonságának a jellemzése a hatás és az erőfeszítés terminusaiban tehát a következőképpen ragadható meg:

- ha minden más azonos, minél nagyobb a pozitív kognitív hatás, annál nagyobb az input relevanciája egy adott időben az egyén számára;
- ha minden más azonos, minél nagyobb a feldolgozási erőfeszítés, annál kisebb az input relevanciája.

Általánosabban azt mondhatjuk, hogy ha két alternatív input esetében hasonló mértékű erőfeszítéssel állunk szemben, akkor a „hatás” faktor lesz a döntő a relevancia fokának meghatározásában, továbbá amikor hasonló hatások érhetők

⁵ Fontos azonban szem előtt tartanunk, hogy nem minden „kiugróság” vezet metonímiához, vagyis az említett általános humán képességen belül a metonímia egy külön kategóriát képvisel, mégpedig a következő jellemzők mentén: a kapcsolat legyen kontiguitáson alapuló, illetve a metonimikus kifejezésben szemantikai összeférhetetlenség jelenjen meg. Míg az első kritérium a metonímiát egyéb mentális jelenségektől, elsősorban a metaforától különíti el, addig a második a metonímia nyelvi természetének fontosságát hangsúlyozza, s ezáltal olyan más kifejezésektől különbözteti meg, mint amilyenek a rövidítéses, kihagyásos szerkezetek.

el, akkor az „erőfeszítés” faktor lesz a döntő. A relevanciaelmélet ugyanakkor a grice-i együttműködési alapelv betartása helyett fontosabbnak véli a beszélő képességeit és preferenciáját. Tekintsük az alábbi példát:

(1) „A egy franciaországi nyaralás útitervét beszéli meg B-vel. Mindketten tudják, hogy A szeretne találkozni barátjával, C-vel, hacsak ez nem hosszabítaná meg túlzottan az utat:

A: *Hol lakik C?*

B: *Valahol Dél-Franciaországban.*” (GRICE 1997 [1975]: 221.)

A grice-i elmélet értelmében B válasza kevésbé informatív, mint amit A szükségletei megkívánnak, tehát megsértette a Mennyiség első maximáját. Ezt azonban A csak azzal tudja megmagyarázni, hogy feltételezi, B egyrészt együttműködik vele, másrészt tudatában van annak, hogy a nagyobb informativitás valami olyasminak a kimondásával járna, ami megsértené azt a Minőségi maximát, hogy „Ne mondj olyasmit, amire nincs megfelelő evidenciád”. B információszegény válasza tehát A számára azt implikálja, hogy B nem tudja, melyik városban él C (i. m. 222). A relevanciaelmélet szerint azonban egy másik megoldás is lehetséges, mégpedig az, hogy B, holott birtokában van a szükséges információnak, szándékosan nem akarja azt megosztani A-val. Ebben az esetben a hallgató felismeri a beszélő nem-kooperatív viselkedését, vagyis annak képességeit és preferenciáját. CARSTON (1998) kiemeli, hogy ez a „nem akarom megmondani” hozzáállás egyáltalán nem egyedülálló a beszédben, és éppen ezért nagy hiányossága a grice-i és neo-grice-i elméleteknek, hogy nem tudják ezt az implikaturát megjósolni.

Ugyancsak az informativitás követelményének elégtelenségét és a relevancia fontosságát példázza a következő párbeszéd:

(2) A: *Ma este vacsora lesz nálam, és szükségem lenne még négy székre.*

B: *Jánosnak van hat széke.*

A GRICE-féle társalgási maximák alapján B válasza a Mennyiség második maximáját sérti meg, viszont nem világos, hogyan lehet levezetni ebből a megfelelő társalgási implikaturát, tekintve, hogy egyrészt a megszegett maxima nem ütközik egy másik maximával (tehát nem mondhatjuk, hogy B azért nem tartotta be a Mennyiség második maximáját, mert ezáltal egy másik, fontosabb maximának próbált volna eleget tenni), másrészt semmiféle retorikai hatást nem hordoz a szóban forgó társalgási elv semmibe vevése. Ezzel szemben a relevanciaelmélet a következőt mondja: B válaszolhatja azt, hogy (i) *Jánosnak van négy széke*, vagy azt, hogy (ii) *Jánosnak van hat széke*, anélkül hogy egyik vagy másik nagyobb kognitív erőfeszítést igényelne. Az (i) válasz informatívabb lenne A számára, hiszen neki csupán négy székre van szüksége, B mégis az (ii)-t választja, és ennek egyetlen oka van: valószínűleg A számára relevánsabb lesz, azaz nagyobb hatást fog kiváltani az az információ, hogy Jánosnak nemcsak négy, ha-

nem hat széke is van, hiszen így biztosabban levonhatja azt a következtetést, hogy János kölcsön tud neki adni négy széket (CARSTON 1998: 215–218).

Mindebből az következik tehát, hogy nemcsak a hallgató részesíti előnyben a kontextus szempontjából legrelevánsabb értelmezést, hanem a beszélőnek is úgy kell megfogalmaznia mondanivalóját, hogy az a hallgató számára a lehető legkönnyebben elérhető (a legrelevánsabb) legyen.

3.3. A relevanciaelmélet képviselőinek a nyelvi és pragmatikai jelenségekkel kapcsolatban is eltérő nézeteik vannak, mint GRICE-nak és az őt követő kutatóknak. SPERBER–WILSON (1995) szerint a nyelvi kifejezések szemantikai és pragmatikai interpretációjának három szintje van: „ami nyelviileg ki van fejezve” (logikai forma), „ami ki van mondva” (teljes propozicionális reprezentáció, explikatúra) és „ami implikálva van” (implikatúra). Amikor egy megnyilatkozásról beszélünk, akkor az már tulajdonképpen egy kontextustól függő értelmezés, GRICE-szal ellentétben tehát az elmélet azt állítja, hogy „ami mondva van”, az is nagyban függ a gazdagított pragmatikai tudástól. Ilyen értelemben a grice-i implikatúrák egyes esetei valójában az explicit jelentés részei, annak szűkítései vagy kiterjesztései, azaz *e x p l i k a t ú r á k* (SPERBER–WILSON 1995: 182; CARSTON 2002: 116–134). Ez a fajta pragmatikai eljárás tehát nem visszanyerni szeretné a kommunikált dolog implicit részét, hanem sokkal inkább kiegészíti a szemantikai tudást abból a célból, hogy megkapja a kijelentés explikatúráit, vagyis a szándékolt jelentést. Röviden összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a relevanciaelmélet értelmében a szemantikailag nem teljes logikai formákból a szemantikai és kontextuális információk segítségével levezethető a szándékolt jelentés, azaz a kijelentés teljes propozíciós formája.

3.4. Noha SPERBER–WILSON (1995) még a metaforáról és a metonimiáról mint implikatúrákról beszélt, PAPAFRAGOU (1995), majd RUIZ DE MENDOZA és HERNÁNDEZ (2003) már explikatúrákként kezelik a metonimikus kifejezéseket. A fentiek alapján ez azt jelenti, hogy az említett szerzők a szavak metonimikus jelentését az adott szó szemantikai struktúrájához tartozónak vélik, a relevanciaelmélet így a jelenséget sokkal inkább nyelvi, mintsem a konceptuális relációk szintjén próbálja megmagyarázni.⁶ Ugyanakkor RUIZ DE MENDOZA és HERNÁNDEZ (2003) elméletében a metonímia explikatúráként való értelmezése mellett a

⁶ A kérdés azonban az, hogy mit értünk pontosan nyelvi és konceptuális „szinten”, hol válik külön a kettő egymástól. JACKENDOFF (2002) felfogásában például a jelentés nem választható el a konceptualizációtól, s így a „jelhasználótól”: a nyelv konceptuális megközelítésének értelmében egy mindenre kiterjedő szemantika nemcsak a nyelvi jelentést kell, hogy magába foglalja, hanem a pragmatikát, a perzeptuális megértést, a „testesült” (embodied) kogníciót, a gondolkodást és tervezést, valamint a szociális/kulturális jelentést is. Ez azonban nem jelenti azt, hogy JACKENDOFF konceptuális szemantika elmélete azonos a holisztikus kognitív felfogással. Épp ellenkezőleg: míg LAKOFF (1987), valamint KÖVECSES és RADDEN (1998) elmélete szerint a konceptuális leképezésekhez képest a nyelvi jelenségek csupán másodlagosak, addig JACKENDOFFnál a lexikai egységek szemantikai szerkezetébe be van vonva a konceptuális szint is.

holisztikus nézet konceptuális relációi is helyet kapnak: szerintük ahhoz, hogy metonimikus kifejezéseket tudjunk létrehozni, a pragmatikai tényezők mellett szükség van a megfelelő metonimikus leképezésekre is. Ez utóbbi feltételezést azonban a pszicholingvisztikai kísérleti eredmények nem támasztják alá egyértelműen. GIBBS (1990) korai kísérletei kimutatták, hogy az angol anyanyelvű kísérleti személyek, habár hosszabb feldolgozási idő szükséges hozzá, de viszonylag könnyedén tudnak értelmezni olyan diskurzusbeli metonimikus mondatokat is, mint amilyen a (3), ahol a „szike” a sebészre utal.

(3) *A szikét műhiba miatt perbe fogták.*⁷

GIBBS (2007) azonban rámutat, hogy ezek az eredmények korántsem bizonyítják a TÁRGY–ANNAK HASZNÁLÓJA konceptuális metonímia pszichológiai realitását. Egy másik írásában (GIBBS 1999) pedig a szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy nem valószínű, hogy a konvencionális metonímiatípusok esetében a nyelvhasználóknak metonimikus leképezéseket kell tenniük a megfelelő értelmezés eléréséhez.

Az újabb pszicholingvisztikai vizsgálatok közül FRISSON és PICKERING (2007) eredményeit kell megemlítenünk: a kísérleti eredményekből az derült ki ugyanis, hogy az újszerű szerzőnevek metonimikus használatakor egyetlen előfeszítő kontextus (amelyből kiderül, hogy a szóban forgó személy egy szerző) elég ahhoz, hogy a kísérleti személyek mindenféle feldolgozási költség nélkül elérjék a szándékolt jelentést. A szerzők amellet érvelnek, hogy az értelmezők ilyenkor egyfajta SZERZŐ A MŰ HELYETT „szabályt” alkalmaznak, amely alátámaszthatná a kognitív feltételezést, amennyiben ez a fajta „szabály” egy konceptuális metonimikus relációnak felelne meg. Egy későbbi tanulmányban viszont FRISSON (2009) azt állítja, hogy még mindig nincsen megfelelő fogódzó, amely segítene eldönteni, hogy a metonimikus szabályok inkább lexikai vagy konceptuális műveletek-e.

4. A metonímia mint gazdaságosságra való törekvés

A metonímia explikatúraként való értelmezése, mint már szó volt róla, azt feltételezi, hogy a metonimikus kifejezések tulajdonképpen szemantikailag nem teljes logikai formák, amelyekből a szemantikai és a kontextuális információk segítségével levezethető a szándékolt jelentés, azaz a kijelentés teljes propozíciós formája. Ilyen értelemben a metonimikus kifejezések „hiányos” propozícióként foghatók fel. Nem meglepő tehát, hogy a metonímiahasználat legfőbb mo-

⁷ A mondat angol eredetije így hangzik: *The scalpel was sued for malpractice*. A kísérleti személyek kis történeteket olvastak, amelyek mindegyike egy ehhez hasonló metonimikus mondatral zárult. Az egyik feladat az volt, hogy megtalálják a metonimikusan használt kifejezés referensét a szövegben, míg egy másik feladat arra irányult, hogy megmagyarázzák, miért tudhat ez a metonimikus kifejezés a szándékolt referensre utalni. A kísérletben részt vevők mindkét esetben jól teljesítettek, ami azt mutatja, hogy megfelelő kontextus segítségével képesek vagyunk a metonimikusan használt szavaknak új jelentéseket tulajdonítani az on-line feldolgozás során.

tiváló erejének a gazdaságosságra való törekvést szokták tartani, magukat a kifejezéseket pedig sok szerző egyszerű rövidítéseknek tekinti.

4.1. Már a hagyományos nyelvészeti munkák között is akadnak olyanok, amelyek a mai nyelv metonimikus kifejezéseit is szívesebben tekintik rövidítéseknek, mintsem fogalmi névátvitelen alapuló retorikai eljárásnak. Ilyen többek között ZLINSZKY ALADÁR egyik tanulmánya a szóképekről (1961), amelyben mind a metonímiát (annak anyag-, tér-, időbeli és ok-okozati kapcsolattípusát), mind a pars pro toto, totum pro parte típusú szinekdochét egyszerű mondatbeli rövidülések, tapadásnak tekinti: „*Olvasom Petőfit* — Íme a szerző és művének, vagy logikailag az ok és okozatnak felcserélése. Szó sincs róla! Egyszerű mondatbeli rövidülés, tapadás helyett: olvasom Petőfi műveit, költeményeit” (i. m. 244); *Tiszteld az ősz haját!* — ZLINSZKY szerint nem pars pro toto típusú szinekdochéről van itt szó, csak egyszerűen „a birtok értelme a birtokos jelzőhöz tapadt” (i. m. 245). Habár ZLINSZKY rámutat arra, hogy az ilyen típusú kijelentésekben nem a szerzőnek és művének a felcseréléséről, hanem mondatbeli rövidülésről van szó, mégis meg kell jegyeznünk, hogy a mondatbeli rövidülés nem jelent mindig tapadást is, ahogy ő írja, vagyis a két terminus nem szinonim egymással. Az *Olvasom Petőfit* mondatban például a rövidítés során a *Petőfi* szóhoz nem „tapad hozzá” a ’mű’ jelentés, hanem a szó szemantikai struktúrájába beletartozik az az információ is, hogy Petőfi költő volt, verseket írt, amelyeket olvasni szoktunk, s így ezzel az információval ki tudjuk egészíteni a hallottakat, vagyis visszanyerjük a teljes propozicionális tartalmat.

Különbséget kell tehát tennünk a konceptuális szinten létező szemantikai-pragmatikai rövidítés, valamint a szavak szintagmatikus kapcsolatából adódó jelentésátvitel között. Erre már GOMBOCZ ZOLTÁN is felhívta a figyelmet történeti jelentéstannal foglalkozó munkájában: mint írja, az előbbi esethez tartozik például a *nyelv* poliszém szó is, amely „eredeti jelentése szerint testrésznév, de ugyanezzel a névvel jelöljük a beszélést, amelynél a nyelv fontos szerepet játszik” (1997: 186). Az utóbbi jelenség esetében már tulajdonképpen tapadásról beszélhetünk, amelynek során „a gyakori vagy állandó mondattani kapcsolatok egyik tagja mintegy magába szívja a másik tag képzettartalmát” (i. m. 191). A történeti jelentéstannal foglalkozó nyelvészek munkáinak megalapítása szerint sok, mára már lexikalizálódott szavunk metonimikus jelentésváltozással, főként tapadással jött létre (erre lásd pl. GOMBOCZ 1926/1999, KÁROLY 1970). Itt KÁROLY SÁNDOR Általános és magyar jelentéstanaát kell megemlítenünk, amelyben a különböző poliszémiaosztályok között olyan jelenségek kapnak helyet, mint például a szűküléses metonímia (pl.: *gulyás által készített hús* → *gulyás* ’hús’), a kifejtéses metonímia (*nyelvvél végzett beszéd* → *nyelv*), a pars pro toto (*fejvel rendelkező ember* → *fej* ’ember’), totum pro parte (*háznak a szobája* → *ház* ’szoba’) metonímiák stb. (1970: 167–171). Bizonyos szavak tehát azáltal nyerhettek új jelentést, illetve azáltal gazdagodhattak a szemantikai

struktúrájuk, hogy egyes mondatbeli rövidülések gyakori használata során a mondatban megmaradt szó átvette a rövidítéskor elhagyott szó jelentését, vagyis az elhagyott szó jelentése „hozzátapadt” a kifejező szóhoz, és gazdagította vagy éppen megváltoztatta annak szemantikai szerkezetét. A különböző helynevek metonimikusan motivált névadását is meg lehet említenünk ennek kapcsán, mint például a természeti névből alakult településneveket (*Sárospatak, Hegyeshalom*) vagy a személynévi helyneveket (ezek részletes leírását lásd: RESZEGI 2009). Míg azonban a nyelvtörténeti adatok többnyire olyan esetekre vonatkoznak, amikor egy adott denotátumnak még nem volt saját nyelvi jelölője, napjaink állandósult metonimikus névadásai általában olyan referenseket érintenek, amelyeknek már van egy mindenki által ismert (semleges jelentésű) neve. A nagyobb kognitív hatást eredményező új, metonimikus név viszont a már létező nyelvi jelnél gazdagabb jelentést tartalmaz, s így állandó megnevezéssé válhat egy beszélőközösségen belül.⁸

4.2. A metonimikus kifejezések szemantikai-pragmatikai rövidítésként való értelmezését JACKENDOFF (2002)-ben találjuk. A szerző a NUNBERG (1995)-től származó, referenciatranszferre adott (4)-es példát elemezve arra a következtetésre jut, hogy csak akkor problematikus egy ilyen kijelentés értelmezése, ha ragszkodunk a szemantika és pragmatika közti határ szigorú meghúzásához.

(4) *A sonkás szendvics kér még egy kávét.*

Mi több: miután rámutat a csupán lexikai és a csupán pragmatikai értelmezések hiányosságaira, a konceptuális szemantikán alapuló elemzést alkalmazva azt feltételezi, hogy az ilyen kijelentések esetében tulajdonképpen egy rövidítéssel kell számolnunk: a beszélő egy „on-line” nyelvi szabályt alkalmaz, amelynek segítségével elhagyhat bizonyos részeket a kijelentésből. Az elhagyott részt a hallgató rekonstruálni tudja, miután észleli a mondat szó szerinti olvasatának értelmetlenségét vagy a kontextusnak való nem megfelelését. Ezeknek a kifejezéseknek a megfelelő értelmezése így nemcsak az azt alkotó szavak jelentésétől és a szintaktikai szerkezettől, hanem olyan elemektől is függ, amelyek nem szerepelnek a mondatban. (A metonímia megértésének egy ehhez hasonló magyarázatát lásd még: SZILÁGYI N. 1996.) JACKENDOFF (2002) tehát (a „referenciatranszfer” terminust használva) a metonimikus kifejezéseket ún. „dúsított” vagy „gazdagított” kompozícióknak (enriched composition) tekinti, amely jól összeegyeztethető a relevanciaelmélet explikatúra-felfogásával, hiszen ebben az esetben is ar-

⁸ Ezzel kapcsolatban KIS TAMÁS például a következőket írja a szlengről: „A szleng keletkezésének szociálpszichológiai, pszicholingvisztikai okaiból következik, hogy a szleng a szaknyelvvvel szemben — amit a köznyelv és/vagy a nyelvjárások szókincsének kiegészítéseként lehet felfogni — nem megnevez, hanem újranevez, azaz a már elnevezett dolgokat újabb és újabb nevekkal látja el. Ennek magyarázatát leginkább a szleng érzelmi telítettségében találjuk meg. A szlengszavak jelentésszerkezetében az érzelmi töltés miatt a denotatív jelentés mellett mindig rendkívül erős konnotációt is találunk.” (1996: 97).

ról van szó, hogy a szándékolt jelentést úgy érhetjük el, hogy a megértés során a hiányos szemantikai szerkezetű metonimikus kijelentést — szemantikai és kontextuális tudásunkra támaszkodva — kiegészítjük a megfelelő információval.

Összegezve az eddigieket azt mondhatjuk el, hogy a metonímiahasználatot elsősorban a gazdaságosságra való törekvés motiválja: a beszélő azért rövidít, mert egyrészt valamely dolog kiugró tulajdonságára való referálás által kevesebb erőfeszítésbe kerül a rövidebb változatot kimondani, másrészt pedig az így létrehozott kifejezés szemantikai struktúrájából, valamint a közös kontextuális tudásból kiindulva a hallgató értelmezni tudja az elhangzottakat. A produkció felől nézve tehát a rövidítés kognitív szempontból valóban kisebb erőfeszítést igényel, a megértésnél azonban felmerül a kérdés: vajon a hallgató számára is kevesebb költséggel jár a rövidebb változat feldolgozása?

5. A metonímia mint „viselkedési játék”

PAPAFRAGOU (1996) szerint a metonímiahasználat egyetlen megszorító tényezője a várható kiszámíthatóság lehet a hallgató részéről, ezért nem meglepő, hogy a metonímia sok esetben kontextusfüggő és idioszinkretikus. A kontextustól kevésbé függő, konvencionális metonímiák esetében a feldolgozáshoz szükséges kognitív erőfeszítés a rövidebb kifejezés használata által minimálisra csökken, hiszen a kihagyott rész mindig olyan információt tartalmaz, amely a hallgató számára is nyilvánvaló. Tekintsük a következő példákat:

(5a) *Tegnap **Rejtőt** olvastam.*

(5b) *Tegnap **Rejtőnek egyik művét** olvastam.*

Mivel a beszélő és a hallgató egyaránt tisztában van azzal, hogy Rejtő író volt, és regényei jelentek meg, az (5a) és (5b) között semmi különbség nincs, ami az értelmezést illeti. Nyelvi szempontból viszont az (5b) hosszabb leírást tartalmaz, s ezért a feldolgozási folyamat is hosszabb lesz, mint az (5a)-nál. A metonímia produkciót és megértést érintő hatásának eliminálása az (5b) mondat kognitív túlterhelését és kommunikatív szempontból való hatástalanságát eredményezi (NEGREA 2009).

Ugyanakkor a metonimikus kifejezések használatát nemcsak a gazdaságosságra való törekvés motiválja, hanem az a lehetőség is, hogy olyan attitűdöket (íroniát, humort), érzéseket, benyomásokat fejezhessünk ki általuk, amelyek a puszta szó szerinti parafrázisokkal nem megoldhatóak. A feldolgozás extra erőfeszítéseit így ellensúlyozza az elért kontextuális hatás.

A hallgató felől nézve tehát a szándékolt jelentéshez való hozzáférés nem minden esetben költségmentes, s a kognitív erőfeszítés nem csupán a metonímia konvencionalizáltságától vagy a kontextus megfelelő ismeretétől függ, hanem attól is, hogy mennyire nehéz a beszélő motivációjának felfedése, ami miatt ő metonímiát használ. Minél komplexebb ez a motiváció, annál nehezebb elérni a

szándékolt jelentést, de ugyanakkor annál nagyobb a kognitív hatás, vagyis a relevancia maximalizálásához szükséges optimális egyensúly nem sérül ekkor sem.

5.1. AIRENTI és munkatársai (1993a, 1993b) k o g n i t í v p r a g m a t i - k a i e l m é l e t é n e k fő állítása éppen az, hogy a kommunikatív szándék felfedéséhez a partnernek (hallgatónak) fel kell ismernie azt a „viselkedési játékot” (behavioral game), amelybe a cselekvő (beszélő) be szeretné vonni őt. BUCCIARELLI és munkatársai (2003) szerint a különböző típusú pragmatikai jelenségek megértését, vagyis a viselkedési játék felismerését többek között két kognitív faktor befolyásolja: az „inferenciális töltet” (inferential load) és a mentális reprezentáció komplexitása. A direkt és indirekt beszédaktusokra nézve ez annyit jelent, hogy míg a (6) és a (7) esetében a cselekvő (beszélő) egyszerűen a „valamit kérni” játékra utal, addig a (8) egy sokkal bonyolultabb inferenciális folyamatot igényel: a partnernek osztania kell a cselekvővel azt a „hiedelmet”, hogy amikor valaki tanul, csendre vágyik, a kalapálás viszont zajos tevékenység, ami zavarja a cselekvőt a tanulásban.

(6) *Kérlek, ülj le!*

(7) *Becsuknád az ajtót?*

(8) (Például valaki kalapál, és azt mondjuk neki): *Bocsánat, de tanulok!*

BARA–BUCCIARELLI (1998) kísérleteiből az derült ki, hogy már a két és fél éves gyerekek is egyformán könnyűnek találják a (6)-os direkt és a (7)-es konvencionális indirekt beszédaktusokat, szemben a (8) alatti nem konvencionális indirekt formákkal. Mindezeket figyelembe véve a kognitív pragmatikai elmélet szerint a beszédaktusok direkt és indirekt megkülönböztetését elhagyhatjuk egy másik osztályozási szempont javára: attól függően, hogy mennyi inferenciális lépésre van szükség a megértéshez, a jövőben érdekesebb lesz egyszerű és bonyolult beszédaktusokról beszélni.

5.2. A metonimikus kifejezések megértési folyamatának teljesebb magyarázatához ugyancsak figyelembe kell vennünk a fent említett két faktor befolyásoló erejét, vagyis azt, hogy mi a beszélő metonímiahasználatának motivációja, más szóval: milyen viselkedési játékba próbálja bevonni a hallgatót. Amikor ez a szándék nyilvánvaló, csupán két megszorító tényezővel kell számolnunk: mennyire konvencionálizált a használt metonimikus kifejezés, illetve rendelkezünk-e a megfelelő információval akár a metonimikus szó által jelölt dologgal, akár a szituációval kapcsolatban. FRISSON és PICKERING kísérletei (1999, 2003) azt mutatták ki, hogy az olyan konvencionális metonímiák esetében, mint amilyen a SZERZŐ–MŰVE, HELY–ESEMÉNY típusok, a konvencionális metonimikus kifejezéseket (vagyis a szavak ’mű’, illetve ’esemény’ értelemben való használatát) ugyanolyan gyorsan megértik a kísérleti személyek, mint a szó szerintieket (a ’szerző’, illetve ’hely’ jelentést). Az olyan neveket tartalmazó metonimikus példák megértése azonban, amelyeknél a feldolgozónak a háttérismeretében és a k-

sérleti mondatban sincsen semmiféle információja arról, hogy az érintett személy író lett volna, költséges. Így például annak a mondatnak a feldolgozása, hogy *A dédnagymamám gyakran olvasott Needhamet szabadidejében*, nehézségekkel jár, mert a hallgatók (olvasók) nem ismernek Needham nevű író. (Erről bővebben lásd BENCZE 2009.)

Fontos azonban szem előtt tartani, hogy amikor a beszélő egy „metonimikus játék”-ba próbálja bevonni a hallgatót, ezt mindig úgy teszi — a pszicholingvisztikai kísérleteket leszámítva —, hogy szem előtt tartja a hallgató nyelvi/enciklopédikus, valamint a szituációról való tudását. A „gazdaságosságra való törekvés” játék esetében a partnernek így az lesz a feladata, hogy az elhangzó szemantikailag hiányos logikai formát szemantikailag teljes propozíciós formává, vagyis explikatúrává egészítse ki. Míg a fentebbi (5a) mondat a metonímia erős konvencionalizáltságának köszönhetően kontextustól függetlenül is könnyen értelmezhető, addig a (4) csak abban az esetben nyer igazán értelmet, hogyha a beszédpartnerek számára nyilvánvaló a „gazdaságosságra való törekvés” játék. Azt lehet mondani, hogy nem csupán maga az étterem szituáció az, ami megengedi ezt a fajta rövidítést: ugyanannyira fontos az a pincérek közti hallgatólágos megegyezés, vagyis abban a „viselkedési játék”-ban való részvétel is, hogy a hatékonyabb kommunikáció érdekében a vendégekre az általuk fogyasztott étel nevével referálnak. Ha mindez adott, ugyanolyan költségmentesen levezethető a szándékolt jelentés, mint az (5a)-ban.

Tegyük fel azonban, hogy sorban állunk a büfében, és barátunk, aki velünk van, megkér bennünket, hogy rendeljünk neki is, mivel pár percre ki kell lépnie valami sürgős ügy miatt. Visszatérve meglepetten látja, hogy még mindig ott állunk, és megkérdi, hogy miért nem halad a sor, mire mi a következőképpen magyarázzuk a helyzetet:

(9) *Ott elől az a **sonkás szendvics** már tíz perce vitatkozik a szakáccsal!*

A beszélő metonímiahasználatának motivációja ebben az esetben nem pusztán a gazdaságosságra való törekvés, hanem egy bizonyos attitűd kifejezése is a vitatkozó egyénnel szemben. A hallgató feladata, bár rendelkezik a metonímia megértéséhez szükséges megfelelő információval (hiszen látja, hogy az előttük álló vendégnél sonkás szendvics van), nem csak annyi lesz, hogy megtalálja a kijelentés explikatúráját, hanem hogy felismerje a beszélő kommunikatív szándékát. Az explikatúra mellett az implikatúrát is le kell vezetnie, vagyis fel kell fednie azt, hogy a beszélő impliciten mit akart kifejezni a metonimikus szóhasználattal. Ebből a szempontból tehát a (9) — a (8)-hoz hasonlóan — egy bonyolultabb inferenciális folyamatot igényel a hallgató részéről. A (8)-as és a (9)-es példák között azonban különbség van, mégpedig abban, hogy míg a *Bocsánat, de tanulok!* mondat logikai formájában semmi nincs, ami megegyezne az implicit jelentés logikai formájával (*Kérlek, hagyd abba a kalapálást!*), addig a (9) expliciten tartalmazza a szándékolt jelentés egy részét — annyit, amennyit a (4)

is: 'a vendég, aki sonkás szendvicset rendelt'. A beszélő nemtetszésének kifejeződése azonban impliciten jelenik meg. Éppen ezért PAPAFRAGOU (1996) az ilyen típusú ironikus, humoros vagy egyébfajta érzéseket, benyomásokat implikáló metonimiákat gyenge implikaturáknak nevezi.

5.3. A „viselkedési játék” bonyolultságának foka ugyanakkor egyenesen arányos az elérni kívánt kognitív hatással. Ez a hatás a gazdaságosságra való törekvés esetében a legkisebb, hiszen a beszélő szándéka itt csupán annyi, hogy rövidebben fejezze ki magát. Amikor viszont impliciten saját attitűdjét is belefoglalja mondanivalójába, ezt azért teszi, hogy nagyobb hatást váltson ki a hallgatóban, megteremtve ezáltal a relevancia maximalizálásához szükséges optimális egyensúlyt.

A kognitív hatás erősségétől függ az is, hogy a használt metonimikus kifejezés mennyire lesz képes új névként funkcionálni. A metonimiát általában alkalmi, ad-hoc névadásnak is szokták tekinteni, amelynek során a szándékolt referens egy ideiglenes nevet kap: a (4)-es és a (9)-es példákban a vendég a *sonkás szendvics* alkalmi névvel van ellátva. Míg azonban a (4) esetében a „metonimikus játék” csak abban a bizonyos szituációban érvényes, a (9)-esnél el lehet képzelni, hogy a zsörtölődő beszélő és barátja számára a kellemetlenséget okozó személy ezentúl felveszi a *sonkás szendvics* gúnynevet.

Számos ragadványnév keletkezik metonimikusan, s ezek éppen amiatt tudnak rajta maradni valakin, mert egy erős kognitív hatást eredményező „közös játék”-ban való részvételt jeleznek: a beszélőközösség ironikus viszonyulását az illetőhöz.

A nyelvjárásokban éppen ez a ragadványnév-adás egyik eljárása. B. GERGELY PIROSKÁNAK a kalotaszegi magyar ragadványneveket leíró munkájában (1977) a lakóhelyre és foglalkozásra utaló expresszív ragadványnevek tulajdonképpen metonimikusan motivált névadások. Íme néhány példa erre: „*Báró* (az ősök a Kemény bárók egyik birtokán laktak)”, „*Cukros* (Ketesdre való, a ketesdiiek kollektív csúfneve ti. *mézese*); „*Bőrszivar* (boltos)”, „*Burján* (gyógynövénygyűjtő)”, „*Kodruj* (fakereskedő, a román *codru* 'erdő' szóból), „*Kétre* (néptanácsi képviselő, a kérvénykezdő formában szereplő román *către* '-hoz, -hez, -höz' szóból)”. Ez utóbbi példa abból a szempontból érdekesebb, mint a többi, hogy itt egy sokkal komplexebb metonimikus átvittel van dolgunk: először a kérvényt kell valahogy így elnevezni (román szóval, hiszen ezt a kifejezést használják a román nyelvű kérvények írásakor), és utána arról azt az embert, aki vele bánt — a ragadványnév-adás innentől már olyan, mint a többi esetben, de a legérdekesebb az, hogy a hozzá vezető utat viszont elejtik közben: magát a kérvényt nem mondják *kétre*-nek.

A metonimikus névadási eljárás ugyanakkor a szlengre is nagyban jellemző, és talán itt mutatkozik meg leginkább tréfás, ironikus hangulatkeltő hatása, illetve komplex asszociatív jellege. Jó példa erre a rendőrök Magyarországon elterjedt „sünözése”, amelyet a 2009. március 15-i Kossuth téri ünnepség egy elég humorosra sikeredett szituációja szült. A rendőrök a „Sün!” parancsszót olyan

helyzetekben szokták használni, amikor valakit védeni vagy elvezetni akarnak. Ilyenkor egy sajátos alakzatot vesznek fel: az érintett személynek háttal állva körülveszik őt, így elzárják a kívül állóktól az illetőt, és közben belátják a külső területet is. A *sűn* szó tehát metaforikusan nevezi meg ezt a védő alakzatot: a sűnhöz hasonlóan kör (vagy ovális) alakú, a rendőrök pedig leginkább a tuskék szerepét töltik be, amennyiben védenek a külső hatásokkal szemben. Az ünnepségen részt vevő civilek közül azonban, úgy tűnik, ezt nem sokan tudták, ezért az egyik tüntető személy elvezetését célzó „Sűn!” parancs kiadása nagy értetlenséget váltott ki a helyszínen, majd groteszkbe fulladt, amikor kiderült, hogy a rendőrök sincsenek teljesen tisztában a helyzettel. Az utólag komikussá vált jelenetnek köszönhetően mostanra már hétköznapi jelenségnek számít a rendőrök „sűnözése”, s ez esetben nemcsak a rendőr és a száját elhagyó *sűn* szó közti metonimikus kapcsolat az, ami a megnevezést magyarázza, hanem az is, hogy benne az egész szituáció okozta komikus hatás is kifejeződik, ami jelzi a nem rendőr beszélőközösségnek a „közös játék”-ban való részvételét, a rendőrökhöz való viszonyulás természetét.

Meg kell jegyeznünk, hogy az elnevezés széles körű, gyors elterjedését nagyban segíthette az internetes közeg, hiszen a szlengjelenségek létrejöttének „talán legfontosabb feltétele egy olyan beszélőközösség, amelynek tagjai napi intenzív beszédkapcsolatban állnak egymással” (KIS 1996: 97). Ugyanakkor az is kitűnik ebből a példából, hogy a közös magyar nyelv és kultúra, valamint az internet gyors információterjesztő ereje sem elég ahhoz, hogy egy magyarországi szlengjelenség átkerüljön a határon túli magyar beszélőközösségek nyelvhasználatába. A „közös játék” közös feltételeknek való megfelelést kíván, aminek a román, szlovák, szerb stb. rendőrök nem tudnak eleget tenni, mivel ők nem használnak „Sűn!” parancsszót.

6. Összegzés

A tanulmány a metonímia pragmatikai aspektusait tárgyalta, különös tekintettel a kognitív pragmatikaelméletek nézeteinek felhasználhatóságára a metonímiahasználat és -megértés terén. Mint kiderült, ennek a megközelítésnek számos előnye van, elsősorban a lakoffi magyarázatokhoz képest. PAPAFRAGOU (1996) szerint mivel egy általános „tulajdonság-kiemelő” hajlamon alapuló jelenséggel van dolgunk, nincs már szükség a lehetséges metonimikus kapcsolatok feltárára, annál is inkább, mivel ez annyira változatos lehet, mint maguk az enciklopédikus relációk:⁹ a metonímiahasználat egyetlen megszorító tényezője a várható kiszá-

⁹ Csak a szemléltetés végett álljon itt néhány adat: a klasszikus retorika öt típust különít el, de hogyha ezekhez még hozzászámítjuk a különböző eseteket is, összesen kilenc kapcsolatfajtát kapunk; Littré szótára is kilenc típusát különbözteti meg a metonímiának, de ezek csak részben fedik az antik retorika felosztását (FÖNAGY é. n. 222); FÖNAGY IVÁN felosztásában (a fő- és altípusokat együttvéve) tíz eset jelenik meg (i. m. 223–224); CSÜRY BÁLINTNÁL körülbelül 36 metonímiafajta-

míthatóság lehet a hallgató részéről. Bár a pszicholingvisztikai kísérleti eredmények nem adnak egyértelmű választ arra, hogy a feltételezett konceptuális metonimikus relációk milyen szerepet játszanak a metonímia megértésében, jelen tanulmány arra világít rá, hogy a metonimikus kifejezések megfelelő értelmezése nemcsak a konvencionalizáltságtól vagy a szituáció ismeretétől függ, hanem attól is, hogy felismerjük-e a beszélő kommunikatív szándékát, vagyis a „metonimikus játék”-ot, amelybe be szeretne vonni minket, hallgatókat. Ugyanakkor azt is láthattuk, hogy a metonímiahasználat motivációja nemcsak a gazdaságosságra való törekvés lehet, hanem egyéb implicit érzések, attitűdök kifejezése is, ami által a beszélő nagyobb kognitív hatást érhet el a hallgató(ság)ban. A konvencionalizáltság mértéke, a szituáció megfelelő ismerete, valamint a „viselkedési játék” bonyolultsága együttesen szerepet játszanak a metonímia értelmezésében.

BENCZE M. ILDIKÓ

Irodalom

- AIRENTI, GABRIELLA–BARA, BRUNO G.–COLOMBETTI, MARCO (1993a): Conversation and behavior games in the pragmatics of dialogue. *Cognitive Science* 17: 197–256.
- AIRENTI, GABRIELLA–BARA, BRUNO G.–COLOMBETTI, MARCO (1993b): Failures, exploitations and deceits in communication. *Journal of Pragmatics* 20: 303–326.
- BARA, BRUNO G.–BUCCIARELLI, MONICA (1998): Language in context: the emergence of pragmatic competence. In: QUELHAS, A. C.–PEREIRA, F. szerk.: *Cognition and context*. Lisbon, Instituto Superior de Psicologia Aplicada. 317–345.
- BARTLETT, FREDERIC CHARLES (1985 [1932]): *Az emlékezés. (Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány)*. Budapest, Gondolat.
- BENCZE M. ILDIKÓ (2009): Mi a metonímia? Elméletek és kísérletek a metonímiakutatásban. *Magyar Pszichológiai Szemle* 64: 677–696.
- BUCCIARELLI, MONICA–COLLE, LIVIA–BARA, BRUNO G. (2003): How children comprehend speech acts and communicative gestures. *Journal of Pragmatics* 35: 207–241.
- CARSTON, ROBYN (1998): Informativeness, relevance and scalar implicature. In: CARSTON, ROBYN–UCHIDA, SEIJI szerk.: *Relevance theory. (Applications and implications)*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 179–236.
- CARSTON, ROBYN (2002): *Thoughts and utterances. (The pragmatics of explicit communication)*. Oxford, Blackwell.
- CRUSE, D. ALAN–CROFT, WILLIAM (2004): *Cognitive Linguistics*. Cambridge, University Press.
- CSÜRY BÁLINT (1929): *Érintkezésen alapuló névátvitel*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

val kell számolnunk (1929), míg KÖVECSES ZOLTÁN és GÜNTER RADDEN összesen 67-ről tesz említést (1998).

- FÓNAGY IVÁN (é. n.): *A költői nyelvről*. H. n., Corvina.
- FRISSEN, STEVEN–PICKERING, MARTIN J. (1999): The processing of metonymy: evidence from eye movements. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition* 25/6: 1366–1383.
- FRISSEN, STEVEN–PICKERING, MARTIN J. (2007): The processing of familiar and novel senses of a word. Why reading Dickens is easy but reading Needham can be hard. *Language and Cognitive Processes* 22: 595–613.
- FRISSEN, STEVEN (2009): Semantic underspecification in language processing. *Language and Linguistics Compass* 3/1: 111–127.
- B. GERGELY PIROSKA (1977): *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest, Kriterion.
- GIBBS, RAYMOND W., JR. (1990): Comprehending figurative referential descriptions. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition* 16: 56–66.
- GIBBS, RAYMOND W., JR. (1999): Speaking and thinking with metonymy. In: PANTHER, KLAUS-UWE–RADDEN, GÜNTER szerk.: *Metonymy in language and thought*. Amsterdam, John Benjamins Publishing Company. 61–76.
- GIBBS, RAYMOND W., JR. (2007): Experimental tests of figurative meaning construction. In: RADDEN, GÜNTER–KÖPCKE, KLAUS–MICHEL–BERG, THOMAS–SIEMUND, PETER szerk.: *Aspects of meaning construction*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 19–33.
- GOFFMAN, ERVING (1974): *Frame Analysis. (An Essay on the Organization of Experience)*. London, Harper and Row.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1997): *Jelentéstan és nyelvtörténet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1926/1999): *A magyar történeti nyelvtan vázlata 4. (Jelentéstan)*. Budapest, Nap Kiadó.
- GRICE, H. PAUL (1975/1997): A társalgás logikája. In: PLÉH CSABA–SÍKLAKI ISTVÁN–TERESTYÉNI TAMÁS szerk.: *Nyelv — kommunikáció — cselekvés*. Budapest, Osiris Kiadó. 213–228.
- HORN, LAURENCE R.–WARD, GREGORY (2004): *The handbook of pragmatics*. United Kingdom, Blackwell Publishing.
- HUANG, YANG (2006): *Pragmatics*. Oxford textbooks in linguistics. USA, Oxford University Press.
- JACKENDOFF, RAY (2002): *Foundations of Language. (Brain, Meaning, Grammar, Evolution)*. Oxford, University Press.
- KÁROLY SÁNDOR (1970): *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KIS TAMÁS (1996): Személynevek a szlengben. *Magyar Nyelvjárások* 33: 93–104.
- KÖVECSES ZOLTÁN–RADDEN, GÜNTER (1998): Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics* 9: 37–77.
- LAKOFF, GEORGE (1987): *Women, Fire and Dangerous Things. (What Categories Reveal about the Mind)*. Chicago–London, University of Chicago Press.
- LAKOFF, GEORGE–JOHNSON, MARK (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago–London, University of Chicago Press.

- LANGACKER, RONALD W. (2004): Metonymy in grammar. *Journal of Foreign Languages* 6: 2–24.
- MOESCHLER, JACQUES–REBOUL, ANNE (1994): *Dictionnaire encyclopédique de pragmatique*. Paris, Seuil.
- NEGREA, ELENA (2009): Metonimia conceptuală ca mijloc de focalizare. Câteva exemple. In: CUNITA, A.–FLOREA, F.–PAUNESCU, M. O. szerk.: *Focus at focalisation. (Deux notions revisitées)*. București, Editura Universității.
- NUNBERG, GEOFFREY (1995): Transfers of Meaning. *Journal of Semantics* 1: 1–18.
- PANTHER, KLAUS-UWE–THORNBURG, LISA L. (2003): *Metonymy and Pragmatic Inferencing*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- PAPAFRAGOU, ANNA (1995): Metonymy and relevance. In: *University College London Working Papers in Linguistics* 7. University College London. 141–175.
- PAPAFRAGOU, ANNA (1996): On metonymy. *Lingua* 99: 169–195.
- PARADIS, CARITA (2004): Where does metonymy stop? Senses, facets and active zones. *Metaphor and symbol* 19/4: 245–267.
- PLÉH CSABA–SÍKLAKI ISTVÁN–TERESTYÉNI TAMÁS (1997): *Nyelv — kommunikáció — cselekvés*. Budapest, Osiris Kiadó.
- REBOUL, ANNE–MOESCHLER, JACQUES (2000): *A társalgás cselei. (Bevezetés a pragmatikába)*. Budapest, Osiris Kiadó.
- RESZEGI KATALIN (2009): A kognitív szemlélet lehetőségei a helynévkutatásban. (A metonimikus névadás). *Magyar Nyelvjárások* 47: 21–41.
- RUIZ DE MENDOZA, F. J.–HERNÁNDEZ, LORENA P. (2003): Cognitive operations and pragmatic implications. In: PANTHER, KLAUS-UWE–THORNBURG, LISA L.: *Metonymy and Pragmatic Inferencing*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 23–51.
- SCHANK, ROGER C.–ABELSON, ROBERT P. (1977): *Scripts, plans, goals, and understanding. (An inquiry into human knowledge structures)*. Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum.
- SPERBER, DAN–WILSON, DEIRDRE (1995): *Relevance. (Communication and cognition)*. Második kiadás. Oxford, Blackwell.
- SPERBER, DAN–WILSON, DEIRDRE (2003): Pragmatics, modularity and mind reading. *Mind in Language* 17: 3–23.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1997): *Hogyan teremtsünk világot? (Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára)*. Második kiadás. Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.
- VERSCHUEREN, JEF–ÖSTMAN JAN-OLA szerk. (2009a): *Key Notions for Pragmatics. Handbook of Pragmatics Highlights 1*. John Benjamins Publishing Company.
- VERSCHUEREN, JEF–SENF, GUNTER–ÖSTMAN JAN-OLA szerk. (2009b): *Culture and Language Use. Handbook of Pragmatics Highlights 2*. John Benjamins Publishing Company.
- VERSCHUEREN, JEF–SANDRA, DOMINIE–ÖSTMAN JAN-OLA szerk. (2009c): *Cognition and Pragmatics. Handbook of Pragmatics Highlights 3*. John Benjamins Publishing Company.
- ZLINSZKY ALADÁR (1961): Stilisztika és verstan. A magyar stílus mintái és törvényei. A középiskolák IV. osztálya számára. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk.: *A magyar stilisztika útja*. Budapest, Gondolat Kiadó. 217–246.

Költői versus köznyelvi metaforizálás

Kognitív szemantikai adalékok

1. Bevezetés

1.1. Annak következményeként, hogy — különösen az utóbbi évtizedekben — a köznyelvi jelentésszerveződések a metaforakutatás előterébe kerültek, sok olyan eredmény született, ami a költői metaforizáció tanulmányozásának is újabb dimenziókat adhat. Tekintve továbbá, hogy a számítógépes adatkezelés egyre nagyobb köznyelvi és költői korpuszok feltérképezését teszi lehetővé, úgy tűnik, hovatovább erősebb az igény a metaforákra vonatkozó elméleti tudás ki- próbálására egy nagy terjedelmű példaanyagon.

Ebben a dolgozatban a költői metaforajelenségeknek a mindennapi jelentésszerveződések vonatkozásában leírható néhány sajátosságát vizsgálom, többnyire a kognitív szemantika eszköztárával oly módon, hogy valamelyest körvonala- zódhassanak az idevágó költői példák — minél nagyobb számban történő — összegyűjtési, elrendezési lehetőségei. Nem annyira az ismeretek részletes kifej- tésére törekszem, mint inkább arra, hogy mondandómat lehetőleg változatos pél- daanyaggal illusztráljam. Ez egyebek mellett azt is jelenti, hogy a vizsgálatom hatásköre egyelőre csak a szembeszökően köznyelvi mintát követő költői meta- forákra terjed ki, hiszen a példagyűjtés ezek esetében a leghatékonyabb, ugyan- akkor a konvencionalitástól jobban „elrugaszkodott” képi jelenségek későbbi értelmezése is hitelesebb, ha majdani előfeltevéseinket a költői–köznyelvi köl- csönhatás fölös számú példával bizonyítható, nyilvánvalóbb tendenciáihoz iga- zodva sikerül megalapozni.

A költői és a köznyelvi metaforaalkotás közötti különbségeket már nagyon sok szempontból tanulmányozták. A szóba jöhető elhatárolási kritériumok közül gyakorlati okokból egyelőre a konvencionalizáltság tűnik a leghasználhatóbbnak még akkor is, ha hosszú távon egy egzakt elhatároláshoz ez a kritérium nyil- vánvalóan nem elég, hiszen nemcsak a konvencionalitás meglétéről vagy hiá- nyáról beszélhetünk, hanem annak különböző fokozatairól vagy akár bizonytalan megítéléséről is. Ebből a szempontból a metaforák — egyes nyelvi jelenségcso- portokhoz hasonlóan — „kontinuum”-ként foghatók fel,¹ amelynek egyik „vé-

¹ Hasonlóképpen kontinuum például — PETHŐ GERGELY (2003: 62) szerint — az, ami a mono- szémia és a homonímia között van.

gén” a köznyelvi (vagyis a konvencionálissá vált) metaforikus megfelelések², a másikon pedig a költői (azaz újszerű) metaforák vannak.

Bár a továbbiakban a költői metaforákat szinte kizárólag a (mű- és nép)költészet alkotásaiból veszem, e metaforák körébe sorolom — ahogyan a szakirodalomban szokás — a művészi próza, a publicisztika, a szónoki nyelv, a film- és dalszövegek, a reklám, valamint a beszélt nyelv (ezen belül például az ugratás, a szleng stb.) újszerű metaforáit is (lásd pl. KEMÉNY 2002: 75–78, KÖVECSES 2005: 47, FORGÁCS 2007: 83). Dolgozatomban először a köznyelvi mintáknak a költői metaforákban való tükröződését mutatom be, majd a mindennapi metaforajelenségeket átpoetizáló műveletek közül vizsgálom meg néhány szembetűnőbbet, végül a költői metaforaszerveződéseknek azokat a sajátosságait veszem szemügyre, amelyek az irodalmi alkotás belső világának törvényszerűségeiből fakadnak.

1.2. A következő jelöléseket használom:

A — adott metaforikus megfelelés (szűkebb értelemben: metafora) A eleme (azonosított, topik, tárgyi elem, céltartomány stb.);

B — adott metaforikus megfelelés B eleme (azonosító, vehikulum, képi elem, forrástartomány stb.);

[A : B] — metaforikus megfelelés.

Ha egy adott metaforikus megfelelés több példával is illusztrálható, oly módon, hogy ezek a példák az illető megfeleléssel kifejezett kép különböző aspektusait jelenítsék meg, akkor a megfelelés elemeit — a lakoffi metaforaelméletek jelölésmódját követve (lásd LAKOFF–JOHNSON 1980, KÖVECSES 2005 stb.) — kiemelem kiskapitális betűtípussal, pl.: [GONDOLAT : ÉTEL]³.

Ha viszont az illető metaforikus megfelelésre csak egyetlen példát találtam, vagy ha valamelyik metaforaelemet nem lehet pontosan megnevezni (mert az adott szövegben csak részlegesen mutatkozik meg), akkor a megfelelés két elemét kisbetűkkel írom, pl.: [bánat : hinthető vmi]⁴.

2. Köznyelvi minták a költői metaforizációban

2.1. A költői metaforák egy részében minden kétséget kizáróan felismerhetők a köznyelvi metaforizáció mintái.⁵ Néhány ilyen esetet mutatok be az alábbiakban, először köznyelvi, majd költői példákkal szemléltetve az adott metaforikus megfelelést:

² Ezek tehát metaforikus megfelelések, nem pedig — szoros értelemben vett — metaforák, hiszen ez utóbbiak meghatározója az újszerűség is (lásd pl. SZILÁGYI N. 2006). Az előbbieket csak ott nevezem — a könnyebb mondatfűzés kedvéért — metaforáknak, ahol a konvencionális–újszerű szembenállás nem releváns.

³ A hozzá tartozó példákat lásd a 2.1. részben.

⁴ Lásd a 4.3. részben.

⁵ Nem metaforikus köznyelvi jelenségek is kapcsolatba hozhatók bizonyos költői metaforák létrejöttével, ám ezekkel a jelenségekkel itt terjedelmi okok miatt nem foglalkozom.

[GONDOLAT : ÉTEL]⁶

szellemi táplálék;⁷ milyen tervet, ürügyet süt ki; az új terv kifőzése; keserű gondolatok; sületlenségeket beszél; lenyeli a szidást; Most emészti, amit hallott.

Az úr sütte-főzte... egye meg a tervét!

(Arany János: A nagyidai cigányok)

Én addig az egész dolgot megforralom,

Kifőzöm s egyszerre nekik kitálalom.

(Csokonai Vitéz Mihály: Dorottya)

[GONDOLAT : EMBER/ÁLLAT]

gondolatébresztő előadás; elkerget magától mely gondolatot; életrevaló gondolat; Az a gondolat bujkál benne már napok óta, hogy...

a gondolat ellen a gondolat harcol

(Ady Endre: A gondolat ellen⁸)

Ős patkány terjeszt kórt miköztünk,

a meg nem gondolt gondolat,

bele zabál, amit kifőztünk,

s emberből emberbe szalad.

(József Attila: Ős patkány terjeszt kórt...)

[ÉLET : EMBER/ÁLLAT]

lépést akar tartani az élettel; megbénul az élet; Még sokkal adósunk az élet.

Az Élet él és élni akar

(Ady Endre: Intés az őrzőkhöz)

Egy titokzatos élet

Ölel át

(Füst Milán: A mélyen alvó)

[LÉLEK : EMBER/ÁLLAT]

vkinek a lelke költözik vmibe; csak háltni jár belé a lélek; jár-ke, mint az Orbán lelke; sír a lelke

ha lankadt

Szegény karod az ölelésre, lelked

Ölelni tud jövőt, világot, embert

(Juhász Gyula: Alvás előtt)

⁶ Ez ún. strukturális metafora (erről a metaforatípusról lásd SZILÁGYI N. 1996, LAKOFF–JOHNSON 1980 stb.), amely a gondolkodás „termékeit” mint fogalmakat a mindennapi beszédben az ételfogalomhoz kapcsolódó különböző fizikai tapasztalatok szerint strukturálja: tápláló, süthető, főzhető, íze van, lenyelhető, megemészthető. A sütés-főzés képeinek a „fejben születő, forrongó gondolatok” kifejezésére való felhasználását már ZLINSZKY ALADÁR is említi (1961a: 226). A [GONDOLAT : ÉTEL] metafora költői példáit tőle kölcsönöztem.

⁷ Ezt a kifejezést és a dolgozatban szereplő többi köznyelvi példa nagy részét az ÉrtSz.-ből vettem. A továbbiakban csak azon köznyelvi példák származási helyét jelzem, amelyek nem innen valók.

⁸ Publicisztikai írás a Budapesti Napló 1906. június 1-jei számából.

Fogadd a vett sebért emlékül,
Melly fölszivárogo belsejéből,
Lelkemnek vérét, könnyemet.
(Petőfi Sándor: Végző ***-hoz)

[ÉLET : ÉTEL]
Habzsolja az életet.; Kószolga az élet örömeit.; A humor az élet sava-borsa.
Te volnál akkor életnek sója
(Ady Endre: Fajtáddal együtt átkozlak)
[az undok ember] olyan, mint a halál, mely mindig életet eszik, s még
sincs élete
(Petőfi Sándor: [Drámatöredék])

[ÉLET : FOLYÓ]
folyik az élet; élete folyamán; az élet árja; az életből merít
Hányt-vetett a vad hullámos élet,
S végre, végre meglelém a révet...
(Petőfi Sándor: Búcsúpohár)

Az élet árja
Habjai tornyosulván, elragad
(Füst Milán: Naenia)

[IDŐ : FOLYÓ]⁹
a hét/az év folyamán; folytatni valamit; folyton-folyvást; az idő sodrában
Nézni a folyót, mely idő meg víz,
és tudni, hogy az idő is folyó,
s hogy elveszünk mi is, mint a folyó,
s az arcok is elfutnak, mint a víz.
(Jorge Luis Borges: Ars poetica, Somlyó György fordítása)

[IDŐ : MADÁR]
repül az idő;¹⁰ elszáll az idő; túlszárnyalja az idő; elhaladt fölötte az idő
Vijjogva a vállamra száll.
Köreimből mindent kirámol
s fészket rak az IDŐMADÁR
Az életem maradékából.
(Horváth Imre: Időmadár; kiemelés az eredetiben.)

[LÉLEK : MADÁR]
rep(d)es a lelke; elszállt a lelke
Börtönéből szabadult sas lelkem,
Ha a rónák végtelenjét látom.
(Petőfi Sándor: Az Alföld)

⁹ Erről a metaforáról bővebben lásd SZILÁGYI N. 2010. A példákat is innen vettem.

¹⁰ A példa ZALABAITÓL való (1998: 19).

Még gondolkodni sem tudok,
 Lelkemnek szárnya összefagy
 (Petőfi Sándor: Hideg idő, hűs őszi éj)

[EMBER : FA]
gyökértelen ember; földbe gyökerezik a lába; minden iránt elfásult; Mit művelnek a csemeték?; Mióta férjhez ment, kivirágzott.

(...) a gazdag megkövül
 És a szegény elfásul...
 (Arany János: Gondolatok a béke-kongresszus felől)
 Fa leszek, ha fának vagy virága.
 (Petőfi Sándor: Fa leszek, ha...)

[FA : EMBER]
a fa dereka; öreg fa; Csak néhány kopasz fa áll a kertben.
 S az út mentén köszöntik őt a fák
 (Füst Milán: Útra kelni, messzi menni...)
 Feketén bólingat az eperfa lombja
 (Arany János: Családi kör)

2.2. Az előbbi példák felsorolásával a költőiségben lépten-nyomon felbukkanó konvencionális megfelelésekre való rámutatás mellett az volt a célom, hogy egy kis „példatárat” állítsak össze, és ezt alapul véve a metaforakezelés néhány gyakorlati lehetőségére, kérdésére hívjam fel a figyelmet.

„Kettősképi”¹¹ jellegükből fakadóan például a metaforákat lehet — a két-nyelvű „oda-vissza” szótárak mintájára — elemeik szerint csoportosítani az alábbi módon:

az A elem szerint betűrendben:

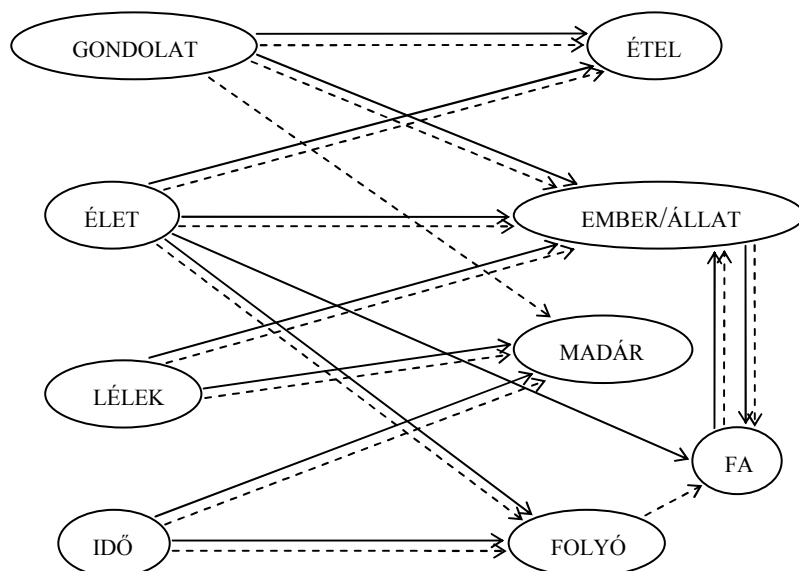
[ÉLET : EMBER/ÁLLAT]
 [ÉLET : ÉTEL]
 [ÉLET : FOLYÓ]
 [EMBER : FA]
 [FA : EMBER]
 [GONDOLAT : ÉTEL]
 [GONDOLAT : EMBER/ÁLLAT]
 [IDŐ : FOLYÓ]
 [IDŐ : MADÁR]
 [LÉLEK : EMBER/ÁLLAT]
 [LÉLEK : MADÁR]

a B elem szerint betűrendben:

[ÉLET : **EMBER**/ÁLLAT]
 [GONDOLAT : **EMBER**/ÁLLAT]
 [LÉLEK : **EMBER**/ÁLLAT]
 [FA : **EMBER**]
 [ÉLET : **ÉTEL**]
 [GONDOLAT : **ÉTEL**]
 [EMBER : **FA**]
 [ÉLET : **FOLYÓ**]
 [IDŐ : **FOLYÓ**]
 [IDŐ : **MADÁR**]
 [LÉLEK : **MADÁR**]

¹¹ ZALABAI ZSIGMOND terminusa (1998).

Az ismétlődő A és B elemeket látva magától adódik az a lehetőség, hogy ezeknek a metaforáknak a szerveződését bizonyos fokig hálószerűen képzeljük el.¹²

Ezen a rajzon a folytonos vonal a költői metaforát jelzi, a szaggatott pedig a köznyelvit, így könnyen észrevehetőek a költői–köznyelvi párhuzamok, illetve azok az esetek, amelyekben példákkal (egyelőre) nem lehet ilyen párhuzamot kimutatni. Ez utóbbi esetek szemléltetése végett a rajzon még három olyan metaforikus kapcsolatot is feltüntettem, amelyről eddig nem esett szó:

[GONDOLAT : MADÁR] — csak köznyelvi példák:
szárnyaló gondolat; Képelete messzire elszállt.

[FOLYÓ : FA] — csak köznyelvi példák:
a folyó elágazása; a folyó holt ága; A Hármas-Körös három ágból egyesül.

[ÉLET : FA] — csak költői példa:¹³
Bennem sajog a múlt és a jövő,
Az én életfám: az örökre termő!

(Juhász Gyula: Pán sípján)

¹² Itt érdemes megemlíteni, hogy a mindennapi beszéd megértése — a konnektionista szemlélet szerint — a neuronok kapcsolódásához hasonló hálóval modellezhető, amelyben a különböző izgalmi mintázatok keresztül-kasul terjednek az „elméleti neuronok” (némiképp talán fogalmi természeti „csomópontok”) között (lásd pl. PLÉH 1998).

¹³ Bár az ÉrtSz. köznyelvi példaként hozza az *életfa* szóösszetételt (ez a szó egy bizonyos fafajtát is jelöl), illetve az *élet fája* szerkezetet, ezeknek a mindennapi beszédben egyéb rokonát nem találtam, így ezeket — érzésem szerint — továbbra is inkább a mitológiai, költői nyelv részeként érdemes számon tartani. Vannak ugyan virágzással vagy terméssel kapcsolatos kifejezéseink (*virágzó szövetkezeti élet, élete virágjában, Új élet terem kezük nyomán.*), azt azonban nem lehet fenntartás nélkül állítani, hogy ezek csakis valamilyen fára utalhatnak.

Természetesen azok között az elemek között is létezhetnek metaforikus kapcsolatok, amelyeket nem kötöttem össze a rajzon, hiszen itt csak néhány kirívóbb összefüggést tüntettem fel, pusztán a szemléltetés kedvéért.

Bár a metaforák irányát nemcsak nyilakkal próbáltam jelezni, hanem az A elemeknek a bal, a B elemeknek pedig a jobb oldalra való szétválasztásával is, az elrendezésnek ez utóbbi elvét nem lehetett következetesen érvényesíteni, hiszen például a FA, mint látszik, mindkét metaforaelem szerepében megjelenhet. Ha viszont azt nézzük, hogy jobb felől a konkrétumok vannak (mint tipikus B elemek), a másik oldalon pedig az elvont fogalmak (mint tipikus A elemek), akkor mégiscsak lehet létjogosultsága ennek az elrendezésnek.

A rajzból az is kitűnik, hogy a metaforizáció szemléltetésekor nem mindig lehet egzakt fogalmi kategóriákkal dolgozni, néha el kell tekinteni a tudományos felosztástól, és a „népi” kategorizálást kell követni.¹⁴ Bizonyos fokig ilyen értelemben tartottam célszerűnek a MADÁR kategóriáját az ÁLLATTól elkülönítve kezelni: a repülés különböző aspektusait előtérbe helyező metaforák egy olyan sajátos csoportot képeznek, amelyet — rendkívüli gyakoriságuk folytán — érdemes a többi állatmetaforától elkülöníteni, ez utóbbiak ugyanis az állati viselkedésformák széles skálájával jellemezhetők, de ezek közül a viselkedésformák közül szinte egyik sem kap olyan kiugróan meghatározó szerepet, mint a repülés a madármetaforák esetében.¹⁵ Ezek a viselkedésformák ugyanakkor sok tekintetben megegyeznek az emberi megnyilvánulásokkal, így esetenként, mint most is, ajánlatos az ide tartozó metaforák B elemét összevonni EMBER/ÁLLAT formájában, mivel sok esetben az adott metafora által megmutatkozó viselkedési mozzanatról nem tudhatjuk biztosan megmondani, hogy az kizárólag állati attribútum-e.

2.3. Ha összevetjük a hálószerű megjelenítést a szótárszerűvel, láthatjuk, hogy az előbbi sokkal szemléletesebb, a metaforákat természetesebb közegükben, viszonyaik komplexitásában tárja elénk. Ez esetben viszont a rajzolhatóság (főként a síkbeli ábrázolhatóság) és az áttekinthetőség követelménye nagy mértékben korlátozza a bemutatható elemek és a köztük megjelölhető összefüggések számát. Ezenkívül a hálószerű ábrázoláskor, mint láttuk, az A, illetve B elemek

¹⁴ A nyelvi kategorizáció szakirodalmában (lásd pl. TAYLOR 2003) el szokták különíteni az ún. „népi” kategóriákat (folk categories) a „szakértői” kategóriáktól (expert categories). A „népi” kategóriák az ember mindennapi tapasztalatainak megtestesítői, prototipikus példák körül alakulnak ki, és a nyelvi világmodell mintáit követik (a nyelvi világmodellről lásd SZILÁGYI N. 1996). Ezzel szemben a „szakértői” kategóriák nem a prototipikalitás jegyében jönnek létre, hanem a szükséges és elégséges kategóriatagsági feltételek teljesítése nyomán. Az ilyen kategorizálást csak szakavatott személyek végezhetik, tudományos kritériumok alapján.

¹⁵ A későbbiekben kiderülhet ugyan, hogy van még néhány olyan állatfaj, amelynek a karakterisztikuma szükségessé teszi, hogy — a metaforizáció vonatkozásában — kiemeljük őket az általános ÁLLAT kategóriából (gondolok itt például a halakra), mindaddig azonban, amíg ennek a szükségességét nagyobb számú példa nem indokolja, elég, ha csak a repülés karakterisztikumával számolunk.

csoportosítása is nehéz vagy lehetetlen. Ez a fajta ábrázolás tehát számottevő köznyelvi korpusz képiségének teljeskörű szemléltetésére valószínűleg nem alkalmas, használható lehet viszont rövidebb irodalmi alkotások képi világának bemutatására.

Egy szótárszerű adatbázis ezzel szemben mondhatni végtelen számú metaforikus összefüggést képes befogadni, így elvileg nem függ a korpusz természetétől. Egy ilyen adatbázisban az A, illetve B elemek egy helyre gyűjtése könnyebb, és adott elemre gyorsabban rá lehet keresni. A betűrend szerinti elhelyezés miatt ugyanakkor eltűnik a metaforák képi kontextusa, ezeknek az esetleges rekonstruálása csak töredékesen, például kiegészítő jegyzékekkel lehetséges (bár egy elektronikus adatbázisban ez a probléma nagyrészt talán megoldható). Hozzá kell tenni, hogy a szótárszerű bemutatásnak már kialakulóban van a hagyománya, hiszen — az írói szótárak mellett — létezik egyfajta költői metaforatárunk is: Füst Milán metaforáinak gyűjteménye BÜKY LÁSZLÓ munkájaként (2002).

Bár ezek után a szótárszerű megjelenítés tűnik előnyösebbnek, talán érdemes azt a hálószerű ábrázolással ötvözni, némileg a térképekhez hasonlóan: a metaforák listájához néhol hálórészleteket csatolni (például úgy, ahogy az útleírásokhoz szoktak mellékelni olyan térképeket, amelyeken csak egy-egy bizonyos ország- vagy városrész látható).

Természetesen az előbbieken vázolt megjelenítési módoknak sok más vonatkozása van, ezekre azonban nem térek ki, hiszen ezúttal csak néhány gyakorlati lehetőség felvillantása volt a szándékom.

3. Költői műveletek

GEORGE LAKOFF és MARK TURNER (1989) — nagy számú strukturális metaforát vizsgálva — arra a következtetésre jutott, hogy a mindennapi nyelv mechanizmusainak költői felhasználása (egyebek mellett) néhány sajátos művelet révén történik.¹⁶ Ezek a műveletek a következők: kiterjesztés, kidolgozás, megkérdőjelezés és kombinálás.¹⁷

3.1. Kiterjesztés. A kiterjesztés (extending) azt jelenti, hogy egy bizonyos köznyelvi strukturális metafora „forrástartományá”-nak (vagyis a B elemének) a

¹⁶ Noha ez az elmélet nem terjeszthető ki az összes költői metaforára (lásd pl. FÖNAGY [é. n.]: 205–210 vagy BORCILÁ 1997), az érvényességi körén belül jól mutatja a poétikum köznyelvi gyökerezettségét. Nem véletlen, hogy a lakoffi szemléletű kutatás során (lásd LAKOFF–JOHNSON 1980 stb.) feltárt strukturális metaforákat — G. DELEUZE és F. GUATTARI *rizóma* (gyökértörzs) terminusának hatására — ANDREW GOATLY (1997: 41–81) *gyökéranalógiák*-nak nevezi mondván, hogy ezek a viszonylag feltűnésmentesen létező metaforikus kapcsolatok olyanok, mint a gyökök, amelyek a költészetben kisarjadnak, kivirágoznak és feltűnővé válnak, ha lehetne mondani: megszépülnek. MÜLLER MIKSA már 1876-ban (!) hasonló terminust használ: *radikális*, azaz gyökérbeli metaforáknak nevezi a köznyelvi metaforikus megfeleléseket (lásd ZLINSZKY 1961a: 238).

¹⁷ A továbbiakban ezeket a műveleteket nagyrészt az említett szerzőpáros, illetve néhol KÖVESCSÉS értelmezése nyomán mutatom be (vö. 2005: 61–63).

mindennapi beszédben fel nem használt részét is „leképezzük”¹⁸ a „céltartomány”-ra (az A elemre).¹⁹ Horváth Imre például a már idézett Időmadár című versében kiterjeszti a szokványos [IDŐ : MADÁR] metafora „érvényességét” oly módon, hogy e metafora B elemének nemcsak a köznyelvi karakterisztikumára, a repülésre apellál, hanem a madárképzetnek a beszéd során fel nem használt jellemzőire is: a vijjogásra, fészekrakásra stb.

A köznyelvben is elő-előforduló, bár költőiségét valamelyest még mindig megőrző [KEDVES : VIRÁG] metaforának²⁰ is vannak olyan népköltészeti alkalmazásai, amelyek a virágnak — e metaforán belül — szokatlan attribútumait használják fel, például a csokorba kötést vagy a cserépbe ültetést:

Egy asszonynak két eladó lánya,
Egyik szegfű, másik majoránna,
Rég megmondtam az édesanyjának,
Kösse össze nekem bokrétának.
(Népdal — Olosz 1982: 229)

Még azt mondja a szeretőm anyja,
Hogy a fia rozmarintbokréta.
Ha rozmarint, ültesse cserépbe,
Hogy ne fájjon a gyenge szívem érte.
(Népdal — Olosz 1982: 229)

3.2. Kidolgozás. A költő e művelet során — a kiterjesztéssel ellentétben — az illető köznyelvi metafora B elemének konvencionálisan használt részére összpontosít, és ezt a részt sajátos módon dolgozza ki (elaborating). A [SZERELEM : EGYSÉG] metaforának (vö. *a szerelmesek összetartozása, szakítás, elválás, ösz-szeházasodás, házasság, feleség, Ő a jobbik felem.*²¹) sajátos kidolgozását találjuk például Petőfinél:²²

Fa leszek, ha fának vagy virága.
Ha harmat vagy: én virág leszek.
Harmat leszek, ha te napsugár vagy...
Csakhogy lényink egyesüljenek.
(Fa leszek, ha...)

¹⁸ A leképezés (mapping) a lakoffi metaforaelmélet terminusa (lásd LAKOFF–JOHNSON 1980, LAKOFF 1993 stb.): a forrástartomány (B elem) és a céltartomány (A elem) közötti megfelelésre, valamint a metaforaészlelés irányára utal: a forrástartomány képszerkezetének a céltartományra való „átvitelére” (leképezésére).

¹⁹ A mindennapi nyelvben ugyanis az adott metaforikus megfelelés B elemének csak egyes részeit szoktuk leképezni az A elem szerkezetére. (A metaforikus leképezések részleges természetéről lásd pl. LAKOFF–JOHNSON 1980: 52–55.)

²⁰ E metafora köznyelvi meghonosodásáról tanúskodik például az *Elhagyta a rózsája*. mondat is.

²¹ Ez utóbbi példa KÖVECSESTŐL való (2005: 86).

²² Az itteni példát KÖVECSES hozza az említett szerelemmetafora költői kidolgozásának illusztrálásaként (2005: 62).

„A versszakban — írja KÖVECSÉS — a szerelmesek a fa, a virág, a harmat és a napsugár természeti képeiben jelennek meg, mindig olyan módon, hogy az egység létrejöhessen” (2005: 62).

3.3. Megkérdőjelezés. A megkérdőjelezés (questioning) az adott köznyelvi metafora „léttjogosultságának” vagy határainak kétségbe vonását jelenti. A bizonyos fokig konvencionalizálódott [KEDVES : VIRÁG], illetve [KEDVES : GALAMB] metaforát (vö. *Megcsókolt a galambom.*; *A fiatal pár a lugasban turbékol.* stb.) „vonja kétségbe” például az alábbi jól ismert népdal:

Ha én rózsza volnék,
Hamar elhervadnék;
Senki rám nem nézne,
Senki nem szeretne.
Ne mondj hát rózsádnak
Engem, violádnak!
Egy violát, szegfűt
A nyári nap elsüt.
Ha én galamb volnék,
Hamar elrepülnék;
Senki rám nem nézne,
Senki nem szeretne.
Ne mondj galambodnak
Engem, madaradnak!
Egy galambfi s madár
Hamar más ágra száll.
Mondj hát csak hívednek
Engem, kedvesednek,
Mert én híved vagyok
S holtig az maradok.

(Ortutay–Katona 1982/1: 186)

3.4. Kombinálás. A költői metaforaalkotás forrása lehet a köznyelvi metaforikus megfelelések kombinálása is (composing, combining) egy komplex kép kialakítása érdekében. A vitézi életre áhító Toldi Miklós búslakodását Arany János a [GONDOLAT : EMBER], [LÉLEK : EMBER] és [LÉLEK : TERMŐFÖLD]²³ köznyelvi megfelelések együttes hatására alapozva szemlélteti:

Ilyenforma Toldi Miklós gondolatja,
Mely sóvárgó lelkét mélyen szántogatja
(Toldi I.)

A mindennapi beszédből kiszűrhető megfelelések természetesen olyan költői képekkel is ötvöződhetnek, amelyekben semmilyen köznyelvi minta közvetlen

²³ Vö. *vkinek a lelkébe plántál vmit.*

jelenlétét nem lehet kimutatni. A Fa leszek, ha... című Petőfi-vers idézett strófájában például a köznyelvi [EMBER : FA], [KEDVES : VIRÁG] a költői [kedves : harmat] és [kedves : napsugár] metaforákhoz társul. Ady Endre a Héja-nász az avaron című versében a [SZERELEM : UTAZÁS]²⁴ köznyelvi megfelelést a [szerelmem : háború], [szerelmesek : héják] stb. költői metaforákkal összeszerkesztve formálja egy nagyszabású vízióvá.²⁵

Útra kelünk. Megyünk az Őszbe,
Vijjogva, sírva, kergetőzve,
Két lankadt szárnyú héja-madár.
Új rablói vannak a Nyárnak,
Csattognak az új héja-szárnyak,
Dúlnak a csókos ütközetek.
Szállunk a Nyárból, űzve szállunk,
Valahol az Őszben megállunk,
Fölborzolt tollal, szerelmesen.
Ez az utolsó nászunk nekünk:
Egymás husába beletépünk
S lehullunk az őszi avaron.

A különböző képek összefűzése rendkívül látványos költői alakulatokat eredményezhet, nemcsak a felhasznált köznyelvi vagy költői „anyag” viszonylatában, hanem a kombinálás fajtáit illetően is. A komplex költői metaforák kutatói több kombinációs módot tartanak számon: a metaforák lineáris összekapcsolását, egymásra építését, egymásba illesztését stb. (lásd pl. FÓNAGY [é. n.]: 157–160).

3.5. Egyéb sajátosságok. Az előbbi műveletekhez (különösen az első háromhoz) hasonlóan a költői metaforizálás alábbiakban bemutatandó sajátosságai is voltaképpen a köznyelvi minták tudatosításán, az ezekre való sajátos ráérzékenyítésen alapulnak, így szervesen összefüggnek az említett műveletekkel, sokszor nem is célszerű elválasztani tőlük. A most sorra kerülő jellegzetességeket csak azért vizsgálom elkülönítve, hogy olyasmikre is felhívhassam a figyelmet, amik a szóban forgó műveletek ismertetésekor nem kerültek előtérbe.

3.5.1. Az invarianciaelv „kijátszása”. A lakoffi metaforaelméletből (lásd pl. LAKOFF 1993) ismeretes a metaforaelemek kölcsönviszonyát meghatározó ún. invarianciaelv, miszerint a beszédészlelés során történő metaforikus leképezéskor csak az kerül át a céltartomány (A elem) inherens képi struktúrájába, ami ezzel a struktúrával képileg összeférhető (az A elemnek tehát nem módosul a képszerkezete). A *csókot ad*, *pofont ad* kifejezések tanúsága szerint például az

²⁴ Ezt a metaforát részletesen elemzi LAKOFF–JOHNSON (1980), LAKOFF (1993), illetve KÖVECSES (2005), aki ezeket a mondatokat említi példaként: *Hosszú, rögzös út áll mögöttünk.; Válaszút előtt állunk.; Kapcsolatunk megfeneklett.* stb.

²⁵ Ezt a példát KÖVECSES hozza a kombinálás (nála: „komponálás”) szemléltetésére (2005: 63).

okozás fogalmát (bizonyos rálátáson²⁶ belül) az átadás fogalmán keresztül konceptualizáljuk: [OKOZÁS : ÁTADÁS]²⁷. Az ÁTADÁSRól (mint B elemről) való tudásunkhoz hozzátartozik az, hogy az átadott tárgy átadás után az átvevő személyénél lesz. Ez az ismeret azonban nem illeszthető bele az OKOZÁS (A elem) képi struktúrájába, hiszen az okozásról azt tudjuk, hogy csak addig „létezik”, amíg megtörténik, utána pedig nincs senkinél (lásd KÖVECSES 1998: 63–64). A mindennapi kommunikációban ez az ismeret nem gátolja az említett kifejezések megértését: egyszerűen nem veszünk tudomást róla, nem képezzük le az A elem szerkezetére. Költői bravúrral viszont „kijátszható” ez az összeférhetetlenség:

Lefelé folyik a Tisza,
Nem folyik a többé vissza;
Rajtam van a rózsám csókja,
Ha sajnálja, vegye vissza!

(Népdal — Ortutay–Katona 1975/1: 227)

A visszafelé folyó Tisza látványa valamiképpen megelőlegezi a megtörtént, többé már nem létező esemény visszapergethetőségének elképzelését, a történésről való képi tudásunkból mintegy „kicsempészi” a történet megszűnésének mozzanatát. A visszapergethetőségre való beállítódásunkhoz járul — következő fázisként — az okozáskor lezajló történet (csók) tárgyszerűvé tétele (Rajtam van a rózsám csókja), ami az [OKOZÁS : ÁTADÁS] A elemére irányuló képi észlelésünket észrevétlenül előkészíti a B elemből származó, képileg összeférhetetlen struktúrarész(ek) leképezésére.

3.5.2. Visszaérezkítési lelemények. A metafora tipikus köznyelvi funkciója, az elvont(abb) fogalmaknak konkrét(abb)akkal való megnevezése a költői nyelvhasználatban többnyire átértékelődik, az elhomályosult képi tapasztalat újból éles kontúrokkal, egyedi megvilágításban tárul elénk. „A költészet — írja ZALABAI ZSIGMOND — mint sajátos tükrözési forma az »érzéki tudás«-t (...) nemcsak kiindulópontnak tekinti, hanem egy kicsit végecélnak is, hiszen másra sem törekszik, mint az elvontságok, a fogalmak meg- és visszaérezkítésére” (1998: 169).

Az „érzéki tudás” újrafelfedez(tet)ése — egyszerűbb formájában, ahogy különösen a népdalokban lenni szokott²⁸ — történhet úgy, hogy egy bizonyos konkrét értelemben használt szó később elvont jelentésben bukkan fel, egyfajta pulzálást hozva létre a két jelentés között:²⁹

²⁶ A rálátásokról lásd a 4.3. részt.

²⁷ Ilyen vonatkozásban ezt a metaforát az angol nyelvben LAKOFF (1993) mutatja be a *to give somebody a kick* (szó szerint: ’rúgást adni vkinek’) kifejezéssel szemléltetve. Később hivatkozik rá KÖVECSES (1998) stb.

²⁸ Lásd MÁTHÉ 2004. A többi népdalszöveg értelmezése is nagyrészt innen való.

²⁹ A költői kép egyik sajátossága az, hogy „szemantikailag pulzál, oszcillál, egy időben több sík közötti ide-oda váltásra készlet” (KEMÉNY 2002: 75).

Fújdogál a szellő
Magyar hazám *felől*.
Sokat gondolkodom
Régi rózsám *felől*.

(Népdal — Ortutay–Katona 1975/2: 375; kiemelés tőlem: M. Zs.)

A fizikai tapasztalat felelevenedése érzékletesebb, ha a szöveg az elvont → konkrét irányt jelöli ki az értelmezés számára:

A sok adó terhe alatt
Házgerendám majd rám szakad.

(Népdal — Ortutay–Katona 1975/2: 574)

Bizonyos esetekben nehezen lehet kifürkészni, hogy a konkrét–elvont oppozíciónak melyik tagja aktiválódik elsőként, mivel túl sűrűek és/vagy alig észrevehetők a két pólus közötti oda-vissza cikázások:

Maros mellett két szép zöld ág, hajlandó.
Reá szállott két szép madár, illendő.
Egyik madár Angi József, illendő,
Másik madár Szabó Katalin, hajlandó.

(Népdal — Olosz 1982: 68)

Mire ennek a párosítóének-részletnek — az első hallásra történő megértés-kor — az első sor *hajlandó* szaváig jutunk, már az ág hatására aktiválásra készen áll bennünk, „elő van feszítve”³⁰ a konkrét hajlasképzet, úgyhogy a *hajlandó*-val való találkozásunkkor már megindul az említett cikázás.³¹ A *madár* által behozott ág–madár képi kontextus, illetve a [KEDVES : MADÁR] metafora további teret ad ennek a folyamatnak. Az *illendő*, a *hajlandó*-hoz hasonlóan, mondhatni, egyszerre villantja fel bennünk a neki megfelelő konkrét és absztrakt fogalmat. (Az *illik* konkrét és elvont értelmű használata ma egyaránt elevenen él a köznyelvben.) Ráadásul a *hajlik* és az *illik* képileg talán — bizonyos mértékben — rokonok.³² Ha a második két sort is figyelembe vesszük, még inkább megerősödik bennünk a *hajlandó* és az *illendő* közötti kölcsönhatás, kibomlik, konkrét személyeket jelenít meg az első részben még általánosságként

³⁰ A szemantikai előfeszítés — mint pszicholingvisztikai terminus — azt jelenti, hogy egy bizonyos (nyelvi) hatás (például egy szó elhangzása) felkészít minket arra, hogy egy adott (újabb) szó aktuális jelentését megértsük, a kontextus hatására a szemantikai háló megfelelő fogalmai közötti kapcsolatot aktiválásra kész állapotba hozzuk: „előfeszítsük” (lásd pl. EYSENCK–KEANE 2003).

³¹ A *hajlandó* által előhívott hajlás-kép a köznyelvben talán még ma sincs annyira elhomályosulva, mint gondolnánk, hiszen egy 1560 körül keletkezett szövegben ez a szó még ’hajlékony’ jelentésben szerepel (lásd TESz.).

³² A valakihez, valamihez való odahajlás az odatartozás látszatát kelti. A ’valakihez, valamihez való tartozás’-t pedig az *illik* szó képviseli egy 15. századi szövegben (lásd TESz.), s úgy tűnik, a mai nyelvben is használják az *odaillik*-et ’odatartozik’ értelemben (gondoljunk például a kirakójátékokra).

szereplő [KEDVES : VIRÁG] metafora, továbbgyűrűzik a konkrét–absztrakt össz-játék.

A konkrét–absztrakt kettősség talán akkor a legfeltűnőbb, ha a két értelmezési lehetőség egyetlen nyelvi elemen belül és nagyjából egy időben villan fel:

Hej, Vargáné káposztát főz,
Kontya alá ütött a gőz;
Hányja-veti fakanalát,
Kinek adja Zsuzsi lányát?

(Népdal — Ortutay–Katona 1975/1: 158; kiemelés tőlem: M. Zs.)

A „pulzáló” szót Arany János dőlt betűkkel maga is kiemeli az Ágnes asszony című balladájában a megőrült asszony bemutatásakor:³³

Öltözetjét rendbe hozza,
Kendőjére fordít gondot,
Szőghaját is megsimítja,
Nehogy azt higgyék: *megbomlott*.

Oh! irgalom atyja, ne hagyj el.

Komplex, szójátékba átcsapó megérezkítésre, a *szív* főnév konkrét és elvont használata közötti oszcillálásra épül József Attilának A női szív című versrögtönzése is, melynek olvasásakor az otthonos képi tapasztalatra való újbóli ráismerés felé egy, a mindennapi beszéd-től távol állónak tűnő költői metaforából indulunk ki:

A női szív tömeglakás —
Tömeglakás, mi lenne más.
Elfér benne a sok bolond,
Aki nőért könnyet is ont.
Emezt ide, amazt oda,
Kamráit cellákra osztja.
Ez kimaradt! — a patvarba,
Nosza gyorsan a pitvarba!
S nekem ó jaj szegény fejem!
Hol is leszen az én helyem?
Tele kamra, tele pince,
Számomra hely vajon nincs-e?
A hölgy felel s halkán nevet,
Halkán nevet s mond egy nevet.
– Kérem uram helyet akar?
Ad majd a lakáshivatal!

³³ Hozzá kell tenni, hogy Arany ezt a kiemelést egyben a szintén kiemelt *megőrülne* szóra való visszautalásként használja. Mindazonáltal úgy gondolom, hogy elsősorban a szemantikai „lücketés” kifejezésének szándéka motiválta a szóban forgó kiemelést.

4. A költői metaforaszerveződés kompozícióbeli jellegzetességei

4.1. A költői metaforák nemcsak belső természetük tekintetében mérhetők össze köznyelvi társaikkal, hanem szerveződésüket illetően is. Előbbiek ugyanis rendszerint — egy-egy irodalmi alkotás részeiként — megtervezett, egyedi módon kialakított, viszonylag zárt és öntörvényű világ kapcsolatrendszerében „működnek”, míg az utóbbiak szerveződését legtöbbször a nyelv egészére érvényes konvencionális használati szabályok és az alkalmilag adódó közléshelyzetek szabják meg.

A költői világteremtő gesztus, a kompozícióélmény gyakran magukban a művekben is explicit módon megjelenik. József Attila például így kezdi A Kosmosz éneke című szonettkoszorúját: „Külön világot alkotok magam”. Ebben a sorban az *alkot* ige két jelentésének (‘munkával, tevékenységgel létrehoz valamit’, illetve ‘valamit kitesz, valamivé összeáll’) szimultán aktiválása révén az egyedi világszerűség-élmény két — egymással kölcsönhatásban levő — értelmezése is kifejeződik: ‘külön világot hozok létre’, és ‘én magam egy különálló világ vagyok’,³⁴ egy új „kosmosz”-ba csalogatva be a kíváncsiskodót.

Ha a költői szövegkohézió gyakorlati következményeit nézzük, akkor azt látjuk, hogy ilyenkor a feldolgozandó nyelvi anyag behatárolása — főként ha csak egyetlen műalkotás elemzésére szorítkozunk — a köznyelvi korpuszokénál jóval egyszerűbb. A műalkotás mint zárt egység átláthatóbb és könnyebben kutatható a teljesség igényével. Feltehetőleg ha egy bizonyos költő életművét vagy egy stílusirányzat reprezentatív alkotásait vizsgáljuk, akkor is számíthatunk valamiféle közös képi jellegzetességre, ami egybefogja a művek metaforavilágát.

A továbbiakban a költői metaforák kompozícióbeli szerveződésének két sajátos vonatkozásáról lesz szó: az ún. „képi koherenciá”-ról és a „rálátásváltások”-ról.

4.2. Képi koherencia. Az irodalmi alkotások jelentős részére (különösen a lírai természetűekre) jellemző, hogy sajátos belső világukat elsődlegesen nem a tartalmi mozzanatok logikai kapcsolódásai tartják össze, hanem a felhasznált képek közötti összefüggések: a „képi koherencia”³⁵. Ennek a koherenciának a megteremtése elsősorban a metaforák „dolga”, hiszen ők a képiség legintenzívebb hordozói, sajátos azonosító funkciójuk eredményeként a képek általuk kapcsolódnak össze a legszorosabban.³⁶

Ha a kapcsolódásokat különböző fogalmak közötti hálóként képzeljük el — ahogyan ezt a 2.1. részben is szemléltettem —, akkor nemcsak az adott műben

³⁴ SZILÁGYI N. SÁNDOR megfigyelése (szóbeli közlés). Az említett műben a világteremtő gesztus további megnyilvánulásairól lásd MÁTHÉ 2001.

³⁵ SZILÁGYI N. SÁNDOR terminusa (szóbeli közlés).

³⁶ Ezért fontos különbséget tenni például a metafora és a — lazább kapcsolódásokat létrehozó — hasonlat között. (Kettejük szétválasztásának fontossága ugyanis nem minden kutató számára magától értetődő.)

felhasznált képek készlete tárul elénk, hanem az is, hogy ezek közül melyek kapnak meghatározóbb szerepet (a képi háló csomópontjaiként). (Emellett az egyes kapcsolatok erőssége is — ami leginkább talán az adott képi összefüggést megtestesítő metaforikus kifejezések műbeli gyakoriságából derül ki — releváns lehet a kutatás számára.³⁷)

A szóban forgó koherencia bizonyos képi következetességet jelent, amit talán csak akkor veszünk észre, ha az adott szöveg olvastán hirtelen képzavarba botlunk. A Kozmosz énekében például olyan erős a világszerűség szemléltetésére irányuló, mindent mindennel összekötni akaró képkapcsolási tendencia, hogy a vizualitás fokozásába „besegítő” hasonlatok egyike talán át is lépi a kialakított képi következetesség határát (mintegy kivételként erősítve a mű képi logikáját):³⁸

Dübörgő gépváros zúgó agyam.
Szétkujtorognak részeg-boldogan
A holdas fények rajta, mint ha kertben
Világbogárkák szárnya csókra rebben.

A következetlenséget ellensúlyozza viszont az, ha a használt képek nagyon jól beleillenek a mű hangulatvilágába (mint például a fenti versrészlet esetében). ZLINSZKY ALADÁR (1961b: 254) ebben a vonatkozásban Petőfinék egyik összetett metaforáját idézi:

Ha a föld Isten kalapja,
Hazánk a bokréta rajta!
(A magyar nemzet)

4.3. Rálátásváltások. A 2.2. részben láhattuk, hogy egy adott A metaforaelem különböző B elemekhez kapcsolódhat (és fordítva). A köznyelvi metaforizációban az A elem gyakran elvont fogalom, és ahhoz, hogy több vonatkozásban tudjunk beszélni róla, különböző konkrét(abb) fogalmakra (B elemekre) van szükségünk, mivel ez utóbbiak mindegyike csak egy-egy aspektusát tükrözi az A fogalomnak, nincs köztük olyan, amely az A-val egy az egyben megfeleltethető lenne (lásd pl. KÖVECSES 2005: 102). Minthogy az ilyen módon létrejövő [A : B₁], [A : B₂], [A : B₃] stb. metaforák gyakran nem koherensek egymással, azt mondhatjuk, hogy ezek az A fogalomra irányuló különböző „rálátások”³⁹ eredményei.

A kutatók (lásd KÖVECSES 2005: 91–103, TAYLOR 2002: 494–497) egyebek mellett a köznyelvi [ÉRVELÉS/VITA : ÉPÜLET] metaforikus megfelelés elemzése révén világítják meg a fentieket (vö. *Szilárd érvrendszert állított fel.; Érveinek*

³⁷ A konnekcionista megértéskutatásban a neurális háló csomópontjai közötti kapcsolatok erőssége is meghatározó tényező (lásd PLÉH 1998).

³⁸ SZILÁGYI N. SÁNDOR megfigyelése (szóbeli közlés). A mű képi összefüggéseiről bővebben lásd MÁTHÉ 2001.

³⁹ SZILÁGYI N. SÁNDOR terminusa (1996: 33).

nagyon jó alapja volt. stb.).⁴⁰ Az említett megfelelés az érvelés/vita felépítésére, struktúrájára reflektál, nem mutat rá viszont az érvelés/vita tartalmára, fokozatosan és célirányosan „előrehaladó” voltára, illetve kimenetelére (a vita megnyerésére vagy elvesztésére). Ez utóbbi három aspektus kifejezésére egymástól eltérő rálátásokban keletkezett megfeleléseink vannak: [ÉRVELÉS/VITA : TARTÁLY] (vö. *Igen tartalmaz ez az érv. stb.*), [ÉRVELÉS/VITA : UTAZÁS] (*Lépésről lépésre haladunk.; Nagy utat tettünk meg.*) és [ÉRVELÉS/VITA : HÁBORÚ] (*Megnyerte a vitát.; Nem tudtam megvédeni az érveimet.*).

A rálátások változtatásának eme köznyelvi szükségszerűsége igen látványos lehetőséggé válik a költői metaforaalkotás számára, egyrészt azért, mert egy bizonyos elvont fogalomnak rendkívül plasztikus és sokoldalú bemutatását teszi lehetővé, másrészt azért, mert ez a fogalom a közlendő fókuszába kerülhet, a különböző nézőpontokból való ráirányulás pedig erőteljes, könnyen felismerhető és élményszerűen szabályos kohéziós elve lehet a műalkotásnak.

Ahhoz, hogy egy adott fogalom bemutatása plasztikus legyen, a rálátásoknak nem föltétlenül szükséges nagyon eltérniük egymástól. Arany János például a fájdalom fogalmát érzékletesen szemlélteti a mindennapi beszédből kiszűrhető [FÁJDALOM : TŰZ] és [FÁJDALOM : VÁGÓ-/SZÚRÓESZKÖZ] megfelelésekkel (vö. *égető, heves fájdalom, illetve éles, hasogató, metsző fájdalom*), noha ezek — amint a verséből is kiderül — egyetlen föléboltozódó megfelelés, a [FÁJDALOM : veszélyes vmi] aleseteiként is felfoghatók:

A fájdalommal, gyermekek,
— Láng az, mely éget és emészt,
Kard, mely önvéred ellen kész, —
Tréfát ne üzzön versetek.

(Intés)

Úgy tűnik, minél gyakoribbak és merészebbek a rálátásváltások, annál árnyaltabban poetizált és víziószerűbb kompozíció jön létre. A szemléletes költői rálátásváltásokra számtalan költeményt idézhethetnénk; álljon itt most Arany Jánosnak A világ című verse:

A világ egy kopott szekér,
Haladna, de messze nem ér;
Itt is törik, ott is szakad:
Sose féljünk, hogy elragad.
A világ egy régi mente,
Moly, penész, por összeette,
Folt sem állja, foldani kár:
Cérna után szakad mindjár’.

⁴⁰ Az érvelés/vita különböző metaforái a hozzájuk tartozó példákkal együtt KÖVECSESTől származnak (2005: 92).

A világ egy tói malom,
 Néha tenger vize vagyon,
 Néha csepp sincs, úgy kiszárad;
 Amint kéne, sosem járhat.
 A világ egy vén muzsikás,
 Nem tud ő már kezdeni mást;
 Minden hangból húz csak felet,
 Minden nap egy nótát feled.
 A világ egy rozzant csárda,
 Rossz menedék télbe', nyárba';
 Télbe' fázol, nyárban ázol:
 Mégis benne éjszakázol.
 Részeg ember ez a világ:
 Ötször, hatszor egy nyomba hág;
 Kész ugorni hegyen völgyön
 S felbukik a síma földön.

Ezt a verset ZLINSZKY ALADÁR tanulmányából idéztem (1961b), aki azt írja: „Ha a világot egymás után rozzant szekérnek, rossz mentének, vén cigánynak, düledező csárdának, részeg embernek akarnók elképzelni, (...) csak megzavarodnánk, káoszba jutnánk”. Itt tehát ugyanazt a jelenséget tapasztaljuk, amiről a köznyelv vonatkozásában már szó volt: a rálátások képi inkoherenciáját. Az említett tanulmányában — továbbra is erre a versre vonatkozóan — ZLINSZKY a gondolatmenetét így folytatja: „Ellenben az a közös elem, mely e zavarosnak látszó képsort összeköti, s egységet visz belé: a *hangulat*, melyet a képek egyaránt fölkeltenek lelkünkben: a pusztulás, a romlás hangulata” (kiemelés az eredetiben).

Ahhoz, hogy az előbbi költeményben a különböző képeket egybefogó hangulat mint kompozíciós elv figyelmünk előterébe kerüljön és a szerves összetartozás érzetét keltse bennünk, szükség volt az egyes képek részletes kidolgozására. Azokban a szövegekben, amelyek az imént szemügyre vett Arany János-vershez hasonlóan hangulati összetartozáson alapulnak, de amelyekben az egymástól eltérő képek nincsenek kidolgozva, gyengébb a műalkotásokra jellemző kohézió. Nem csoda hát, hogy erre az esetre a műviségtől némileg elszakadó (és természetesen a köznyelvi megnyilatkozásoktól is elkülönülő) népdalok körében talál-
 tam példát:

Búval élem világomot,
 Búval töltöm napjaimot.
 Bánót, bánót, sűrű bánót,
 Be rég, hogy benned sétálok!
 Bú ebédem, bú vacsorám,
 Búra szült vót ingem anyám;

Búra szült vót ingem anyám,
Bánatra növelt az apám.

Úgy meg vagyok búval rakva,
Mint a somogyi almafa;
Egy-két virág elig rajta,
Méges rakva van az alja.

Ó, istenem, tekints reám,
Több bánatot ne hints reám!
Eleget hintettél reám;
Evvel megérem, míg világ.

(Ortutay–Katona 1975/2: 53)

Ebben a népdalban majdhogynem hat különböző rálátást implikáló bánatmetafora van: [bánat : VELE reláció], [BÁNAT : FOLYADÉK]⁴¹, [bánat : sűrű BENThely], [BÁNAT : ÉTEL]⁴², [bánat : vmi, amire születni lehet], [BÁNAT : TEHER]⁴³, [bánat : hinthető vmi]. A különböző képek laza kapcsolódása, többük megmutatkozásának részlegessége zavarbaejtő lehet, ha ettől a szövegtől is ugyanúgy számon akarjuk kérni a kompozíciós egységet, mint a műalkotásoktól. Ha viszont szétnézünk a népdalok világában, több olyan alkotást találunk, amely bizonyos fokú koherenciális egységet képez az említett bánatmetaforák egy részével⁴⁴ (sőt nem kizárt, hogy a többiekre is lehet majd találni népköltészeti példákat), következésképpen gyanítható, hogy ilyenkor nem annyira az adott szövegen belüli kompozíciós egységben kell keresnünk az illető alkotás poétikumát, mint inkább a népköltészeti intertextualitásban vagy az alkotások hátterében létező sajátos népdalnyelv egészének esetleges szimbólumrendszerében.⁴⁵

A rálátásokat szélsőségesen változtató előbbi szövegből az is kiviláglik, amire (mások nyomán) ZLINSZKY (1961b) is felfigyelt, az tudniillik, hogy ezek a változtatások azért nem okoznak káoszt a megértésben, mert ilyenkor az egyes képek nem idéződnek fel a maguk teljességében, hanem „csak egyes jegyei lesznek tudatosak”. Az említett szerző eszmefuttatásában, kissé továbbérve, ismét a hangulatisághoz lyukad ki: „A lélektani vizsgálatok során továbbá mindinkább kitűnik a szók jelentésében annak az elemnek a fontossága, amelyet WUNDT és követői *hangulati érték*-nek (Gefühlswert) neveznek” (1961b: 250, kiemelés az

⁴¹ Vö. *kiönti bánatát, Mérfetetlen bánat ömlik el rajta* stb.

⁴² Vö. *keserű bánat*.

⁴³ Vö. *nehéz bánat, nyomja fejét a bú* stb.

⁴⁴ Lásd MÁTHÉ 2004.

⁴⁵ Egyelőre vitatott, hogy létezik-e koherens szimbólumrendszer a magyar népdalokban (lásd DEMÉNY 2002: 157).

eredetiben). Vagyis ZLINSZKY afelé közelít az érvelésében, hogy kimondja — amit bizonyára ő még nem tudott, de ma már természettudományos megfigyelésekkel bizonyítható —: a hangulati és a fogalmi megfelelésen alapuló metaforák természete gyökeresen eltér egymástól,⁴⁶ kétféle, agyilag más-más lokalizációjú „gondolkodástípus”-nak köszönhetően.⁴⁷ Míg a köznyelvi metaforákat elsősorban a fogalmi jegyek egyezésén alapuló hasonlóság motiválja, addig a költőieket inkább a hangulati összeillés.⁴⁸

A hangulati egyezéseken alapuló „szimbolikusan motivált metaforák”⁴⁹ még nagyon sok kérdést vetnek fel. Ezek közül itt csak egyet említek meg mint olyat, aminek feltűnőbben köze van a kompozíción belüli metaforajelenségekhez (de nemcsak azokhoz): a szimbolikus térszerkezetet leképező jelentésszerveződéseket (mint amilyen például a — főként az igekötő-használatban tükröződő — [fent: pozitív — lent: negatív] szerveződés). Ezeknek a hangulati jellemzőknek (például a pozitív és negatív „hangulati értékek”-nek) az adott szövegen belüli bejelölése egyedi „röntgenfelvételt” adhat az illető műalkotásról, amit nem utolsósorban a tartalom és forma egybevetésénél lehet majd hasznosítani.

5. Összegzés

Dolgozatomban olyan költői metaforajelenségeket vizsgáltam, amelyek kognitív szemantikai nézőpontból szembeötlően alkalmasnak mutatkoztak a köznyelvi mintákkal való összevetésre. Röviden ismertettem e minták költői felhasználásának — a szakirodalomban már számba vett — gyakoribbnak tűnő módzatait, műveleit (a kiterjesztést, a kidolgozást, a megkérdőjelezést és a kombinálást), megtoldva néhány olyan poétikai lelemény megemlékezésével, amelyek nem választandók ugyan el föltétlenül ezektől a műveletektől, de amelyekre így — külön tárgyalva — látszott célszerűnek felhívni a figyelmet. Végül a költői metaforaszerveződés kompozícióbeli sajátosságait vettem szemügyre: egyrészt azt a fajta szerveződést, amelyet a tartalmi kapcsolódások helyett inkább a képi összefüggések, asszociációk határoznak meg (a képi koherenciát), másrészt pedig bizonyosfajta irodalmi alkotások fókuszába kerülő elvont fogalmak több

⁴⁶ Ehhez a felismeréshez való közeledését különösen tanulmányának címe mutatja: Szemléleti és hangulati elemek a metaforában (1961b).

⁴⁷ Az emberi agyon belül a fogalmi gondolkodás helye a neocortex, míg a hangulat-reprezentációkkal való műveleteké a limbikus rendszer (lásd SZILÁGYI N. 2010, BENCZE 1985). (A metaforák — különösen a színesztéziák — idegéletteni meghatározottságáról számos kutatási eredmény született. Ezekről lásd pl. SZÁNTÓ 2009, SEITZ 2005.)

⁴⁸ Lásd SZILÁGYI N. 2010. (A hangulati motiváltság dominanciáját a költői metaforák körében már ZLINSZKY is említi; 1961b: 252.)

⁴⁹ SZILÁGYI N. SÁNDOR (2010) terminusa, aki itt a *szimbólum* szó eredeti jelentését veszi alapul: a „valami talál valamivel” relációban értelmezi a hangulat-reprezentációk megfeleléséből vagy „átfedésé”-ből származó metaforákat.

irányból történő metaforizációjának — mint kompozíciós elvnek — a jellegzetességeit (a „rálátásváltások”-at), különös figyelmet fordítva a metaforaszerveződések hangulati meghatározottságára.

A költői–köznyelvi metaforizáció tárgykörébe természetesen még nagyon sok olyan kifürkészni való beletartozik, amiről itt még futólag sem eshetett szó. A szóba hozott elméleti megfigyeléseket is csak olyan mértékben igyekeztem kifejteni, amilyen mértékben hasznosíthatóknak véltem egy — minél kiterjedtebb és változatosabb — példaanyag bemutatására és a további példák rendszerezési irányainak majdani kijelölésére. A példakezelés gyakorlati vonatkozásai vezéreltek tehát, ezért tértem ki röviden a metaforák szótárszerű elrendezésének, illetve hálószerű ábrázolásának kérdéseire. Mindezt abban a reményben tettem, hogy ha valamikor lesz legalább egy részleges köznyelvi metaforagyűjteményünk, akkor — az említett kérdések továbbgondolása folytán — már valamelyest kikristályosodott előfeltevésekkel láthatunk majd neki a költői metaforaalkotás jellegzetességeinek az említett gyűjtemény koordinátái szerinti leírásához.

MÁTHÉ ZSOLT

Források

- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ főszerk. (1959–1962): *A magyar nyelv értelmező szótára*. 1–7. Budapest, Akadémiai Kiadó. (CD-változata: Arcanum Adatbázis Kft., 2004.)
- Olosz Katalin szerk. (1982): *Ha folyóvíz volnék. (A magyar népi líra antológiája)*. Kolozsvár, Dacia Könyvkiadó.
- Ortutay Gyula–Katona Imre szerk. (1975): *Magyar népdalok*. 1–2. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Irodalom

- BENCZE LÓRÁNT (1985): A metaforáló agy és elme. *Valóság* 28/6: 47–62.
- BORCILĂ, MIRCEA (1997): The Metaphoric Model in Poetic Texts. In: PÉNTEK JÁNOS szerk.: *Szöveg és stílus. (Szabó Zoltán köszöntése)*. Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszék. 97–104.
- BÜKY LÁSZLÓ (2002): *Füst Milán metaforahasználatának alapjai (szótárszerű feldolgozásban)*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- DEMÉNY ISTVÁN PÁL (2002): *Széles vízen keskeny palló*. Csíkszereda, Pallas–Akadémia Könyvkiadó.
- EYSENCK, MICHAEL W.–KEANE, MARK T. (2003): *Kognitív pszichológia*. (Hallgatói kézikönyv). Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

- FÓNAGY IVÁN [é. n.]: *A költői nyelvről*. [H. n.], Corvina, [1998].
- FORGÁCS TAMÁS (2007): *Bevezetés a frazeológiába. (A szólás- és közmondáskutatás alapjai)*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- GOATLY, ANDREW (1997): *The Language of Metaphors*. London and New York, Routledge.
- KEMÉNY GÁBOR (2002): *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- KÖVECSES ZOLTÁN (1998): A metafora a kognitív nyelvészetben. In: PLÉH CSABA–GYÖRI MIKLÓS szerk.: *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest, Pólya Kiadó. 50–82.
- KÖVECSES ZOLTÁN (2005): *A metafora. (Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe)*. Budapest, Typotex.
- LAKOFF, GEORGE (1993): The Contemporary Theory of Metaphor. In: ORTONY, ANDREW szerk.: *Metaphor and Thought*. Second edition. Cambridge, Cambridge University Press. 202–251.
- LAKOFF, GEORGE–JOHNSON, MARK (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago–London, The University of Chicago Press.
- LAKOFF, GEORGE–TURNER, MARK (1989): *More than Cool Reason. (A Field Guide to Poetic Metaphor)*. Chicago–London, The University of Chicago Press.
- MÁTHÉ ZSOLT (2001): *A Kozmosz éneke. (Kognitív szemantikai elemzés)*. (Egyetemi szakdolgozat). Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem.
- MÁTHÉ ZSOLT (2004): „Maros mellett két szép zöld ág”. (Kognitív szemantikai tallózás a magyar népdalszövegek világában). (Magiszteri dolgozat). Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem.
- PETHŐ GERGELY (2003): A főnevek poliszemiája. In: KIEFER FERENC szerk.: *Igék, főnevek, melléknevek. (Előtanulmányok a mentális szótár szerkezetéről)*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 57–124.
- PLÉH CSABA (1998): *A mondatmegértés a magyar nyelvben. (Pszicholingvisztikai kísérletek és modellek)*. Budapest, Osiris Kiadó.
- SEITZ, JAY A. (2005): The neural, evolutionary, developmental, and bodily basis of metaphor. *New Ideas in Psychology* 23: 74–95.
- SZÁNTÓ BÍBORKA (2009): Szinesztézis és szinesztézia. (A szinesztézia neurolingvisztikai alapjai). In: SZÉKELY TÜNDE szerk.: *X. RODOSZ Konferenciakötet*. [Kolozsvár], RODOSZ–Clear Vision Könyvkiadó. 159–170.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1996): *Hogyan teremtsünk világot? (Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára)*. Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (2006): Van-e „szó szerinti” jelentés, és ha nincs, akkor mi az? (Előadás a *Metafora, jelentés, trópusok* címmel tartott konferencián.) Budapest, 2006. szeptember 28–29.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (2010): *A szimbólumok természete*. (Előadás-sorozat III. éves bölcsészhallgatók számára). Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar.

- TAYLOR, JOHN R. (2002): *Cognitive Grammar*. Oxford, Oxford University Press.
- TAYLOR, JOHN R. (2003): *Linguistic Categorization*. Third edition. Oxford, Oxford University Press.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1967–1984): *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. 1–3., 4. Mutató. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ZALABAI ZSIGMOND (1998): *Tűnődés a trópusokon*. Harmadik kiadás. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- ZLINSZKY ALADÁR (1961a): A szóképekről. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk.: *A magyar stilisztika útja*. Budapest, Gondolat Kiadó. 217–246. (Első megjelenése: 1911.)
- ZLINSZKY ALADÁR (1961b): Szemléleti és hangulati elemek a metaforában. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk.: *A magyar stilisztika útja*. Budapest, Gondolat Kiadó. 247–255. (Első megjelenése: 1918).

Alternatív javaslat a szinesztézia jelentéstani megközelítéséhez

1. Bevezetés

A szinesztéziás kifejezésekkel (pl. *színes hang*) foglalkozó kutatók többsége alárendeli a szinesztéziát a metaforának, illetve úgy véli, hogy a szinesztézia a tapasztalatok egységén vagy érintkezésén alapszik, ezért inkább a metonímiával érzi rokonnak (CACCIARI 2008, BRETONES-CALLEJAS 2001, MARKS 1996, ULLMANN 1957). Az egyetlen rendszerszerű vizsgálat, amely a szinesztéziát elhatárolja mind a metaforától, mind pedig a metonímiától, a szinesztéziát két, különböző érzékterről vett fogalmat megnevező, szemantikailag összeférhetetlen nyelvi elem szintaktikai kapcsolatának tekinti (P. DOMBI 1974: 15). Ez a meghatározás azonban nem magyarázza, mi a motivációja annak, hogy két érzetterület összeférhetetlen minőségnevei mégis egymás mellé kerülhetnek, és találónak érezzük ezeket egymással. Ismertetve azokat az elméleteket, amelyek az uralkodó paradigmához képest másként látják a szinesztézia jelentéstani alapját (MARKS 1996, SEITZ 2005), amellet érvelek, hogy a köznyelvi szinesztézia tagjai között nem fogalmi, hanem hangulati megfelelés áll fenn, amelynek alapja az, hogy a szinesztézia egyik tagja által megnevezett érzet ugyanazt a hangulatot kelti bennünk, mint a szinesztetikus kifejezésben szereplő, egy másik érzékleti modalitáshoz kapcsolódó szó által megnevezett érzet. A szinesztéziát alkotó tagok közötti viszonyt nem hasonlósági és/vagy érintkezési, hanem ekvivalenciaviszonynak tekintem.

2. A szinesztézia kutatástörténetének vázlata

2.1. A szinesztézia viszonya a metaforához és a metonímiához. A szinesztetikus társításokat¹ Arisztotelész² óta metaforikus, azaz hasonlóságon alapuló névátvitelként tartják számon. A 20. század elején a szinesztéziát több kutató —

¹ A tulajdonképpeni vagy szűk értelemben vett szinesztézia a különböző érzetterületekről származó érzetek nevének kombinációja (P. DOMBI 1974: 12).

² Arisztotelész *De Anima* (1915) című munkájában a *tompa/éles hang* kifejezéseket elemezve rámutat, hogy a tapintás területén érzékelt élesség rövid idő alatt nagyon mozgat (szűr), a tompa meg hosszú idő alatt kevésbé mozgat (taszít), és ez a tapasztalat hasonlóság alapján vivődik át a hangérzetre. Arisztotelész szerint a *tompa hang/éles hang* átvitt értelmű kifejezések alapját a hasonlóság adja.

magyar vonatkozásban például T. LOVAS RÓZSA (1944) — a tárgyképek érintkezésén alapuló névátvitellel hozta összefüggésbe (P. DOMBI 1974: 45). A szinesztéziát máig hasonlóságon és/vagy érintkezésen alapuló nyelvi kifejezésként értelmezik.

ULLMANN (1939, 1957) meglátása szerint a szinesztéziás kép érintkezési, illetve hasonlóságon alapuló képzettársításra egyaránt visszavezethető. Úgy véli, a szinesztézia a két legfontosabb képalkotási mód, a metafora és a metonímia háttérvonalán helyezkedik el, mivel egyes névátvitelek metaforikusak, mások pedig metonimikus jellegűek. Felfogása szerint tehát különböző erők konvergens működése hozza létre ugyanazt az eredőt: egyik esetben hasonlósági képzettársításból származik a szinesztézia, a másik esetben pedig érintkezési képzettársításból. Azaz: a szinesztézia lehet mind a hasonlósági, mind pedig az érintkezési képzettársítás eredménye, nem kizárólag csak egyiké vagy másiké.

Általánosnak mondható, hogy a magyar kutatók a szinesztéziát — különböző megfontolásból — önálló képfajtaként tartják számon, ám többnyire hangsúlyozzák kapcsolatát a metaforával és a metonímiával. KEMÉNY GÁBOR (2002) úgy vélekedik, hogy a szinesztézia keletkezésekor minden esetben egyszerre kétféle képzettársítás (a hasonlósági és az érintkezési) játszik szerepet — ez a sajátossága a szinesztéziának, amely miatt ezt a képtípust — elhatárolva mind a metaforától, mind a metonímiától — önálló szóképfajtaként kell számontartani. KOCSÁNY PIROSKA (1999) amellett érvel, hogy a szinesztézia mind a hagyományos, mind pedig a kognitív metaforaelmélet szempontjából ellenáll annak, hogy metaforaként kategorizáljuk. A hagyományos elméletek szerint a metafora feltétele a *tertium comparationis*, a szükséges harmadik, a hasonlítás, az összevonás vagy az egymásra hatás. Ez azonban az a pont, ahol a szinesztézia elválni látszik a metaforától. A szinesztézia ugyanis a különböző érzékterületek egybefonódását, összeolvadását jelenti. A *rikító szín* példája kapcsán KOCSÁNY megemlíti, hogy az itt felfedezhető *tertium comparationis* révén még lehetséges átvitelről beszélni: a *rikít*, *rikolt*, *kiabál* erőssége az, ami a kifejezést alkalmassá teszi arra, hogy egy másik érzet erősségét visszaadja. A *fehér csönd* szókapcsolat azonban annak lehetőségét is feladja, hogy egybeolvasztás helyett valamiféle átvitelben gondolkodjunk, és a *tertium comparationis*-t keressük. KOCSÁNY PIROSKA úgy véli, hogy a szinesztézia a kognitív metaforaelmélet felől sem közelíthető meg eredményesebben, ugyanis a metaforával ellentétben — amelynek lényege, hogy a megismerő tevékenység során analógiásan a már ismert mellé állítjuk az ismeretlent —, nem teszi lehetővé a megismerés során újabb fogalmi területek konceptuális feldolgozását, mert megmarad az öt érzék tapasztalatain belül, és mindig csak egy-egy érzékfogalom nyelvi megjelenítésével közöl információt, és csak egy más érzékterületről. A szinesztézia és a metafora mind a lexikális szemantikában, mind pedig a kognitív szemantikában eltérő fogalmak annak ellenére, hogy vannak közös vonásaik — összegzi álláspontját KOCSÁNY PIROSKA.

A kognitív szemantikában a szinesztézia két típusát különböztetik meg, beszélnek szinesztetikus metaforáról vagy szinesztetikus metonímiáról (pl. CACCIARI 2008, MARKS 1996, SHIBUYA–NOZAWA–KANAMARU 2002). A kognitivisták szerint a szinesztetikus metafora alapját az érzéktérületek közötti veleszületett idegi kapcsolatok adják — agyunk „előhuzalozott” például a vizuális és az auditív terület különböző dimenziói közösségének észlelésre, ezért észlelhetjük a világosság és a hangmagasság közösségét, ez a perceptuális képesség vezet végül olyan nyelvi kifejezések létrejöttéhez, mint például a *sötét hang* (MARKS 1996, SEITZ 2005). A szinesztetikus metonímia kognitív megközelítésben asszociatív tanuláson alapszik: azért létezhetnek a nyelvben olyan kifejezések, mint például a *nagy hang(ú)* és a *meleg szín*, mert a nagy méretű tárgyak általában erős intenzitású hangot adnak ki, és a meleg színek (piros, narancssárga) általában meleget adó jelenségekre (pl. tűz) jellemzőek. Ezeket az asszociációs kapcsolatokat gyermekkorban sajátítjuk el, állítja e megközelítés (MARKS 1996, SEITZ 2005, SHIBUYA–NOZAWA–KANAMARU 2002).

2.2. A szinesztézia mint önálló nyelvi kép. A szinesztéziakutatás történetében P. DOMBI ERZSÉBET az egyedüli, aki a szinesztéziát határozottan elkülöníti mind a metaforától, mind pedig a metonímiától. A szinesztéziában nincsen szó sem metonimikus, sem pedig metaforikus névtávitelről — állapítja meg —, a szinesztetikus képben szereplő érzetnevek mindig megmaradnak az eredeti halmaz jelentésében; reális jelentésváltozásról csak diakronikus szinten lehet szó. A metaforával szemben, amelynek lényege — az arisztotelészi hagyomány értelmében — az azonosítás, a szinesztézia elemei nem helyettesíthetik egymást (mint az egyszerű metaforában az azonos az azonosítottat), s a kép maga nem redukálható csupán a benne szereplő elemek egyikére (1974: 52–53).

P. DOMBI a (költői) szinesztéziát két, különböző érzéktérületről vett fogalmat megnevező, szemantikailag összeférhetetlen nyelvi elem szintaktikai kapcsolataként fogja fel (1974: 15). Jelentésanilag összeférhetetlennek tekintendők az egymást kizáró szemantikai jegyek, amelyek ugyanannak az osztálynak (pl. érzékelés) a két különböző alkategóriáját képviselik (pl. látás ≠ látás), illetve azok, amelyek az egyik képelemben +ként, a másikban pedig –ként jelentkeznek (P. DOMBI 1974: 48). A formális szemantikaelmélet értelmében a szinesztézia jelentéstani alapjának feltárásában a tagok közötti összeférhetetlenség megállapítása mellett az ún. projekciós szabályok alkalmazása játszik szerepet. A szinesztézia jelentéstani értelmezésében a kapcsoló–beágyazó szabályok közül az egyesítési szabály és az értelmező szabály áll előtérben. A *fénytrilla* szinesztézia jelentéstani interpretálásakor az elmélet például a két összetevő elemhez külön-külön hozzárendelhető szemantikai jegyek láncából indul ki: *fény* (N — konkrét — érzéki — látás — nem szín — nem alak, forma — általános stb.) és a *trilla* (N — konkrét — érzéki — hallás — zenei — nem általános — ismétlődő stb.). Az egyesítési szabály kiküszöböli a tautológiát a két lánc egyesítésével nyert

szemantikai jegyek halmazából: az egyesítés nyomán a két lánc közös jegyei csak egyszer szerepelnek. Az így nyert halmazban azonban egymással inkompatibilis jegyeket is lehet találni. Az interpretáló szabály épp ezeknek az ellentmondásoknak a feloldására kell hogy értelmezést keressen. Az idézett példa esetében a (látás) ↔ (hallás) ellentmondás feloldására P. DOMBI stilisztikai jellegű értelmezési lehetőséget kínál. Az inkompatibilitás a költői nyelvben azért fogadható el, mert különleges érzékelésre utal: egyetlen ingerre keletkező érzetegyüttesre. A szinesztéziában tehát nem arról van szó, hogy egyik osztályszéma (hallás) a másik helyébe (látás) lép, hanem épp a két ellentmondó szemantikai jegy egyidejű jelentkezése, ötvöződése a lényeg (1974: 70–72).

A kolozsvári kutató szinesztéziamagyarázata azért nem hasznosítható a köznyelvi szinesztéziák vizsgálatában, mert a két inkompatibilis érzetnév összekapcsolásaként értelmezett szinesztéziát stilisztikai szempont szerint magyarázza: szerinte az összeférhetetlenség azért indokolt, mert a különleges érzékelési mód különleges nyelvi képpel fejeződik ki. Ám a köznyelvben éppen hogy nem különleges szóképek használatára törekszünk, hanem a legnagyobb természetességgel használunk ún. „halott” nyelvi képeket, amelyek mélyen beágyazottak a mindennapi nyelvbe, alig észrevehetők, és nem rendelkeznek a költői képek szokatlanságával és feltűnőségével. Ezenkívül a köznyelvi szinesztéziák jelentéstani alapjának feltárásában az egymás mellé kerülő, különböző érzetekre vonatkozó szavak kompatibilis jellegét kell megmagyarázni: az a kérdés, hogy logikai összeférhetetlenségük ellenére milyen okból kerülhetnek egymás mellé, ráadásul úgy, hogy egymással találónak érezzük őket.

3. Alternatív javaslat a szinesztézia jelentéstani megközelítéséhez

A szinesztézia vizsgálatában a kognitív metaforaelméleti megközelítésből elfogadom azt az alaptételt, hogy a nyelv szoros kapcsolatban áll az észlelési és a kognitív folyamatokkal, és hogy a nyelv az emberi megismeréssel szoros összefüggésben vizsgálendő. A jelentés tehát az emberi — esetünkben észlelési — tapasztalatokba van beágyazódva. A szinesztéziára alkalmazva ez azt jelenti, hogy létrejötteinek motivációs alapját az emberi észlelés és az észleletek feldolgozásának idegrendszeri sajátosságai nyújtják. CACCIARI azt állítja, hogy a szinesztetikus metaforák nem a szójelentések kombinációjából eredeztethetők, hanem a szenzoros információ feldolgozására specializálódott idegi hálózatok kapcsolatának nyelvi kifejeződései (2008: 426). Valóban, kísérletekkel bizonyították,³

³ MAURER (1997), MONDLOCH és MAURER (2004), valamint MAURER és SPECTOR (2009) csecsemőkkel végzett kísérleteik alapján azt állítják, hogy életünk legkorábbi szakaszában mindannyian szinesztéziásan érzékeljük a világot. Az újszülött nem észleli differenciáltan a külvilágból a különböző érzékszerveken keresztül érkező ingereket. A csecsemő a térbeli és az időbeli változásokat az energiamennyiség változásában érzékeli, nem csak azon az érzékszerven keresztül, amelyet inger ért: más-más érzetérülethez kapcsolódó ingerek ugyanolyan energiamintázatot válthat-

hogy az észleleti modalitásokat feldolgozó agyi területek nem egymástól hermetikusan elzárt részek, hanem kapcsolatban állnak egymással, és ezeknek a kapcsolatoknak legalábbis egy része előhuzalozott, veleszületett. Nem értek egyet azonban azzal a felfogással, amely szerint a nyelvi jelenségek pusztán ezeknek a veleszületett idegi kapcsolatoknak a kifejeződései. Egyrészt nem történt olyan rendszerszerű kutatás, amely feltárta volna, hogy a köznyelvi szinesztéziákban együtt előforduló érzéketi modalitások mindegyike idegi kapcsolatban áll egymással. Másrészt, úgy gondolom, hogy a nyelvi szinesztéziák nem kizárólag idegéletani jelenségek által motiváltak, hanem létrejöttükben szemantikai folyamatok is szerepet játszanak.

MARKS (1997) kísérletekkel igazolta, és a szakirodalomban fellelhető szinesztéziás kapcsolatokat elemezve kimutatta, hogy az auditív és a vizuális modalitás különböző dimenziói között szabályos és törvényszerű kapcsolódások vannak. A szakirodalomban leírt fonéma → szín szinesztéziás kapcsolatokat elemezve rámutatott, hogy a szinesztéziás személyek⁴ a magas hangfekvésű beszédhangokat világosnak, míg a mély hangfekvésűeket sötétnek érzélik. A fonéma → szín kapcsolatban megállapított törvényszerűségek igazak a zenei hang → szín szinesztézisre, illetve nem szinesztéziás személyek zenei hang → világosság megfeleltetéseire is. MARKS arra kért nem szinesztéziás személyeket, hogy társítsanak zenei tónusokhoz különböző világosságú sűrű színekártyákat, és azt találta, hogy a hangmagasság emelkedése növekvő színvilágosságot von maga után, és fordítva, a mélyülő hangokhoz sötétülő színekártyákat párosítottak. MARKS kísérletei azt is igazolták, hogy a hangerő a mérettel mutat összefüggést: a halk hangot kisebbnek, míg a hangos hangot nagyobbak érzékeljük.

Újabban WARD és munkatársai (2006) megerősítették MARKS eredményeit: kísérleteik során szinesztéziás, illetve nem szinesztéziás személyek a zenei hangokat szabályszerűen társították színekkel: az alacsony hangfekvésűeket sötét színnel, a magas hangfekvésűeket világosabb színnel érezték találónak.

nak ki, ezért két különböző érzetet ugyanolyan minőségűnek érzékelnek. Négyhetes csecsemőknél figyelték meg, hogy miután 90 másodpercig sima, illetve érdes felületű cuclit szoptak, a sima vagy érdes cucli felnagyított képét előnyben részesítették (több ideig nézték) attól függően, hogy azelőtt melyikhez szoktatták őket. A csecsemők tehát képesek voltak megfeleltetni a szájon keresztül észlelt simaságot, illetve érdességet — a kontinuitást és diszkontinuitást — a vizuálisan észlelt simasággal és érdességgel. Szintén egyhónaposokkal végzett kísérlet bizonyítja az auditív és vizuális intenzitás megfelelését: miután fehér fényhez szoktatták a csecsemőket, habituációt figyeltek meg náluk, amikor felnőttek által a fényingerhez hasonló intenzitásúnak ítélt hanginger érte őket. Két és fél-hároméves gyermekeknél ugyanazokat a hang-fény kapcsolatokra való érzékenységet figyelték meg, mint felnőtteknél: a kisgyerekek az ugráló fehér labdát a magas hanghoz, az ugráló fekete labdát pedig a mély hanghoz társították.

⁴ A szinesztézis jelenségét tapasztaló személyeket nevezik szinesztéziásoknak. A szinesztézis az a jelenség, amely során normális személyeknél egy érzetterületre érkező inger aktivál egy másik érzéketi modalitást is (a zenei hangok színérzetet váltanak ki), vagy ugyanazon az érzetterületen belül vált ki egy bizonyos inger egy másikat (a betűk, számok színérzetet indukálnak).

MARKS kutatásai nem csupán a szinesztézia neurolingvisztikai alapjának feltárása miatt jelentősek, hanem a nyelvi szinesztéziára tett megállapításai miatt is. Felfogása abban tér el a szinesztézia kognitív metaforaelméleti megközelítésétől, hogy a szinesztetikus kifejezések létrejöttében jelentőséget tulajdonít a nyelvnek. Bár a szinesztéziás metaforák keletkezését a fenti és a fentihez hasonló modalitásközi hasonlóságok észlelésével magyarázza — tehát az érzékek közös pszichofizikai jellemzői szolgálnak a szinesztetikus metaforák alapjául —, a szinesztetikus metaforák létrejöttének oka nézete szerint kettős: perceptuális és szemantikai (MARKS 1996). Két különböző érzékleti modalitáshoz tartozó szó kapcsolata úgy jön létre, hogy a modalitásokban különböző perceptuális jelenségek közös pszichofizikai jellemzői egy ún. érzékleten felüli attribútumként rakódódnak el az agyban: ilyen attribútum például a világosság, amely nemcsak szín- és fényézelés, hanem a (magas) hangok észlelése során is absztrahálódik, és az agyban már modalitáshoz nem köthető reprezentációként tárolódik. A *világos hang* szinesztéziában a vizuális és az auditív terület közössé vált attribútuma, a világosság aktiválódik. MARKS szerint a szinesztéziát nem pusztán perceptuális folyamatok határozzák meg, hanem szemantikai, tehát poszt-szenzoriális folyamatok is determinálják. Az érzékek és a nyelv között gyermekkorban meg tapasztalt kapcsolatok absztrakt szemantikai hálót hoznak létre, amely tartalmazza a modalitások közös szinesztetikus megfeleléseit (például a fent említett világosság attribútumot), és amelyben az érzékleti reprezentációk és a modalitásközi hasonlóságok amodálisan (érzékleti területtől függetlenül) újra vannak kódolva. A *világos hang* szinesztézia azért jöhet létre, mert a vizuális és az auditív inger szemantikai kódjai több-kevesebb közös jellemzőt tartalmaznak, így megfelelnek egymásnak.

MARKS szinesztéziamagyarázata több okból figyelemre méltó a szinesztézia jelentéstani alapjának feltárásában. Egyrészt szóhasználatára miatt érdemes figyelni: bár metaforaként tekint a szinesztéziára, több alkalommal — igaz, nem következetesen — a *hasonlóság* mellett a szenzoros tapasztalatok közötti *megfelelés-ről* beszél. Szóhasználatában a két kifejezés szinonimaként működik. Az ekvivalencia-kapcsolatot kulcsfontosságúnak tartom a szinesztéziák szempontjából, ugyanis a szinesztetikus kapcsolatokat nem tekintem metaforikusoknak, tehát hasonlóságon alapulóknak.

Másrészt a különböző érzékleti modalitásokban közös attribútum fogalmának bevezetésével MARKS kiküszöböli azt a nehézséget, amely a szinesztéziák konceptuális metaforaelméleti megközelítésében áll elő, nevezetesen a fogalmi tartományok közötti leképezések rendszerének a felállítását. A kognitív metaforaelmélet központi gondolata, hogy a metafora két fogalmi tartomány közötti leképezések rendszerén alapszik, ez a rendszer pedig jól strukturált: a forrástartomány bizonyos elemei rendszerszerűen felelnek meg a céltartomány bizonyos elemeinek. A SZERELEM–UTAZÁS fogalmi metafora leképezési rendszere eszerint

a következőképpen néz ki: szerelmesek → utasok, szerelmi kapcsolat → jármű, a kapcsolat eseményei → az utazás, a kapcsolat nehézségei → az úton lévő akadályok, a kapcsolat célja → úti cél (LAKOFF 2006, KÖVECSES 2005). A kognitív metaforaelmélet azokat a metaforákat tudja leginkább magyarázni, amelyeknek forrástartománya jól strukturált: a fogalomról alkotott háttértudás segítségével az elemek átvihetők a céltartományra (például az UTAZÁS fogalma a szereplőkkel és az utazás forgatókönyvével együtt alkalmas a SZERELEM fogalmi leképezésére), vagy forrástartományára könnyen felállíthatók az ún. nyelvi észlelési feltételek, amelyek alapján a céltartomány konceptualizálódik,⁵ így kiválóan alkalmasak egy kevésbé strukturált fogalom konceptualizálására. TSUR (1987) a Gestalt pszichológia megállapításait idézve hívja fel a figyelmet arra, hogy sok észlelet, például az íz-, a szag-, a hang- és a vizuális észlelési módok közül a szín- és fényészlelet Gestalt, azaz alak nélküli, ún. anyagtalan és formamentes észleletek. Szerinte az ezeket az ingereket kifejező szavak éppen ezért alkalmassak (költői) szinesztéziák alkotására, vagyis az érzetek fúziója illúziójának a létrehozására. A szinesztéziákat alkotó, észleletekre vonatkozó fogalmak mögött tehát nem áll finoman strukturált szcenárió (mint ahogyan például az UTAZÁS fogalma mögött, amelynek vannak szereplői, folyamata), és az észleleteket leíró szavak ellenállnak a nyelvi észlelési feltételek felállításának éppen azért, mert maguk az észleletek sem strukturáltak. Így a *sötét* szó mögött nem áll olyan háttértudás, amely alkalmassá tenné egy hang jellemzésére, és jelentésében sem fedezhető fel olyan jegy, amely megmagyarázná, hogy miért alkalmas hangminőség kifejezésére. A *sötét* szó elsődleges jelentése a következő: 'amit semmiféle fény nem világít meg' vagy 'feketébe hajló, azzal rokon árnyalatú' (ÉKsz.). Amikor egy hangot jellemzünk a *sötét* minőséggel, természetesen nem azt értjük rajta, hogy semmiféle fény nem világítja meg, azaz nem világos a hang, hanem a mély, tompa, kellemes tónusú hangnak tulajdonítjuk a *sötét* minőségnevet, ezek a minőségek azonban nem részei a *sötét* elsődleges jelentésének, nem nevezhetők a *sötét* minőség név nyelvi észlelési feltételeinek. A nyelvi szinesztéziák létrejöttét vezérlő szemantikai szabály felderítésében nagyban hasznosítható a MARKS által bevezetett amodális attribútum fogalom. A *sötét* vizuális tapasztalat és az általa jellemzett hangminőség közös amodális attribútuma a mélység, és ez szolgál a *sötét* hang szinesztézia alapjául. Ahhoz, hogy mindenik szinesztetikus kifejezés mögött álló amodális attribútum létét bizonyítani lehessen, szükség lenne olyan kísérletek végzésére, amelyek a világosság–hangmagasság és a méret–hangerő között megállapított korreláció mintájára bizonyítják a szinesztetikus kifejezéseket alkotó minőségek valódi, perceptuális összefüggését. Azonban ha

⁵ A *pipa* szó például azért alkalmas a vízvezetékre szerelhető, derékszögben meghajlított cső megnevezésére, mert a *pipa* nyelvi észlelési feltételei közül kettő — 1. nagyjából derékszögben meg van hajlítva (görbe) és 2. belül végig üreges (csőszerű) — érvényes a csőre, a vízvezeték-alkatrész strukturális hasonlóságot mutat a pipával (SZILÁGYI N. 1996: 43).

ezek meg is állapíthatók, a különböző perceptuális tapasztalatokból az észleletek közös pszichofizikai jellemzői alapján elvont amodális attribútumok nem magyarázzák kielégítően a szinesztetikus átvitelek létrejöttét. A *sötét hang* szókapcsolat ugyanis nem csupán a hang mélységére vonatkoztatható, hanem a mély hang *kellemesen tompa, meleg* voltát is jellemzi, a *csillogó* nemcsak a magas, hanem a *kellemesen tiszta, telt* hang minősítője is. A szinesztéziák mögött tehát nem csupán perceptuális jellemzőkből absztrahált amodális attribútum áll, hanem hangulati megfelelés állapítható meg a tagok között: a sötét nemcsak a „mélysége” miatt talál a mély hanggal, hanem mert mind a jellemzett hangminőség, mind a sötétség — a hangra vonatkoztatva — a kellemesség érzetével is kapcsolatban áll. Ez utóbbi megfelelés viszont nem perceptuális, hanem értékítéleten alapuló. Ezenkívül a *sötét hang* szókapcsolat kontextustól függően nem csupán a hang fizikai jellemzőire utalhat, hanem a beszélő lelkiállapotára is: a szomorúan szóló hangot is illethetjük a *sötét* minőséggel. Ebben az esetben sem perceptuális jellegű az ekvivalencia, hanem affektív, hangulati. A megfelelések nem lineárisak, hanem a szinesztetikus kifejezések mögött feltételezésem szerint ún. szinesztetikus szemantikai hálózat áll, amelynek csomópontjait az amodális attribútumok alkotják, és azok egyszerre több minőséggel is összefüggésben állnak, így a sötét minőség nem csupán a mélységgel, hanem a tompasággal és a melegséggel is kapcsolatban áll (*sötét hang*). Hasonlóképpen, a csillogó minőség nem csupán a magas minőséggel, hanem az élessel, esetleg a hideggel is összefügg. A *tömör hangzás* és *vastag hang* szinesztetikus kifejezések pedig azt bizonyítják, hogy a tömörség, a vastagság és a mélység is összetartozik. A kapcsolatok lehetnek intramodálisak, pl. sötétség (vizuális minőség) — mélység (vizuális minőség), illetve intermodálisak, pl. sötétség (vizuális minőség) — tompaság (taktilis minőség).

A szinesztézia a fentiek tükrében eltávolodni látszik mind a hagyományos, mind pedig a konceptuális metaforaelmélettől. A hagyományos metaforaelmélet szerint a metafora hasonlóságon alapuló szókép, a szinesztéziában azonban nem az elemek hasonlóságáról van szó (a sötétség ugyanis semmilyen tekintetben nem hasonlít egy hangminőségre), hanem az elemek megfeleléséről, ekvivalenciájáról beszélhetünk (amodális attribútum, illetve értékítélet alapján). A kognitív metaforaelmélet többek között abban hozott újat a hagyományos elmélethez képest, hogy ártértelemezte és kibővítette a hasonlósági kritériumot. Metaforáknak tekinti azokat a nyelvi jelenségeket is, amelyek létrejöttét nem hasonlóság, hanem például a tapasztalatok közötti összefüggés motiválja (pl. a TÖBB FELFELE IRÁNYULTSÁG „metafora”). A kognitív metaforaelmélet képviselői a hasonlóságnak mint kötelező kritériumnak a kizárásával indulnak el abba az irányba, ahol a metafora fogalma parttalanná válik, helyenként egyenesen szinonimája lesz az átvitt értelemnek (figurative meaning), és így már csaknem bármi belefér a metaforába, még a szinesztézia is.

A szinesztéziák azonban nem fogalmi metaforák, mert velük kapcsolatban nem beszélhetünk jól differenciált fogalmak közötti leképezésekről, esetükben fogalomelőtti, affektív, hangulati *e k v i v a l e n c i á r ó l* van szó. Gondolatmenetem ezen a ponton kapcsolódik SEITZ szinesztéziaelméletéhez (2005): ő a szinesztéziát a fogalmi metaforától elkülönítve egyfajta alapmetaforának nevezi annak alapján, hogy — véleménye szerint — nem többé-kevésbé tudatos fogalmi leképezések révén jön létre, hanem veleszületett perceptuális megfeleléseket aktivál. SEITZhoz hasonlóan magam is úgy vélem, hogy a szinesztézia nem fogalmi leképezéseken alapszik, de nem állítom hozzá hasonlóan, hogy a nyelvi szinesztéziákban csak azért vagyunk képesek összefüggést alkotni két diszparát érzékleti tartomány között, és megérteni azt, mert agyunk erre „előhuzalozott”. A szinesztéziákban a leképezések állításom szerint valóban nem fogalmiak, tehát — SEITZ szóhasználatával élve — nyelv előttiék, azaz nem tudatosak, és intuitív módon jönnek létre, de nem feltétlenül azért, mert veleszületett idegi kapcsolatokat tükröznek, hanem azért, mert hangulati, érzelmi reprezentációk felelnek meg egymásnak.

A szinesztéziák hangulati, érzelmi alapon működő ekvivalenciakapcsolatként történő felfogása nem csupán azzal jár együtt, hogy a szinesztéziát kivonom a metaforák köréből, hanem azzal is, hogy nem tekintem őket metonimikus, azaz érintkezésen alapuló szóképeknek. A szinesztézia kognitív szemantikai megközelítése szerint a modalitásközi megfelelések egyes fajtái nem az idegrendszer működésében kódoltak (mint például a hangmagasság és hangerő, illetve világosság kapcsolata), hanem tanultak (például a hangerő és méret kapcsolata). Két perceptuális attribútum asszociációs kapcsolata eszerint úgy alakul ki, hogy gyermekkorban megtanuljuk: ezek együtt fordulnak elő (a nagy méretű tárgyak hangos, míg a kis tárgyak halk hangot adnak ki). Az elmélet azt állítja: míg a veleszületett megfeleléseken alapuló nyelvi modalitásközi kapcsolatok metaforikusak (pl. *világos hang*), addig azok, amelyeknek motivációs alapja az asszociatív tanulás, metonimikusak (pl. *kicsi hang*). A vizuális → auditív szinesztéziák azon fajtáit tartja metonimikusnak, amelyeknél a méretet kifejező szó jellemez egy hangot: ilyenek a köznyelvben például a *kicsi hang* és a *nagy hang(ú)* kifejezések. A *kicsi/nagy hang* szókapcsolatok azonban nemcsak hangerőt fejeznek ki, hanem az erőtlenséggel, illetve az erővel is kapcsolatban állnak, tehát megállásom szerint a metonimikusnak nevezett szinesztetikus kapcsolatokban is felfedezhető a megfelelés mozzanata.

SZÁNTÓ BÍBORKA

Irodalom

- Arisztotelész (1915): *A lélekről*. Budapest, Franklin Kiadó.
- BRETONES-CALLEJAS, CARMEN (2001): What's Your Definition of Synaesthesia: A Matter of Language or Thought? *ICSI Technical Report 8*. URL: <http://www.icsi.berkeley.edu/ftp/pub/techreports/2001/tr-01-008.pdf>. (2010.11.01.).
- CACCIARI, CRISTINA (2008): Crossing the Senses in Metaphorical Language. In: GIBBS, RAYMOND W. szerk.: *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. New York, Cambridge University Press. 425–447.
- P. DOMBI ERZSÉBET (1974): *Öt érzék ezer muzsikája*. Bukarest, Kriterion Kiadó.
- ÉKsz. = JUHÁSZ JÓZSEF szerk. (1992): *Magyar értelmező kéziszótár*. 1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KEMÉNY GÁBOR (2002): *Bevezetés a nyelvi kép stilsztikájába*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- KOCSÁNY PIROSKA (1999): A szinesztézia a nyelvtudományban és a műelemzésben. In: V. RAISZ RÓZSA–H. VARGA GYULA szerk.: *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. (XIII. Anyanyelv-oktatási napok, Eger, 1998. júl. 7–10.) 1*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 86–92.
- KÖVECSES ZOLTÁN (2005): *A metafora*. Budapest, Typotex Kiadó.
- LAKOFF, GEORGE (2006): The Contemporary Theory of Metaphor. In: GEERAERTS, DICK szerk.: *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. 185–239.
- T. LOVAS RÓZSA (1944): *A magyar impresszionista költészet stílusformái*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 72. Budapest.
- MARKS, LAWRENCE (1996): On Perceptual Metaphors. *Metaphor and Symbolic Activity 11 (1)*: 39–66.
- MARKS, LAWRENCE (1997): On Colored-Hearing Synesthesia: Cross-Modal Translations of Sensory Dimensions. In: BARON-COHEN, SIMON–HARRISON, JOHN E.: *Synesthesia. Classic and Contemporary Readings*. Oxford–Cambridge, Blackwell. 49–99.
- MAURER, DAPHNE (1997): Neonatal Synaesthesia: Implications for the Processing of Speech and Faces. In: BARON-COHEN, SIMON–HARRISON, JOHN E.: *Synesthesia. Classic and Contemporary Readings*. Oxford–Cambridge, Blackwell. 224–243.
- MONDLOCH, CATHERINE J.–MAURER, DAPHNE (2004): Do Small White Balls Squeak? Pitch-Object Correspondences in Young Children. *Cognitive, Affective and Behavioral Neuroscience 4 (2)*: 133–136.
- SEITZ, JAY A. (2005): The Neural, Evolutionary, Developmental, and Bodily Basis of Metaphor. *New Ideas in Psychology 23*: 74–95.
- SHIBUYA YOSHIKATA–NOZAWA HAJIME–KANAMARU TOSHIYUKI (2002): Understanding Synesthetic Expressions: Vision and Olfaction with the Physiological = Psychological Model. In: PLÜMACHER, MARTINA–HOLZ, PETER: *Speaking of Colors and Odors*. Amsterdam–Philadelphia, Benjamins. 203–227.

- SPECTOR, FERRINE–MAURER, DAPHNE (2009): Synesthesia: A New Approach to Understanding the Development of Perception. *Developmental Psychology* 45 (1): 175–189.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1996): *Hogyan teremtsünk világot? (Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára)*. Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.
- TSUR, REUVEN (1987): Literary Synaesthesia. In: TSUR, REUVEN: *On Metaphoring*. Jerusalem, Israel Science Publishers. 209–268.
- ULLMANN, STEPHEN (1939): *Synaesthesiák az angol dekadens költészetben*. Különlenyomat az Egyetemes Philologiai Közlöny 1939. évi 2. füzetéből. Budapest.
- ULLMANN, STEPHEN (1957): General Semantics. In: ULLMANN, STEPHEN: *The Principles of Semantics*. Glasgow. 258–295.
- WARD, JAMIE–HUCKSTEP, BRETT–TSAKANIKOS, ELIAS (2006): Sound–Color Synaesthesia. To What Extent Does It Use Cross-Modal Mechanisms Common to Us All? *Cortex* 42: 264–280.

A szövegszerűtlenség reprezentálásának lehetőségeiről első közelítésben*

1. Bevezető: a szövegszerűtlenség fogalmáról

Egy nyelvi alakulatot általában többféle benyomás alapján ítélünk szövegnek. A szövegek szövegségének sajátosságait a szakirodalom néhány tudományosan megalapozott rendszere mentén kimerítően felsorakoztathatjuk. A szövegség, a szövegszerűség, a szövegértékűség jellegzetességeit többféle szempontrendszer követve megragadhatjuk: a szövegmeghatározások kitételei alapján; a szöveg teljességére és a szövegösszefüggés síkjaira összepontosítva; a kommunikációs funkció jellemzése által. Ugyanezek a rendszerek arra is módot adnak, hogy egy nem (proto)tipikus szövegnek is rá tudjunk mutatni azokra a tulajdonságaira, amelyek éppen szövegszerűtlenségét eredményezik.

Szövegszerűtlenségről, a szövegjelleg sérüléséről általában véve akkor beszélhetünk, ha a szöveg megformáltsága egy vagy több szempontból/síkon nem kielégítően vagy egyáltalán nem felel meg a szövegséggel szembeni feltételek valamelyikének. Az „általában véve” azért lényeges körülmény, mert a „nem szövegszerű szöveg” és az (egyáltalán) „nem szöveg” jelensége között nem húzható éles határvonal. A szöveget ugyanis kommunikációs funkciója teszi szöveggé, ha pedig egy szövegszerűségfeltételeknek meg nem felelő nyelvi alakulathoz funkciót tudunk rendelni, a szövegszerűség megítélése máris inogni kezd. Ezeket az érveket egybevetve a kommunikációs helyzetbeli funkciójuknak eleget tevő, ugyanakkor a szövegség kritériumait nem maradéktalanul kielégítő nyelvi alakulatokat *szövegszerűtlen szövegek*-nek vagy — a nemzetközi terminológiát követve — *deviáló szövegek*-nek nevezem, amelyek *szövegjelleg*-beli hiányosságaik miatt *elhajlások*-nak tekinthetők.

Az egyes szövegmegközelítések — attól függően, hogy milyen sajátosságokat neveznek meg a szövegség kritériumaiként, illetve hogyan definiálják a szöveg fogalmát — eltérő módon és/vagy mértékben kínálnak apparátust ahhoz,

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

hogy a nem tipikus szövegek jellegzetességeit kellő tudományos aprólékossággal írassuk le általuk.

Ahhoz, hogy felvázolhassuk a nem tipikus szövegek jellemzéséhez megfelelő elméleti keretet, szempont- és kategóriarendszert, célszerű áttekinteni azokat a szövegmegközelítéseket, amelyek a szöveg tudományos meghatározásához és a szövegszerűség kritériumainak jellemzéséhez sikeresen hozzájárultak. Egyetlen tanulmány keretében nem lehetséges tüzetes értékelő áttekintést adni ezekről az irányzatokról, de azt az elméleti keretet és azt a célravezető szemléletmódot megmutatni talán igen, amely ideális alapot jelent a nem tipikus szövegek megközelítésében. Sőt a szövegekkel való tudományos foglalkozás utóbbi néhány eredményes évtizedét látva talán éppen időszerűnek is mondható, hogy a szövegvizsgálat keretét kitágítsuk az olyan szövegszerű nyelvi képződményekre is, amelyek valamilyen szempontból (azaz valamely szövegdefiníció valamely szempontját tekintve) nem tekinthetők maradéktalanul szövegnek. Távlatibb feladatként tekinthetünk a nem szövegszerű szövegeknek akár tipologizáló törekvésű rendszerszerű vizsgálatára is.

Ez a terület nem érintetlen: a szöveg meghatározására, leírására született szövegtani munkák némelyike érinti a tipikustól eltérő (nem egészen szövegszerű) szövegek témáját. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA például Leíró magyar szövegtanában (1999) azzal is segíti a szöveg jelenségének definitív feldolgozását, hogy olyan nyelvi alakulatokat is bemutat (ellenpéldákként), amelyek a szövegség kritériumai közül valamelyiknek egyáltalán nem vagy nem kielégítően tesznek eleget. A szerző mindezt nem tipologizáló szándékkal teszi, felsorolása mégis hasznos a rendszerező szándékú megközelítés számára is: a szövegértékűségükben nem kifogástalan nyelvi képződmények elnevezései többnyire utalnak arra a hiányosságra, amely szövegjellegük sérülését okozza. Az *antiszöveg* ugyan formáját tekintve szöveg látszatát kelti, a jelentés síkján ez nem mondható el róla (a szerző ezt a devianciát egy értelmetlen gyermekmondókéval illusztrálja); az *effektus-szöveg* meghatározó jegyei alapján „gondolatközlő artikulációt imitáló szöveg”, melyben a hangsor érzelmet igen, de jelentést nem fejez ki (ez jellemzi Weöres Sándor példaként idézett hangverseit is). Az *álszöveg* látszólag több szempontból eleget tesz a szövegekkel szembeni elvárásoknak (jelentéses szavak alkotják, szövegszerű szerkezete van), azonban — gyakran az alkotó mentális sérülésének következtében — az értelmi folytonosság és egység nem jön létre (irodalmi példaként említhetők József Attila pszichoanalitikusának szánt írásai). A szöveg értelmi egysége és összefüggősége kapcsán a szerző külön figyelmet szentel a lezártság kérdésének: ebbéli hiányosság jellemzi a *töredékes szöveg*-et (ezt a típust szintén egy József Attilától származó befejezetlen sorpár illusztrálja). A grammatikai összefüggőség tudatos megsértése eredményezi az *agrammatikus szöveg*-et: a szövegalkotásnak ez a módja elég jellemző a modern irodalomra (a szerző példája egy Borbély Szilárd-vers). SZIKSZAINÉ NAGY IRMA a fentiek

kívül több olyan jelenségre ráirányítja a figyelmet, amely fontos lehet egy általános szövegdefiníció szempontjából, például terjedelmi és elhatárolásra vonatkozó kérdésekre: ezek az atipikus szövegjelenségek jellemzésében első megközelítésben kevésbé tűnnek relevánsnak, bár a tipologizáló szövegkutatás számára értékesek lehetnek (1999: 39–43).

2. Kiindulópont: a szöveg mint komplex jel

Az itt említett „elhajlások” rövid jellemzéséből kiderül, hogy voltaképpen a szöveg mint nyelvi jel komplexitása felelős azért, hogy a szövegszerűtlenség ennyiféle megnyilvánulásának lehetünk tanúi. Ha ugyanis azoknak a nyelvi és nem nyelvi körülményeknek, amelyek egy nyelvi alakulatot szöveggé tesznek, csak egyike is rendellenes arcot mutat, a szövegjelleg megsérül.

A szövegszerűtlenség típusainak rendszerezése olyan elméleti háttérrel kíván, amely egységes összefüggés-hálózatban képes tekinteni a szövegre mint a legkomplexebb nyelvi jelre.

2.1. A szöveg meghatározás két alapvető szemléletéről

KOCSÁNY PIROSKA nagyhatású szövegtani írásaiban több ízben kifejtette, hogy a szöveggel kapcsolatban (ahogyan több más nyelvi szinttel kapcsolatban is) definícióról a sokszor igen eltérő szemléletű megközelítések és a szöveg sokszínű természete miatt nem beszélhetünk, legfeljebb meghatározó, domináns tulajdonságairól (lásd pl. 1992). Ezt a véleményt kétségtelenül támogatja a szöveg meghatározásainak igen nagy száma. KOCSÁNY PIROSKA nézete, valamint a definíáló törekvések mellett is szólnak érvek, jelen téma szempontjából azonban nem mérvadó, hogy definitív vagy domináns sajátosságokkal jellemezzük-e a szöveg jelenségét, én magam a szöveg fogalmának meghatározásaira definícióként tekintek.

Első lépésként érdemes tehát a szöveg fogalmának meghatározásaiból kiindulni, hiszen a definitívnek vélt szövegsajátosságok láttatják az egyes megközelítések szemléletét, elméleti alapállását is. Külön kötet kiadását tenné szükségesé, ha a szövegdefiníciók felsorolásában a teljességre törekednénk, célszerű tehát a szövegtudományban leghatásosabb irányzatok szövegfelfogását alapul venni, ezek közül is elsősorban azokat, amelyek a szöveget nem mint egységes egészet ragadják meg, hanem összetett jelenségnek tartják. A szövegre mint funkcionális egységre tekint DEME LÁSZLÓ, akinek kommunikációközpontú szöveg meghatározását okkal idézi majd minden áttekintő szövegtani munka: a „szöveg nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének, olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben, a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és lezártság érzetét felkeltse” (1979: 59). Ennek a szöveg meghatározásnak minden egyes mozzanata a szövegre mint egészre vonatkozik: ha

ezek valamelyike sérül, nem elhajlásról, azaz nem „nem tipikus” szövegről beszélhetünk, hanem arról, hogy az adott nyelvi képződmény nem (azaz egyáltalán nem) szöveg. Jelen tanulmány szempontjából DEME LÁSZLÓ szövegdefiníciója mellé sorakoztathatók azok az egyébként magalapozott és hatásos szöveg meghatározások, amelyek a szöveget mint működést, illetve mint a befogadóra irányuló cselekvést közelítik meg. Ez a dinamikus szemléletmód leginkább a beszédaktus-elméletben és az ebben gyökerező felfogásokban, például KALLMEYERÉben jelenik meg, aki szerint a szöveg „a beszédaktusokban megjelenő nyelv” (1974: 24). Szemezgethetnénk még jócskán azokban a szövegfeldolgozásokban, amelyek a szöveget a használat talaján közelítik meg, azonban számunkra ezúttal éppen a szöveg nyelvi megformáltságának különböző vetületeire összpontosító szövegfeldolgozások hasznosak, tudván természetesen, hogy e két „véglet” nem választható külön.

Ha tehát olyan — akár hazai, akár nemzetközi — szövegfeldolgozásból indulunk ki, amely a szöveg meghatározásában gondot fordít a szöveg komplexitására (is), és ennek folytán a megformáltság egyes síkjait mint definitív tényezőket emeli ki, akkor ezek viszonyítási pontokként állnak rendelkezésünkre, amikor szövegjellegükben deviáló nyelvi képződmények rendellenességeit szeretnénk differenciáltan jellemezni. A nyelvészeti (főleg a konstrukcionális) alapú szöveg-megközelítésekre alapvetően jellemző, hogy a szövegek felépítésére, grammatikai, szemantikai megformáltságára összpontosítanak. E szövegtani irányzatok jó része nagyjából azonos fogalomrendszerben gondolkodik, egyik-másik fogalom eltérő értelmű használata azonban jelzi szemléletbeli különbözőségüket.¹

A szövegek komplex megközelítésére (ezáltal komplexitásukra tekintettel lévő reprezentálásukra is) ható elméletek közül egyet emelek ki: nincs olyan századvégi szövegtani irányzat, amelyre ne hatott volna DE BEAUGRANDE és DRESSLER kognitív irányba mutató szemlélete (1981). Elméletük a 60-as évektől kezdve kialakuló, egymás mellett és egymás ellen ható szövegfeldolgozások tanulságának nevezhető. Egyik oldalon a strukturalista és generatív mondattanban gyökerező szöveg szemlélet, másik oldalon pedig az abszolút kommunikációközpontú irányzatok után elméletük fordulatot hozott a szövegfeldolgozásban: a statikus szövegfogalom dinamikussá vált, a szöveg fogalma nem csak az alkotási folyamat eredményét kezdte jelenteni, hanem magát az alkotási és a befogadási (azaz kognitív) folyamatot is. Ezzel összhangban minden megnyilatkozás szöveg, amely megfelel az általuk hét pontban ismertetett feltételeknek, azaz: kohezív; koherens; szándékolt; a hallgató által elfogadható; hírértéke van; az adott szituáció-

¹ Jelen tanulmány témája szempontjából túl messzire vezetne és talán nem is igazán szükséges az említett terminológiai bizonytalanságok bemutatása. Hasznos adalék lehet azonban ehhez az *Officina Textologica* sorozat 16. kötete, amely éppen az alapvető szövegtani fogalmak alkalmazásának szemléletfüggő sajátosságait járja körül (DOBI szerk. 2011).

hoz illeszkedik; illetve kapcsolatot teremt más szövegekkel, szövegtípusokkal, azaz megfelel az intertextualitás kritériumának.

Ezek a kritériumok előrevetítik a kommunikációs helyzet, ezáltal a pragmatikai vetület szerepének megerősödését a szövegleírásban. A 80-as évektől kezdve a legtöbb szövegdefiníció tartalmaz egy-egy pragmatikai aspektusú kitételt is. Ezek közül SZABÓ ZOLTÁN szemiotikai alapú meghatározását emelem ki, amelyben a szöveg komplexitása több definitív sajátosság révén kifejezésre jut: „a szöveg olyan egységes egészet (globális struktúrát) alkotó, szerves összetettségű, lezárt, elhatárolható, autonóm, nyelvi vagy nem nyelvi jel (jelsorozat, jelrendszer, szuperjel, komplex jel) és kommunikációs egység (közlemény), amelynek 1) összefüggő, koherens jelentésfolytonossága van, amelyet 2) különböző koherens, strukturális viszonyokban álló mondatsorozatok alkotnak, és 3) pragmatikai kontextusok (helyzetek, körülmények) határoznak meg” (1992: 202).

Azt mondhatjuk tehát, hogy a kognitív szemlélet mindenképpen hasznára vált mind a hazai, mind a külföldi szövegtanoknak, lehetőségessé vált a szövegnek mint (szemantikai és grammatikai szerkezettel bíró) produktumnak és a szövegnek mint kognitív folyamatnak az egyidejű, azonos elméleti és módszertani keretben történő vizsgálata. Ez a szemléletmód ugyanakkor szükségessé teszi a szöveg komplex jelként való felfogását avégett, hogy a bizonyos szövegsajátosságokért felelős jelenségek explicit módon megragadhatók legyenek.

A legutóbbi időszak szöveg- és szövegtan-felfogásában a komplexitás több vetülete is jelen van. A szövegtanok reprezentálni kívánják a szöveg grammatikai, szemantikai és pragmatikai megformáltságát, a szövegösszefüggés különböző síkjait.

2.2. A szöveg mint komplex jel szemiotikai textológiai megközelítésben

A komplexitás a szöveg jeltermészetében legnyilvánvalóbban PETŐFI S. JÁNOS szemiotikai szövegfelfogásában jelenik meg. Különleges érzékenységgel és részletességgel közelít a szöveg jelenségéhez, ami a differenciálás magasabb fokát ígéri a szövegszerű és a nem szövegszerű nyelvi alakulatok leírásában is. A szemiotikai textológia — ahogyan PETŐFI nevezi saját elméleti keretét, hogy megkülönböztesse más hagyományos irányú szövegmegközelítésektől — a szövegek reprezentációjában a nyelvi megformáltság és az ábrázolt valóság párhuzamos leírását kívánja lehetővé tenni. A szemiotikai textológia egyik előzményeként számon tartott szövegstruktúra–világstruktúra elméletet értékelő BÓKAY ANTAL — részben az elmélet alkotóját, PETŐFIT idézve — lényeglátóan mutat rá PETŐFI szemléletének alapvető újítására: „empirikusan motivált logikai orientációjú elmélet, mely a szöveget mint komplex jelet írja le (intenzionális szemantikai leírással), illetve lehetséges extenzionális interpretációkat ad az intenzionális-szemantikusan leírt szövegekhez. Az extenzió és az intenzió carnapi értelmében — ahol az intenzió a nyelven belüli jelentésszerkezetet, az extenzió pedig a jelentéssel bíró nyelvi elemek világ-vonatkozását jelzi” (1979: 51).

PETŐFI az extenzionális jelentés modellálásával a szöveg befogadásának és -értelmezésének körülményeit is bevonja a tudományos vizsgálatba, ezáltal a szövegnek mint komplex jelnek a leírása átlépi a nyelvészet határát.

A teljesség kedvéért említést kell tenni a szemiotikai textológia közvetlen előzményének tartható modellről is: PETŐFI vehikulumstruktúra–relátumstruktúra-elméletéről, amely bizonyos értelemben pusztán elnevezésében különbözik a korábbtól. A változtatás a befogadó közönség téves képzettársításai és az ezekből táplálkozó bírálatok miatt vált szükségessé: a szövegstruktúra–világstruktúra elnevezés sokakban azt a gondolatot ébresztette, hogy PETŐFI a világ reprezentálására törekszik, ez pedig — ilyen formában — számos ideológia tálajáról okkal volt támadható. A *világ* helyébe a *relátum* lépett, amely a szöveg által jelölt valóság elnevezése; majd hogy a *szöveg* összetevő ne adjon alapot arra a feltételezésre, hogy az elmélet a szövegnek csupán a nyelvi megformáltságát kívánja modellálni, és nem tud mit kezdeni a multimediális jelenségekkel, ezt a *vehikulum* összetevő váltotta fel, amely a szövegnek általánosabb értelemben vett fizikai megnyilvánulását jelöli. Ehhez a felfogáshoz képest már pusztán terminológiai változtatás a *szemiotikai textológia* elnevezés, amely mind elnevezésként, mind pedig az általa jelölt diszciplínaként továbbra is változó fogadtatásra talált.

Anélkül, hogy igazságot akarnánk tenni az egyes vélemények között, láthatjuk, hogy PETŐFI komplexjel-értelmezése és a rá épülő szövegíró modell a hagyományosnak nevezhető szövegtanokéhoz képest újabb szempontokat kínál a szövegek jellemzésében. Ez tükröződik szövegmeghatározásában is. A kommunikációs helyzet kiemelt fontossága miatt PETŐFI bevezeti a kommunikátum fogalmát: „alkotója vagy valamely befogadója számára egy nyelvi objektum akkor minősül szövegnek, ha egy tényleges vagy feltételezett kommunikációszituációban egy tényleges vagy feltételezett kommunikatív funkció betöltésére alkalmasnak tekinthető. Ez általában azt jelenti, hogy egy adott vagy feltételezett kommunikációszituációt tekintve összefüggő és teljes (vagy interpretáció útján azzá tehető) tényállás-konfigurációt juttat kifejezésre, aminek következtében nyelvi konstrukciója is valamiféleképpen összefüggő és teljes (vagy interpretáció útján azzá tehető)” (PETŐFI 1988: 224). E definíció domináns mozzanatai mentén haladva feltárhatók a szemiotikai szövegmegközelítés fő szempontjai a szövegek reprezentációjában.

Az alábbiakban röviden ismertetem a szövegnek mint szemiotikai értelemben vett komplex jelnek az összetevőit; ezután a komplexjel-összetevőkkel szoros összefüggésben a szövegjelleg meghatározó szövegösszefüggés-síkok jellemzőit PETŐFI felfogásában; ezzel együtt célszerű kitérni a szemiotikai textológiai keretben értelmezett kommunikációs folyamat jellemzőire, hogy a szövegjelleg sérülésének eseteiben rámutathassunk esetleges kognícióval kapcsolatos hiányosságokra. Ezt az áttekintést példák követik annak bemutatására, hogy mikép-

pen nyilvánulhat meg egy nyelvi alakulatban a szövegszerűség valamelyik feltételének a sérülése. Ezt a gondolatmenetet az a szándék hatja át, hogy tipológiai fogódzókat állapíthassunk meg a valamilyen szempontból deviáló szövegek reprezentálásához.

2.3. A szöveg mint komplex jel összetevőiről

A komplex jel összetevőinek bemutatása előtt szükséges röviden azonosulnunk azzal a szemlélettel, amellyel a szemiotikai szövegtan a szöveghez, a kognícióhoz, a kommunikáció folyamatához viszonyul. PETŐFI egy 1996-os vázlatosan összegző írásában szövegrepresentációs elképzelésének nyolc jellemzőjét emelte ki:

1) „a lehetséges kommunikációsztuációk, a lehetséges (uni- és multimédiális) jelrendszerek, valamint a lehetséges uni- és multimédiális kommunikátumok tipológiájára támaszkodik, sem valamely médiumhoz (sem valamely természetes nyelvhez), sem valamely kommunikátumtípushoz nem kötött;

2) a kommunikátumokat nem egyszer s mindenkorra statikusan adott objektumokként, hanem fizikai megjelenési formájuk (fizikai manifesztációjuk) és e megjelenési forma (manifesztáció) mindenkor befogadói (interpretátorai) interakciójának eredményeként kezeli;

3) sajátos komplexjel-összetevőket megkülönböztető kommunikátummodellel operál;

4) a kommunikátumok felépítésére vonatkozóan sajátos organizációformákat értelmez, amelyek között a kompozicionális organizáció (...) centrális helyet foglal el;

5) különféle kommunikátummegközelítés-módok és interpretációtípusok között tesz különbséget, a kommunikátummegközelítés-módok között jelentős szerepet szán a kreatív-produktív megközelítésnek, az interpretációtípusok között centrális jelentőséget tulajdonít az értelmező interpretációnak;

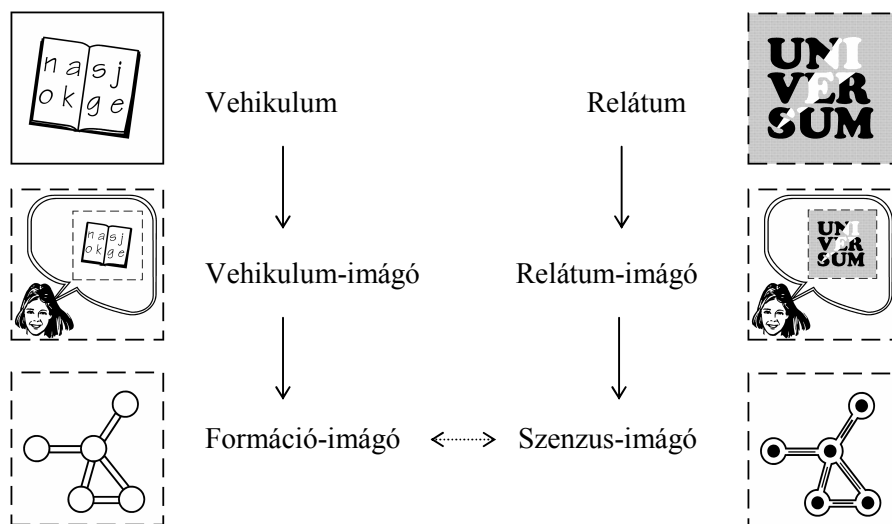
6) a kommunikátumok létrehozása és interpretálása folyamán a kommunikátorok által felhasznált bázisok (tudás-, hipotézis-, preferencia- és diszpozíciórendszerek) létrehozásainak különféle lehetőségeivel számol;

7) a bázisok és az interpretációk (mint végeredmények) explicit bemutatása számára különböző reprezentációs nyelvek (rendszerek) alkalmazását tartja szükségesnek;

8) (...) a fentiekben felsorolt tulajdonságaiból következően interdiszciplína” (PETŐFI 1996: 9).

A komplex jel fogalmának jel komponensét PETŐFI SAUSSURE-höz hasonlóan egy jelölő és egy jelölt viszonyaként értelmezi, a verbálisan megformált szöveg és az általa jelölt valóságos tényállás viszonyaként. PETŐFI jelelméletének újszerűsége leginkább az, hogy jelértelmezésébe a jel használóját is bevonja, mind a jelölő, mind pedig a jelölt összetevőt kognitív aspektusból közelíti meg. Ezáltal mindkettő szétválik egy objektivált (vagy objektíválható) és egy beszélő/hallgató által leképezett síkra.

PETŐFI elméletének újszerűsége — részben szándékoltan, részben szükség-szerűen — fogalomhasználatában is megmutatkozik: a jelölő összetevőnek PETŐFI elméletében a *szignifikáns* felel meg, a jelöltnek pedig a *szignifikátum*. Ennek a két síknak a felépítését szemléltető ábra már elméletének ikonjává vált:

Ahogy fentebb már a szemiotikai textológia tudományos előzményeiről szólván kiemelttem, PETŐFI a nyelvi megformáltság és a valóságvonatkozás párhuzamos reprezentálására törekszik, ehhez a szándékhoz idomul komplexjel-értelmezése, percepciómodellje, a kommunikációs folyamatról alkotott elképzelése is.

Vehikulum-nak (Ve) nevezi a befogadótól és a kommunikációs helyzet összes tényezőjétől független megjelenési formát, *relátum*-nak (Re) pedig az említettek-től szintén független valóságvonatkozást. Amint ezek bekerülnek a szövegalkotás vagy -befogadás folyamatába, a megjelenési formának is és a valóságvonatkozásnak is mentális leképeződéséről beszélhetünk: a *vehikulum-imágó*-ról (Ve-Im) és a *relátum-imágó*-ról (Re-Im). Ebben az összefüggésben tehát a vehikulum-imágó azt a mentális képet jelenti, amely az alkotóban és/vagy a befogadóban a nyelvi alakulat fizikai megjelenési formájáról létrejön; a relátum-imágó pedig a megjelenési formában feltehetően kifejezésre jutó tényállásnak a mentális képe, amelyet az alkotó létrehoz, és/vagy amely a befogadóban létrejön.

Kommentár: ha egy klasszikus felfogásban szövegnek tartható nyelvi képződményt tekintünk, akkor ebben az esetben:

- *vehikulum*: a szöveg tényleges megjelenési formája;
- *vehikulum-imágó*: az az (emlék)kép, amely a befogadóban él, amikor a szóban forgó szöveg megjelenési formájára visszagondol; a befogadó és a befogadási folyamat egyedi karakterétől függően térhet el a vehikulumtól;

– *relátum*: a valóságnak az a darabja, tényállása, tényállás-konfigurációja, amelyről az adott szöveg szól (én a továbbiakban az egyszerűség kedvéért tényállásnak nevezem, beleértve ebbe a komplexebb valóságvonatkozásokat is); legtalálóbban azt mondhatjuk, hogy maga a történet minden egyes élő és élettelen kellékével együtt, függetlenül attól, hogy a szöveg befogadója ezt az aktuális kommunikációs és egyéb körülmények között miképpen dolgozza föl;

– *relátum-imágó*: a szöveg által feltehetőleg kifejezett valóságvonatkozás a befogadó feldolgozásában, az aktuális kommunikációs helyzet tényezőinek, a befogadó szociokultúrájának, előismereteinek, előfeltevéseinek stb. a függvényében. A valóságvonatkozás mentális lenyomatában eszerint a helyszínek, szereplők, tárgyak, viszonyok, hangulatok, mind-mind az egyéni percepcióhoz idomulnak.

Mindkét mentális képhez hozzárendelhető a természetüknek megfelelő felépítés: a vehikulum-imágóhoz a formális organizáció, azaz a *formáció-imágó* (Fo-Im); a relátum-imágóhoz pedig az az értelem, a *szenzus-imágó*² (Se-Im), amely a vehikulum-imágóval és a benne kifejezett (vagy kifejezhető) tényállás-konfigurációval (relátum-imágóval) kapcsolatba hozható.

Kommentár: a formáció-imágó a szöveg fizikai megnyilvánulását létrehozó formai egységeknek és átfogó formai sajátosságoknak az összességét jelenti; két síkon valósul meg:

– egyrészt fizikai síkon (mint például betűtípus, sorhosszúság, szedéstípus, sorköz, ritmus stb.), ezt nevezi PETŐFI *figurá*-nak;

– másrészt szemiotikai síkon (fonológia, morfoszintaxis, szintaxis stb.), ez a *notáció* elnevezést kapta.

A *szenzus-imágó* — a formációhoz igazodva — szintén két síkon nyilvánul meg:

– a *vehikulumm*al (azaz a fizikai megjelenési formával) *kapcsolatba hozható értelem* az egyes lexémák értelméből és a morfoszintaktikai elemek viszonyjelentéseiből áll össze; ez az értelem tehát független mindenféle kontextuális hatástól, a kommunikáció körülményeitől és tényezőitől, beleértve magát a befogadót is;

– a *relátumm*al (azaz a szövegben feltehetőleg kifejezésre jutó tényállással) *kapcsolatba hozható értelem* arra a tényállásra utal, amelyet az alkotó az adott nyelvi környezetben és/vagy az adott kommunikációs helyzetben kifejez, és/vagy amely a befogadóban az adott nyelvi környezetben és/vagy az adott kommunikációs helyzetben létrejön; ez tehát a befogadó egyéni percepciójának és interpretációjának az eredménye, ezért egyedi és egyszeri jelentése a szövegnek.

² PETŐFI ezt a két fogalmat néhány éve illesztette be a komplex jel modelljébe. Korábban a fizikai megnyilvánulás formációként, a hozzá rendelhető értelem pedig szenzusként szerepelt az összetevők sorában. Mivel a formai felépítést és az értelmet is a befogadó rendeli hozzá a szöveghez, ezek szükségszerűen a mentális síkhoz tartoznak.

A komplex jelként értelmezett szöveg szerveződésének itt bemutatott síkjai a szövegvizsgálat számára mint vizsgálati szempontok vehetők figyelembe, amelyekkel megragadhatók a szöveg mint szemiotikai értelemben vett kommunikátum jellemző sajátosságai. PETŐFI a szöveget jelösszetevőire bontva beszél ezek lineáris és hierarchikus szerveződéséről is: az előbbit textúrának, az utóbbit kompozíciónak nevezi. Ezek vizsgálatával azért nem foglalkozom behatóbban, mert ugyan a szöveg felépítése nagyon jól jellemezhető általuk, a szövegszerűtlenség vizsgálatában nem jelentenek ideális támpontot, mivel a lineáris és a hierarchikus szerveződés jellemzően a prototipikus szövegek sajátossága.

3. A deviáló szövegek leírásának apparátusáról

Első megközelítésben a nem tipikus szövegek jellemzésében hasonló szempontokból és kategóriákból érdemes kiindulni, mint a szövegértékűség leírásában. Két modellt veszek alapul az alábbiakban: a szöveg összefüggőségi síkjainak rendszerét, valamint a kommunikációs helyzet tényezőinek modelljét. A szöveggel kapcsolatos kognitív tevékenység szempontjából mindkét rendszer alapvető fontosságú. Mivel mindkettő a szöveg jellemzését célozza, szükségszerűen nem függetlenek egymástól.

3.1. A szövegösszefüggés-síkok a szemiotikai textológia keretében

A szövegség kritériumai között általában — szinte szövegelfogástól függetlenül — szerepel a kommunikatív funkció szükségessége, a konstrukció síkján pedig a teljesség és az összefüggőség elvárása.

A kommunikatív funkció megléte vagy hiánya meghatározó lehet annak eldöntésében, hogy valamely nyelvi képződményt egyáltalán szövegnek tarthunk-e vagy sem.

A nyelvi megformálás teljességének, valamint a szövegösszefüggés bizonyos síkjainak jellemzésével a szövegszerűség minőségéről kaphatunk képet. Az egyes szövegteknek a szöveg teljességének jelenségét nem differenciálják, a szövegösszefüggés síkjait pedig többnyire ugyanazokkal a fogalmakkal nevezik meg, azonban (ahogyan erről a bevezetőben már szó volt) ezeknek a fogalmaknak a pontos meghatározásában, és abban, hogy milyen nyelvi és nem nyelvi eszközöket vélnek az egyes síkokhoz tartozóknak, adódnak eltérések.

Ezúttal a teljesség és a szövegösszefüggés jelenségét is a szemiotikai textológiai terminológia mentén ragadjuk meg: azért is, mert PETŐFI komplexjel-értelmezése hozzásegít ahhoz, hogy a szöveg összefüggésének síkjait — a szövegteknekben általánosan megszokott grammatikai, szemantikai és pragmatikai szempontokhoz képest — valamivel pontosabban határozhassuk meg, ezáltal pedig a tipikustól eltérő szövegjelenségek jellemzésére is tágabb keret kínálkozik.

PETŐFI a szöveg globális megközelítésekor különbséget tesz a szöveg megformáltságának, illetve a szövegben feltehetően kifejezésre jutó tényállás-konfigurációnak az összefüggése és teljessége között.

A szöveg összefüggését az egyes megközelítések a konnexitás, a kohézió és a koherencia elnevezéssel illetik. Nagy vonalakban azt mondhatjuk, hogy a konnexitást a grammatikai, a kohéziót a szemantikai, a koherenciát pedig a pragmatikai utalások teremtik meg. PETŐFI e három fogalom jelentését a szemiotikai szövegleírás modelljéhez igazítja, és a szöveg által feltehetőleg ábrázolt valóság vonatkozásában bevezeti a konstringencia fogalmát is.

Ezeknek a fogalmaknak szemiotikai textológiai értelmezését, egymáshoz viszonyulásukat egy példára vonatkoztatva jól láthatjuk. Legyen ez a szöveg a következő híradás: *Tegnap délelőtt egy három főből álló fegyveres csoport kirabolta az egyik legnagyobb fővárosi bankot. Tizenkét túszt ejtettek, de az egyik pénztáros tudta értesíteni a rendőrséget. A rajtaütés során két ember megsérült, a bankrablónak a 27 milliós zsákmánnyal sikerült elmenekülniük.*

A konnexitás és a kohézió PETŐFI-féle értelmezésében a szöveg megformáltságának az összefüggése kerül előtérbe: ez a szöveg fizikai megjelenési formáját, ennek a közlőben és/vagy a befogadóban kialakult mentális képét, a formációt és a szöveg megjelenési formájával kapcsolatba hozható értelmet foglalja magában.

Konnexitás-on a fizikai megnyilvánulás mentális képének és a formációnak az összefüggése értendő, ez utóbbi magában foglalja a fizikai és a szemiotikai megformáltságot is.

Kommentár: Egy dominánsan verbális szöveg tehát abban az esetben konnex, ha az alábbi három kritériumnak megfelel:

- az a vizuális kép, amit a befogadó a mentális síkon megőriz (amelyre a szövegre visszagondolva emlékszik), összefüggő;
- fizikai megformáltsága — a betűtípus-használat, a sorok elrendezése (sorhosszúság, sorköz, a sorok ritmusa), a szedéstípus — folytonos és egységes;
- fonológiai, morfológiai és szintaktikailag jól formált, mondatalkotása és mondatfűzése a magyar nyelv grammatikai szabályainak megfelel.

E három feltételnek a példaszöveg eleget tesz, így konnexnek minősíthető.

PETŐFI a *kohézió* terminussal a vehikulummal kapcsolatba hozható értelem összefüggését jelöli.

Kommentár: PETŐFI kohézió fogalma az intenzionális jelentéssel hozható összefüggésbe. Azaz egy dominánsan verbális szöveg abban az esetben kohezív, ha az őt alkotó lexémák jelentéséből és a viszonyjelentésekből adódó jelentés összefüggő. Ebben a vonatkozásban azért fontos lexémákról beszélnünk, mert a vehikulummal kapcsolatba hozható értelem független mindenféle pragmatikai hatástól.

Az adott példaszöveg esetében a kohézió azáltal valósul meg, hogy — anélkül, hogy egy feltételezhetően ábrázolt valóságvonatkozást rendelnénk a szöveghez — összefüggő értelmet tulajdonítunk neki.

Egy szöveg *koherenciá*-ja az alkotó/befogadó ítéletalkotásán alapul. A szövegben ténylegesen, illetve az alkotó/befogadó által feltételezetten kifejezésre jutó

tényállás és a relátummal kapcsolatba hozható értelem viszonyának megítélését jelenti. Ebben fontos szerep jut az alkotó/befogadó ismeret- és hiedelemrendszerének. A koherencia fogalmának értelmezését a szöveg mint jel komplexitásának pragmatikai vonatkozásai meglehetősen bonyolulttá teszik. Ha a szöveg fizikai megjelenési formájához kapcsolható értelem és a befogadó háttérismeretei alapján létrehozható egy olyan relátummal (azaz a feltételezhetően kifejezésre jutó tényállással) kapcsolatba hozható értelem, amely az alkotó/befogadó által relátumként elfogadható tényállás mentális képével egybehangzónak tartható, akkor az adott szöveg koherens (PETŐFI 1988: 225).

Kommentár: A *szöveg fizikai megjelenési formájához kapcsolódó értelmet* a szövegben előforduló lexémák jelentései, valamint a mondaton belüli és a mondatok közötti viszonyjelentések alkotják. Arról a szövegértelmezésről van szó tehát, amely kizárólag a nyelvi síkra összpontosul, és független egy lehetséges valóságbeli leképezéstől; adott esetben egy elképzelt bankrablási szituációtól.

Ettől nem választható külön a *befogadó tudati tartaléka, hiedelemrendszere*, amely jelen esetben valószínűleg nem valóságos tapasztaláson alapul (hacsak nem azt az esetet vesszük, amikor is maguk a bankrablók percipiálják a példaszöveget), hanem leginkább filmekből, akciójelenetekből, híradásokból táplálkozik.

Az értelmező interpretáció folyamatában az előbbi modulok alapján a befogadó egyidejűleg két további műveletet végez:

- egyrészt a szöveg-összetevők lexikális jelentését aktuális jelentéssé alakítja, melynek során az egyes összetevőkhöz saját tapasztalatai síkján rendel valóság-vonatkozást;

- másrészt elképzei azt, hogy hogyan zajlott le a *bankrablás a valóságban*, ezáltal létrejön a valóságvonatkozás mentális leképezése. Ez a művelet egyedi motívumokat is tartalmaz az egyéni tudati háttér, érdeklődési területek, hiedelemrendszer alapján, amelyek valószínűleg nemek, életkorok, szociokultúrák szerint is eltérőek lehetnek.

Ha e két művelet eredményei megfeleltethetők egymásnak, a szöveget koherensnek minősítjük.

PETŐFI az összefüggés negyedik síkjaként bevezeti a *konstringenciá-t*. A konstringencia egy szöveg valóságvonatkozásának, pontosabban a valóság részét képező tényállásnak az összefüggőségét jelenti, függetlenül a nyelvi megformáltságtól.

Kommentár: A példaszöveg vonatkozásában magának a valóságos tényállás-konfigurációnak az összefüggőségéről beszélünk, ami teljesen független a nyelvi megformáltságtól, a fizikai megnyilvánulástól és az ezekhez rendelhető értelem-től. Ebben a vonatkozásban arról van szó, hogy a bankrablás folyamatában a forgatókönyv hibátlanul zajlik, azaz nem kerül be a cselekvéssorba a bankrablás forgatókönyvétől idegen mozzanat; a cselekvéssor elemei logikus rendben követik egymást.

PETŐFI — a másik három összefüggőség-típus feltételrendszerébe illesztve a konstringenciát — az egyes síkok viszonyát úgy jellemzi, hogy a koherenciának a konstringencia alapfeltétele, a konnexitásnak azonban nem, mivel egy szöveg grammatikai összefüggése közvetlenül nem feltételezi az ábrázolni kívánt tényállás-konfiguráció összefüggését is (1996: 18).

Egyik korábbi tanulmányomban röviden utaltam már arra, hogy a szövegösszefüggés síkjai közötti kapcsolatokat valószínűleg érdemes kissé jobban differenciálni (DOBI 2011). Egyes elhajlások ugyanis (például bizonyos típusú afáziás betegek szövegei, de a kisgyermek szövegalkotása is) azt igazolják, hogy a konstringencia és a kohézió viszonya fordított irányban is helytálló, azaz a konnexitás sem alapfeltétele a konstringenciának, ami egyszerűen fogalmazva azt jelenti, hogy egy összefüggő és jól formált tényállás-konfigurációt leíró szövegnek nem kell feltétlenül konnexnek (azaz szerkezeti, grammatikai megformált-ságában hiánytalanul összefüggőnek) lennie.

Véleményem szerint az összefüggőségi síkok feltételrendszerének tudományos megközelítése még több differenciálási lehetőséget rejt magában. A deviáló szövegek tipológiai szándékú megközelítésében nemcsak érdemes, de szükséges is további erre irányuló kutatásokat végezni.

3.2. A szövegösszefüggés vizsgálatának szerepe a szövegszerűtlenség jellemzésében

A szöveg összefüggősége egy jól definiálható nyelvi és nem nyelvi eszköztár révén jön létre. Ezek az eszközök meghatározó jegyeik alapján kategóriákat alkotnak aszerint, hogy a szöveg mely síkján töltenek be utaló vagy más jellegű összekapcsoló szerepet: grammatikaiak, szemantikaiak vagy pragmatikaiak-e. PETŐFI elmélete alapján e három kategórián kívül a valóságvonatkozás mentális síkjáról is beszélhetünk, amelynek jelenségei nem alkotnak az előző hárommal homogén rendszert: voltaképpen az emberi elme működését tükrözik.

Ahogy erről már fentebb szó esett: ha a szövegösszefüggés eszközeinek alkalmazása valamilyen értelemben rendellenes, ez a szövegértékűség/a szövegjelleg sérülését eredményezi, elhajló, más néven deviáló szövegeket hozva létre.

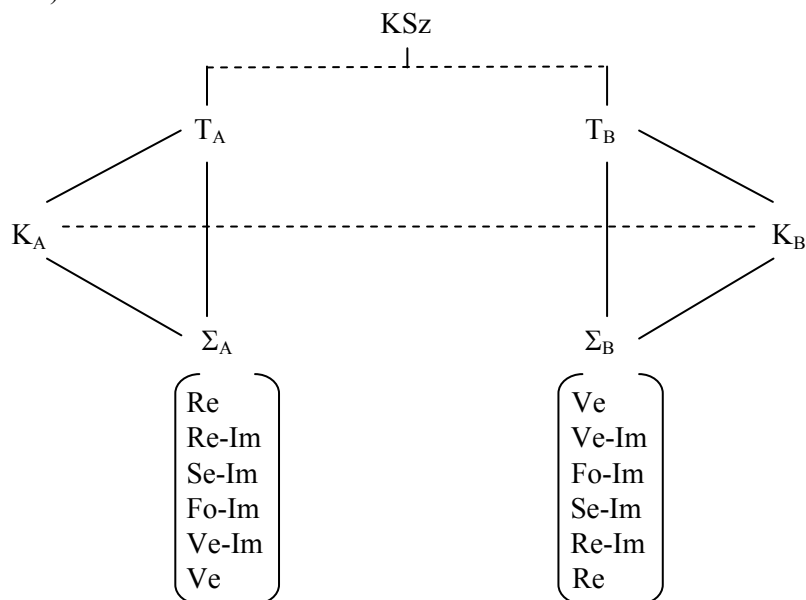
Az elhajlás tipológiai szándékú jellemzésének tehát ideális alapja a szövegösszefüggést teremtő eszközök szemiotikai textológiai kategóriarendszere, amelyből kiindulva első közelítésben beszélhetünk nem (vagy nem teljesen) konnex, nem (vagy nem teljesen) kohezív, nem (vagy nem teljesen) koherens, valamint nem (vagy nem teljesen) konstringens nyelvi alakulatokról. Ha az összefüggőségi síkok között működő feltételrendszert is figyelembe vesszük, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy ezek a kategóriák nem különülhetnek el teljesen egymástól: egyik vagy másik sík sérülése gyakran maga után vonja más sík vagy síkok sérülését is.

A szövegösszefüggésbeli hiányosság hátterében számos tényező állhat, amelyek pontos meghatározásához és jellemzéséhez szükséges a szemiotikai textó-

lógiai keretben értelmezett kommunikációmodell ismerete. Az alábbiakban először áttekintjük azokat a körülményeket, amelyek a kommunikációs helyzet tényezőiként hatnak a szöveg minőségére.

3.3. A kommunikációs folyamat tényezői szemiotikai textológiai megközelítésben

PETŐFI szerint a kommunikációt a következő tényezők határozzák meg: valamikor, valahol, valaki, valaki(k)nek, valamilyen okból/célból, valamiről, valamilyen formában, valamit kommunikál. Ezeket a tényezőket (az ok és a cél kivételével, amelyek voltaképpen a közlő körülményeinek tekinthetők) és a közöttük lévő kapcsolatokat az alábbi ábra kifejezően szemlélteti (vö. PETŐFI 1988: 222).

Az ábra rövidítései és szimbólumai az alábbiak szerint értelmezendők:

KSz: a kommunikációs szituáció; a két oldalt összekötő vonal szaggatottsága azt fejezi ki, hogy a szituáció két összetevőjének nem fontos azonos időben és azonos helyen egymással kapcsolatban állnia;

K_A és K_B: a közlő és a befogadó szerepét betöltő két kommunikáló fél;

T_A: az a téma, amelyről K_A intenciója és meggyőződése szerint kommunikál;

Σ_A: a K_A (közlő) által létrehozott nyelvi objektum mint komplex jel;

Σ_B: a K_A (közlő) által létrehozott nyelvi objektum mint komplex jel K_B (befogadó) által történő rekonstrukciója, azaz az Σ_A vehikuluma-hoz K_B által rendelt interpretáció;

T_B: az a téma, amelyről K_B (befogadó) meggyőződése szerint az Σ_B (az alkotott fizikai megjelenési forma rekonstrukciója) alapján K_A kommunikál.

Az Σ_A és az Σ_B alatt lévő komplexjel-összetevők eltérő sorrendje a szövegalkotás és -befogadás mint kognitív művelet sor ellentétes irányát szemlélteti:

- a szövegalkotás folyamata egy kifejezésre juttatni kívánt tényállásból indul ki, eredménye pedig a szöveg fizikai megjelenési formája;

- a befogadás (az értelmezés) kiindulópontja a szöveg fizikai megnyilvánulása; a folyamat eredménye a szövegben feltehetően kifejezésre jutó tényállás ismerete.

PETŐFI ezeknek a tényezőknek az összefüggéseire vonatkozóan megjegyzi, hogy az Σ_A és az Σ_B legtöbb esetben különbözik egymástól, ezen kívül előfordulhat a T_A és a T_B különbözősége is (vö. 1988: 222–223).

Egy jól formált, azaz szövegszerű szöveg esetében a kommunikációs helyzet tényezői egyrészt önmagukban megfelelőek, másrészt pedig egymással kielégítő összhangban működnek. Ha valamelyik tényező a szövegalkotás vagy -befogadás szempontjából nem kielégítő, vagy a közöttük lévő kapcsolat sérül, a produktum nem felelhet meg a szövegséggel szembeni elvárásoknak (produktumon itt mindkét irányú folyamat eredményét értve: a létrehozott szöveget vagy a rekonstruált tényállást).

A kommunikációs helyzet tényezőinek elégtelenségét jól illusztrálja például az alkotó vagy a befogadó mentális képességének a hiányossága skizofrénia, bizonyos típusú afáziák vagy egyéb mentális zavar esetén. Ez az alapállás nyilvánvaló irányban befolyásolja másik két kommunikációtényezőt — a közlő által közölni kívánt, valamint a befogadó által feltételezett téma — minőségét, ezek összefüggését is. Azonban nem feltétlenül kell mentális zavarra gondolnunk ahhoz, hogy a közlő vagy a befogadó körülményeit tegyük felelőssé a sikertelen szövegprodukciónak vagy -reprodukciónak. A modern költészet képviselői olykor szándékosan törekednek a szövegjelleg megsértésére; ugyanakkor a kisgyermek — ugyan nem szándékosan, hanem a szükséges képességek híján — szintén megsértheti a szövegszerűség kritériumait. A szöveg alkotásának és befogadásának folyamata sok olyan összefüggést rejt, amelyek mentén egyéni nyelvhasználói tapasztalataink alapján a szövegszerűtlenség számos további lehetséges háttérkontextusát sorolhatnánk még.

4. A szövegösszefüggés és a kommunikációtényezők vizsgálatának szerepe a szövegszerűtlenség jellemzésében

Egy szöveg szövegszerűségének vizsgálatában a szövegsajátságok — ezek között legalapvetőbben a szövegösszefüggés jellemzői — és a kommunikációs helyzet tényezői mint két egymással szerves kölcsönhatásban lévő rendszer esik latba. A kommunikációs helyzet összetevői az emberi kogníciónak, a nyelvhasználatának alappillérei, amelyek bármelyikének hiányossága a szöveg síkján is megmutatkozik. Ez az összefüggés az elemző szövegmegközelítés keretében fordított irányú: a szöveg reprezentációja során bármilyen elhajlás visszavezet-

hető a kommunikációs helyzet tényezőinek vagy a közöttük lévő szerves kapcsolatoknak az elégtelenségére.

Az 1. példaszöveg kisgyermek alkotása, amellyel kapcsolatban előjáróban azt érdemes szem előtt tartani, hogy a nyelvelsajátításnak ebben a korai szakaszában leginkább a grammatikai kompetencia elégtelensége eredményezi a szövegjelleg kisebb-nagyobb mértékű hiányosságát:³

A kismalac

Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy kismalac. Ez a kismalac nagyon szeretett vásárolni. Történt egyszer, hogy elmentek vásárolni, hogy vásároljon három téli fagyit. Azért téli fagyit, mert olvadós fagyit csak akkor eszünk, ha reggel rövidnadrágba öltözzünk.

Vásárolt három téli fagyit, hazavitte, és megették.

Itt a vége, fuss el véle!

Ezt a nyelvi alakulatot alapvetően a mese műfaji sajátosságai és kellékei szervezik szöveggé. A szövegösszefüggés síkjaira vonatkozóan a következő észrevételeink lehetnek.

– A szöveg az alany-állítmányi egyeztetés elégtelensége folytán nem teljesen konnex: az egyes szám harmadik, a többes szám harmadik és a többes szám első személyű igei utalások megbontják a grammatikai folytonosságot, elsősorban azért, hogy többes számú kifejtett alany nincs a szövegben.

– A konnexitásbeli hiányossággal párhuzamosan a szöveg kohéziója sem töretlen. Érdekes módon (ugyanakkor nem váratlanul) a jelentésbeli folyamatosság leginkább azokon a pontokon inog, ahol a grammatikai egyeztetés is: a kismalac és a hozzá kapcsolódó jelentésmező (az általa a tudati tartalékunkból előhívott valódi és mesevilág) közvetlenül nem érintkezik sem a vásárlás, sem pedig a téli fagyit jelentésmezőjével. Az igei utalás számának-személyének megváltozása a jelentéssíkok közötti váltással is összefügg: az *elmentek vásárolni*, a *csak akkor eszünk*, a *rövidnadrágba öltözzünk* többes számú kifejezések az intenzio síkjáról átvezetnek az extenzionális jelentés síkjára; a többes számú igealakok alanya nyilvánvalóan nem a kismalac mesevilágából kerül ki, sokkal inkább a mesélő valóságos kontextusából.

– A grammatikai és a szemantikai összefüggőség hiányosságainak ellenére a szöveget — a koherencia szemiotikai textológiai értelmezését alapul véve — koherensnek tartjuk: a szöveg fizikai megnyilvánulásához rendelhető értelem, valamint az egyéni tapasztalati, tudás- és hiedelemrendszerünk alapján létre tudunk hozni olyan tényállást, amelyet a valóság részeként elképzelhetőnek vélünk. A szöveg intenzionális jelentéséhez jelen esetben olyan tapasztalati modell járul, amely a gyermek, a vásárlás és a téli fagyit meglehetősen egyértelmű viszonyát sematizálja, és amelyet felhasználva az elemzett szöveghez tartozó in-

³ Ez a példaszöveg saját gyűjtésből származik. Egy korábbi tanulmányomban (DOBI 2011) részben hasonló vonatkozásban változatlan formában szerepel.

tenzionális jelentés rávetíthető egy valóságbeli szituációra, amelynek szereplője maga a szövegalkotó.

– A szöveg konstringenciájának megítélése független mindenféle nyelvi és kommunikációs körülménytől: a valóságbeli tényállás (a relátum) összefüggősége feltétele annak, hogy az alkotó folyamat eredményeképpen koherens szöveg jöhessen létre. Az elemzett szöveg esetében ez a télifagyi-vásárlás tényállása, amelynek forgatókönyve — a szöveg által feltételezhetően kifejezett relátum mentális képéhez rendelhető értelem alapján — logikus szerveződésű és összefüggő.

A mese szövegéről tehát összegzőképpen elmondható, hogy — bár grammatikailag és ezzel szoros összefüggésben szemantikailag nem maradéktalanul összefüggő —, megfelel a koherencia kritériumának: rendelhető hozzá egy olyan relátummal kapcsolatba hozható értelem, amely az alkotó és/vagy a befogadó által relátumként elfogadható tényállás mentális képével egybehangzónak tartható. (Ez egyszerűbben mondva azt jelenti, hogy a valóság részeként el tudjuk képzelni azt a tényállást, amit a szöveg feltételezhetően kifejez.)

Ez a példaszöveg tehát a szövegszerűtlenségnek olyan típusát illusztrálja, amelyben a fizikai megjelenési forma és a hozzá rendelhető értelem összefüggősége sérül, melynek hátterében a kommunikáció egyik tényezőjének, a szöveg alkotójának nyelvhasználati kompetenciabeli hiányossága áll.

A következő két szöveg az előzőhöz képest másfajta devianciát mutat: a fizikai megnyilvánulás síkján mindkét szövegalkotó megsérti a szövegszerűség szabályait, de különböző módon és főként különböző indítatással.

A 2. példaszöveg kortárs költőnk, Borbély Szilárd egyik írásának részlete. (A szöveg töredékességének témánk szempontjából nincs jelentősége. A teljesség vizsgálatára a szövegszerűtlenség jellemzésében egyelőre nem kerül sor.)

Borbély Szilárd:

A tízezer

A Zsanett A

*Ahogy kanyarodok ki a Múzeum körútra ott a
van egy benzinkút a ahol kábé ott észrevettem
hogy egy rendőrautó jött a mögöttem aki levillogott
én félreálltam és megálltam elsőre a Zsolt jött hozzám a
oda elkérte a irataimat amit igazolásnál szoktak a
kérni én átadtam neki a belekötött abba hogy nem voltam
a biztonsági övvel nem volt bekötve a én mondtam neki
hogy nemrég indultam el a és teljesen megfeledeztem a
arról hogy bekössem majd a forgalmimra hivatkozott
hogy a problémák vannak vele rákérdeztem hogy a
micsoda nem kaptam a választ arra majd mondta hogy a
ezt el lehetne intézni bizonyos dologgal a én mondtam
hogy nem értem a célzást aztán oda a kollégáját hívta
a Pétert aki szintén megnézte a forgalmi engedélyt (...)*

A szöveg alkotója tudatosan hagyja figyelmen kívül a mondat- és a szövegalkotás grammatikai szabályait: ez a fizikai megformálás (a figura) és a szemiotikai megformálás (a notáció) síkján is nyomot hagy. A figura síkján hiányoljuk a mondattagolást és a mondatok elhatárolását jelölő központosítást és mondatkezdő nagybetűket. A notáció síkján főleg a mondat szerkesztés szintaktikai szabályai sérülnek, a szövegalkotó a funkció szolgálatában feláldozza a grammatikai elveket.

– A szöveg konnexitása a figura és a notáció síkjának eltérései miatt sérül. Legközelebbről úgy fogalmazhatunk, hogy a szöveget bizonyos redundáns elemek elhagyásával tehetjük megközelítőleg konnexszé, de a mondattagolás eszközeinek hiánya a grammatikai jólformáltságnak így is gátat szab.

– Ahogyan a gyermekszöveg esetében is, a konnexitás jellemzői a szöveg szemantikai szerveződésével is összefüggnek. Azok a nyelvi elemek, amelyek a szöveg grammatikai összefüggősége ellen hatnak, a szemantikai folytonosságot is meg-megszakítják; a kohézióbeli hiányosság zavarja az értelmezés folyamatát.

– A konnexitásnak és a kohézióknak ebben a példában tapasztalt hiányosságai ellenére szemiotikai textológiai értelemben a szöveget koherensnek véljük: a szöveg fizikai megnyilvánulásának kissé nehézkes feldolgozása és a feltételezetten kifejezett témával kapcsolatos tudati tartalékaink mozgósítása eredményeképpen el tudunk képzelni olyan tényállást, amelyet a valóság részeként feltételezünk.

– Azt a valóságvonatkozást, amelyet a szöveg mint komplex jel relátumaként feltételezünk — a szöveg konnexitásbeli és kohézióbeli rendellenessége ellenére — a rendőri igazoltatásra vonatkozó tapasztalataink alapján folytonosnak és megfelelően felépítettnek, azaz konstringensnek érezzük.

Az a kommunikációs helyzet, amelyben az elemzett szöveg alkotása és befogadása, az alkotó és a befogadó kapcsolata megvalósul, a költői szándék kontextusában elég sajátos. A szöveg alkotója által közölni kívánt téma jóval kisebb eséllyel esik egybe a befogadó által feltételezett témával, mint mondjuk egy tipikusabb szövegpercepció során, amikor az alkotó a téma egyértelmű kifejezésére törekszik. Ha tehát az elemzett példaszöveget a fentebb vázolt tipológiai szándékú jellemzésnek vetnénk alá, a szövegösszefüggésre vonatkozó sajátosságainak hátterében a kommunikációs helyzet tényezői közül a szöveg alkotójának körülményeit, az alkotó és a befogadó sajátos viszonyát, a közölni kívánt és az értelmezett téma ebből adódó eltéréseit érdemes vizsgálat alá vonni.

A 3. példaszöveg szövegszerűtlensége látszólag hasonló az előbbi példaszövegéhez, annyi különbséggel, hogy a szövegszerveződésbeli hiányosságok József Attila Gyömrői Edithez írt kitárulkozásának részletében (a Szabad ötletek jegyzéke két ülésben című írásában) feltételezhetően nem kizárólag szándékoság eredményei. Az irodalomtudományi írások tanúsága szerint az idő tájt, amikor ez a műve született, elmeállapota már igen labilissá vált.

(...) *gondolj arra, hogy mindenkinek megvan a maga „élet-titka” s mindjárt fölszabadulsz képzelt titkaid nyomása alól*
a Gyömrői már régen megöregszik, mikor te még fiatal leszel s majd ha kinozza a szerelemtelenség halálfélelme, te is lehetsz objektív vele szemben, olyan ártatlanul kegyetlen, mint ő
mondd ott azt, ami eszedbe jut és tedd kinn azt, ami eszedbe jut
boldogítsd azzal, hogy rezignáldsz
általában gondolkodj úgy, hogy nézd magadat második személynek — amivé ő tesz magaddal szemben — s akkor akár meg is ölheted, nyugodtan mondhatod: nem én voltam
látod, elfáradsz, ez jó jel, tudsz majd aludni
te halhatatlan vagy, a Gyömrői azzá tett — ha felkötnék sem téged kötnék föl tejfől
kelj föl
kelj föl és járj
tele a füzet
adj oda neki tíz pengőt s e füzetet égesd el
ha ezt is odaadod, meg a pénzt is, kiröhög, hogy milyen buta vagy
látod, azt mondta, ő nevetett, de nem kinevetett

Bizonyos hasonlóság valóban van Borbély Szilárd és József Attila írása között, de ez csak a szöveg fizikai és szemiotikai síkjára igaz, és csak első közelítésben: a mondatkezdő nagybetűk hiánya a befogadó számára megnehezíti a szövegértelmezés tagolását. József Attila szövegében azonban a mondatok belső szerveződése követi a mondatgrammatika szabályait, ami jórészt a központosításban is megmutatkozik.

Az eddig elemzett szövegek összefüggőségének a jellemzését a grammatikai sík vizsgálatával kezdtük, ezt követte a szemantikai megformáltság leírása stb. A József Attila-szöveg elemzésekor a kohézió jellemzőiből érdemes kiindulnunk, mivel itt a grammatikai és a szemantikai meghatározottság viszonya fordított: a szöveg grammatikai síkjának szerveződését az értelmi töredezettség, a szemantikai sík olykor logikátlan váltásai irányítják. (Az eddig elemzett szövegek percepciója során a szemantikai összefüggőség tökéletlensége a grammatikai szabályok ösztönös vagy tudatos megsértéséből ered.)

A szöveg alkotójának szokatlan elmeállapota azt is megkívánja, hogy a konstringencia és a koherencia jelenségéhez is körültekintően közelítsünk.

– Az elemzett szöveg szemantikai összefüggősége tehát kissé töredezett József Attila csapongó érzéseinek és gondolatainak köszönhetően. Ugyan egységbe fogja az egyes szám második személyű felszólítások kontextuális hatása, azonban a fizikai megjelenési formához rendelhető jelentés síkján — amely független a befogadó tudati tartalékától, a témára vonatkozó előismereteitől — egymással nehezen rokonítható jelentésmezők követik egymást: ha tehát megkíséréljük az intenzió síkján maradván pusztán a lexikális jelentésekből és a viszonyjelentések-

ből összefűzni a szöveg értelmét, ez meglehetősen váratlan tematikus fordulokat hordoz.

– A grammatikai összefüggőség síkján elsősorban a figura eszközei tükrözik a kohézió hiányosságait azáltal, hogy a szövegtagolás jelölőit, a mondatkezdő nagybetűket és a mondathatároló írásjeleket elhagyja a költő. A konnexitás szemiotikai vetületét tekintve a szöveg alapvetően igazodik a mondat- és szövegszerveződés szabályaihoz: ezt igazán akkor tudjuk belátni, ha képzeletben pótoljuk a figura síkján tapasztalt hiányosságokat.

– József Attila szövegének jellemzésében a befogadó háttérismeretei különösen jelentős szerepet kapnak. Ennek az az oka, hogy a szöveg fizikai megnyilvánulásához rendelhető értelem (az intenzionális jelentés) és a szöveg valóságvonatkozásaként feltételezhető tényállás (az extenzionális jelentés) között — az aktuális befogadó tudati tartalékának és előismereteinek függvényében — igen nagy eltérés lehet. Mivel azonban a percepció eredményeként fel tudunk vázolni egy olyan tényállást, amelyet a valóság részeként is feltételezhetünk, a példaszöveget koherensnek minősítjük.

– A konstringencia — azaz a nyelvi megformáltságtól és a kommunikációs helyzet tényezőinek (beleértve a szöveg alkotóját is) aktuális állapotától független tényállásnak az összefüggősége — feltétele bármilyen fokú elhajlást mutató koherens szövegprodukciónak. József Attila (maga nemében) koherens szövegére nézve is ez érvényesül.

A kommunikációs helyzet tényezőinek értékelése a József Attila-szöveg esetében nagyjából megegyezik azzal, amit a Borbély Szilárd-írás kapcsán mondtunk, azzal a lényeges különbséggel, hogy József Attila szövegprodukciónak a tudatos költői szándék mellett a nem tudatos egyéni és aktuális mentális adottság is befolyásolja. Ezek együtt eredményezik azt, hogy a befogadó által feltételezett szövegértelmezés nagy valószínűséggel különbözik a költő által kifejezni kívánt szövegértelmezéstől.

Ha elképzelünk egy skálát, amely a szövegszerűtlenség fokozatait jelzi, akkor a 4. példaszöveg a szövegszerűtlenségnek igencsak magas fokát illusztrálja. Ahhoz, hogy következő szövegünk jellegzetességeit értően vizsgálhassuk meg, szükséges röviden foglalkozni az afázia jelenségével.

A különböző típusú afáziás betegek nyelvhasználatának, szövegalkotásának eddigi kutatása a szövegszerűtlenség tipológiai indíttatású megközelítéséhez is értékes adatokkal szolgál. Az afázia jelensége igen összetett: általánosságban meghatározni az afázia lényegét nem túl bonyolult; a tünetek differenciált leírása, a rendellenes működések nyelvi vetületének a megítélése azonban komplex interdiszciplináris keretet kíván. BÁNRÉTI ZOLTÁN így összegzi tömören az afázia lényegi vonásait: „Az agyterületek sérülése következtében előálló nyelvi korlátozottságokat összefoglalóan afáziának nevezzük.” (2007: 55).

Nem vitatható, hogy a sikeres nyelvi produkció bonyolult agyi folyamatok tökéletes összehangoltságát kívánja meg. Az afáziás beteg és a kisgyermek szövegprodukciója között gyakran figyelhetők meg hasonlóságok, amelyek háttére természetesen különböző; úgy is fogalmazhatunk, hogy ellentétes előjelű. Az afáziás beteg agyi sérülés következtében már nem képes a szövegalkotás minden szempontját kielégítő szövegprodukcióra; a kisgyermek pedig a nyelvhasználat-elsajátítás kezdeti fázisaiban még nem képes erre.

BÁNRETI — idézett tanulmányában — az afázia két alaptípusáról számol be Paul Broca és Carl Wernicke kutatásai alapján: ezt a két típust felfedezőik nyomán Broca-afáziának és Wernicke-afáziának nevezik, amelyek nyelvi tüneteikben különböznek egymástól. A Broca-afáziások beszéde lassú, akadozó, nyelvtani hiányosságok jellemzik: általában szavakat, toldalékokat hagynak ki. A Wernicke-afáziások folyékonyan beszélnek, de értelmetlenül, mert gyakran helytelen hangokat illesztenek beszédükbe. Az alábbi szöveg BÀNRETI példái közül való, egy Broca-afáziás személytől származik: íme a „*Hogy került a kórházba?*” kérdésre adott válasza:

„Igen ... hétfőn ... őő ... apa és Piri (a beteg neve) ... és apa ... kórházba.

Két orvos, és ... harminc perc ... és ... igen ... és ... kórház. És őőő szerdán ekkor... kilenc órákor ... és ... harminc perc ... csütörtök ... tíz óra, orvosok. Két orvos és fogak. Igen ... így”

A szövegösszefüggés grammatikai és szemantikai síkjának jellemzése első benyomásaink alapján elég egyértelműnek tűnik:

– Gyakorlatilag nincs olyan nyelvi elem a szövegben, amelyet szófaji és lexikogrammatikai tulajdonságai alkalmassá tennének a grammatikai utaló szerepre, igék híján a mondaton belüli és a mondathatáron átívelő egyeztetés sem lehetséges.

– A szemantikai összefüggőség legdominánsabb mozzanata az, hogy a szöveg a kórházba kerülés forgatókönyvének — szereplőket, helyet és időt jelölő — nominális összetevőiből áll. A cselekmény folyamatát a fogalmi jelentésű elemek síkján a napok és az órával, perccel kifejezett időpontok előrehaladása jelzi; a viszonyjelentésű és kötőszó funkciója szintén a cselekmény fejlődésének a kifejezése. Ezek az elemek tehát kohéziós eszközök, amelyek a szöveg szemantikai összefüggését biztosítják.

– A szöveg a hozzá rendelhető feltételezett tényállásról vajmi kevés információt nyújt, eredeti kommunikatív funkciójának, a tájékoztatásnak nem tesz eleget. Csak sejtéseink lehetnek a kórházba kerülés tényállásáról, tehát a szöveg nem koherens.

– A példa nagyfokú szövegszerűtlensége ellenére az intenzionális jelentés síkjára jellemző összefüggőség azt engedi feltételezni, hogy az ábrázolni kívánt valóságvonatkozás konstringens.

Az afáziás személy szövege még inkább rávilágít a kommunikációs tényezők vizsgálatának jelentőségére a deviáló szövegek leírásában.

4. Összegzés

A kisebb-nagyobb mértékben deviáló szövegek vizsgálatában igyekeztem szisztematikusan követni azt a szempontrendszert, amely a szöveg-összefüggőség síkjainak és a szövegjellemzők háttérében álló kommunikációs helyzet tényezőinek a jellemzését szabályozza. Mind a négy példaszöveg elemzése azt igazolja, hogy az elhajlás a szöveg nyelvi síkjának jellemzőiben és a nyelven kívüli körülményekben egyaránt megmutatkozik.

A szövegmegformáltság nyelvi vetületének leírásában informatív adalékokkal szolgál a szöveg-összefüggőség síkjainak vizsgálata (a koherencia és a konstringencia valóságvonatkozását is figyelembe véve); az elemzett szövegek kommunikációs háttérének elemzésével indokolhatók a nyelvi síkon tapasztalható rendellenességek.

Az, hogy a szövegösszefüggés síkjainak, a kommunikációs háttér tényezőinek és más — ebben a tanulmányban nem tárgyalt — szövegjellemzőknek a vizsgálata alapján a szövegszerűtlen nyelvi alakulatoknak kimerítő tipológiai rendszerét alkothassuk meg, gondosan előkészített és körültekintő elméleti és elemző tudományos kutatómunkát igényel.

A tipológia szempontrendszerének kidolgozásához pontos választ kell tudni adnunk az alábbi kérdésekre:

– Meghatározhatóak-e a szövegszerűtlenség létrejöttének lehetséges okai? Ha igen, melyek ezek, és mi alapján csoportosíthatók?

Kommentár: Lehetséges okokként például a szöveg alkotójának, befogadójának bizonyos jellegzetességei, illetve a szövegalkotás vagy -befogadás szokatlan körülményei jöhetnek szóba.

– Milyen párhuzam van a szövegszerűtlenség lehetséges okai és a kommunikációs folyamat tényezői között?

Kommentár: A kommunikációs folyamat bármelyik tényezőjének elégtelensége nyomot hagy a szövegen, azaz a szövegszerűtlenség oka lehet a kommunikációs helyzet valamely tényezőjének elégtelensége.

– Milyen párhuzam vélhető a szövegszerűtlenség okai és a komplex jel összetevői között? Ebben a kérdésben PETŐFI komplexjel-felfogására támaszkodhatunk.

Kommentár: Ez a kérdés alapvetően a szövegszerűtlenség reprezentációjára vonatkozik. A szövegszerűségbeli eltérések a szöveg mint komplex jel valamely összetevőjének az eltérését jelentik, amiből logikusan következik, hogy ezeknek az eltéréseknek a reprezentációjához ideális rendszert kínál a szöveg mint komplex jel összetevőrendszere.

Ilyen és ezekhez hasonló kérdések vizsgálatával közelebb juthatunk a szövegszerűtlenség rendszerszerű reprezentációjának kidolgozásához, a problematika vázolásával ennek alapjait kívántam körvonalazni. Ez a rendszer ebben a formá-

jában igencsak vázlatos, de talán rávilágít arra, hogy a szemiotikai textológia komplexjel-felfogása, PETŐFI S. JÁNOS szöveg-összefüggőségről alkotott elvei és szabályai, kommunikációmodellje ideális apparátust kínál a szövegszerűtlenség tipológiai szándékú reprezentációja számára.

DOBI EDIT

Irodalom

- BÁNRÉTI ZOLTÁN (2007): Az univerzális nyelvten elveinek korlátozódása agramatikusan afáziában. In: ALBERTI GÁBOR–FÓRIS ÁGOTA szerk.: *A mai magyar formális nyelvtudomány műhelyei*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 55–83.
- DE BEAUGRANDE, ROBERT-ALAIN–DRESSLER, WOLFGANG U. (1981): *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen, Niemeyer.
- BÓKAY ANTAL (1979): A szövegelmélet modelljei és alkalmazási lehetőségük. In: SZATHMÁRI ISTVÁN–VÁRKONYI IMRE szerk.: *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 154. Budapest. 47–55.
- DEME LÁSZLÓ (1979): A szöveg alaptermészetéről. In: SZATHMÁRI ISTVÁN–VÁRKONYI IMRE szerk.: *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 154. Budapest. 57–65.
- DOBI EDIT (2011): A szemiotikai textológia a magyar szövegtani kontextusban. Terminológiai kérdések a magyar nyelv szövegtanában. In: DOBI EDIT szerk.: *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. (Poliglott terminológiai és fogalmi áttekintés. Petőfi S. János 80. születésnapjára)*. Officina Textologica 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 11–36.
- DOBI EDIT szerk. (2011): *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. (Poliglott terminológiai és fogalmi áttekintés. Petőfi S. János 80. születésnapjára)*. Officina Textologica 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KALLMEYER, WERNER–KLEIN, WOLFGANG–MEYER-HERMANN, REINHARD–NETZER, KLAUS–SIEBERT, HANS-JÜRGEN (1974) *Lektürekolleg zur Textlinguistik*. 1–2. Frankfurt, Athenäum.
- KOCSÁNY PIROSKA (1992): Szövegnyelvészet versus szövegelemzés. In: PETŐFI S. JÁNOS–BÉKÉSI IMRE–VASS LÁSZLÓ szerk.: *Szemiotikai szövegtan 5. (Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok)*. Szeged, JGyTF Kiadó. 145–152.
- PETŐFI S. JÁNOS (1988): A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum. *Magyar Nyelvőr* 112: 219–229.
- PETŐFI S. JÁNOS (1996): *Az explicitég biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában*. Linguistica, Series C, Relationes, 8. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- SZABÓ ZOLTÁN (1992): A szöveg szemiotika időszerű kérdései és megoldásra váró kérdései. In: PETŐFI S. JÁNOS–BÉKÉSI IMRE–VASS LÁSZLÓ szerk.: *Szemiotikai szövegtan 5. (Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok)*. Szeged, JGyTF Kiadó. 199–210.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA (1999): *Leíró magyar szövegtan*. Budapest, Osiris Kiadó.

A finn nyelv korpusztervezése, korpuszpolitikája*

1. Bevezető

Nyelvi tervezésen a nyelvhasználat befolyásolására irányuló tudatos törekvéseket értem. A nyelvpolitika valamivel tágabb fogalom, mint a nyelvtervezés. Nyelvpolitikán mindenféle, a nyelvvel, nyelvhasználattal kapcsolatos gondolkodást, vélekedést, ezekről szóló diskurzust és gyakorlati cselekvést értek, amelyek a nyelvhasználat befolyásolására alkalmasak, a hétköznapi megoldásoktól a törvényhozás szintjéig. A nyelvpolitika a nyelvtervezéssel szemben nem mindig tudatos vagy szándékos. A fenti különbségtétel ellenére a nyelvi tervezés terminust a nyelvpolitikával felváltva használom a dolgozatomban azért, hogy rámutassak: a leírt jelenségek nem mindig tudatos törekvések — bár többnyire azok —, illetve azért, hogy utaljak a különféle vitákra, diskurzusokra, amelyek a leírt eseményeket kísérték. A nyelvi tervezésnek, illetve a nyelvpolitikának három területét szokás megkülönböztetni (pl. COOPER 1989): a státustervezésre, a korpusztervezésre és a nyelvelsajátítás-tervezésre irányulót. Ebben az írásomban elméleti alapú szintézisre törekszem a finn korpuszpolitikát illetően. A korpusztervezés történeti fordulópontjai státuspolitikai fordulópontokkal függnek össze. Ahogy a finn nyelv használata újabb és újabb területekre és funkciókra terjed ki, úgy egyre többen és egyre tudatosabban kezdenek foglalkozni a finn nyelv korpuszával is (itt a korpusz a nyelv teljes leltárát, vagyis hangkészletét, szókincsét stb. jelenti, nem egy konkrét szöveggyűjteményt ’szövegkorpusz’ jelentésben). Jelen dolgozatom korábbi cikkem (LAIHONEN 2009) folytatása, s mivel az első sorban státuspolitikai kérdésekkel foglalkozott, e helyütt a státuspolitikára csak a szükséges minimális mértékben térek ki.

A finn korpusztervezés részterületeiről, egyes korszakairól jeles nyelvészek tollából magyarul is készült már több írás (pl. KÁLMÁN 1948, NYÍRKOS 2005), de átfogó képet, illetve nyelvtani részletekbe menő elemzést ezekből a rövid dolgozatokból nem kaphatunk. Ráadásul új, egészen friss szempontokat kínáló finn források állnak rendelkezésre (pl. MANTILA 2010). Az újabb finn és nemzetközi (pl. MILROY 2001, GAL 2001) kutatások mintájára külön figyelmet érdemelnek a

* Az írás a 2010. december 8-án a pozsonyi Comenius Egyetemen tartott előadás bővített, átdolgozott változata. Köszönöm Lanstyák Istvánnak, hogy a téma fontosságára felhívta a figyelmet.

korpuszpolitikával kapcsolatos nyelvideológiák. A nyelvideológiák kulturális elképzelések, előfeltevések, amelyek a nyelvről szólnak — a nyelv természetéről, szerkezetéről és használatáról —, illetve a társadalom és a nyelv kapcsolatairól (lásd LAIHONEN 2011). Jelen írásomban igyekszem bemutatni a finn korpuszpolitikával kapcsolatos, különböző korokban megjelenő ideológiákat és ezek gyakorlati vetületeit is.

A korpusztervezés területei COOPER (1989: 125) alapján a következők: 1. a helyesírás kialakítása, 2. a standardizáció, 3. a modernizáció és 4. a kiigazítás.

1. Az írásrendszer, a helyesírás, az ortográfia kialakítása gyakran a korpusztervezés első lépése. Ilyen értelemben a korpusztervezés elsősorban az írott nyelvvel foglalkozik, habár — mivel általában egy adott beszélt nyelvváltozat rögzítésére törekszik, amely ezáltal is presztízsváltozattá válik — visszahat a beszélt nyelvre is. Azonkívül, ha a helyesírás a beszélt nyelvben nem található formákat rögzíti — ahogyan ezt a finn esetében látni fogjuk —, az írott nyelvváltozathoz átterjedhetnek hangok és formák a beszélt nyelvre is.

2. A nyelvi standardizáció a nyelvi variabilitás, a változatosság visszaszorítását, csökkentését tűzi ki célként (MILROY 2001: 531), azaz általában a nyelvjárások vagy nyelvváltozatok közötti válogatást jelenti. A kérdés többnyire az, hogy melyik területről (nyelvjárásból), illetve melyik nyelvváltozathoz (pl. a „népnyelv” vagy az „értelmiségi nyelv”) válogassák az írott nyelvbe emelendő nyelvi formákat, vagy esetleg a teljesen új, kitalált, netán a beszélt nyelvben ritkán használt nyelvtani formákat rögzítsék-e. Az ilyen döntéseket gyakran a nyelvtanok, szótárak rögzítik, kodifikálják (kodifikált standard).

3. Amikor egy nyelv státuszában történik változás, vagyis újabb területeken kezdik használni az adott nyelvet, a nyelv korpuszát is bővíteni, kiegészíteni, azaz modernizálni kell. Ilyenkor jellegzetesen, de nem kizárólag a szókincset gyarapítják újabb szemantikai területeken. A szókincs bővítését vagy belső keletkezésű szavakkal (például jelentésbővítéssel), vagy kölcsönelemekkel lehet elérni. A tudatos kiválasztást gyakran nyelvideológiák, mint például a purizmus (a belső keletkezésű szavak preferálása) vezérlik.

4. A kiigazítás olyan korpusztervezés, amely az előző pontokban található megoldások felülbírálására irányul, mint például a helyesírási reform, a meghonosodott kifejezések újakkal való helyettesítése vagy a nyelvtani szerkezetek újraértékelése. A kiigazításoknak nem az a célja, hogy új írásrendszer jöjjön létre, vagy új szavak, nyelvtani szerkezetek kerüljenek be a nyelvbe. Sőt arra sem irányul, hogy a nyelv új funkciókban váljon használatossá; ehelyett az a célja, hogy a nyelvet a már meglévő funkcióban, de új formában lehessen használni (COOPER 1989: 154).

A mai finnek nyelvváltozatokhoz való viszonyát, a mai finn köznyelvváltozatokat, illetve a mai finn korpuszpolitika elveit és gyakorlatát történelmi folyamatok, előzmények ismerete nélkül lehetetlen megérteni. Például a finnt idegen

nyelvként tanulók csupán a mai nyelvállapot megismerése után azt a téves következtetést hajlamosak levonni, hogy azért különbözik a mai beszélt finn nyelv nagymértékben az írott nyelvtől, mert a beszélt nyelv eltávolodott tőle, noha itt inkább fordított folyamatnak lehetünk tanúi. Más szóval, a finn korpusztervezés kb. 500 éves története bőven kínál tanulságokat és viszonyítási pontokat a mai kérdések értelmezésére.

2. A finn korpuszpolitika kezdetei: Mikael Agricola

A középkorból nem maradt fenn jelentős írásos finn nyelvemlék. A finn nyelvet nyomtatott, ma is tanulmányozható formában a reformáció korában kezdték használni. Az első státusbeli változást a finn nyelv számára a nemzeti nyelveken történő hitterjesztés jelentette. A finn bibliafordító Mikael Agricola (1510?–1557) tevékenysége a helyesírás, a standardizáció, illetőleg a modernizáció területén egyaránt jelentős volt.

LAURI HAKULINEN szerint a finn hangtan alapelve a megerőltetést igénylő hangok elkerülése (1968: 17). A közgondolkodás szerint a mai finn nyelvben egy-egy betű mindig ugyanazt a hangot jelöli, vagyis úgy írunk, ahogyan beszélünk. Ez nagyjából ma is igaz (lásd MATICSÁK–TARVAINEN 2010: 10), legalábbis például az angollal összehasonlítva. A helyesírást illetően ez a helyzet azonban hosszú történeti folyamat eredménye. A finn írott nyelv megteremtője, Agricola nem is törekedett erre, egyrészt azért, mert idegen nyelvű, indoeurópai minták alapján alakította ki a helyesírási gyakorlatát (HÄKKINEN 2007: 66). Így Agricola a finn eredetű kifejezések lejegyzéséhez latin, német, svéd és görög mintára a *b, c, f, q, w, x, z* betűket is használta, amelyek a mai helyesírásban már csak idegen szavakban fordulnak elő (HÄKKINEN 1994: 171). Agricolánál a hangok jelölése még ingadozó volt, az *e* jelölte például az [e] és az [ä] hangot is, a *k, q* és *c* betűk pedig egyaránt a [k] hangot jelölték. Agricola az írott alakokat is variálta, például a *maailma* 'világ' szót néha rövid *a*-val *mailma* alakban írta, néha pedig hosszú *a*-val: *maailma* (HÄKKINEN 2007: 67). HÄKKINEN szerint ez is azt mutatja, hogy akkoriban a nyelvi variabilitás ugyanúgy hozzátartozott az írott nyelvhez, mint a beszélthez (a mai finn nyelvváltozatokban is megvan a két változat, a standardizáció miatt a *mailma* azonban már stigmatizált az írott nyelv normatív változatában). Agricola helyesírása abban különbözik a maitól, hogy nem volt következetes, néhány hang jelölésénél ingadozott (különösen a hosszú és a rövid hangok lejegyzése során), és természetesen régebbi nyelvállapotot tükrözött.

Az akkori főváros, Turku Délnyugat-Finnországban van, Agricola Délkelet-Finnországban, Viipuriban nőtt föl. Munkái javarészt a délnyugati nyelvjárások jegyeit hordozzák, ahogy maga Agricola is megjegyzi az Újtestamentum előszavában (Agricola [1543]: [A-II-018-[UT-e)], de találhatók benne olyan elemek is, amelyek egyáltalán nem ismertek a délnyugati nyelvjárásokban. Néha ugyanazt

a kifejezést váltakozva különböző nyelvjárási alakokban is használja (HÄKKINEN 2007: 62).

Agricola írott finn szövegei elsősorban fordítások voltak; HÄKKINEN szerint minél pontosabb, szó szerinti fordításra törekedett, vagyis fontosabb volt számára az eredetivel való megegyezés, mint a célnyelvi meghonosítás (2007: 62). Ideológiák nyelvére fordítva ez pedig azt jelenti, hogy „a nyelvi purizmus kora jóval később következik be” (uo.). Agricolánál a pontos, szó szerinti fordításra való törekvés abban is megmutatkozik, hogy a forrásnyelv mintájára olyan nyelvtani formákat is használt, amelyek ismeretlenek voltak a népnyelvben (bár talán a korábbi egyházi nyelvhasználatban lehetett szerepük). Például idegen szórendet: *Pater noster — Isä meidän* (ma is!), sok igeikötős igét (JUSSILA 1988 alapján 250-et), illetve főnévi igenevek passzív alakjait vagy névelőket (*Se Wsi Testamenti*, 'Az Új Testamentum'), amelyek teljesen eltűntek a mai nyelvből. Arra is idéz példát HÄKKINEN, hogy a latin accusativusi rag (-m) áttevődött az idegen szó finn (máig használatos) formájára: *mirhami* (2007: 89).

Agricola írásaiban a finn szókincs központi elemeit használta: a száz leggyakoribb mai szó közül csak három nem szerepel nála (JUSSILA 1988: 223). Mivel sok szó első előfordulása Agricolához köthető, ezért nem mindig lehet tudni, hogy melyik az, amit ő alkotott, és melyik volt már széleskörűen használatos ezt megelőzően is. Mégis világos, hogy például a Biblia sok olyan szócsoporthoz tartozik, amely nem szerepelhetett az akkori népnyelvben. Így Agricolának új szavakat kellett alkotnia olyan jelenségek elnevezésére, mint például a déligyümölcsök, Finnországban nem ismert állatok vagy ótestamentumi hangszerek (lásd HÄKKINEN 2010). Agricolánál találhatók mind belső keletkezésű elemek (képzők, meglevő népnyelvi szavak használata, pl. *kantele*, *jalo-peura* „nemes + őz” = 'oroszlán'), mind idegenből, különösen a svédből való átvételek (pl. *förbannata* 'átkozni', a mai finnben: *kirota*), és vannak olyan, forrásnyelvben maradt fogalmak is, például ősi, a zsoltárokhoz használt kísérőhangszerek megnevezései: *githit*, *mahelat* és *alamot*, amelyek jelentését a mai napig alig sikerült tisztázni (HÄKKINEN 2010).

3. A „bibliai” finn (1810-ig)

Agricola nem tudta lefordítani az egész bibliát, a teljes finn nyelvű biblia csak 1642-ben jelent meg. Ez a munka kb. 200 évig meghatározó volt a finn írott nyelv vonatkozásában (az utolsó változata Lizelius szerkesztése 1776-ban). Az 1642-es fordítógárda Agricolához képest néhány változtatást vitt véghez. A helyesírásban törekedtek arra, hogy az egymáshoz közeli hangokat következetesebben különböztessék meg, például az *i-j*, *u-v*, *e-ä* jelölése közel áll már a mai finn nyelvhez is (HÄKKINEN 1994: 177). 1776-ig tartott viszont, hogy a hosszú [i:] hangot *ij* jelölte *ii* helyett, vagy az idegen hangokat (*b*, *d*, *g*) a finnes kiejtést követve bizonyos hangkapcsolatokban következetesen *p*, *t*, *k* betűkkel jelölték.

LAURI HAKULINEN szerint a teljes fordításban valamelyest már megjelent a purizmus eszménye, vagyis a forrásnyelvből eredő idegen átvételeket helyettesítették, ugyanakkor új kifejezéseket nem alkottak (1968: 346, vö. HÄKKINEN 1994: 495–497). Az alábbi példák az 1642-es biblia és az Agricola munkája közötti szókincskülönbségeket mutatják (HAKULINEN 1968: 347 alapján):

Agricola	1642-es biblia	a szó jelentése magyarul
<i>tasku</i>	<i>laukku</i>	táska
<i>piili</i>	<i>nuoli</i>	nyíl
<i>räntty</i>	<i>vero</i>	adó
<i>planttu</i>	<i>vesa</i>	csemete
<i>balsami</i>	<i>voide</i>	kenőcs
<i>trumpu</i>	<i>vaskitorvi</i>	trombita

Az elvégzett lexikai kiigazítások leginkább arra engednek következtetni, hogy a kérdéses szavakról kiderült: nem voltak használatosak az egész finn nyelvterületen, illetve hogy a népnyelvben létezett egy szélesebb körben elterjedt kifejezés is. Vagyis nem arról lehet szó, hogy csupán az idegen eredet vagy idegen hangzás miatt cserélték ki őket, ami egyértelműen purista ideológiára vallana. Végül érdemes megjegyezni, hogy a mai köznyelvben is használatos a *balsami* (*palsami*) szó, illetve a beszélt nyelvben a *planttu* (lásd Kielitoimiston sanakirja 2.0.).

A népnyelvből hiányzó igekötős igéket sem mindig vették át Agricolától a bibliafordítók. Az alábbi példák az igekötők eltűnését mutatják az 1642-es bibliában (HAKULINEN 1968: 347 alapján):

Agricola	1642-es biblia	a szó jelentése magyarul
<i>ylöslyödä</i> 'fel + üt'	<i>avata</i>	nyit
<i>ylenantaa</i> 'fel + ad'	<i>hyljätä</i>	elhagy
<i>edeskäydä</i> 'előre + jut'	<i>menestyä</i>	boldogul
<i>päällepanna</i> 'rá + tesz'	<i>määrätä</i>	rendelkezik, kötelez
<i>ylöspitää</i> 'föl + tart'	<i>tukea</i>	támaszt
<i>ylitsekäymäri</i> '(törvény) felett + jár'	<i>väärintekijä</i>	gonosztevő

Ahogy LAURI HAKULINEN megjegyzi, ezek az agricolai szóalkotások, az igekötős igék nem tudtak meghonosodni a finn nyelvben. Szerinte „ez hozzájárult ahhoz, hogy a finn szókincs szerkezete egyéni, az összes egyéb európai kultúrnyelvtől eltérő jelleget öltön” (1968: 348). Például az *avata* ige az 1642-es fordítástól kezdve nem tesz különbséget a fiók *kinyitása* vagy a láda *felnyitása* között (a magyar igekötős igék finn fordítási lehetőségeihez lásd PUSZTAY 1993). Agricola ilyen alkotásai közül csupán néhány él a mai finnben, például *ristiinnaulita* 'keresztre feszíteni', *myötä- ja vastoinkäymisissä* 'jó és balsorsban'. Agri-

colán kívül is voltak (és lesznek), akik igyekeztek igekötős igékkel gazdagítani a finn nyelvet. A mai finnben főleg a hivatali és jogi nyelvben születnek igekötős igék: pl. *aikaansaada* 'elérni', *julkipanna* 'kihirdetni', *hyväksilukea* 'jóváírni' (HÄKKINEN 1994: 415–417). HÄKKINEN szerint Agricola igekötős igéi latin és görög mintára születtek. A 19. századtól a hivatali nyelvbe pedig svéd tükörfordításként kerültek igekötős szerkezetek (1994: 488–490). Az új bibliában nem szerepeltek a névelők sem, ahogy a címe is elárulja: *Biblia* (vö. Agricola: *Se Wsi Testamenti*).

A svéd korszakban (1809-ig) a finn nyelvet írásban jóformán csak az egyház használta, a finn nyelv írott változatának mintájául mindig ez szolgált. A bibliafordítók és szerkesztők törekedtek arra, hogy minél szélesebb körben ismert kifejezéseket, vagyis nemcsak egy-egy nyelvjárásban előfordulókat használjanak. Néhányan igyekeztek minél közelebb hozni a bibliát a népnyelvhez, „finnesebb” nyelvtant és szókincset használni. Viszont volt olyan szerkesztő is (Florinus), aki visszahozta Agricola idegen mintára használt névelőit és igekötős igéit stb., mivel ezt emelkedettebbnek, kevésbé hétköznapiinak érezhette (HÄKKINEN 1994: 497–498). Florinus fontosabbnak tartotta továbbá az eredeti szöveg kifejezéseihez való ragaszkodást és a szó szerinti fordítást, mint a célnyelvi honosítást (KIURU 1993: 58). KIURU szerint a későbbi fordítások is inkább Florinus és Agricola változatához kötődnek, mintsem a „népnyelvi” 1642-es bibliához (1993: 66).

4. A finn nyelv nemzeti nyelvvé válása, a nyelvújítás (1810–1880)

1809-ben Finnországot a napóleoni háborúk következtében Oroszországhoz csatolták, és Finnország autonóm nagyhercegség lett. Hatalmának megszilárdítása szempontjából az orosz birodalom érdeke az volt, hogy a finnek eltávolodjanak Svédországtól. Ugyanebből a célból a kultúra területén is támogatták a finn nyelv használatának terjesztését és a finnek öntudatra ébredését, olyan helyzetben, amikor a teljes finn értelmiség, a városok polgársága, a hivatalnoki és nemesi réteg svéd anyanyelvű. A finn nyelv státuszának megváltoztatásához ekkoriban az európai eszmetörténeti kontextus is kedvezett. A kis, fiatal népek és kultúrák életerejéről szóló eszméket német filozófusok, Herder, Hegel és mások terjesztették. A finnek nemzeti filozófusa, J. V. Snellman (1806–1881) hangsúlyozta azt a tézist, hogy a gondolkodás nyelvfüggő. Szerinte Finnország finn nyelvű többségének az életminősége alacsony marad, és gondolkodásának határai is beszűkülnek, ha nincs finn nyelvű irodalom és emelkedett finn társadalmi, kulturális nyelvhasználat (PULKKINEN 1999: 128). A 19. századi Európában a nyelvi alapú nemzetfogalom együtt terjedt el a nyelvhelyesség és a purizmus gondolatával is. Ahhoz, hogy egységes finn népről lehessen beszélni, először létre kellett hozni az egységes, mindenki által ismert finn nyelvet. A korpusztervezési feladatok adottak voltak: az írott nyelvet egységesíteni kellett, megtisztítani az idegen hatásoktól és modernizálni az újabb területeken (az iskola, irodalom,

média, adminisztráció, szakmák, tudományok területén) történő használat céljából. A nyelvújítás döntései és eredményei nagy befolyással voltak a finn nyelvre, és a mai napig ezek adják az írott standard alapját.

A finn nyelv és kultúra „ébredését” szolgálta a népköltészet, a Kalevala kiadása (1835). A korpusztervezés számára a Kalevala anyagot kínált az eredeti, népnyelvi kifejezések dokumentálásában. A Kalevala a „romlatlan”, „életerős”, keleti nyelvjárásokat képviselte, amelyektől különösen a szókinccs fejlesztésében reméltek segítséget. A Kalevala a nemzeti romantika jegyében született — Lönnrotot a néplélek kifejezésre juttatása és a finn nemzeti múlt keresése vezérelte —, így a 19. századi nyelvújítók is a múltban és a „romlatlan” népnyelvben keresték a finn írott nyelv alapjait.

4.1. Standardizáció: a nyelvjárások harca

Az egységes nyelv összekovácsolásához tartozott a normatív nyelvváltozat kiválasztása. A korábbi írott nyelv alapja nagyjából a délnyugati nyelvjárás volt. A tengerparti nyelvjárásokban viszont jellegzetesen sok kölcsönzó volt a svéd és a német nyelvből, amelyek nehezen voltak érthetők a keleti országrészben lakóknak. Sem a standardizáció szükségességéről, sem az alapelveiről nem alakult ki egységes vélemény. Volt olyan nézet is, hogy az egységesítés egyáltalán nem szükséges, mindenki úgy írjon, ahogyan beszél (HÄKKINEN 1994: 499). A legismertebb „anarchista” Gottlund (1796–1875) volt, aki sokáig negatív hősként szerepelt a finn írott nyelv történetéről szóló munkákban (lásd pl. HAKULINEN 1968: 357–358).

A standardizációt szorgalmazóknál három alapideológiát szokás említeni (KSK. 184–185): 1. a grammatikai, 2. a népnyelvi és 3. a szókinccsel kapcsolatosan: a purista eszmét. Grammatikai ideológián az értendő, hogy a nyelvnek van saját, általánosan időtlen logikája, amelyet csak a nyelvészek tudnak leírni. Ez az ideológia a gyakorlatban a „tökéletes” és a szabályszerű formák preferálásában mutatkozott meg, a támogatói között volt például idősebb korában a Kalevala és a finn–svéd nagyszótár szerkesztője, Elias Lönnrot. Lönnrot szótára a mai napig a finn lexikográfia alapköve. A későbbi szótáraktól az különbözteti meg, hogy Lönnrot nemcsak a használatban levő szavakat szótárakta, hanem új, saját szóalkotásait is (HÄKKINEN 1994: 419–420). Az úgynevezett grammatikai kiindulású nézet szélsőséges változatához (amit például August Ahlqvist képviselt) tartozott az is, hogy minél régebbi egy adott forma, annál jobb, vagyis a nyelv az idők folyamán alapvetően nem fejlődik, hanem romlik (KSK. 184). A grammatikai nézet rivalisa a népnyelvi eszme volt. A 19. század elején uralkodó nézet szerint a nyelvi normának a népnyelven, a mindennapi nyelvhasználaton kell alapulnia (uo.).

A népnyelvi nézet a kezdeti sikerek ellenére alul maradt a *d* körüli csatában (KSK. 184): A *d* mint a *t* zöngés párja a fokváltakozásban nem létezett a nyelvjárások nagy többségében, mégis — a régebbi írott szövegek, esetleg indoeurópai nyelvek ortográfiájának mintájára — használták a *d* betűt. Ennek a nyelvtör-

téneti magyarázata az, hogy korábban egy dentális spiráns hangot [ð] *d* vagy *dh*-val jelöltek a bibliafordítók, viszont ez a hang a 19. században már csak igen szűk nyelvjárási területen fordult elő (HÄKKINEN 1994: 165–166). Először úgy gondolták, hogy az írott nyelvből is ki lehet hagyni a *d* betűt, ahogy ez végleg megtörtént az *x* és a *z* betűkkel. Később mégis visszahozták a *d*-t ahelyett, hogy a nyelvjárásokban széles körűen (ma is) megtalálható [r]-t, [l]-t vagy mássalhangzó-kiesést jelölték volna, pl. *meidän* vs. *meirän*, *meilän*, *meiän* 'miénk' stb. (HÄKKINEN 1994: 166). Hasonló megoldás született a *-ts*- kérdésében is (ennek a nyelvtörténeti magyarázatára lásd HÄKKINEN 1994: 167–169). Ez a hangkapcsolat csak a délkeleti nyelvjárásokban volt általános. A standardizáció korában (és ma is) a nyelvjárási alakok *tt*, *ht*, *ss* alakban hangzottak, például az 'erdő' jelentésű *metsä* vs. *mettä*, *mehtä*, *messä* szóban. Mind a két kérdésben a szabályszerűség kedvéért egy ritka vagy nem létező változat lett az írott nyelvi norma része.

Néhány egyéb megoldást is érdemes említeni. Egy későbbi kritikát (PAUNONEN 1993) kiváltó döntés volt az idegen nyelvek mintájára az emberi [+human] — nem emberi [–human] kategória bevezetése a névmásoknál. A mai napig nincs népnyelvi vagy beszélt nyelvi alapja megkülönböztetni harmadik személyben az embert (*hän/he*) más referensektől (*se/ne*). A korábbi írott nyelvi gyakorlat sem tükrözte ezt (HÄKKINEN 1994: 372–373). Ezek jellegzetesen olyan, a mai napig ható mesterséges döntések voltak, amelyek miatt az írott nyelv eltávolodott a népnyelvtől és a mai beszélt nyelvtől is. Ezek mögött érthetően a rendszerszerűsége, szabályszerűsége való törekvés húzódott meg, vagyis a grammatikai ideológia. Az ideológia későbbi fő képviselője, LAURI HAKULINEN így írt a grammatikai irányzat 19. századi eredményeiről: „A nyelvtaníróink tudatos mérlegelés alapján olyan irányba terelték köznyelvünk hangrendszerét, amelyben a nyelv érthetősége nagyobb, például a káros homonimák csökkentésével; mesterségesen visszaállítottak a hangtörténeti fejlődés által a nyelvjárásokból eltűnt rag-, jel- és képzőelemeket, és így következetesebbek lettek a köznyelv számára fontos kategórijelzők, kiválasztották a nyelvjárásokból a célszerű és hasznos morfoszintaktikai szerkezeteket; sokat dolgoztak azért, hogy távol tartsák a köznyelvtől a nyelvjárások zavaros logikájú mondattani szerkezeteit...” (1957 [1938]: 83).

A nyelvjárások harca végül úgy végződött, hogy az írott nyelv nyelvtanilag jórészt megmaradt a régi délnyugati nyelvjárások mintája mellett, a szókincs bővítése viszont a keleti nyelvjárásokon keresztül történt. A nyugati nyelvjárásokból vették például a többes számú személyes névmásokat (*me*, *te*, *he*, vö. keleti *myö*, *työ*, *hyö*), és a többes birtokos jelet *e*-s formában (*leipämme*, vö. keleti *leipämmä* 'kenyerünk'). A keleti nyelvjárásokból vették viszont a diftongusokat *uo*, *ie*, *yö* formában: *nuori* 'fiatal', *työ mies* 'munkásember', vö. nyugati *nuari*, *tyä-miäs*, illetve megőrizték azt, hogy a régebbi kölcsönszavak elején csak egy mássalhangzó van: *lasi* 'pohár', *renki* 'szolga', vö. nyugati *klasi*, *trenki* (LEHIKONEN-KIURU 1993: 159–161).

A szókincs területén bizonyos meglévő fogalmakat máshogy neveztek — egyszerűsítve — keleten, és máshogy nyugaton. A „közös” nyelvbe néha csak az egyik szó került be, néha mindkettő. A nyugati nyelvjárásokból standardizálódtak IKOLA alapján például a *puhua* ’beszélni’ (keleten: *haastaa*), *kutoa* ’varrni’ (k. *neuloa*), *vadelma* ’málna’ (k. *vattu*) szavak. A keleti nyelvjárásokból valók viszont például az *ilta* ’este’ (ny. *ehtoo*), *serkku* ’unokatestvér’ (ny. *orpana*), *vehnä* ’búza’ (ny. *nisä*). A standardizáció nem ment végbe a következő szavakban: (nyugati ~ keleti) *kehto* ~ *kätkyt* ’bölcso’, *liina* ~ *huivi* ’kendő’, *takki* ~ *nuttu* ’kabát’, *vihta* ~ *vasta* ’szaunavirgács’. Némelyik szinonima esetében jelentéskülönülés történt a köznyelvben, például *tyhmä* (ny.) ’buta’ ~ *tuhma* (k.) ’rossz, rendetlen’. Az itt vázolt szókincsbeli standardizációról adott kép csupán vázlatos és néhány esetben igen viszonylagos. Megemlítendő emellett, hogy az írók nem törekedtek ennek követésére, olyannyira nem, hogy pusztán a szóhasználatuk alapján egy-egy írónak a szűkebb pátriáját gyakran könnyű meghatározni (IKOLA 1967: 55–56).

4.2. Modernizáció: a szókincsbővítés

A korábbi szókincsbővítés mellé került a tudatos szóalkotás. Általános nézet volt, hogy az idegen szavak használata (átvétele) helyett belső keletkezésű szavakat kellene találni. Így például a *studeerata* ’tanulni’, *universiteetti* ’egyetem’, *biblioteekki* ’könyvtár’, *restorantti* ’étterem’ szavak helyett a finn nyelvbe az *opiskella*, *yliopisto*, *kirjasto* és *ravintola* szavak kerültek (LEHIKONEN–KIURU 1993: 176). A keleti nyelvjárásokban talált szavakat gyakran új jelentésben javasolták használni: így lett például a *juna* ’vonat’, *kone* ’gép’, *tehdas* ’gyár’ a szavak mai jelentése az eredeti nyelvjárási ’sor’, ’munkaeszköz’, ’munkahely’ jelentések helyett. HÄKKINEN arról is ír, hogy a nyelvjárási szavaknak gyakran több jelentésük volt, mint amennyi a normatív írott nyelvbe belekerült. A szóalkotások képzéssel és összevonással jöttek létre. Rengeteg produktív képző állt rendelkezésre; például *-e*: *aate* ’eszme’, *tiede* ’tudomány’, *esine* ’tárgy’; *-la*: *kahvila* ’kávézó’, *ravintola* ’étterem’, *kylpylä* ’fürdő’; *-utu/-yty*: *antautua* ’feladni’, *peräntyyä* ’visszavonulni’ (1994: 450).

A purizmus, vagyis a „szegényes” finn hangkészletnek megfelelő és a népnyelven alapuló szavak alkotása idegen nyelvekben már létező fogalmak esetében LAURI HAKULINEN szerint előnyös volt több szempontból is: 1. a kultúrszavak finnesített változatai szélesebb körben könnyebben érthetők, mint az idegen szavak, így a mögöttük levő kulturális és szakmai tartalmak is szélesebb körben fognak elterjedni (1968: 359–360); 2. demokratikusabb lett a finn nyelv, mint például az indoeurópai nyelvek, amelyekben jellemzőbbek a műveltségyszavak, többek között a politikával kapcsolatos kifejezések gyakran idegen átvételek (1968: 382–383); 3. a népnyelven alapuló kifejezések segítik az olvasásértést, serkentik az olvasást is (1968: 384). Tény, hogy a nyelvi modernizációval egy időben az akkoriban ritkán lakott, kevés értelmiséggel rendelkező agrárjellegű

országban gyorsan és igen széles körben terjedt el az olvasás, szilárdult meg az iskolarendszer, létesültek új könyvtárak, és vált szokássá az újságolvasás. A purizmus és a puristák elleni későbbi kritika nem a szókincsbővítés ellen szólt, hanem az ellen, hogy a már meghonosodott kifejezéseket is megbélyegezték, elsősorban az idegen eredet vádjával illették. Vagyis amikor már kialakult a finn nyelv szókincse, standard nyelvtana, a kiigazítás továbbra is ugyanazokon a grammatikai és purista nézeteken alapult, és ez a modernizáció helyett már erőszakos beavatkozásnak volt tekinthető (PAUNONEN 1993, KARVONEN 1993). AHLQVIST például bírálta a következő, ma már teljesen elfogadott szavakat (1871: 61–63):

A) kifejezés	magyar jelentése	B) Ahlqvist szerint helyesebb	Ahlqvist indoklásai
<i>Espanja</i>	Spanyolország	<i>Hispania</i>	A) hangtanilag nem finnes (<i>esp, nj</i>); B) régebbi
<i>salama</i>	villám	<i>ukonnuoli</i>	A) csak a fényjelenségre használandó; B) a károkat okozó verésre stb. is
<i>kuten</i>	ahogy	<i>niinkuin</i>	A) csak keleten érthető; B) régebbi
<i>mieluummin</i>	inkább	<i>mieluisemmin</i>	A) csúnya; <i>mieluu</i> szótó nem létezik; a finnben a B)-ből nem keletkezhet összevonással A)

ALHQVIST a régebbi kifejezéseket mindig jobbnak tartja az újabbaknál, és a jelentéstani, alakotani változásokat is károsnak ítéli. Ez az ideológia kb. 1990-ig volt uralkodó helyzetben (pl. IKOLA 1992: 427), akkor viszont már heves kritikát váltott ki, például KARVONEN (1993) írásának már a címe is elég beszédes: „Álom egy szép tegnapról: ábránd a múltban fellelhető tiszta nyelvről”. A finnesítés elérte a személyneveket is, és ez nemcsak a finnek idegen alakú neveit érintette: így ismerkedhettek meg a finnek például *Jooseppi* Szinnyeivel, *Mauri* Jókaiival és *Paavali* Hunfalvyval (HÄKKINEN 1994: 513).

A tükörfordítások általában összetett szavak voltak, és svéd mintára születtek, például *kansakoulu*, sv. *folkskola* ’népiskola’. A finn nyelvvel foglalkozó értelmiség széles körben elterjedt foglalatossága volt a szavak finnesítése. Fontos szerepe volt ebben a 20. században kialakult finn nyelvű sajtónak is. Egy-egy gyakori kifejezésre több javaslat, kísérlet is történt. Néha a végeredmény azonban az volt, hogy visszatértek az elsődleges, idegen eredetű formára: például a *suorapuhe*, *ihanneoppi* szavak feledésbe merültek a *proosa* ’próza’ és *filosofia* ’filozófia’ szavakkal szemben (LEHIKONEN–KIURU 1993: 175). HÄKKINEN véleménye szerint általánosabb mégis, hogy például a tudományágaknak lett egy finnesített elnevezése, és mellette megmaradt a nemzetközi terminus is, pl. *kielitiede* — *lingvistiikka* ’nyelvészet’ (1994: 511). Megjegyzi továbbá, hogy a finn hivatali nyelv java része svéd tükörfordítás, pl. *käydä rajaa* (svédül *uppgåra*) ’határt kijelölni’, *ottaa huomioon* (sv. *ta i beaktande*) ’figyelembe venni’

(1994: 493). LAURI HAKULINEN szerint a tükörfordítások segítségével a finn nyelv szókincse gazdagodott az európai nyelvek közös kulturális örökségével, és a finn nyelv így sokkal európaibbá vált, mintsem a többi nyelvtől eltérő hangrendszere és alaktana alapján gondolni lehetne (1968: 392).

5. A nyelvtervezés helyzete a mai finn nyelv korában (1880–)

A 19. század vége felé mérvadó finn szótárak és nyelvtanok születtek, amelyek kodifikálták a nyelvújítás nyelvtani és szókincsbeli eredményeit. A finn nyelv státuszában is új korszak kezdődött, a finn nyelvű iskolarendszer kezdett megszilárdulni, és a finn nyelv számottevő hivatalos, szépirodalmi és tudományos használata is elkezdődött. A nyelvtaníró Setälä 1893-ban már azon a véleményen volt, hogy a nyelvfejlesztést ezentúl a nyelvhasználatra és a legjobb írókra lehet bízni, e téren nincs szükség például az akadémiára (HÄKKINEN 1994: 516). Az 1897-ben alapított, a mai napig meghatározó szerepű finn nyelvészeti folyóirat, a *Virittäjä* mégis a kezdetektől foglalkozott a finn nyelv korpuszalkításával (PIEHL 1996). 1927-ben a Finn Irodalmi Társaságban megalapították a Finn Nyelvi Bizottságot, amely nyelvhelyességi kérdésekben adott tanácsot. Ezt a bizottságot 1945-től kiegészítette egy nyelvi iroda is, végül 1947-ben mindkettő állami intézmény lett. Napjainkban is a Finn Nyelvtudományi Intézet (Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Kotus) ad otthont a két intézménynek. A nyelvi bizottság véleményt nyilvánít nyelvi kérdésekben, a nyelvi iroda pedig közönségszolgálatot tart fenn, valamint a finn kéziszótárt szerkeszti. A *Virittäjä* folyóirat mellett és később helyette a *Kielikello* lett a hivatalos nyelvi iroda folyóirata. Ezekben közlik többek között a Finn Nyelvi Bizottság ajánlásait és állásfoglalásait, illetve kérdésekre válaszolnak. A 20. században a nyelvi kérdésekben véleményt nyilvánítók többsége a hivatásos nyelvészek közül került ki. A finn nyelv legtöbb professzora is köztük szerepelt, például LAURI HAKULINEN nagyon aktív volt az 1940-es években (PIEHL 1996: 497–498). HAKULINEN szerint a nyelvtervezés nem követheti a nyelvhasználatot egy adott nyelvhasználati probléma megoldásában, sokkal inkább az általános nyelvhasználat megváltoztatására kell törekednie (1957 [1938]: 79). Hangsúlyozza továbbá, hogy az értelmiségieknek kötelességük a nyelvészek alkotta nyelvhasználati szabályok elsajátítása, mivel szerinte a nagy kultúrnyelvek ismerve (példája a francia), hogy a művelt rétegek nyelv mértékben követik a normatív szabályokat (i. m. 87).

5.1. A beszélt nyelv standardizációja

A beszélt nyelvet illetően az 1870-es évekig a liberális népnyelvi gondolkodás volt az uralkodó. 1864-ben viszont a finn hivatalos nyelv lett Finnországban, közben a finn nyelvű iskoláztatás is bővült, és lassan kialakult a finn anyanyelvű értelmiség is. A finn nyelvművelésben August Ahlqvist lett az első számú szak tekintély. Ő úgy vélekedett, hogy a finn nyelvű értelmiségnek a beszédben is az írott standardot kellene használnia. Így készültek például listák olyan nyelvi

elemekről, amelyeket az egyetemistáknak kerülniük kellene. Habár a finn standard soha nem lett senkinek sem az anyanyelve, ennek a követése kezdetben nem is volt nehéz az értelmiségi tanulók számára, mivel akkor az egyetemisták anyanyelve többnyire svéd volt, és a finn nyelvet az iskolában sajátították el. Később a középiskolában is kezdték megkövetelni a standard beszédet. Így a beszélt finn nyelvben erős kettőség volt körülbelül 1960-ig: a szűk értelmiség a megalkotott írott nyelvhez hasonló nyelvváltozatot beszélte, a nép viszont továbbra is a történeti folytonosságot megőrző nyelvjárásokat használta (KSK. 187–188).

A 20. században a finn beszélt nyelvnek erős társadalmi rangot, osztályt jelölő és megosztó szerepe volt. Ezt használta föl Väinö Linna *Tuntematon sotilas* (Az ismeretlen katona) című 1954-es művében. A széles szereplőgárda közül a közkatonák felismerhető nyelvjárásokat beszélnek, a tisztek pedig a normatív nyelvváltozatot. A 20. századi finn iskolai anyanyelvoktatásban sokáig üldözték a nyelvjárásokat, s az egyetemi oktatás sem foglalkozott a nyelvhasználattal vagy a finn nyelv társadalmi változataival az 1970-es évek végéig (RINTALA 1998: 61). Ahogy a finnek a falvakból a városokba költöztek, az 1960-as évektől visszaszorult a hagyományos nyelvjáráshasználat. PAUNONEN szerint azután a nyelvművelők „haragja” inkább a városi beszélt nyelvek és a szleng felé irányult, ezek hatásától óvták a finn nyelv írott és beszélt standardját (1993: 87–88). A 20. században a normatív beszélt nyelvi változatot a rádió és később a televízió is egységesen közvetítette az 1990-es évek elejéig.

5.2. A nyelvhelyességtől a nyelvművelésig

A 20. században kevés változás történt az írott norma alapjaiban. A nyelvművelés a megjelent újságok, folyóiratok, könyvek és a rádió nyelvének a kritikáját jelentette. Mivel már léteztek nyelvreírások, nyelvtanok és szótárak, ezek tételeit számon lehetett kérni a különféle megjelent szövegektől (vö. KARVONEN 1993: 92). A nyelvművelők az 1960-as évekig keresték a hibákat a megjelent kiadványokban, és orvoslásukat javasolták például a *Virittäjän*-ben. A javítási tanácsok általában a nyelvtanokban kodifikált nyelvi szabályszerűség megőrzésére buzdítottak (PIEHL 1996: 493). A nyelvhelyesség, vagyis az a meggyőződés volt a fő ideológia, hogy a normatív változat eredendően jobb, szebb, logikusabb, helyesebb stb., mint a nem kodifikált nyelvváltozatok. Így valamely nyelvi formát fekete-fehéren a helyes és a helytelen kategóriába lehetett besorolni. Ehhez tartozott még az is, hogy a köznyelvi, írásos nyelvváltozatot felsőbbrendűnek vélték, és a nyelv egyetlen vagy elsődleges funkciójának a gondolatközlést tartották (lásd KARVONEN 1993). Egy kutatás szerint (KSK. 189) a nyelvhelyesség kritériumai a következők voltak: 1. a nyelvtani hagyomány követése, 2. a purizmus, 3. a népnyelv, 4. a nyelvhasználat, 5. a célszerűség és 6. a meghonosodottság. A nyelvművelők szerint ez idő tájt a finn nyelv már olyan szilárd volt, hogy például a szókincs bővítést az adott szakma művelői végezték kb. az 1950-es évek-

től, a nyelvészek feladata már csak az eredmény értékelése és esetleges kiigazítása volt például a képzők rendszerszerű használata tekintetében (PIEHL 1996: 495). Ennek ellenére a nyelvművelők továbbra is próbálkoztak például szóalkotással, és néha élesen szembefordultak a nyelvhasználattal is. PAUNONEN szerint nyelvészeti szempontból különösen érthetetlen volt, hogy a 20. században a nyelvművelők miért akarták olyan sokáig kigyomlálni a finn nyelvből a svéd hatást és a grammatikai következetlenségeket (1996: 548).

A Virittäjében megjelent nyelvművelő írások kezdetben szóalkotással, nyelvi recenziókkal és a normához tartozó ajánlásokkal is foglalkoztak. Végül a Kie-likello (1968–) lett az ajánlásokat közlő folyóirat, a Virittäjében a nyelvi recenziók és a szóalkotás javarésze az 1960-as években megszűnt, az 1980-as évekig tulajdonképpen már csak a hibajegyzék maradt meg (PIEHL 1996: 495). 1990 körül nyelvészek egy csoportja (PAUNONEN 1993, RAHTU 1992, KARVONEN 1993 stb.) élesen kritizálta a nyelvművelői gyakorlatot. Többek között a nehezen tanulható, mesterséges formákat és a túl merev, a nyelvhasználatot figyelmen kívül hagyó normákat hozták példának. Ráadásul egy országos finn nyelvészbizottság 1994-ben azt ajánlotta, hogy a finn nyelvi norma alapjait részletesen újra kellene értékelni (KSK. 258, vö. PAUNONEN 1996). A fiatal nyelvészgeneráció nevében RAHTU 1992-ben megkérdőjelezte a Virittäjébeni nyelvművelői rovat létjogosultságát. Szerinte az újabb nyelvtudományi ágazatok művelőit — például a feminista nyelvészet vagy a pragmatika képviselőit — elriasztja a Virittäjétől a nyelvművelői írások normatív műfaja (RAHTU 1992: 117). Ezen kritikák eredményeként megszűnt a Virittäjében a nyelvművelői rovat, ezzel együtt lényegében a hibák keresése, bemutatása nagyon ritka témává vált.

A Virittäjében megfogalmazott nyelvművelés-kritikára MAAMIES és RÄIKKÄLÄ (1997) azzal válaszoltak, hogy a kritika nem érinti a mai hivatalos nyelvművelést, amit a Finn Nyelvi Iroda és a Finn Nyelvi Bizottság folytat, hanem inkább a régebbi nyelvművelést és a magánvélemények megfogalmazóit. Szerintük a hivatalos nyelvművelés már lényegesen más, mint ami például az 1950-es években divatos nyelvhelyesség volt (1997: 272). A mai nyelvművelés már nem értékeli a nyelvváltozatokat, hanem a nyelvi formák funkcióit és használati összefüggéseit igyekszik megérteni (i. m. 273–274). A tevékenységüket már nem egy-egy kifejezés értékelése, megvizsgálása jellemzi, ennek helyébe a szövegteni vizsgálatok, a szövegértés kérdései és az olvasókhöz igazított szövegek alkotása lépett (MAAMIES–RÄIKKÄLÄ 1997: 276). Ugyanakkor egyre több változatosságot fogadtak el a nyelvi bizottság ajánlásaiban. Például a kollektív jelentésű névszókra való utalásban a korábbi ajánlás szerint mindig egyes számot kellett használni, 1992-ben viszont már ugyanolyan jónak találták a többes számot is (pl. *aviopari* — *se/he*: 'házaspár — amely/akik') (KSK. 193). MAAMIES és RÄIKKÄLÄ megemlíti továbbá, hogy szerintük a standard nyelvváltozat csak egy nyelvváltozat a többi között (1997: 275), vagyis ők már nem tekintik a stan-

dardot a legfontosabb vagy mintaszerű nyelvváltozatnak. A modern nyelvművelés már nem gondolja azt, hogy a nyelv elsődleges funkciója mindig a gondolatközlés, és azt sem, hogy a közérthetőség lenne minden körülmények között a legfontosabb követelmény. Az irodalom vagy akár a mai média nyelvhasználata például jellegzetesen nagy változatosságot mutat, így ezeket a szövegfajtákat nem lehet (hagyományos) nyelvművelői nézőpontok alapján vizsgálni. A mai finn nyelvművelés célszövegei így elsődlegesen hivatalos szövegek, például adóbevallás, törvények stb. szövegei, amelyektől elvárható a minél nagyobb közérthetőség, egyértelműség és pontosság (KSK. 194). Ezeken a területeken jó eredményeket értek el a finn nyelvtervezésben: Finnországban jogászai segítség nélkül is érthetők és elvégezhetők olyan műveletek, mint például a lakás adásvétele.

6. A finn nyelvtervezés az új évezredben

Rövid átmenet után letisztult a finn nyelvművelés jelenlegi gyakorlata és elvi, ideológiai álláspontja is. A jelenlegi állapotot HARRI MANTILA, jeles finn szociolingvista cikke alapján lehet megérteni. MANTILA (2010) azt írja le, hogy milyen ideológiák (habár MILROY 2001-hez hasonlóan nem követi a nyelvideológiák elméletét) és ezekhez kapcsolódó gyakorlati nyelvhasználati tanácsok jellemzik manapság a finn nyelvművelést. Az utóbbi évtizedben MANTILA vezette azt a finnországi testületet, a Finn Nyelvi Bizottságot, amely hivatott mind az elvi, mind a gyakorlati nyelvművelői kérdésekben véleményt nyilvánítani. Cikkében MANTILA bemutatja a döntések paradoxonjait is. A következőkben az ő néhány megállapítását kiegészítve vázolom a mai finn korpuszpolitikát dolgozatom szempontrendszeré alapján.

6.1. A mai helyesírás-tervezés

IKOLA (1967: 38–39) szerint a finn helyesírás a legjobbak és a legegyszerűbbek között van, mivel többnyire ugyanaz a betű mindig ugyanazt a hangot jelöli. Az egyetlen problematikus részt szerinte az idegen átvételek jelentik, ahol sem a kiejtés, sem a helyesírás nem egyértelmű (i. m. 41). A Kielikello mégis ma is rendszeresen foglalkozik helyesírással, az idegen átvételeken (jellegzetesen neveken) kívül főleg rövidítések kerülnek terítékre. A finnek számára a helyesírás viszonylag könnyen megtanulható, nincs olyan sok fogós kérdése, hogy értelme lenne például helyesírási versenyeket szervezni. KORHONEN (2007) szerint mégis problémát jelenthet, hogy ma ritkán, csak nagyon hivatalos összefüggésben hallható a köznyelvi beszéd. A beszélt nyelvváltozatokban (a nyelvjárásokban vagy a regionális beszélt nyelvben) például nem terjedt el a diftongusbeli *i* vagy a szóvégi *i*: *punanen* vs. *punainen* 'piros'; *anteeks* vs. *anteeksi* 'elnézést'. Másrészt gondot jelenthet az alsós osztályokban az a néhány eset, amikor a kiejtés nem esik egybe a helyesírással: *onpa* [ompa] 'mégis'; *kohta* [kohhta] 'mindjárt'; *vauva* [vauvva] 'baba'.

KORHONEN (2007) szerint nem kell szégyellni a finnes kiejtést, amely továbbra sem tartalmazza a *b*, *d*, *g* stb. zöngés hangokat. Így a *barbaari* [parpaari]; *hygienia* [hykienia]; *googlata* 'guglizni' [kuuklata] kiejtések kritikája sem indokolt. JARVA (1997) vizsgálata szerint a zöngés [d] hangot már képesek kiejteni a finn fiatalok, a zöngés [b] is meghonosodóban van, de a zöngés [g] ejtése még igen ritka és esetleges.

Ezek ellenére MANTILA (2010: 200) szerint a helyesírás egyre nemzetközibb irányba változik. A finn iskolázott rétegek nem fogadják el a *pitsa* (helyette: *pizza*) vagy *tsätti* (h: *chatti*) alakokat, habár a hivatalos nyelvművelés mind a két formát ugyanolyan helyesnek találja (KORHONEN 2007 finnes alakokat támogató véleménye így akár „népiesnek” tekinthető). MANTILA (2010: 188) szerint a helyesírási kérdésekben a purista álláspont ma már egyáltalában nem meghatározó. Ezt azzal támasztja alá, hogy például a 2002-es ajánlás szerint a jövőbeni európai uralkodók neveit már nem finnesítik: *Charles* marad majd, nem lesz belőle *Kaarle*, *Victoria*-ból sem lesz *Viktoria*, ha majd megkoronázzák. A másik példája az, hogy a *szuahéli* finn írásképeinek inkább a *swahili*-t javasolják a korábbi finnes *suahe*li helyett. A kölcsönszavak hangtani honosítását általában nem kell erőltetni, ha ez spontánul nem következik be, de például terminológiai munkában idegen hangalakú formák alkotása továbbra sem ajánlott (MANTILA 2010: 200).

6.2. A mai standardizációs kérdések

A beszélt nyelvet illetően az 1990-es évek elejétől általánosan elfogadottá válnak a nyelvjárási és beszélt nyelvi elemek formálisabb helyzetekben is (média, tudomány, politika, gazdaság). A nyelvjárások írásbeli használata is reneszánszát éli, különféle szövegeket írnak nyelvjárásban és nemcsak lokálpatrióta összefüggésben. Például Rosa Liksom nyelvjárásban íródott novellái és regényei, valamint Heli Laaksonen regionális beszélt nyelven született költészete nagyon népszerű. Így a standard nyelvváltozat használata beszélt nyelvi kontextusban nagyon ritka, írásban is már csak egy nyelvváltozat a többi között, a funkciója jellegzetesen a hivatalos és széles befogadó közönség számára történő információközlés (például törvények, adóbevallás). A mai finn nyelvészek között teljes egyetértés van abban a tekintetben, hogy a nyelvváltozatok és a nyelvhasználat sokfélesége, variabilitása a finn nyelvnek az erejét tükrözi. NUOLIJÄRVI (2009: 25) szerint a standard születése, fejlődése nem végpont vagy akár csúcspont egy nyelv vagy nyelvközösség életében, hanem inkább a státus tekintetében van fontos szerepe. A finn írott nyelv történetét szemlélve szinte inkább az írott és beszélt nyelvváltozatok történeti egymás mellett éléséről és kölcsönhatásáról van szó. A jelenlegi helyzetben destandardizációs folyamatoknak lehetünk tanúi, mivel az írott nyelvi műfajok nagymértékű szaporodása miatt már nem tartható az egyetlen egységes nyelvi norma az írott nyelv számára. A mai finn nyelvre jellemző a regionális standardok megerősödése, terjeszkedése

és egy bizonyos relativizmus, a nyelvváltozatok gyakori egymáshoz való viszonyítása és az írott standard változatok sokasodása is (NUOLIJÄRVI 2009: 26).

MANTILA szerint a hivatalos nyelvtervezés is számol azzal, hogy több standard nyelvváltozat létezik. Mivel a nyelvművelés a gondolatközlés mellett már a társas viszonyok építését és az érzelmek kifejezését is a nyelv funkciói közé sorolja, nem lehet ugyanolyan nyelvi tanácsokat adni egy jegyzőkönyv, reklám, tankönyv vagy regény szerzőjének. MANTILA ugyanakkor megjegyzi, hogy ezzel ellentétes felfogás az, hogy bizonyos helyesírási elvek nem lehetnek helyzetfüggőek (például rövidítések), vagy bizonyos hang- és alaktani kérdésekben a rendparti hagyományoktól nem lehet egyhamar eltekinteni, vagyis néha a standard stabilitását is óvni kell (2010: 196).

A mai finn standardot már nem a grammatikai ideológia vezérli. MANTILA felsorol néhány nemrég elfogadott, korábban a finn nyelv rendszerébe nem illőnek tartott kifejezést. Például az *entisöidä* 'restaurál' és *uutisoida* 'hírt ad' igéket 2004-ben elfogadhatónak találta a Finn Nyelvi Bizottság, mivel meghonosodottnak és szükségesnek találta ezeket, habár nem felelnek meg a szóképzési eszményeknek (2010: 195–196). Hasonlóan elfogadhatónak találták a *huomioida* formát 'figyelembe vesz' jelentésben az 1990-es évek végén (MANTILA 2010: 183). IKOLA 1992-ben még tiltakozott ezek ellen a formák ellen (1992: 429), de ma már nincs olyan nyelvész, aki ragaszkodna a grammatikai nézethez; a mai spontán szóképzés gyakran analógián vagy szabad asszociáción alapul, spontán nyelvi újítást pedig nem szabad stigmatizálni.

Egy következő standardizációs elv MANTILÁNál az, hogy az olyan nyelvhasználati szabályokat meg kell szüntetni, amelyek túl nagy erőfeszítést igényelnének, mivel ellentétesek a nagy többség nyelvérzékével. Vagyis a standard nem tartalmazhat fogós kérdéseket, a standard ne legyen műveltségi teszt, hanem a nagy többség nyelvérzékét kell tükröznie. MANTILA ezt az elvet a nyelvi demokratikussághoz kapcsolja, és azt a példát hozza fel, hogy korábban a titulusokat jelentő szavak és az azokhoz tartozó jelzők ragozásához nagyon bonyolult szabályok kapcsolódtak. Az új ajánlás követi a nyelvhasználatot: ezeket nem kell ragozni (2010: 197). Ugyanakkor MANTILA a nyelvközösség szempontjából azt is megemlíti, hogy a köznyelv mindenkié, ami azt jelenti, hogy nem szabad a normát változtatni, ha ennek nincs széleskörű támogatottsága. Vagyis nem elég, hogy például az iskolázott rétegek vagy a fiatal generációk nyelvében terjedjen egy nyelvi jelenség ahhoz, hogy ezt a többieknek is ajánljuk (2010: 198). Így például a *minun kirja* (*minun kirjani* 'az én könyvem' helyett) vagy *he lähtee* (*he lähtevät* 'ők elmennek' helyett) formákat továbbra sem lehet az írott standard részének tekinteni, mivel az idősebb korosztályok ezeket nem tekintik az írott nyelvbe valónak (mivel a 19. századi standardizáció ezeket a formákat kirostálta az írott nyelvből).

A mai kornak megfelelően az olyan kifejezéseket kezdik kiűzni a standardból, amelyeket bizonyos csoportok sértőnek vagy igaztalanak érznek. Ezt MANTILA az eufemizmus elvének nevezi (2010: 199). Idetartozik például az a 2000-ben hozott döntés, hogy a *neekeri* 'néger' szó használatát ezentúl kerülni kell. Nagy figyelmet keltett továbbá az a 2007-es döntés is, hogy ezentúl nemsemleges foglalkozásnevek használatára kellene törekedni. Így ajánlatos például hivatalos szövegben a jogászt finnül *juristi*-nak hívni a korábbi *lakimies* (*laki* 'törvény + *mies* 'férfi') helyett, és a *toimittaja* szót használni a *lehtimies* (*lehti* 'újság') helyett az újságíróra.

A nehéz szabályok megszüntetésén túl megfigyelhető a standard általános lazítása is (MANTILA 2010: 197). A nyelvi iroda legújabb, 2008-as szótárát (Kielitoimiston sanakirja 2.0) szemlélve például feltűnik, hogy egyre ritkábban (vö. PS.) található meg a *paremmin* 'jobban' minősítés (miszerint létezik egy jobbnak tartott szóalak vagy kifejezés). A legtöbb ilyen példa helyesírási kérdés, ahogyan a *pitää olla*: 'így kell.' megjegyzés is. Ezek mellett van egy, talán legerősebben a hagyományos nyelvműveléshez kapcsolódó, *kartettavaa käyttöö* 'kerülendő használat' megjegyzés is, amiből összesen már csak 12 van a 100 000 szót tartalmazó szótárban. Az egyik például a *löytyy* 'talál' ige 'található' jelentését próbálja kiiktatni a finn nyelvből, HÄKKINEN (1994: 491–492) alapján egy 19. századi ajánlást követve. Sokkal gyakoribb a *rinn.* 'vagy' rövidítés, ami egy párhuzamos, másik elfogadható változatra utal. Általában elmondható, hogy egy korábban helytelenített forma elfogadása után általában ugyanígy ajánlott marad a régi is (pl. a *huomoida* mellett az *ottaa huomioon* 'figyelembe venni').

A finn nyelvészeti kutatásban is történt egy fontos változás a harmadik évezredben: megjelent az Iso suomen kielioppi (A finn nyelv nagy nyelvtana, 2004). Ez az első kísérlet a finn nyelv teljes leírására: a példái írott, beszélt nyelvi, szleng és nyelvjárási adatbázisokból egyaránt származnak. A normativitás szempontjából újdonsága, hogy nem ad útbaigazítást arra vonatkozóan, hogy mi tartozik a standardhoz, és mi nem, vagyis egymás mellett találhatók a standard és a substandard alakok. Nem mindenkinek tetszik a leíró szemlélet. Például HÄKKINEN (2005: 559–560) találóan megjegyzi, hogy nem tanácsos kihagyni a nyelvtörténeti magyarázatokat, és hogy az írott nyelv történetében mindig jelen van a normativitás is. Viszont kevésbé érthető az a véleménye, hogy a beszélt nyelvi szerkezeteket is tárgyaló mű didaktikai szempontból nem lenne használható (HÄKKINEN 2005: 560, 562, vö. LAIHONEN 2005).

6.3. A mai modernizáció

A finn nyelvbe bekerülő új kifejezéseket többféle fórumon tárgyalják és szótározzák. A köznyelvi szavakat a nyelvi iroda négyévenként megjelenő 100 000 szócikkesszótára dokumentálja. Az Európai Unió terminológiai munkát a finn fordítók együtt végzik a Finn Nyelvtudományi Intézettel, amely foglalkoztat egy EU-s nyelvi kérdésekkel foglalkozó nyelvészt is. A szaknyelvek esetében az

adott szakmák foglalkoznak a terminológiai kérdésekkel, néhány szakmának van a terminológiával foglalkozó társasága, például a Duodecim, amely a finn orvosi nyelv fejlesztésével foglalkozik. A Sanastokeskus TSK viszont olyan terminológiai társaság, amely széleskörűen foglalkozik a terminológiai munka elméleti és gyakorlati kérdéseivel is. Számos szótárt készít, a legújabbak között van például a közösségi média terminológiai szótára. Ebből tudhatjuk meg például, hogy az ang. *tag cloud* finnül *asiasanapilvi* ('szófelhő').

MANTILA szerint a mai hivatásos finn nyelvművelést a modernizációs ideológiák jellemzik (2010: 195). Vagyis a finn nyelvtervezésben alkalmazkodni kell a mai kultúra és a modern technológia szükségleteihez akkor is, ha ez a hagyományos elvek feladását jelenti. MANTILA szerint a finn nyelv helyzete nemzeti nyelvként annyira erős, hogy a nemzetközi hatások inkább gazdagítják, mintsem gyengíténék (2010: 199–200). Vagyis az új kifejezések átvétele mellett törekedni kell ugyan belső keletkezésű szavak alkotására, de ha nincs ilyen, vagy nem terjed el, akkor nyugodtan lehet használni az idegen átvételt is. Továbbá a kölcsönszavak hangtani honosítását nem kell erőltetni, ha ez spontánul nem következik be. Itt a példája a *brändi/brandi* 'brand, márká' szó. Az ilyen, spontán használatban meghonosodott, a hagyományos finn hangtani szabályoknak nem megfelelő alakokat már el lehet fogadni, lehet szótározni.

7. Következtetések

A finn korpusztervezés közel egykorú az írott finn nyelv történetével. A nyomtatott finn szövegek megjelenése óta foglalkoznak dokumentálhatóan azaz, hogy az írott finn nyelvhez mi tartozzon, milyen legyen a helyesírása, milyen viszonyban legyen az írott nyelv a népnyelvvvel, a nyelvjárásokkal és a beszélt nyelvvel. Már az is a kezdetektől foglalkoztatta a finn írástudókat, hogy hogyan kellene a finnel kapcsolatba került más nyelvekből eredő fogalmakkal, hangokkal, nyelvtani szerkezetekkel eljárni. A mindenkori társadalmi ideológiák nagy hatással voltak a nyelvváltozatokkal és nyelvi jelenségekkel kapcsolatos gondolkodásra. A nyelvtervezésben többen voltak azok, akik a kor társadalmi ideológiáival összhangban próbálták befolyásolni a nyelvhasználatot vagy a nyelvről való gondolkodást, de mindig voltak olyanok is, akik az árral szemben úsztak.

Az írott nyelv hamar megkülönböztette magát a beszélt népnyelvtől, habár a nyelvújítás előtti írott nyelv még nagyobb hasonlóságot mutatott akár a mai beszélt nyelvvel is. A 19. századi nyelvújításnak fontos szerepe volt a finn írott standard megszilárdulásában. Az egykori sokféleséget azzal szüntette meg, hogy néha csupán feltételezett vagy mesterségesen alkotott formákat standardizált az iskolai oktatás és a hivatalos nyelvhasználat számára. A szókincsbővítésben is igyekeztek a népnyelvi szavakat és az azok mintájára képzett alakokat előtérbe helyezni. A nyelvújítás bizonyos értelemben a nyelv gazdagítását jelentette például

új nyelvi regiszterek létrehozásával, más területeken a változatosságot próbálták csökkenteni. A finn nyelvújítást és a 20. század közepéig tartó nyelvművelést sokan a purizmus mintapéldájának tekintik (jellegzetesen pl. HAKULINEN 1968), viszont ezt a véleményt az újabb munkák már árnyalják. A purizmus nem győzött minden területen, és nem mindenki támogatta ezt még a 19. században sem.

A független Finnországban (1917–) sokáig normatív, rendpárti nyelvhelyességi eszmék uralkodtak. Az iskolákban stigmatizálták a nyelvjárásias beszédet, és az értelmiségiek beszédét a normatív törekvés különböztette meg a köznéptől. Ugyanakkor az írott finn nyelvben is volt mindig bizonyos változatosság, legjellegzetesebben a szépirodalom területén (lásd KOSKI 2002). Az 1960–70-es években történt meg Finnországban az urbanizáció, akkortájt ért véget a hagyományos nyelvjárások használata. Helyükbe a városi és regionális beszélt nyelvek léptek. Az 1970–80-as évektől mindenki számára elérhető lett a középiskola, és kialakult a jóléti állam, csökkentek a társadalmi különbségek. Ezzel együtt a finnek már nem akarták megkülönböztetni magukat társadalmilag a beszédükben, elitista bélyeget kapott a normatív beszélt nyelv. Az általános középosztályúság is egyre nagyobb tudatosságot eredményezett a nyelvi ügyekben, és ez a korábbi autoriter diskurzusok elutasításához vezetett: a nyelvhelyesség általános eszméje helyébe — nem kötelező erejű — javaslatok, ajánlatok beszédmódja lépett a nyelvművelésben. Az 1990-es években Finnország bekapcsolódott a globális gazdasági folyamatokba, és a korábbi elszigeteltséget felváltotta a nagyfokú nemzetköziség, ami mellett már elavulttá vált a korábbi purista nyelvművelés is. A globalizáció ellenszereként fontossá vált a regionális hovatartozás, a lokálpatriotizmus, ami a mai finnek nagy mobilitása mellett leginkább a nyelvjárások értéknövekedésében öltött gyakorlati és nyelvideológiai formát.

A jelenlegi többértékű és egyre inkább multikulturálissá váló finn társadalomban már nem csak egy nyelvi norma, standard létezik, és a kodifikált standardon belül is a változatosság vált elfogadottá. Mégsem mondható az, hogy a mai finn nyelvtervezésben anarchikus viszonyok lennének. Az iskolai oktatásban például a cél „a nyelv normatív elveinek megvitatása és ezek viszonylagosságával való megismerkedés a szélsőséges hozzáállások elkerülése végett. Vannak olyan írott nyelvi jellegzetességek, amelyekről változatlanságot várnak el, ilyenek például bizonyos helyesírási és alaktani szabályok (...), bizonyos kérdésekben megengedett a változatosság...” (KSK. 195). MANTILÁval egyetértve a helyesírási (például *ai* az *a* helyett a *punainen* ’piros’ szóban) és alaktani (például a személyes névmások genitivusával együtt használandó a birtokos személyjel, *hänen kirjansa* ’az ő könyve’) jelenségek tekintetében így is kevesebb a mozgástér, mint a tőtan (például a *puu* ’fa’ szó többes genitivusa lehet *puiden* vagy *puitten*; az *isorokko* ’himlő’ szót lehet ragozni két részben vagy összetett szóként) és a mondatban (például az ’ő elkészült’ kifejezhető kétféle iger szerkezettel: *sai tehtyä* ~ *sai tehdyksi*) területén (2010: 203–204).

A legismertebb finn nyelvészek között nehéz találni olyat, aki ne foglalkozott volna korpusztervezéssel, vagy legalább ne fejtette volna ki a véleményét ezzel kapcsolatban. A finn nyelvi korpusztervezést mindig viták, helyenként heves viták övezték. Érdekes, hogy a nyelvtörténetírás is többféleképpen látja bizonyos személyek tevékenységét. Nagyon vitatott például Gottlund és Ahlqvist ilyen irányú munkássága. Igazából nincs olyan írás, amely csupán tárgyyszerűen tárgyalná e két nyelvész, nyelvpolitikus pályafutását. Ahlqvistet sokan példaképnek tekintik, például HÄKKINEN, aki azt írja, hogy „Ahlqvist szigorúan kiállt elvei mellett, de nem volt olyan szörnyeteg, mint amilyenné az utókor formálta” (1994: 508). Az utolsó nagyobb viták az 1990-es években zajlottak, de úgy tűnik, Finnországban — ahol általános ideológia az egyetértésre, konszenzusra való törekvés — sikerült közös nevezőre juttatni a szociolingvisztikát a nyelvveléssel, nemcsak MANTILA személyében. A jelenlegi korpusztervezéssel elégedettek a finn szakértők, szerintük a finn nyelv használatának minőségével nincs gond, és a finn nyelv standardja is képes ellátni a feladatát, és képes megbirkózni az új hatásokkal. A jövőbeni korpusztervezés fontos kérdése MANTILA szerint annak további megvitatása, hogy milyen területeken fontos a normatív köznyelv használata, és milyen területeken kell teret engedni más, csoport- és egyéni identitást jelző nyelvváltozatok használatának (2010: 203).

PETTERI LAIHONEN

Irodalom

- AGRICOLA, MIKAEL [1543]: *Se Wsi Testamenti*. URL: http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/agricola/agri2ut1_rdf.xml. (2010. 12. 12.).
- AHLQVIST, AUGUST (1871): *Muistutuksia. Kieletär I*: 61–63.
- COOPER, ROBERT (1989): *Language Planning and Social Change*. New York, Cambridge University Press.
- GAL, SUSAN (2001): Linguistic theories and national images in nineteenth-century Hungary. In: GAL, SUSAN–WOOLARD, KATHRYN szerk.: *Languages and Public: the Making of Authority*. Manchester, St. Jerome Publishing. 30–45.
- HAKULINEN, LAURI (1957): Kielivirheen suhteellisuudesta. (Suomalainen Suomi 1938). In: HAKULINEN, LAURI–RAPOLA, MARTTI: *Kielitietoa suomen kielen opiskelijalle ja opettajalle*. Helsinki, SKS. 78–87.
- HAKULINEN, LAURI (1968): *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Kolmas, korjattu ja lisätty painos. Helsinki, Otava.
- HÄKKINEN, KAISA (1994): *Agricolasta nykyläiseen*. Helsinki, WSOY.
- HÄKKINEN, KAISA (2005): Iso suomen kielioppi osana suomalaisen kieliopinkirjoituksen perinnettä. *Virittäjä* 109: 554–563.
- HÄKKINEN, KAISA (2007): Suomen kieli Mikael Agricolan *Abckiriassa*. In: HÄKKINEN, KAISA szerk.: *Mikael Agricola: Abckiria, Kriittinen editio*. Helsinki, SKS. 62–92.

- HÄKKINEN, KAISA (2010): Soitinten nimitykset Mikael Agricolan teoksissa. *Virittäjä* 114: 325–347.
- IKOLA, OSMO (1967): Suomen kirjakieli. In: HAKULINEN, LAURI–IKOLA, OSMO–RAVILA, PAAVO: *Kirjoituksia suomen kielestä*. Tietolipas 51. Helsinki, SKS. 34–56.
- IKOLA, OSMO (1992): Kielemme käytäntö ja kielenhuolto. *Virittäjä* 96: 426–429.
- JARVA, VESA (1997): *Joillekkik kävi melkein bussi ku pussi* — Soinnillisten klusiilien *b, d, g* variaatiosta nykypuhekielessä. *Virittäjä* 101: 380–395.
- JUSSILA, RAIMO (1988): Agricolan sanasto ja nykysuomi. In: KOIVUSALO, ESKO szerk.: *Mikael Agricolan kieli*. Helsinki, SKS. 203–228.
- KÁLMÁN BÉLA (1948): A finn és észt nyelvújítás. *Magyar Nyelv* 44: 11–17.
- KARVONEN, PIRJO (1993): Unelma paremmasta eilisestä: harha menneisyyden puhtaasta kielestä. *Virittäjä* 97: 88–96.
- Kielitoimiston sanakirja 2.0 = GRÖNROS, EIIA–RIITTA főszerk.: Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 149. CD-ROM. Helsinki, Kielikone Oy ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 2008.
- KIURU, SILVA (1993): Agricolan Uusi testamentti ja ensimmäiset Raamattumme. *Virittäjä* 97: 51–61.
- KORHONEN, RIITTA (2007): Urpaanit parpaarit. Oikeinkirjoituksen ja oikeinääntämisen kysymyksiä. *Kielikello* 2: 26–29.
- KOSKI, MAUNO (2002): Murteet muodissa. In: HERLIN, ILONA–KALLIOKOSKI, JYRKI–KOTILAINEN, LARI–ONIKKI–RANTAJÄÄSKÖ, TIINA szerk.: *Äidinkielen merkitykset*. Helsinki, SKS. 49–74.
- KSK. = *Kieli ja sen kieliopit. (Opetuksen suuntaviivoja)*. Opetusministeriö. Helsinki, Painatuskeskus, 1994.
- LAIHONEN, PETTERI (2005): Puhuttu kieli ja sen kuvaus Isossa suomen kieliopissa. *Folia Uralica Debreceniensia* 12: 144–149.
- LAIHONEN, PETTERI (2009): A finn nyelvpolitika. *Magyar Nyelvjárások* 47: 119–143.
- LAIHONEN, PETTERI (2011): A nyelvideológiák elmélete és használhatósága a magyar nyelvvel kapcsolatos kutatásokban. Megjelenés alatt.
- LEHIKONEN, LAILA–KIURU, SILVA (1993): *Kirjasuomen kehitys*. Helsinki, Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- MAAMIES, SARI–RÄIKKÄLÄ, ANNELI (1997): Virittäjä kielenhuollon kimpussa. *Virittäjä* 101: 272–276.
- MANTILA, HARRI (2010): Suomalaisen kielenhuollon periaatekeskustelu 1990- ja 2000-luvulla. In: LAPPALAINEN, HANNA–SORJONEN, MARJA–LEENA–VILKUNA, MARIA szerk.: *Kielellä on merkitystä: Näkökulmia kielipolitiikkaan*. Helsinki, SKS. 179–205.
- MATICSÁK SÁNDOR–TARVAINEN, ANNA (2010): *Finn nyelv*. Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó.
- MILROY, JAMES (2001): Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics* 5/4: 530–555.
- NUOLIJÄRVI, PIRKKO (2009): Kirjallistuminen kielisosiologisena ja sosiolingvisticisena ilmiönä. In: RUPPEL, KLAUS szerk.: *Omin sanoin: kirjoituksia vähemmistökielten kirjallistumisesta*. Helsinki, Kotus. 19–28.

- NYIRKOS ISTVÁN (2005): A mai finn nyelvművelésről. *Magyar Nyelvőr* 129: 54–58.
- PAUNONEN, HEIKKI (1993): Suomen mieli — oikea kieli. *Virittäjä* 97: 81–88.
- PAUNONEN, HEIKKI (1996): Suomen kielen ohjailun myytit ja stereotypiat. *Virittäjä* 100: 544–554.
- PS. = HAARALA, RISTO (főszerk.): *Suomen kielen perussanakirja*. 1–3. Helsinki, Kotus. 1990–1994.
- PIEHL, AINO (1996): Oikakielisyyttä ja kielen käytäntöä Virittäjässä. *Virittäjä* 100: 290–503.
- PULKKINEN, TUJJA (1999): Kielen ja mielen ykseys. In: LEHTONEN, TUOMAS M. S. szerk.: *Suomi, outo pohjoinen maa?* Jyväskylä, PS-kustannus. 118–137.
- PUSZTAY JÁNOS (1993): *Suomunkakontut (Suomalais-unkarilaisia kontrastiivisia tutkimuksia)*. Specimina Fennica, Tomus IV. Szombathely, Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola.
- RAHTU, TOINI (1992): „Kielemme käytäntö”. *Virittäjä* 96: 114–117.
- RINTALA, PÄIVI (1998): Kielikäsitys ja kielenohjailu. *Sananjalka* 40: 47–65.
- TSK. = Sanastokeskus TSK. The Finnish Terminology Centre. URL: <http://www.tsk.fi/>. (2011. 01. 10.)

KÖSZÖNTÉS

Jakab László 80 éves

Tíz évvel ezelőtt 70. születésnapján ugyancsak a Magyar Nyelvjárások hasábjain, a tiszteletére készült kötet laudációjában köszönhettem Jakab Lászlót. Akkor azt írhattam, hogy noha jeles kollégánk már öt éve nyugalomba vonult, az ő egyetemi jelenlétében ezt szinte senki észre sem veszi. Azóta eltelt egy újabb évtized, és örömmel állapíthatom meg: a helyzet változatlan, Jakab tanár úr továbbra is az intézet legaktívabb munkatársai közé tartozik. Naponta bejár a tan-székre, s 3-4 órát tölt el munkával az íróasztala mellett, leginkább a számítógépe társaságában. A délelőtti többnyire a nyelvtörténeté, de a munka délután otthon is folytatódik, jobbára szótári ügyekkel.

Tíz évvel ezelőtt köszöntő írásomban arról számolhattam be, hogy nyomdában van a Balassi-szótár kötete: e munka aztán még 2000-ben meg is jelent. A könyv a magyar írói szótárak öröndetesesen bővülő állományát gyarapítja, de nem áll előzmények nélkül ünnepeltünk életművében sem, hiszen korábbi munkáival Jakab László már jelezte, mennyire fontosnak tartja klasszikusaink nyelvének szótári formában történő feltárását. A Balassi-szótár 16. századi költőnk verseinek és Komédiájának csaknem negyvenezer szóadata alapján készült, amely közel ötezer szótári egységet képvisel. Az egyes szócikkek jelentések szerint mutatják be a szóanyagot, mindegyik jelentésre legalább egy-két jellemző szövegrészletet is idézve. A gyakori szavaknál a szócikk végén utalás történik az összes nem idézett további előfordulásra is. A kiadványt a szavak, szócsoportok gyakorisági adatait tartalmazó táblázatok teszik még gazdagabbá, de szerepel a munkában a költői szókincs gyakorisági szótára is. Ebben azt látjuk, hogy — a grammatikai szerepű szavakat ezúttal figyelmen kívül hagyva — Balassi leggyakoribb szava a *szerelem*, ezt a *szép*, *nagy*, *jó*, *Julia*, *szív* és a *lélek* követi. Jakab László úgy látta, hogy a Balassi nyelvéről alkotott kép hiányos lenne a további munkáinak mellőzésével. Fordításait és levelezését is feldolgozta tehát, ám ezeket különálló szóalakmutatók formájában iktatta be a szótárba, hogy ezáltal a műfajbeli különbségek jobban kitűnjenek. A Balassi-szótár 624 oldalas vaskos

kötetét terjedelmében és a belefektetett munkát tekintve is jócskán meghaladja a Csokonai-szókincstár 2. kötete, amely a költő munkái közül a prózai írások szókincsét dolgozza fel. A kézirat készen várja a megjelentetés lehetőségét. Őszintén remélem, hogy erről a munkáról, ahogyan most a Balassi-kötetről, a majd tíz év múltán esedékes köszöntő írásomban tudok szólni.

A fentebb említett két könyv is azt mutatja, hogy Jakab László a hosszú távra szóló tudományos programok embere. Még inkább igazolja ezt tevékenységének másik, talán éppen a legfontosabb vonulata, a magyar nyelvemlékek számítógépes feldolgozása. A Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 1. kötete, a Jókai-kódex ábécérendes adattára még 1978-ban jelent meg, az akkori — ma már igen-csak kezdetlegesnek tűnő — informatikai háttér támogatásával. A lyukkártyás gépen rögzített mágnesszalagokat már nem volt, aki és főleg ami beolvassa, így szükség volt az anyag ismételt rögzítésére. S ha már így történt, Jakab László, a gondos filológus nem kerülhette meg a kódex időközben született újabb kiadásának a felhasználását sem, s végrehajtotta az ebből adódó változtatásokat is. A Jókai-kódex mint nyelvi emlék (Debrecen, 2002) azonban jóval több, mint az 1978-as kiadvány javított újrakiadása. A szerző ebben bemutatja, mire is alkalmas az a számítógépes feldolgozási módszer, amely egységes szempontok szerint a Jókai-kódex mellett a Birk-, a Guary- és az Apor-kódexről is elkészült (ezt a sort az itt tárgyalt évtized terméseként A Festetics-kódex ábécérendes adattára, Debrecen, 2001 követte még). Az adatbázis különböző lekérdezési, rendezési lehetőségeinek felhasználásával képet kapunk a Jókai-kódex szókincsének szófaji és gyakorisági viszonyairól, illetve a szövegben szereplő képzett és összetett szavakról. Úgy vélem, kevesen gondolnák például azt, hogy a mintegy 22 ezer szövegszót tartalmazó textusban 151 különböző képző fordul elő. Külön fejezetek mutatják be e jeles nyelvemlékünk ige- és névszóalakjainak formáit, a szótövek típusait, illetve a hangtani és helyesírási jelenségeket. A könyv élénk bizonyítéka annak, hogy kódexeink nyelvi anyaga a tudományos kutatásnak kiapadhatatlan forrása. Jakab László Bölcskei Andrással együtt közzétette Zay Ferenc XVI. századi emlékiratának szókincstárát is (Debrecen, 2003).

Jakab tanár úr az elmúlt években sem lett hűtlen ahhoz a tudományterülethez, amelyet kedves professzorától, Papp Istvántól kapott örökségképpen: a magyar–finn lexikográfia ügyének gondozását továbbra is fontos feladatának tekintette. Finn–magyar diákszótára (Akadémiai Kiadó, 2003) csaknem 30 ezer címszavával, a mai kor nyelvhasználatát tükröző korszerű szóanyagával szervesen illeszkedik bele a két rokon nyelv szótárainak a sorába.

A fenti szemle fényesen mutatja: Jakab László pályáján az utóbbi évtized a korábbiakhoz hasonlóan sok és ennek megfelelően gazdag eredményeket hozó munkával telt el. Úgy gondolom, sokak nevében kívánom neki, hogy a következő évtized is erőben, egészségekben és bőséges munkálkodásban teljék.

HOFFMANN ISTVÁN

NYELVJÁRÁSI ADATOK

Felsőzsolca helynevei

Akácós-dűlő¹ 'a város keleti felén található, a Juhjárom-alsó-dűlő és -felső-dűlő között' 1972: *Akácós dűlő* (Zsíros 50), 2010: *Akácós-dűlő*,² **Juhjárom-közép** 1891: *Juhjárom közép* (Mft.), **Juhjárom-közép-dűlő** 1972: *Juhjárom közép dűlő* (Zsíros 50), **Juhjárom-középső** 1993: *Juhjárom középső* (Fzs.tört. 46), **Juhjárom-középső-dűlő** 1993: *Juhjárom középső dűlő* (Fzs.tört. 98, 136). — Az *Akácós-dűlő* nevét az e területen levő sűrű akácok után kapta (Zsíros 50). A *Juhjárom-közép(ső)-dűlő* a *Juhjárom-dűlők* középső részét jelöli. A névalakokban a megkülönböztető szerepű jelzői rész (*közép[ső]*) az alpnév két névrésze köré ékelődött be. Mindkét névváltozatot elliptikus formában is használják: *Juhjárom-közép(ső)*.

Almás l. Almás-kert.

Almás-kert 'a Juhjárom-felső-dűlőtől északra található terület, a 37-es főút határolja' 1972: *Almás-kert* (Zsíros 48), 1993: *Almás-kert* (Fzs.tört. 115), 2010: *Almás-kert*, **Almás** 1972: *Almás* (Zsíros 48), 2010: *Almás*, **Gyümölcsös** 1971: *gyümölcsös* (L1), 1972: *gyümölcsös* (L1), 1972: *Gyümölcsös* (Zsíros 48), 2010: *Gyümölcsös*. — Nevét onnan kapta, hogy gyümölcsöt termesztettek ezen a területen, mára azonban már kivágták benne a gyümölcsfákat.

Álom-zug l. Kartács.

Alsó-berek 'a Csepnyiket és Kartácsot magába foglaló terület' 1996: *Alsó-berek* (Putz-Zsíros 15). — Az *alsó* jelző a területnek arra a tulajdonságára utal, hogy alacsony fekvése és a Sajó közelsége miatt gyakran elöntötte az ár. A *berek* 'parti liget, liget' jelentésű (TESz.). Vö. **Berek**.

Alsó-dűlő 'külterület a város keleti részén, az Onga felé vezető út jobb oldalán' 1891: *Alsó dűlő* (Mft.), 1972: *Alsó dűlő* (Zsíros 47), 2010: *Alsó-dűlő*. — Az *alsó* melléknév és a *dűlő* földrajzi köznév összetételeként jött létre, és az Ongai-Kis-part alatti mélyebb fekvésű területet jelöli meg.

¹ A szócikkeket betűrendbe sorolva közlöm, címszóként a jelenleg is használt alak áll, a névváltozatok a szócikken belül kiemelve szerepelnek.

² A 2010. évi adatok élőnyelvi gyűjtésből valók. Adatközlőim voltak: Kenyeres Sebóné 92 éves, Péter Lászlóné 72 éves, Sipkó Pál 77 éves felsőzsolcai lakosok.

Alsózsolcai-határdűlő 'dűlő a város déli részén, az Alsózsolcára vezető út bal oldalán' 1891: *Alsózsolczai határdűlő* (MFT.), 1972: *Alsózsolcai határ dűlő* (Zsíros 15), 2010: *Alsózsolcai-határdűlő*, **Márton-dűlő** 1972: *Márton dűlő* (Zsíros 15), 2010: *Márton-dűlő*. — A *Márton-dűlő* elnevezés bizonyára arra utal, hogy a hely egy *Márton* nevű személy tulajdonában (vagy használatában) állt.

Arany-domb l. Király-domb.

Arnóti-dűlő 'a Legelő és a Mester-dűlő közötti terület, a várost északon választja el Arnóttól' 1972: *Arnóti dűlő* (Zsíros 41), 2010: *Arnóti-dűlő*, **Lapos** 1993: *Lapos* (Fzs.tört. 136), 2010: *Lapos*, **Lapos-dűlő** 1891: *Lapos dűlő* (MFT.), 1972: *Lapos dűlő* (Zsíros 41), 1980: *Lapos-dűlő* (MoFnT.), 1993: *Lapos dűlő* (Fzs.tört. 98), 2010: *Lapos-dűlő*, **Lapos-rét** 1864: *Lapos rét* „szántó föld, mert a földes Uraság által a volt jobbágyoknak rét helyébe adatott” (Pesty), 1993: *Laposrét* (Fzs.tört. 135, 139). — A névadás motivációját a dűlő fekvése adta, egyrészt Arnót falu szomszédsága, másrészt mélyebb, sík fekvése. A *Lapos* névváltozat a földrajzi köznévi főtag ellipszisével alakulhatott ki.

Arnóti-temető l. Régi-zsidótemető.

Bánya l. Kavicsbánya.

Bársonyos 'patak Felsőzsolca keleti határánál, Alsózsolcától választja el a várost' 1782–1785: *Bársonyos* bach (EKFT.), 1799: *Bársonyos* „Nevezetes folyó víz Borsod vármegyében; Aszaló, és Onga helységek határainak kiáradásakor ártalmas, halakkal és jó ízű rákokkal bővelkedik” (Vályi), 1802–1811: *Bársonyos* (Görög), 1806: *Bársonyos* (Lipszky), 1972: *Bársonyos* (Zsíros 52), 1980: *Bársonyos* (MoFnT.), 1993: *Bársonyos* (Fzs.tört. 12, 16, 17, 18, 23, 33), 2010: *Bársonyos*, **Bársonyos-patak** 1972: *Bársonyos patak* (Zsíros 52), 2010: *Bársonyos-patak*. — Ilyen nevű állóvizet Bodrog megyében már a 13. század közepétől említenek: 1255: *Barsunus* (KMHsz. 1.). KISS LAJOS szerint a *bársony* főnévből alakult -s helynévképzővel. Az ilyen nevek talán a környék jellemző növényzetével állnak összefüggésben, a *bársony* lexémával ugyanis számos növénynév alakult: *bársonybereg*, *bársonyos árvacsalán*, *bársonyvirág* stb., de az is elképzelhető szerinte, hogy a név „bársonyosan finom fővényre utalhat” (vö. FNESz.). A *Bársonyos-patak* forma bizonyára kiegészüléssel jött létre. Vö. **Kis-Bársonyos**.

Bársonyos-patak l. Bársonyos.

Berek ~ Bereg 'rét, a város északnyugati külterülete a Bódván túl' 1864: *Bereg* „Bereg, legelő, hajdan irtatlan bereg volt” (Pesty), 1972: *Berek* (Zsíros 42), 2010: *Berek*, **Felső-berek** 1891: *Felső Berek* (MFT.), 1972: *Felsőberek* (Zsíros 42), 1993: *Felsőberek* (Fzs.tört. 12, 15, 39, 76, 139). — A *berek* 'parti liget' jelentésű (TESz.) földrajzi köznéből alakult. Pestynél ennek hangtani változata szerepel. A kevésbé ismert névváltozat a *Berek* nevű területnek a felső részét jelöli meg. Vö. **Alsó-berek**.

Berki-tó 'a Felső-berek területén létrejött bányató' 2010: *Berki-tó*. — A *tó* a *Berek* nevű határrészen található.

Bika-rét 'külterület Miskolc felé, a város nyugati oldalán' 1972: *Bikarét* (Zsíros 8), 1993: *Bikarét* (Fzs.tört. 139), 2010: *Bika-rét*. — Az ilyen típusú helynevek csaknem minden magyar falu földrajzi nevei között megtalálhatók, a Bika-rét rendszerint a falu legjobb kaszálója, melyen a bikák részére való szénát kaszálják (FNESz.).

Bódva 'patak, mely Felsőzsolca alatt ömlik a Sajóba a város nyugati részén' 1200 k., 1249, 1262, 1323: *Buldua*, 1203: *Buldvam*, +1262/+1272/+1291: *Boldua* ~ *Boldva*, 1270/1365, 1317, 1319, 1322/1323: *Boldua*, 1323/1470: *Boldwa*, 1332–1335: *Boldua*, *Bolna*, *Boldva*, *Bodlua* (Gy. 1: 760, KMHsz. 1.); 1799: *Bódva* „Folyó víz Torna vármegyében. Jolsva és Potrajnek vizeiből veszi eredetét, 's Borsod vármegyében Miskoltzhoz nem messze Sajó vizével egyesül.” (Vályi), 1851: *Bódva* vize (Fényes), 1864: *Boldva* „Mellette folyik a Boldva vize, mely a falu alsó részén a Sajó folyóba ömlik, és itt Kompos malom is létezik” (Pesty), 1972: *Boldva*, *Bódva* (Zsíros 43), 1993: *Boldva* (Fzs.tört. 16, 20 stb.), 2010: *Bódva*, **Bódva-patak** 1972: *Bódva-patak* (Zsíros 43), 2010: *Bódva-patak*, **Kis-Sajó** 1972: *Kis-Sajó* (Zsíros 43), 1993: *Kis-Sajó* (Fzs.tört. 20, 32 stb.), 2010: *Kis-Sajó*. — A preszláv ősiségű *Bódva* víznév KISS LAJOS szerint végső soron germán eredetű (vö. FNESz. *Bódva*, KISS 1994: 4, 1996: 441, 1999: 77). A *Boldva* ~ *Bódva* változatok egymás hangalaki variánsainak tekinthetők, melyek közül történetileg — ahogyan a fenti adatsor is jelzi — a *Boldva* forma volt az elsődleges (vö. TÓTH 2001: 30). A *Bódva-patak* másodlagosan jött létre az egyrészes *Bódva* víznév kiegészülésével. Ez a típusú névszerkezeti módosulás a jövevényvízneveknél igen gyakori folyamat, de belső keletkezésű nevek esetében is gyakran tapasztalhatunk hasonló változást (uo.). Mivel a Sajó mellékvize, hivatalosan *Kis-Sajó* a neve (MoFnT.).

Bódva-híd 'a Bódva patakon épített híd' 1972: *Bódva-híd* (Zsíros 49), 2010: *Bódva-híd*, **Kőhíd** 1972: *Kőhíd* (Zsíros 49), **Zsolcai-nagy-híd** 1972: *Zsolcai nagy-híd* (Zsíros 49), **Zsolcai-nagy-kőhíd** 1972: *Zsolcai nagy-kőhíd* (Zsíros 49), 2010: *Zsolcai-nagy-kőhíd*. — A patakon átvezető híd elsődleges megnevezésére szolgál. A hidat 1944-ben felrobbantották, majd később újraépítették, így a név is fennmaradt, akárcsak a *Kőhíd* elnevezés, mely a hasonló összetett földrajzi köznévből alakult jelentéshasadással.

Bódva-patak l. Bódva.

Bodzás l. Kenderföld.

Csepnyik 'az Alsózsolca felé haladó út jobb oldalán fekvő terület, délen a Vasútállomás, nyugaton a Sajó határolja' 1864: *Csepnyik* (Pesty), 1972: *Csepnyik* (Zsíros 55), 1980: *Csepnyik* (MoFnT.), 1993: *Csepnyik* (Fzs.tört. 16, 115, vö. még ZSÍROS 2004b: 41, ZSÍROS 2008: 12, 13), 2010: *Csepnyik*, **Csepnyik-kert** 1907: *Csepnikkert* (Hnt.), 1983: *Csepnikkert* (BLF.), 1993: *Csepnyik-kert* (Fzs.tört. 170), 1993: *Csepnyik kert* (Fzs.tört. 205, vö. ZSÍROS 2008: 13), 2010: *Csepnyik-kert*, **Kis-erdő** 1972: *Kiserdő* (Zsíros 55, vö. még ZSÍROS 2008: 12, 13), 2010: *Kis-erdő*. — A név eredete ismeretlen, Pestynél például ezt olvashat-

juk: „Csepnyik legelő egynehány fákkal, szinte a Sajó mellett, név eredetök nem tudatik” (Pesty). Egyes vélemények szerint a név esetleg szláv eredetű, és a szláv *-ik* kicsinyítő képző található benne (Putz–Zsíros 15), de erre vonatkozóan támogató adatokra nem bukkantam. A *Kis-erdő* határnév névadási motivációja az lehetett, hogy a közelben található görög katolikus iskola és óvoda gyermekei gyakran kilátogattak ebbe a ligetbe, mely számukra igazi erdő volt (ZSÍROS 2004b: 39).

Csepnyik-kert l. Csepnyik.

Csepnyik-lejáró ’a Csepnyikhez vezető szekérút’ 1972: *Csepnyik-lejáró* (Zsíros 52), 2010: *Csepnyik-lejáró*.

Csikó-tó ’a Kőhíd közelében, a Bódva kanyarulatában található egykori tó, nem messze az Iván-dombtól’ 1993: *Csikó-tó* (Fzs.tört. 14, 15, 39, 72, 76), 2010: *Csikó-tó*, **Nagy-Csikó-tó** 1972: *Nagycsikó-tó* (Zsíros 48), 2010: *Nagy-Csikó-tó*. — A régi időkben, mikor még sok háziállatot tartottak a faluban, ide vitték itatni a csikókat, ez szolgáltatta a névadás motivációját. A *nagy* melléknév megkülönböztető jelzőként kapcsolódott az elsődleges *Csikó-tó* névhez, amikor egy kisebb tó keletkezett a közelében, s ez utóbbi a *Kis-Csikó-tó* nevet kapta. Noha időben ez az újabb elnevezés, ma is inkább *Csikó-tó* néven említik.

Csonka ’dülő Alsózsolca irányában, a belvárostól délkeletre fekszik’ 1891: *Csonka* (Mft.), 1972: *Csonka* (Zsíros 54), 1993: *Csonka* (Fzs.tört. 136). — A *csonka* melléknévből keletkezett, bár azt is feltételezhetjük, hogy egy *Csonka-föld*-féle (adatokkal nem igazolható) kétrészes névből ellipszissel jött létre. A nevéhez talán az szolgáltatta a motivációt, hogy az eredeti dülőből valamikor levághattak egy darabot, eladták vagy a határ kijelölésekor máshova került, és így a dülő csonkán maradt. Szóba jöhet azonban az is, hogy a név a *csonka* ’öregező, letöredező koronájú fákból álló erdő’, illetve a ’letarolt’ jelentésű szóból alakult (vö. FNESz. *Csonkás*).

Dísz-kert ’a Bárczay-kastélyhoz tartozó parkosított kert, mely ma már a lakott terület része’ 1972: *Díszkert* (Zsíros 38), 2010: *Dísz-kert*, **Méltó kertje** 1972: *Méltó kertje* (Zsíros 38), 2010: *Méltó kertje*. — A terület a Bárczay-kastély kertjéhez tartozott, nagyon értékes arborétum volt, később az itt található fákat elárverezték, és magát a kertet is házhelyeknek osztották ki (Zsíros 38). A *Méltó kertje* előtagja a *méltóságos* főnév népnyelvi, rövidült alakja.

Döggút ’a Csepnyik legtávolabbi részén lévő hely, közel a Vasúti-hídhöz’ 1972: *Dög-kút* (Zsíros 55), 2010: *Döggút*, **Dögtemető** 1972: *Dögtemető* (Zsíros 55, vö. ZSÍROS 2005a: 23), 2010: *Dögtemető*. — A számos (máshol is jellegzetes) *döggút* ~ *dögtemető* földrajzi köznévből alakult elnevezéshez hasonlóan olyan helyre utal, ahova az elhullott állati tetemeteket temették.

Dögtemető l. Döggút.

Dög-tér ’terület az új zsidótemető szomszédságában, a Szilvás északkeleti csücskében, a Legelő mellett’ 1972: *Dögtér* (Zsíros 18), 2010: *Dög-tér*, **Lő-gödör**

1972: *Lőgödör* (Zsíros 18), **Sárga-gödör** 1972: *Sárga-gödör* (Zsíros 18), **Sárgödör** 2005: *Sár-gödör* (vö. ZSÍROS 2005a: 23). — A *Dög-tér* elnevezés névadási motivációját lásd a *Dögműt* szócikkében. A *Lő-gödör* nevét onnan kapta, hogy az 1940-es években a levették végezték lögyakorlataikat ezen a területen (Zsíros 18). Az összetétel a *lőtér* típusú szerkezetekkel állítható rokonságba, és ezekhez hasonlóan felvethető esetleg a földrajzi köznévi szerepe is. A *sárga* jelzőt valószínűleg az itt található agyagos talajról kapta, mely néhol sárgás színű (Zsíros 18), ezt támasztja alá a vele összefüggésbe hozható 'agyag' jelentésű *sárgaföld* megnevezés is (ÚMTsz.). A *Sárga-gödör* névváltozat alapján ugyanakkor azt is lehetségesnek gondolom, hogy a *Sár-gödör* változat létrejöttében az játszott szerepet, hogy a beszélők egy idő után elhagytak egy szótagot a szóból, mivel az így is értelmes maradt. Meg kell továbbá azt is jegyeznünk, hogy a *sár* és a *sárga* lexémák ráadásul etimológiailag akár össze is tartozhatnak (vö. ehhez TESz.).

Első-méta l. Szikszai-Első-méta.

Első-rétföld 'a város keleti részén, a lakott területek mögött található terület, a 3-as számú főút irányában, ma az eredeti rétföldnek csak egy része külterület, a többit beépítették' 1993: *Első rétföld* (Fzs.tört. 77, 136), **Első-rétföld-dűlő** 1972: *Első-Rétföld dűlő* (Zsíros 48). — Az *első* sorszámnév és a 'patak kiszáradt árterének feltörése útján nyert szántóföld' jelentésű *rétföld* (ÚMTsz.) összetett földrajzi köznév összetételeként keletkezett. Az *első* melléknév megkülönböztetésül kapcsolódott a *rétföld* előtaghoz. Vö. **Második-rétföld**.

Első-rétföld-dűlő l. Első-rétföld.

Epres 'az egykori földesúr kastélyával szemben levő terület, mely mára már beépült' 1972: *Epres* (Zsíros 37), 2010: *Epres*, **Epres-kert** 1972: *Epreskert* (Zsíros 37), 2010: *Epres-kert*. — Nevét onnan kapta, hogy a kertben eperfák voltak (Zsíros 37). Az egész nyelvterületen gyakori *Epres(kert)* nevek egy része a selyemhernyótenyésztés 19. századbeli fellendülésével áll kapcsolatban (FNESz. *Epreskert*).

Epres-kert l. Epres.

Falusi-határ 'Arnóttól az Ongai útig terjedő szántók' 2006: *Falusi-határ* (ZSÍROS 2006: 21), 2010: *Falusi-határ*, **Falusi-oldal** 1972: *Falusi oldal* (Zsíros 44, vö. ZSÍROS 2006: 21). — A névadás motivációja bizonytalan, talán olyan földeket jelöl, ahol — a földesúri birtokkal szemben — a falubeliek birtokoltak.

Falusi-oldal l. Falusi-határ.

Farkas rétje 'a Bódva és a Sajó közötti terület' 1972: *Farkas rétje* (Zsíros 52), 2010: *Farkas rétje*. — A terület a nevét bizonyára egykori tulajdonosáról kapta (Zsíros 52). Vö. **Farkasok földje**.

Farkasok földje 'pontos helye ismeretlen' é. n.: *Farkasok földje* „Szerepel még ebben a nyilatkozatban az is, hogy a nyolcszáz forint ellenében Rákóczi András Görömbölyön lévő szőlőskertjét és a *Farkasok földje* felét is Bathó Istvánnak adja zálogba” (Fzs.tört. 61). — A névadás motivációja ismeretlen, ám a

név szerkezete leginkább arra utal, hogy a *farkas* előtag nem köznévi, hanem családnév (RMCsSz. *Farkas*), és a terület a nevét tulajdonosairól kapta. Ez utóbbi lehetőség mellett szól a **Farkas rétje** elnevezés is.

Felső-berek l. Berek ~ Bereg.

Felső-kert l. Nagyszilvás.

Feneketlen-tó 'a Felsőzsolcát és Miskolcot összekötő régi út jobb oldalán található tó' 2004: *Feneketlen-tó* (vö. ZSÍROS 2004b: 37), 2010: *Feneketlen-tó*, **Papp tója** 1993: *Papp-tója* (Fzs.tört. 38, 137, 140, 141), 2010: *Papp tója*. — A tó a Sajó egyik régi, középkori medrében alakult ki oly módon, hogy a víz kivájta a medret a talajvízszint alá, és kisodorta onnan a kavicsot, homokot, ezért soha nem apadt ki belőle a víz. Az előtag egyrészt tehát a tó mélységére utal (ZSÍROS 2004b: 37), másrészt valószínűleg *Papp* nevű birtokosáról nevezték el (ZSÍROS 2004b: 37). Ma már nincs a területen tó, helyén rétet találunk.

Fiser rétje 'a Bódva patak és a Nagyszilvás utcái közötti terület' 1972: *Fiser rétje* (Zsíros 22, 23, 48), 2010: *Fiser rétje*, **Madisz-rét** 1972: *Madiszrét* (Zsíros 22), 2010: *Madisz-rét*. — Nevét *Fiser* nevű tulajdonosáról kapta (Zsíros 22), erre vonatkozóan azonban nincsenek közelebbi információim. A *Madisz* a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség rövidítése, és a határterület onnan kapta újabb elnevezését, hogy a rét később a MADISZ helyi szervezetének tulajdonába került (Zsíros 22).

Füzes 'a város nyugati külterületén, a Bódva patak mentén húzódik' 1972: *Füzes* (Zsíros 50), 2010: *Füzes*. — Egykor ezen a területen sok fűzfabokor nőtt, melynek vesszőit kosárfonásra használták, innen ered a neve (Zsíros 50).

Garád 'a Legelő északi határa Arnót irányában' 1972: *Garád* (Zsíros 43). — A *garád* 'felhányt földből, vályogból, trágyából, gallyakból, venyigéből vagy élősvévényből álló kerítés', illetve 'árok' (ÚMTsz.) földrajzi köznévből keletkezett jelentéshasadással.

Gát 'az 1974-es nagy árvíz után épített védőgát a város délnyugati szegélyén' 2004: *Gát* (vö. ZSÍROS 2004b: 39), 2010: *Gát*. — A Bódva vizének a falu alatti medrét lezárták, ami így a Bódva-hídtól egyenes, újonnan ásott mederben halad egészen a Sajóba torkolásának helyéig.

Gödör 'a város északkeleti területén, a Mester-dűlő mögött található, mélyen fekvő terület' 1771: *Gödör* (BmT. 124), 1972: *Gödör* (Zsíros 42), 1993: *Gödör* (Fzs.tört. 93), 2010: *Gödör*, **Gödör-dűlő** 1972: *Gödör dűlő* (Zsíros 42), 2010: *Gödör-dűlő*. — A város határában levő kiszáradt folyómedret jelöli (Zsíros 42).

Gödör-dűlő l. Gödör.

Grízes 'fürdőhely a Sajó-parton' 2004: *Grízes* (vö. ZSÍROS 2004b: 40). — A 'durva homok, fövény' jelentésű *gríz* (TESz.) földrajzi köznévi -s melléknévképzős alakjából keletkezett, és a talaj jellegére utal.

Gyümölcsös l. Almás-kert.

Halmok l. Halom.

Halom 'az Ongára vezető út melletti terület, a Messzelátó-dűlő mellett' 1771: *Collis* (T1), 1972: *Halom* (Zsíros 46), 2010: *Halom*, **Halmok** 1993: *Halmok* (Fzs.tört. 12, 13, 16, 49, 90, 92, 93, 98, vö. ZSÍROS 2004a: 14–15, ZSÍROS 2006: 20), 2010: *Halmok*, **Ongai-halom** é. n.: *Collis Ongaiensies* (T2), 2010: *Ongai-halom*, **Zsolcai-halom** 1980: *Zsolcai-halom* (MoFnT.), 2010: *Zsolcai-halom*, **Test-halom** 1993: *Testhalom* (Fzs.tört. 12). — A név a falu határában, Onga irányában fekvő magas területet jelöli meg. A *Zsolcai-halom* névforma, amelyet a Magyarország földrajzinév-tára közöl, a beszélt nyelvben ritkán használatos forma. Az itt található kiemelkedések bronzkori temetkezési halmok lehetnek (ZSÍROS 2004a: 14–15). Egyes feltételezések szerint a 16–17. századi pestisjárványok idején ide temették a tömegesen elhaltak tetemét.

Halom-dűlő 'a város egyik keleti határa, a Halomtól keletre található, a Közép-dűlő és az Alsó-dűlő között' 1972: *Halom dűlő* (Zsíros 45), 2010: *Halom-dűlő*, **Messzelátó** 1864: *Messzilátó* (Pesty), 1891: *Messzelátó* (MFT.), **Messzelátó-dűlő** 1972: *Messzelátó dűlő* (Zsíros 45), 1993: *Messzilátó dűlő*, *Messzelátó dűlő* (Fzs.tört. 136). — Nevét onnan kapta, hogy a *Halom* mellett fekszik. A névadás motivációját Pesty Frigyes adatközlője ekképpen világítja meg: „szántó föld, két nagy testű halom van rajta, mellyeknek tetejéről távolra el lehet látni” (Pesty).

Harangozó-földek 'a Margita-dűlő csúcsában lévő földterület' 1972: *Harangozó földek* (Zsíros 41), **Pap csúcsa** 1972: *Papcsúcsa* (Zsíros 41). — A terület az egyház tulajdonában állt, a *harangozó* illetményföldje lehetett. A *Pap csúcsa* onnan kapta a nevét, hogy a hívek hagyatékából az egyházra szállt a terület (Zsíros 41).

Hizlalda 'a 37-es főút és az Ongai út közötti terület' 1972: *Hizlalda* (Zsíros 48), 2010: *Hizlalda*. — A 'sertéshizlaló' jelentésű *hizlalda* (ÉKsz.) főnévből alakult metonimikus névadással. A termelőszövetkezeti feljegyzésekben szó van e helyen sertéstelepről (L1), ennek a telepnek az emlékét őrzi a határnév.

Iván-domb 'Miskolc irányában lévő terület, nem messze a Sajó árterületétől' 1993: *Ivándomb* (Fzs.tört. 38, 39, 44, 72, 76), 2010: *Iván-domb*. — A névadás motivációja ismeretlen, valószínűleg ennek a területnek valamikor volt egy *Iván* nevű tulajdonosa — a faluban élt Iván család —, és innen eredhet az elnevezés.

Jégverem 'a Pást lejárójának végében található terület' 1972: *Jégverem* (Zsíros 33, ZSÍROS 2004b: 39), 2010: *Jégverem*. — Nevét onnan kapta, hogy a területen a folyóból termelt jég tárolására alakítottak ki egy zsuppal fedett mélyedést (Zsíros 33).

Jenke 'a város délnyugati végén lévő terület a Csepnyik és a Nagy-berek mögött' 1773: *Jenke* (Hnt.), 1782–1785: *Jenke* Wirtshaus (EKFT.), 1799: *Jenke* „szabad pusztá Borsod vármegyében. Földes Urai G. Szirmay, és a Munkácsi Püspökség” (Vályi), 1802–1811: *Jenke* (Görög), 1806: *Jenke* (Lipszky), 1851: *Jenke* „szép pusztá, Borsod vármegyében, Szirma, Alsó- és Felső-Zsolcza hely-

ségek közt, Miskolcztól $\frac{3}{4}$ órányira, a Sajó és Bársonyos partján, 695 hold területtel” (Fényes), 1890: *Jenke* (Cs. 1: 173), 1966: *Jenke* (Gy. 1: 778), 1972: *Jenke* (Zsíros 56), 1993: *Jenke* (Fzs.tört. 18, 39, 82, 135, 136, 139), **Jenke-rét** 1864: *Jenke rét* „Jenke rét a Sajó mentében” (Pesty), **Jenkei-rét** 1891: *Jenkei rét* (MFt.), **Jenkepuszta** 1819–1869: *Jenke Puszta* (MKFT.), 1890: *Jenke puszta* (Cs. 1: 173), 1907: *Jenkepuszta* (Hnt.), 1918: *Jenkepuszta* (Hnt.), 1937: *Jenkepuszta* (Hnt.), 1944: *Jenkepuszta* (Hnt.), 1956: *Jenkepuszta* (Hnt.), *Jenkepuszta* (ZSÍROS 2002: 26–27). — Településnévként puszta személynévből keletkezett magyar névadással (vö. FNESz., Gy. 1: 778). Az alapjául szolgáló személynévhez lásd 1138/1329: *Inque*, illetve 1131 k.: *Janca* (FNESz). Az egykori falu utóbb elnéptelenedett, amit a *Jenkepuszta* névalak is mutat, neve azonban külterület nevéként máig megőrződött.

Jenke(i)-rét l. **Jenke**.

Jenkepuszta l. **Jenke**.

Juhjárom-alsó(-dűlő) l. **Szamár-lapos**.

Juhjárom-dűlők ’a város keleti oldalán észak-dél irányban elterülő nagy terület’ 1993: *Juhjárom dűlők* (Fzs.tört. 46, 77, 98, 136), 2010: *Juhjárom-dűlők*. — A *Juhjárom-alsó*-, *Juhjárom-felső*- és a *Juhjárom-közép(ső)-dűlő* nevek által jelölt területek összefoglaló elnevezése.

Juhjárom-felső ’a Juhjárom-dűlők északi része, az Almás-kerttől délre eső terület, a Rétföld utcától keletre terül el’ 1891: *Juhjárom felső* (MFt.), 1972: *Juhjárom felső* (Zsíros 50), 1993: *Juhjárom felső* (Fzs.tört. 46), **Juhjárom-felső-dűlő** 1972: *Juhjárom felső dűlő* (Zsíros 50), 1993: *Juhjárom felső dűlő* (Fzs.tört. 98, 136). — A név alakulásmódjához lásd az **Akácós-dűlő** szócikkét.

Juhjárom-felső-dűlő l. **Juhjárom-felső**.

Juhjárom-közép(-dűlő) l. **Akácós-dűlő**.

Juhjárom-középső(-dűlő) l. **Akácós-dűlő**.

Kartács ’a vasúti teleptől délre lévő terület, amely Alsózsoltától választja el a várost’ 1918: *Kartács* (Hnt.), 1972: *Kartács* (Zsíros 56), 1993: *Kartács* (Fzs.tört. 16, 17, 126, 127, 136, 147), 2010: *Kartács*, **Álom-zug** 1918: *Álom-zug* (Hnt.), 1972: *Álomzug*, *Álom-zug* (Zsíros 56), 2004: *Álom-szug*, *Álom-zug* (ZSÍROS 2004b: 42), **Nagy-berek** 1891: *Nagyberek* (MFt.), 1972: *Nagyberek* (Zsíros 56), 1993: *Nagyberek* (Fzs.tört. 136). — Nevét állítólag azért kapta, mert az 1849-es ütközet során kartáccsal tüzeltek itt az ágyúk, és az idősebbek állítása szerint még ma is lehet vasdarabokat találni a területen (Zsíros 56). Az *Álom-zug* az *álm* főnév és a ’folyó kanyarulatában levő, illetve a folyóelágazások közötti száraz terület’ jelentésű *zug* (ÚMTsz.) földrajzi köznév összetételeként jött létre. A névadás motivációja ismeretlen, de elképzelhető, hogy összefüggésbe hozható az Alföldön található több ilyen elnevezésű határrész nevével. Ezek a területek csak egy oldal felől nyitottak — például a püspökladányi Álom-zug területét víz vette körül —, és időnként el szokta őket önteni a víz. Ha áradás volt, csak a töl-

tés felől lehetett bejutni, így tehát a pásztor, aki behajtotta ide a nyáját, nyugodtan alhatott, mert a nyája nem széledt szét (FNESz.). A *Nagy-berek* névváltozat földrajzi köznévi utótagja ligetes erdőrésze utal.

Kavicsbánya 'a Mocsáron található terület, ahol kavicskitermelés folyt' 1972: *Kavicsbánya* (Zsíros 35), 1972: *Kavicsbánya* (L1, L2), 2010: *Kavicsbánya*, **Bánya** 1972: *Bánya* (Zsíros 35), 2010: *Bánya*, **Téesz-bánya** 1972: *Téesz-bánya* (Zsíros 35), 2010: *Téesz-bánya*. — Ma már nem művelt egykori kavicsbánya.

Kenderföld 'a Mester út és az Ongai út kereszteződésénél fekvő szántóföld, melyet az 1940-es években beépítettek' 1891: *Kenderföld* (Mft.), 1972: *Kenderföld* (Zsíros 23), 1972: *Kenderföld* (Zsíros 23), 1993: *Kenderföld* (Fzs.tört. 98, 136, 149), 2010: *Kenderföld*, **Kenderföldek** 1972: *Kenderföldek* (Zsíros 23), 1993: *Kenderföldek* (Fzs.tört. 94, 115), 2010: *Kenderföldek*, **Bodzás** 1864: *Bodzás* (Pesty), 1972: *Bodzás* (Zsíros 23, 24), 1993: *Bodzás* (Fzs.tört. 135, 136), 2010: *Bodzás*. — A területen még az 1940-es években is sok kendent termesztettek, a neve innen ered (Zsíros 23). A másik névváltozata a *Bodzás*: már Pesty Frigyes is megjegyzi, hogy sok bodza terem ezen a területen, nevéhez minden bizonnyal ez adta a motivációt (Zsíros 24). Vö. **Második-Kenderföld**.

Kenderföldek l. Kenderföld.

Király-domb 'a Juhjárom-alsó és a Közép-dűlő közötti területtől keletre található a Sajó és a Hernád völgyében' 1891: *Királydomb* (Mft.), 1972: *Királydomb* (Zsíros 51), 1980: *Király-domb* (MoFnT.), 1993: *Királydomb* (Fzs.tört. 12, 23, 49, 136), 2010: *Király-domb*, **Király-dűlő** 1864: *Királydüllő* „szántó föld, 's legelő, hogy honnan vette név eredetét nem tudatik” (Pesty), **Arany-domb** 1819–1869: *Aranydomb* (MKFT.), 2010: *Arany-domb*. — A néphit szerint ezen a helyen ütötte fel sátrát a király vadászat közben (Zsíros 51). Az *Arany-domb* elnevezés eredetére vonatkozóan nincsenek információk.

Király-dűlő l. Király-domb.

Kis sor l. Sorik.

Kis-Bársonyos 'kiszáradt ér a Bársonyos-patak közelében' 1972: *Kis-Bársonyos* (Zsíros 52), 2010: *Kis-Bársonyos*, **Sebes-ér 1.** 1972: *Sebesér* (Zsíros 52), 2010: *Sebes-ér*. — A *kis* melléknév megkülönböztetésül kapcsolódott a *Bársonyos* névhez, eredetileg talán nagyobb vízfolyás mellékágát jelölhette. Vö. **Sebes-ér 2.**

Kis-Csikó-tó 'egykori tó a Bódván' 1972: *Kiscsikó-tó* (Zsíros 47), 2010: *Kis-Csikó-tó*. — A *Csikó-tó* határnévből keletkezett kiegészüléssel, a *kis* előtag a *Nagy-Csikó-tó* névforma előtagjával áll korrelációban. A patak gyenge vízhozama miatt eliszaposodott, és mára megszűnt.

Kis-erdő l. Csepnyik.

Kis-Kömpőj 'a Sajón található fürdőző hely, pontos helye ismeretlen' 1972: *Kis-kömpőj* (Zsíros 53). — A kétrészes helynév előtagjában a *kis* melléknevet

látjuk, az utótag lexikális azonosítása azonban bizonytalan. Nem valószínű ugyanis, hogy kapcsolatba hozhatjuk 'az aratáskor a kasza nyelére erősített kampos fa, amely a gabona egyenletes dőlését biztosítja' jelentésű *kömpölő* (ÚMTsz.) lexémával.

Kis-Pást 'a Pást híd felőli része, közvetlenül a város mellett' 1972: *Kispást* (Zsíros 50), 2010: *Kis-Pást*. — A *kis* melléknév és a 'legelő' jelentésű *pást* (ÚMTsz.) földrajzi köznév vagy a belőle alakult *Pást* helynév összetételeként jött létre, és a *Pást* nevű határrész egy részét jelölte.

Kis-Sajó l. Bódva.

Kis-Szilvás 'a mai Petőfi utca környékén fekvő terület, nem messze a Szilvástól' 1972: *Kis-Szilvás* (Zsíros 18), 1993: *Kisszilvás* (Fzs.tört. 90, 169, 173, 176), 2010: *Kis-Szilvás*. — A *kis* melléknévből és a *Szilvás* helynévből alakult szintagmatikus szerkesztéssel, s nevében a Szilváshoz való lokális közelsége fejeződik ki.

Kis-zug 'a Felső-berek déli része' 1972: *Kis-szug* (Zsíros 43). — A *kis* melléknévnek és a 'folyó kanyarulatában levő, illetve a folyóelágazások közötti száraz terület' jelentésű *zug* (ÚMTsz.) földrajzi köznév népnyelvi *szug* változatának összetételeként jött létre.

Kőhíd l. Bódva-híd.

Közép-dűlő 'a város északkeleti részén a Mester- és a Rencés-dűlő között található' 1891: *Közép dűlő* (MFt.), 1972: *Közép-dűlő* (Zsíros 44), 1980: *Közép-dűlő* (MoFnT.), 1993: *Közép dűlő* (Fzs.tört. 93), 2010: *Közép-dűlő*, **Középső-dűlő** 1972: *Középső-dűlő* (Zsíros: 44), 2010: *Középső-dűlő*. — Nevét bizonyára elhelyezkedése miatt kapta, de nem világos, hogy pontosan mihez viszonyítva lett *Közép-dűlő* a neve.

Középső-dűlő l. Közép-dűlő.

Közös-legelő l. Legelő.

Lapos l. Arnóti-dűlő.

Lapos-dűlő l. Arnóti-dűlő.

Lapos-rét l. Arnóti-dűlő.

Legelő 'a város északnyugati határrésze, a Felső-Berek mellett' 1972: *Legelő* (Zsíros 43, 44), 2010: *Legelő*, **Közös-legelő** 1972: *Közös-legelő* (Zsíros 43, 44), 2010: *Közös-legelő*, **Téglaszín** 1864: *Téglaszin* „legelő, régenten az uraság ott téglát színt tartott” (Pesty), 1891: *Téglaszin-nél legelő* (MFt.). — A *Közös-legelő* jelzői része arra utal, hogy ezt a területet évszázadokon át a falu közös legelőjeként használták. Előbb a község földbirtokos családjai, majd az 1800-as évek vége felé a felsőzsolcai gazdák legeltetési társulatának közös tulajdona volt egészen addig, míg a terület a técesz tulajdonába került (ZSÍROS 2005a: 24). A néphagyomány szerint téglát égettek ezen a területen, innen a neve (Zsíros 43, 44), illetve a 18. században tégláégető is működött itt, melynek termékeiből építették fel az uradalmi épületeket és a kastélyt (Putz-Zsíros 19, vö. ZSÍROS 2005a: 24).

Liba-legelő l. Lúd-pást.**Lő-gödör l. Dög-tér.**

Lúd-pást 'a Bódva patak nagy kanyarulata által határolt terület, a város nyugati oldalánál' 1864: *Ludpást* „legelő a falu mellett, mellyen leginkább ludak 's libák legelnek” (Pesty), 1972: *Ludpást* (Zsíros 50), 1993: *Lúdpást* (Fzs.tört. 21, 135, 136, 139, 148, 166, 167), 2010: *Lúd-pást*, **Nagy-pást** 1819–1869: *Nagy Pást* (MKFT.), 2010: *Nagy-pást*, **Pást** 1972: *Pást* (Zsíros 50), 1993: *Pást* (Fzs.tört. 139, 148, 166), **Páskom** 1771: *Pascuum* (T1), é. n.: *Pascuum* (T2), **Liba-legelő** 1972: *Libalegelő* (Zsíros 50), 2010: *Liba-legelő*. — A 'legelő' jelentésű *pást* (ÚMTsz.) földrajzi köznévből alakult. Utóbb főleg libák legeltetésére használták, ezt jelzi a *lúd* előtag és az újabb *Liba-legelő* névváltozat is. Régi, ma már nem használatos neve a *Páskom*, mely a 'legelő' jelentésű *páskom* (ÚMTsz.) földrajzi köznévből jött létre jelentéshasadással. A szó a latin *pascuum* szóból származik, tájnyelvi előfordulásaihoz lásd pl. 1891: *paskony*, 1898: *páksom*, *paskó* (TESz.). *Páskom* helynevekkel az országban máshol is találkozunk (vö. FNEsz.).

Lusztig-garád 'a Felső-kert egyik részének, a Szilvásnak egy részét, a legelet jelöli" 1972: *Lusztig-garád* (Zsíros 21), 1993: *Lusztig-garád* (Fzs.tört. 201). — A *Lusztig* családnév és a 'felhányt földből, vályogból, trágyából, gallyakból, venyigéből vagy élősövényből álló kerítés', illetve 'árok' (ÚMTsz.) jelentésű *garád* (TESz.) földrajzi köznévi összetételként magyarázható. Nevét onnan kapta, hogy a föld az egykori Szathmáry-birtokból Lusztig Miksa tulajdonába került (Zsíros 21).

Madisz-rét l. Fiser rétje.

Margita 'a Mester-dűlőtől északra fekvő terület, a város északkeleti határrésze' 1864: *Margita* „szántó föld, a szomszéd Arnoth község határának hozzá fekvő részét Margitának nevezik, 's ezért ez a dűlő is annak nevezetett el" (Pesty), 1972: *Margita* (Zsíros 41), 1993: *Margita* (Fzs.tört. 93, 135), **Margita-dűlő** 1891: *Margitta dűlő* (MFt.), 1972: *Margita dűlő* (Zsíros 41), 1972: *Margitta dűlő* (Zsíros 41), 1980: *Margitta-dűlő* (MoFnT.), 1993: *Margita dűlő* (Fzs.tört. 98). — A többfelé előforduló *Margit(i)a* nevek a régi magyar *Margita* 'Margit' személynévből alakultak (FNEsz. *Margita*). A két település határába átnyúló terület korábban esetleg lakott hely lehetett, de régi adatait nem ismerjük. Pesty Frigyes adatközlői szerint (lásd fenn) nevét ugyanis onnan kapta, hogy a szomszédos Arnót falunak a határában található egy *Margita* nevű dűlő, mely után a felsőszolcai dűlőt is így nevezték el (Zsíros 41).

Margita-dűlő l. Margita.**Márton-dűlő l. Alsószolcai-határdűlő.**

Második-Kenderföld 'a Juhjára-alsó-dűlő és a Juhjára-közép-dűlő között elhelyezkedő terület, ma már egy része belterület' 1972: *Kenderföld II.* (Zsíros 52), 2010: *Második-Kenderföld*. — A *Kenderföld* határnév megkülönböztetésül

kapta a *II.* jelzést, mert az eredeti *Kenderföld*-et házhelyeknek osztották szét, és ez az új határnév a régiért cserébe kapott területet jelöl, melyet a gazdáknak a földesúri birtokból adtak (Zsíros 23, 52). Nevét ma utca őrzi.

Második-rétföld 'a Lapos-dűlő és az Első-rétföld között elhelyezkedő terület' 1891: *Ildik rétföld* (Mft.), 1972: *Második Rétföld* (Zsíros 46), 2010: *Második-rétföld*. — A második sorszámnév és a 'patak kiszáradt árterének feltörése útján nyert szántóföld' jelentésű *rétföld* (ÚMTsz.) összetett földrajzi köznév jelzős kapcsolataként keletkezett. Előtagja korrelációban áll az *Első-rétföld* előtagjával.

Méltó kertje l. Dísz-kert.

Méltó lejárója 'lejáró a Sajóhoz a város nyugati oldalán, az Epreskert mellett, Alsózsolca felé' 1972: *Méltó lejárója* (Zsíros 38), 1993: *Méltó lejárója* (Fzs.tört. 282), 2010: *Méltó lejárója*. — A *Méltó* előtag háttéréhez lásd a *Dísz-kert* névnél írottakat. Az utótag a *lejáró* földrajzi köznév, mely arra utal, hogy ezen a területen keresztül lehet lejutni a Sajóra.

Mester 'a Margita-dűlő és a Közép-dűlő közötti terület, a város északkeleti határrészén' 1864: *Mester*, 2010: *Mester*, **Mester-dűlő** 1891: *Mester dűlő* (Mft.), 1972: *Mester dűlő* (Zsíros 42), 1980: *Mester-dűlő* (MoFnT.), 1993: *Mester dűlő* (Fzs.tört. 93, 98), 2010: *Mester-dűlő*. — Nevét Pesty szerint onnan kapta, hogy „hajdan egy szekerút vezetett keresztül rajta a szomszéd községbe Ongára, 's azt mester útnak nevezték, ezen útnak az elsikkadása után a dűlő örökölte a mester nevet”. A sokféle előforduló hasonló nevek többnyire a település tanítóinak, iskolamestereinek illetményföldjét jelölik.

Mester-dűlő l. Mester.

Mester út 'egykori dűlőút a Mester-dűlőben' 1964: *mester út* (Pesty). A névadás motívumához lásd **Mester**.

Messzelátó l. Halom-dűlő.

Messzelátó-dűlő l. Halom-dűlő.

Mocsár 'a Juhjárom-felső-dűlő és a Juhjárom-közép-dűlő belterületre eső része' 1864: *Mocsár* (Pesty), 1972: *Mocsár* (Zsíros 35), 2010: *Mocsár*. — Nevét a lefolyástalan terület onnan kapta, hogy „esős időkben haszonvehetetlen víz állás” (Pesty).

Mocsár-dűlő 'a Juhjárom-felső-dűlő városhoz közelebb eső része' 1972: *Mocsár dűlő* (Zsíros 50), 2010: *Mocsár-dűlő*. — A *Mocsár* mellett fekvő megművelt terület.

Nagy-berek l. Kartács.

Nagy-Csikó-tó l. Csikó-tó.

Nagy-pást l. Lúd-pást.

Nagyszilvás 'a mai Mátyás király és Szent László utcák területét, valamint a szilvásokat foglalja magába' 1972: *Nagy-Szilvás* (Zsíros 18), 1993: *Nagyszilvás* (Fzs.tört. 21, 49, 90, 91, 115, 169, 228), *Nagyszilvás* (Zsíros 2005b: 44), 2010: *Nagyszilvás*, **Szilvás** 1972: *Szilvás* (Zsíros 17), 1993: *Szilvás* (Fzs.tört. 90, 134,

136, 148, 156, 169, 230), 2010: *Szilvás*, **Szilvás-telep** 1907: *Szilvástelep* (Hnt.), 1972: *Szilvástelep* (Zsíros 17), 1983: *Szilvástelep* (BLF.), 2010: *Szilvás-telep*, **Felső-kert** 1864: *Felsőkert* „szántó föld, rét, luczernás ’s gyümölcsös, a földes uraságé, melyet a falun kívül a legelőbül az uraság elkülönítette árkokkal és fákkal körül véve azt rendesen egy kerülő által őrizteti” (Pesty), 1892: *Felső-kert* (Mft.), 1972: *Felsőkert* (Zsíros 17), 1993: *Felsőkert* (Fzs.tört. 90, 135, 136, 169), *Felsőkert* (Zsíros 2005b: 44). — A *Nagyszilvás* elnevezés ma már nem határrész nevéként használatos, hanem a város egy részét jelöli meg. Ennek megfelelően jött létre újabban a *Szilvás-telep* névváltozat. A *Felső-kert* valószínűleg a terület elhelyezkedése miatt kapta a megkülönböztető *felső* jelzőt — a belterülethez képest a város északi részén helyezkedik el —, ugyanis a településeket és a külterületeiket is gyakran osztják fel alsó, felső, középső részekre a könnyebb tájékozódás érdekében. Vö. **Kis-Szilvás**.

Nagy-tanya l. Tanya.

Nagy-zug ’a Felső-Berek Arnót felé eső része’ 1972: *Nagyszug* (Zsíros 42). — A *nagy* melléknév és a ’folyó kanyarulatában levő, illetve a folyóelágazások közötti száraz terület’ jelentésű *zug* (ÚMTsz.) földrajzi köznév népnyelvi *szug* összetételeként jött létre. A *nagy* jelző a *Kis-szug* előtagjával áll korrelációban.

Ongai-dűlő ’a Margita-dűlőt, Mester-dűlőt, Közép-dűlőt, Rencést, Messzelátó-dűlőt magában foglaló terület, Onga felé a város határa’ 1972: *Ongai dűlő* (Zsíros 44), 2010: *Ongai-dűlő*.

Ongai-halom l. Halom.

Ongai-kis-part ’az Ongára vezető út melletti emelkedő rész’ 1972: *Ongai kis-part* (Zsíros 47), 2010: *Ongai-kis-part*. — Az *Onga* településnév -i melléknévkepzős alakjának és a *kis-part*-nak az összetétele. A *kis* jelzői elem az *Ongai-nagy-part*-tal állítja korrelációba a nevet.

Ongai-nagy-part ’az Ongai-kis-part mögött található hely, az Ongára vezető út mentén, a Zsolcai-halmok alatt’ 1972: *Ongai nagy-part* (Zsíros 47), 2010: *Ongai-nagy-part*. — A *nagy* jelzőt azért kapta, mert ezen a területen 50-60 méter magas emelkedő van, szemben az *Ongai-kis-part* névforma által jelölt helyllyel, mely sík felszínű (Zsíros 47).

Pap csúcsa l. Harangozó-földek.

Papczun kútja ’a Simárdi-alsó területén található kút’ 1972: *Papczun-kútja* (Zsíros 55), 2010: *Papczun kútja*. — Nevét onnan kapta, hogy a *Papczun* nevű tulajdonos csináltatta földjén ezt a kutat (Zsíros 55).

Papp tója l. Feneketlen-tó.

Páskom l. Lúd-pást.

Pást l. Lúd-pást.

Pedagógus-földek ’az Ongára vezető út két oldalán található terület’ 1972: *Pedagógus földek* (Zsíros 47), 2010: *Pedagógus-földek*. — Az itt fekvő földek a falu pedagógusainak a használatában voltak.

Pipiske-domb 'egykor lakott terület, a város északi pereménél' 1993: *Pipiskedomb* (Fzs.tört. 66), 2010: *Pipiske-domb*, **Vár-domb** 1819–1869: *Vár domb* (MKFT.), 1993: *Várdomb* (Fzs.tört. 16, 32, 38, 39, 66, 72, 76). — A névadás motivációjára vonatkozó utalást nem találtam, az előtag a 'pacsirta' jelentésű *pipiske* (ÚMTsz.). A domborzati neveknél nem ritka a madárnévi előtag, amely a hely jellegzetes állatvilágára utal. Régebbi elnevezése a *Vár-domb*. Az elnevezés eredete nem ismert, lehetséges, hogy régi földvárra utal (Fzs.tört. 32). Él olyan feltételezés is, mely szerint a név itt állt középkori kis vár emlékét őrzi (Putz-Zsíros 17).

Régi-lóherés 'a Simárd és a Simárdi-lapos közötti terület' 1891: *Régi Lóherés* (MFt.), 1972: *Régi lóherés* (Zsíros 52). — **Lóherés* helynév önmagában nem adathozható; a terület jellegzetes növényzetére utaló elnevezés.

Régi-zsidótemető 'a Bódva egyik kanyarulatában lévő temető' 1972: *Régi zsidótemető* (Zsíros 45), 2010: *Régi-Zsidótemető*, **Arnóti-temető** 1972: *Arnóti temető* (Zsíros 45), 2010: *Arnóti temető*. — A *zsidó* jelzőt a temető az oda temettek felekezeti hovatartozása miatt kapta, mert a 2. világháborúig jelentős lélekszámú izraelita népesség élt a városban. Ma már régi, elhagyatott temető (ZSÍROS 2005a: 22). Másik nevét arról kapta, hogy Arnót irányában fekszik.

Rencés 'a Közép-dűlő és a Messzelátó-dűlő között helyezkedik el, a város ongai határrészén' 1864: *Repczés* „szántó föld, minden évben sok repczt terem, mely a vetésben nagy károkat okoz lenyomása által” (Pesty), 1891: *Renczés* (MFt.), 1972: *Rencés* (Zsíros 45), 1980: *Rencés* (MoFnT.), 2010: *Rencés*, **Rencés-dűlő** 1972: *Rencés dűlő* (Zsíros 45), 1993: *Renczés dűlő* (Fzs.tört. 136), 2010: *Rencés-dűlő*. — A 'vadrepce' jelentésű *rence* növénynév (TESz., ÚMTsz.) -s képzős származékából alakult.

Rencés-dűlő l. Rencés.

Rét vége l. Torkolat.

Rétföld-dűlők 'az Első- és a Második-rétföldet magába foglaló terület' 1993: *Rétföld dűlők* (Fzs.tört. 77, 98, 115, 136, 149), 2010: *Rétföld-dűlők*. — A 'patak kiszáradt árterének feltörése útján nyert szántóföld' jelentésű *rétföld* (ÚMTsz.) összetélt és a *dűlő* földrajzi köznév többes számú alakját tartalmazó névforma összefoglaló elnevezésként keletkezett.

Rétközi-dűlő 'a volt Sebes-ér 1. és Bársonyos közötti terület' 1972: *Rétközi dűlő* (Zsíros 52), 1993: *Rétközi dűlő* (Fzs.tört. 136). — A *rét* földrajzi köznév és a 'két víz, például két folyó vagy folyóelágazás közötti száraz terület' jelentésű *köz* (ÚMTsz.) földrajzi köznévből alakult *rétköz* földrajzi köznév -i melléknév-képzős alakjának és a *dűlő* földrajzi köznévnek az összetételeként keletkezett. Amint azt a fenti meghatározás is mutatja, a terület két patak között helyezkedett el, ez szolgálhatott a névadás motivációjául (Zsíros 52).

Sajó 'folyó, a város egyik határa nyugaton' 1771: Fluvius *Sajo* (T1), 1782–1785: *Sajó* Fl. (EKFT.), 1802–1811: *Sajó* (Görög), 1864: *Sajó* „Mellette folyik a Boldva vize, mely a falu alsó részén a Sajó folyóba ömlik, és itt Kompos malom

is létezik” (Pesty), 1891: *Sajó* Fluv. (MFT.), 1972: *Sajó* (Zsíros 53), 1980: *Sajó* (MoFnT.), 1993: *Sajó* (Fzs.tört. 12, 16, stb.), 2010: *Sajó*. — Az Árpád-kortól adatolható víznév (vö. pl. KMHsz. 1.). Etimológiáját a magyar *só* és a régi ’folyó’ jelentésű *jó* összetételének tarthatjuk (FNESz.), amely azonban mára — bizonyára a *jó* földrajzi köznév elavulása miatt is — elhomályosult.

Sajó-part ’a Sajó felsőzsolcai részén lévő partja a Bódva torkolatáig’ 1993: *Sajópart* (Fzs.tört. 262), 2010: *Sajó-part*.

Sajó-szög-dűlő ’a Felső-Berektől délre eső terület, a Bódva jobb partján’ 1972: *Sajószög dűlő* (Zsíros 44), 1993: *Sajószög dűlő* (Fzs.tört. 49, 72). — A *Sajó* folyónév és a ’szöglet, sarok, kiszögellés’ jelentésű *szög* (TESz.) földrajzi köznév alkotta kétrészes helynév, valamint a *dűlő* földrajzi köznév összetételeként jött létre. Eredetileg Felsőzsolca irányában a város határában fekvő, Miskolchoz tartozó terület volt, a *Sajó* folyó partján feküdt, bizonyára a folyó egy éles kanyarulatában, ez szolgálhatott a névadás indítékául (Zsíros 44).

Sárga-gödör l. Dög-tér.

Sár-gödör l. Dög-tér.

Sarkantyú ’régi fürdőhely közel a Bódva torkolatához’ 1972: *Sarkantyú* (Zsíros 53), 1993: *Sarkantyú* (Fzs.tört. 134), 2010: *Sarkantyú*. — Nevét onnan kapta, hogy a Sajó torkolata ezen a részen sarkantyú alakú (Zsíros 53). Vö. **Torkolat**.

Sebes-ér 1. l. Kis-Bársonyos.

Sebes-ér 2. l. Sebes-éri-legelő.

Sebes-éri-legelő ’a Sebes-ér 1. menti legelő, ma szántó’ 1891: *Sebeséri legelő* (MFT.), 1972: *Sebeséri legelő* (Zsíros 53), 1993: *Sebeséri legelő* (Fzs.tört. 135, 136), **Sebes-ér 2.** 1864: *Sebes ér* „legelő, esős időkben az ott lefolyó sebes víztől neveztetett” (Pesty). — A helynév elsődleges jelentése ’legelő, mely a Sebes-ér mellett fekszik’ volt. Vö. **Sebes-ér 1.**

Simárd ’a város külterületének délkeleti csücske’ 1773: *Simánd* (Hnt.), 1782–1785: *Simárd* Wirtshaus (EKFT.), 1799: *Simánd* „szabad puszta Borsod vármegyében” (Vályi), 1851: *Simárd* „puszta, Borsod vármegyében, Felső Zsolcától 1 órányira, 100 hold szántóföldet, 272 hold kaszállót, 12 ¼ h. legelőt foglal magába” (Fényes), 1972: *Simárd* (Zsíros 51), 1980: *Simárd* (MoFnT.), 1993: *Simárd* (Fzs.tört. 12, 17, stb.), 1991: *Simárd, Simánd* (THnt.), 2010: *Simárd, Simárdi* 1819–1869: *Simardi* Wirtshaus (MKFT.), 1891: *Simárdi* (MFT.), 1993: *Simárdi* (Fzs.tört. 136), 2010: *Simárdi, Simárdpuszta* 1819–1869: *Simard Puszta* (MKFT.), 1864: *Simárd puszta* „Simárd puszta, szántó föld, rét, ’s legelő, elnevezése nem tudatik” (Pesty), 1893: *Simánd p.* (Hnt.), 1907: *Simárdpuszta* (Hnt.), 1918: *Simárdpuszta* (Hnt.), 1926: *Simárdpuszta* (Hnt.), 1937: *Simárdpuszta* (Hnt.), 1944: *Simárdpuszta* (Hnt.), 1956: *Simárdpuszta* (Hnt.), 1983: *Simárdpuszta* (BLF.). — A *Simárd* határrésznév egykori település emlékét őrzi (vö. ZSÍROS 2002: 26), amely — nevéből következtethetően — esetleg már a kö-

zépkorban is megvolt. A településnév az Árpád-korból is adathozható *Simárd* személynévből (1290/1303: *Symard*, ÁSz.) alakult. A település elnéptelenedését követően a szomszéd falu, Felsőzsolca határának a részévé vált, az itt fekvő szántó pedig határrésznévként tovább őrzi az egykori falu nevét, akárcsak a *Simárdpuszta* alak, mely a falu pusztasodására utal. Vályi András *Simánd*-ként említi ezt a területet, ez azonban valószínűleg elírás, mivel ilyen alakkal máshol nem találkoztam.

Simárdi l. Simárd.

Simárdi-alsó 'a Király-domb alatti terület, a város délkeleti határrésze' 1891: *Simárdi alsó* (MFT.), 1993: *Simárdi alsó* (Fzs.tört. 136), 2010: *Simárdi-Alsó*, **Simárdi-alsó-dűlő** 1972: *Simárdi alsó dűlő* (Zsíros 54), 2010: *Simárdi-Alsó-dűlő*. — Az elnevezés arra utal, hogy a dűlő az egykori *Simárd* település (ma határrész) területén fekszik, s mivel déli határterület, az *alsó* jelzőt megkülönböztetésül kapta.

Simárdi-lapos 'a Király-domb alatti mélyfekvésű szántó' 1972: *Simárdi lapos* (Zsíros 54), 2010: *Simárdi-lapos*. — A Simárd területén fekvő mélyebb földdarab.

Simárdi-rét 'a Sebes-ér és a Bársonyos közötti rét' 1972: *Simárdi rét* (Zsíros 53), 2010: *Simárdi-rét*. — A *Simárd* területén fekvő rét.

Simárdpuszta l. Simárd.

Sorik 'az egykori falu főutcájának végén található terület, mára beépült' 1972: *Sorik* (Zsíros 38), 1980: *Sorik* (MoFnT.), 1993: *Sorik* (Fzs.tört. 90, 148, 50, 170, 174), 2010: *Sorik*, **Kis sor** 1972: *Kissor* (Zsíros 38), 1993: *Kissor* (Fzs.tört. 90, 148, stb.). — A név lexikális azonosítása bizonytalan ZSÍROS szerint, a falu kialakulásakor viszont bizonyíthatóan éltek itt szlávok, így esetleg a szinonimájaként feltűnő *sor* főnévvel és az *-ik* szláv kicsinyítő képzővel hozható kapcsolatba, az így feltételezett *sorik* jelentése 'sorocska' (Zsíros 38).

Szamár-lapos 'a Juhjárom-dűlők déli része, a Csepnyik és a Simárdi-lapos közti terület a város déli részén, ma egy része belterület' 1972: *Szamárlapos* (Zsíros 54), 1993: *Szamárlapos* (Fzs.tört. 21, 166, 219), 2010: *Szamár-lapos*, **Juhjárom-alsó** 1891: *Juhjárom alsó* (MFT.), 1993: *Juhjárom alsó* (Fzs.tört. 46, 136), **Juhjárom-alsó-dűlő** 1972: *Juhjárom alsó dűlő* (Zsíros 54), 1993: *Juhjárom alsó dűlő* (Fzs.tört. 98). — A két világháború között az uradalomnak sok számar volt, és az állatok ezen a területen legeltek (Zsíros 54). A jelzői előtag a terület egykori hasznosítási formájára utal: számar-, illetve juhlegelőként használták.

Szent János 'a régi út mentén álló egykori Szent János szobor mögötti terület' 1972: *Szent János* (Zsíros 49), 2010: *Szent János*, **Szent János-rét** 1864: *Sz. János rét* „az ország út mellett, hol egy ott fel állított Szt. János kőszoborrul neveztetett el” (Pesty), 2010: *Szent János-rét*, **Szent János-dűlő** 1972: *Szent János dűlő* (Zsíros 49), **Szent János mögötti** 1972: *Szent János-mögötti* (Zsíros 49). — A terület a rajta található szoborról kapta a nevét.

Szent János mögötti l. Szent János.

Szent János-dűlő l. **Szent János.**

Szent János-rét l. **Szent János.**

Szikszai-Első-méta 'külterület Szikszó felé, a rétföldek és a Közép-dűlő között, keleti irányban' 1972: *Szikszai első méta* (Zsíros 45), 2010: *Szikszai-Első-méta*, **Első-méta** 1972: *Első-méta* (Zsíros 45), 2010: *Első-méta*. — Az *első* sorzámnév és a 'határjel' jelentésű *méta* (TESz., ÚMTsz.) földrajzi köznév összetételéből jött létre az *Első-méta*, amely metonimikusan kaphatta a területet jelölő jelentését. A településnévi jelző utólag kapcsolódott a névhez, s arra utal, hogy a határterület *Szikszó* irányában terült el.

Szikszai-kis-part 'a 3-as főút első emelkedője körüli terület, körülbelül a Lapos-dűlő és a Közép-dűlő között' 1972: *Szikszai kis-part* (Zsíros 44), 2010: *Szikszai-kis-part*. — Nevét onnan kapta, hogy a határterület Szikszó irányában terül el. A *kis-part* nem szerepel önállóan helynévként.

Szilvás l. **Nagyszilvás.**

Szilvás-telep l. **Nagyszilvás.**

Szőlők 'a Csepnyik szőlővel beültetett területe' 2004: *Szőlők* (vö. ZSÍROS 2004b: 41). — A Csepnyiket a század elejéig szántónak használták, majd a falu gazdái gyümölcsöst és szőlőt telepítettek erre a területre, a *Szőlők* elnevezés a szőlővel beültetett részt jelöli (Putz–Zsíros 15).

Tanya 'a Második-rétföld területén található, a Sportpályától keletre eső terület' 1972: *Tanya* (Zsíros 21, 22), 1993: *Tanya* (Fzs.tört. 261), **Nagy-tanya** 1972: *Nagy-Tanya* (Zsíros 21, 22). — Ide hordták annak idején a cséplénivalót (Zsíros 21). A *Nagy-tanya* ugyanazt a területet jelöli, mint a *Tanya*, csak ahogy az idők folyamán kiszorultak a cséplések erről a területről, új terület vette át a funkcióját. Így az új terület a *kis* jelzőt kapta (ez ma már belterület), a régi *Tanya* pedig *Nagy-tanya* lett (Zsíros 22). A két névforma között ma tehát szabályos kéttagú korreláció áll fenn.

Téesz-bánya l. **Kavicsbánya.**

Téesz-major 'a Második-rétföld és az Alsó-dűlő között található terület, a belterülettől északkeletre' 1972: *Téesz major* (Zsíros 46), 2010: *Téesz-major*. — A téesz majorja volt rajta.

Téglaszín l. **Legelő.**

Test-halom l. **Halom.**

Torkolat 'régí fürdőhely a Bódva torkolatánál' 1972: *Torkolat* (Zsíros 53), 1993: *Torkolat* (Fzs.tört. 134), 2010: *Torkolat*, **Rét vége** 1972: *Rétvége* (Zsíros 53). — Nevét onnan kapta, hogy ezen a területen torkollik a Bódva a Sajóba. A *Rét vége* elnevezés arra utal, hogy a terület a *Farkas rétje* végén helyezkedik el (Zsíros 53). Szinonimaként említik a *Sarkantyú* határnévvel (ZSÍROS 2004b: 40).

Tóth Pál-tanya 'a Simárd egy része' 1972: *Tóth Pál-tanya* (Zsíros 53), 2010: *Tóth Pál-tanya*. — Nevét bérlőjéről kapta (Zsíros 53).

Új temető 'az Első-rétföld-dűlőben nyitott újabb temető' 1972: *Újtemető* (Zsíros 48), 2010: *Új temető*. — Megkülönböztetésül kaphatta az *új* jelzőt, mert már létezett egy temető a faluban, mikor a lakott területen nyitottak még egyet.

Uraké 'fürdőzőhely volt a Sajó partján' 1972: *Uraké* (Zsíros 53). — Nevét állítólag onnan kapta, hogy ide jártak a falu vezető emberei kirándulni, fürdeni (Zsíros 53).

Vár-domb l. Pipiske-domb.

Vashíd 'a Miskolcra Felsőzsolcára vezető vasút hídja' 1972: *Vashíd* (Zsíros 55), 1993: *Vashíd* (Fzs.tört. 147, vö. ZSÍROS 2004b: 41 és ZSÍROS 2008: 13), 2010: *Vashíd*, **Vasúti-híd** 2004: *Vasúti-híd* (ZSÍROS 2004b: 41), 2010: *Vasúti-híd*. — Keletkezésében közrejátszott, hogy a falunak ekkor már több köhídja is volt, és így különböztették meg ezektől az új hidat, amely a vasúti közlekedés számára készült (Zsíros 55). A *Vashíd* forma előtagja lehet anyagnév és a *vasút* elliptikus alakja egyaránt.

Vasúti-híd l. Vashíd.

Zsidótemető 'a Szilvás keleti szegélyén lévő temető' 1782–1785: *Friedhof* (EKFT.), 2005: *Zsidótemető* (ZSÍROS 2005a: 22), 2010: *Zsidótemető*. — Vö. **Régi-zsidótemető**.

Zsolcai-halom l. Halom.

Zsolcai-nagy-(kő)híd l. Bódva-híd.

BÉRES JÚLIA

Források

BLF. = *Levéltári füzetek 16–18. Borsod-Abaúj-Zemplén megye Történeti helységnévtára 1870–1983*. Miskolc, 1983.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ (1890–1913): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 1–3., 5. Budapest.

EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. (1782–85)*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.

Fényes = FÉNYES ELEK (1851): *Magyarország Geographiai szótára*. 1–2. Pest.

Fzs.tört. = ZSÍROS SÁNDOR (1993): *Felsőzsolca története*. Felsőzsolca, Felsőzsolca Nagyközség Képviselő-testülete.

Görög = *Magyar Átlás az az Magyar, Horvát, és Tót országok vármegyéji, 's szabad ke-
rületi és a' határ-őrző katonaság' vidékeinek közönséges és különös táblái*. Közre
bocsátotta GÖRÖG DEMETER, folytatta és végezte Márton Jó'sef. Viennae, 1802–1811.

Hnt. = *Magyarország helységnévtára*. Statisztikai Kiadó Vállalat, 1773, 1893, 1907,
1918, 1926, 1937, 1944, 1956.

Lipszky = LIPSZKY JÁNOS (1806): *Mappa generalis regni Hungariae*. Pesthini.

L1 = Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. XXX. 1. doboz.

- L2 = Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. XXX. 2. doboz.
- MFt. = *Mezőcsáti Felsőzsolca térkép 1891*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. (1819–69)*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.
- MoFnT. = *Magyarország földrajzinév-tára 2. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)*. Budapest, Kartográfiai Vállalat, 1980.
- Pesty = PESTY FRIGYES (1988): *Borsod vármegye leírása 1864-ben*. Miskolc, Hermann Ottó Múzeum–II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár–Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár.
- Putz–Zsíros = PUTZ JÓZSEF–ZSÍROS SÁNDOR (1996): *Szülőföldünk Felsőzsolca*. Felsőzsolca, Felsőzsolca Nagyközség Képviselő-testülete.
- T1 = *Mappa medietatem territorii possessionis F. Zsólcza exhibens 1771, Occasionem Urbariae Regulationis*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. BmT. 124. URL: <http://bazleveltar.hu/download.php?view.412>.
- T2 = *Delineatio viarum commercialium a cannabetis Felső Zsolczaiensibus Cassoviam per Onga Tokajinum, dein Tokajino per Onga penes diversorium Kutyakaparó in comitatum Tornensem ducendum*. 19. század eleje. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. BmT. 39. URL: <http://www.bazleveltar.hu/download.php?view.264>.
- THnt. = *Magyarország történeti helységnévtára Borsod megye (1773–1808)*. Budapest–Miskolc, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat – Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, 1991.
- Vályi = VÁLYI ANDRÁS (1799): *Magyar országnak leírása*. Buda.
- Zsíros = ZSÍROS SÁNDOR (1972): *Felsőzsolca földrajzi nevei*. (Kézirat). Felsőzsolca.
- ZSÍROS SÁNDOR (2002): Az újraéledő falu. (Részletek Felsőzsolca XVIII–XIX. századi történetéből). *Örökség* 2002/1: 17–37.
- ZSÍROS SÁNDOR (2004a): Alsó- vagy Felső- volt az első? 1. *Örökség* 2004/2: 13–15.
- ZSÍROS SÁNDOR (2004b): Felsőzsolca földrajzi nevei 1. *Örökség* 2004/3: 35–42.
- ZSÍROS SÁNDOR (2005a): Felsőzsolca földrajzi nevei 2. *Örökség* 2005/2: 21–25.
- ZSÍROS SÁNDOR (2005b): Felsőzsolca földrajzi nevei 3. *Örökség* 2005/3: 42–44.
- ZSÍROS SÁNDOR (2006): Felsőzsolca földrajzi nevei 4. *Örökség* 2006/1–2: 19–21.
- ZSÍROS SÁNDOR (2008): Földrajzi neveink 7. *Örökség* 2008/1–2: 11–13.

Irodalom

- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN (2004): *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FNESz. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY (1963–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS LAJOS (1994): A Felvidék víznevei. *Magyar Nyelv* 90: 1–19.

- KISS LAJOS (1996): A Kárpát-medence régi helynevei. *Magyar Nyelvőr* 120: 440–450.
- KISS LAJOS (1999): *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. Piliscsaba.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. (2005): *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. (Abauj–Csongrád vármegye)*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- ÉKsz. = PUSZTAI FERENC főszerk. (2008): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS (1993): *Régi magyar családnevek szótára. (XIV–XVII. század)*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1967–1984): *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. 1–3., 4. Mutató. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA (2001): *Az Árpád-kori Abauj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk. (1979–2010): *Új magyar tájszótár*. 1–5. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Győr-Újváros 18. századi keresztnéveinek elemzése szociolingvisztikai megközelítésben

1. Újváros a 18. században önálló település volt Győr közvetlen közelében, ma viszont annak egyik városrésze. Az 1700-as években négy felekezet élt együtt a településen: római katolikusok, evangélikusok, reformátusok és szerb ortodoxok. Abban az időben a legnagyobb vallási csoportot a római katolikusok alkották. Másodikként az evangélikusokat, aztán a reformátusokat és a legkisebb gyülekezetként a rácokat, azaz a szerb ortodox vallásúakat kell megemlítenünk.

A település népességi összetételére a felekezeti sokszínűség mellett az etnikai sokféleség ugyancsak jellemző volt, amelyet a folyamatos és nagyarányú betelepülés magyaráz. Ennek következtében erőteljesen megemelkedett a lakosság-szám. A névállományon belüli arányokat vizsgálva feltűnik, hogy a német eredetű családnevek százalékos értéke folyamatosan és jelentősen növekedett a század folyamán: 1703-ban még csupán 2,9%, 1787-ben pedig már a családnevek 32,9%-át alkották. A szláv származásra utaló családnevek aránya csekélyebb mértékben, de szintén emelkedett.

Az itt élők egy része kézműves mesteremberként és kereskedőként, más része mezőgazdasági munkával és egyéb közszolgai feladatok ellátásával kereste a kenyerét. A győri vár katonaságát kiszolgáló mesterek jelentős része Újvárosban élt, itt volt műhelye, illetve utca felől üzlete.

2. A keresztnévek vizsgálatának alapjául szolgáló adatbázist kétféle forrásból állítottam össze: a II. József által elrendelt népesség-összeírásból és a négy felekezet 18. századi születési anyakönyveiből. A két eltérő forrás felhasználásának az a magyarázata, hogy az újjvárosi népesség keresztnévanyagáról a lehető legteljesebb képet szerettem volna megrajzolni. Megállapítható azonban, hogy egyik forrás sem tekinthető maradéktalanul teljesnek, megbízhatónak. Az összeírás előnye az, hogy ebben a mikroszaládok szerkezete jól nyomon követhető, így a szülői keresztnévek átörökítése, a nemzedékek névadási szokása jól elemezhető. Emellett többé-kevésbé következetesen rögzítették — elsősorban a családfőre vonatkoztatva — a társadalmi státuszt, azaz az egyes társadalmi rétegek névanyaga külön, valamint egymással összevetve vizsgálható. Nehézséget okoz, hogy a szolgák és a mesterember házában élő inasok vagy nőtlen legények neve is szerepel az összeírásban, ők viszont legtöbbször távoli tájakról érkeztek, és csak ideiglenesen éltek a városban, tehát az újjvárosi lakosság névállományába nem számíthatók be.

A születési anyakönyvek segítségével pedig elsősorban a település felekezeti rendje rajzolódik ki, és a különböző vallási közösségek névadási szokásai követhetők figyelemmel. A születési anyakönyvekben a családszerkezet nehezen követhető, ezekben viszont a keresztszülő nevének átörökítése figyelhető meg. Az anyakönyvekbe szintén bekerülhetett nem helybéli személy neve is. Tehát az adatok mennyisége, valamint a lakóhelyhez kapcsolhatósága nem tükrözi tökéletesen a települési viszonyokat.

A fentiekből megállapítható, hogy mindkét forrásnak vannak előnyei és hiányosságai. Amikor általában a 18. század neveiről akarunk véleményt alkotni, és egy teljes évszázad névtani szabályszerűségeit szeretnénk nyomon követni, akkor egyértelműen az anyakönyvek nyújtanak több információt. Abban az esetben viszont, amikor egyetlen település névanyagát akarjuk megvizsgálni, megbízhatóbb forrásként az összeírások használhatók. Részben kivételt képezhetnek ez alól a zárt, változatlan összetételű lakossággal bíró települések, mint például a Rábaközben található Osi. Ebben a kis faluban nem volt sem felekezeti, sem etnikai megosztottság, a lakosság társadalmi rétegződése is jelentéktelen eltérést mutatott. Ilyen esetben az anyakönyv is hű képet adhat a falu lakosságának névállományáról, feltéve persze, hogy volt már ez idő tájt anyakönyvezés. Ismert ugyanis, hogy kisebb falukban csak később kezdődött el az anyakönyvek pontos vezetése. Hozzá kell tenni mint újabb nehézséget, hogy igen gyakran alig olvasható a kézírás (például az iratok megrongálódása miatt), ráadásul a katolikus anyakönyveket latin nyelven vezették. Az összeírások mellett szól az a körülmény, hogy itt mindig tényszerűen a nevek, adatokra szorítkoztak, és általában gyakorlottabb kéz készítette a feljegyzéseket, ez által megbízhatóbbak, olvashatóbbak.

Újjváros a 18. században átalakuló, változó, intenzíven fejlődő település volt, ebben az esetben — úgy ítélem meg — szükségszerű a két forrás együttes értékelése: egy olyan településen, ahol az egész századon át folyamatos a népességmozgás, ott az egyik forrás a másik nélkül nem adhat teljes képet a névállományról.

Felmerül a kérdés, hogy vajon a két forrást lehet-e egyenértékűként kezelni? Egyetérthetünk HAJDÚ MIHÁLY véleményével, mely szerint „egymás mellé lehet állítani az összeírások és az anyakönyvek névadatait, nagyon ellentmondó eredményeket nem fogunk kapni a következtetésekből” (2003: 346). Adataim is ezt támasztották alá. Az összeírás alapján készített gyakorisági lista élén álló keresztnemek szinte pontosan megegyeznek a születési anyakönyvi bejegyzések alapján készült keresztnév-gyakorisággal. A kettő között mindössze kisebb sorrendi eltérés tapasztalható.

2.1. Az elsőként áttekintett forrás a II. József idején készült összeírás, amely a 18. század utolsó harmadában, a 80-as években készült el. Ebben az anyagban egy-egy család névanyagáról teljes képet kapunk, hiszen nemcsak a családfőt (társadalmi státusztól függetlenül), hanem a családtagokat, a mester házában élő legényeket, inasokat és a szolgálókat is összeírták. Bizonyára komoly ellenőrzés követte az első feljegyzést, mert sok javítást, más kéz írását is felfedezhetjük a lapokon. A táblázat élén a ház tulajdonosának neve szerepel, s jelölik, hogy mely társadalmi réteghez tartozik. A férfiak, fiúgyermekek életkora, a felnőtt férfiak társadalmi helyzete, a természetükre utaló feljegyzések, esetleges testi fogyatékoságuk ugyancsak olvasható.

Ebből az összeírásból gyűjtöttem ki az apák és a fiúk, valamint az anyák és a leányok nevét. Az 1787-re elkészült és ellenőrzött összeírás 1632 családfő nevét tartalmazza, és az összeírt családok 769-féle néven szerepelnek. Ebből arra következtethetünk, hogy a település lélekszáma megközelítőleg 6000 fő körül lehetett. A századelő névanyagából kiindulva az tapasztalható, hogy folyamatosan növekedett a családnevek terhelése, 1,6-ről 1,8-re, majd 2,1-re emelkedett, azaz a század során lassult a migráció.

2.2. Az anyakönyvezés Újvárosban a római katolikusoknál is, és a protestáns felekezeteknél is a 17. század végén kezdődött el. A szerb ortodox lakosság anyakönyvei viszont csak a 18. század utolsó harmadától találhatók meg (1777-től). A római katolikus anyakönyveket 1680-tól folyamatosan latin nyelven vezették. A reformátusoknál 1682-ben indult meg az anyakönyvezés, de ekkor még a bejegyzések töredékesek, majd csak az 1705. esztendőől kezdve vezetik következetesen. Az evangélikus anyakönyvek 1685-től tartalmazzák a megszületettek és részben a megholtak adatait. A protestáns anyakönyvek főként magyar nyelvűek, 1783 után rövid ideig voltak — részben — latin nyelvűek. Az evangélikus és református gyülekezetek tagjainak nevét 1749 és 1783 között a római katolikus anyakönyvekben rögzítették. Általában jelölték, hogy ki a protestáns, 'luther' vagy 'helvét', esetleg 'calvin' megjelöléssel, de néha a jelölés elmaradt.

3. A keresztnemek szociolingvisztikai szempontú elemzése mind a névtani, mind pedig a társadalmi folyamatok megvilágítása szempontjából tanulságos lehet. A keresztnévállomány ugyanis bőséges információt hordoz a keresztnévet kiválasztó közösségről, a lakosság szociális, kulturális hátteréről. A névanyag

vizsgálata egy tájegység, egy város, de egy apró település múltjának feltárásához is sok adalékkal szolgálhat. Megvilágíthatja a népességmozgásokat, megszüntetheti a helytörténeti kutatásban mutatkozó bizonytalanságokat, a nevek elemzése útján jobban megérthetjük a szociális és felekezeti rétegeződést.

A keresztnév megnevezés pontosságát több kutató megkérdőjelezte. HAJDÚ MIHÁLY az *egyén*név, *egyéni* név terminológiát ajánlja, azzal indokolva, hogy a nem keresztény közösségekre maradéktalanul ezt lehetne vonatkoztatni (2003: 347). HOFFMANN ISTVÁN abban a tanulmányában, amelyben a személynévrendszer leírásához keresi az egyértelmű terminológiát, *választott név*-ként tárgyalja a hagyományosan keresztnévvel jelezolt névegyedeket, mivel „a névadók valamilyen meghatározott névállományból, névlistából választott nevet ruháznak rá az elnevezettre” (2008: 9). A *név*választás terminológia is ezt a megnevezést erősíti. Jelen munkámban — elfogadva, hogy a megjelölés nem tökéletes — az eddigi hagyományos megnevezést követve keresztnévként emlegetem a családnév után álló, a gyermek születésekor a felnőtt családtagok által választott neveket.

A keresztnév funkciója az, hogy egy kisebb közösségen belül identifikálja az elnevezettet. A keresztnév kiválasztásának folyamatában azonban az elnevezett nem játszik szerepet, csupán a névadó személy vagy személyek. A keresztnévadás kapcsán tehát tudatos választásról beszélünk, és ez a választás főként a névadó közösség kultúráját, ízlését, gondolkodását, hagyományrendszerét mutatja meg. Így a keresztnév az elnevezettől nem hordoz információt, tehát a név és az elnevezett közötti kapcsolatban nincs motiváltság. Viszont a név és a névadó közötti kapcsolat szoros, a választott név a névadó személyéről vagy az elnevező közösségről sok információt közölhet.

Az alábbiakban a kétféle forrás (az 1787-es összeírás és a születési anyakönyvek) segítségével a nemek és a generációk (3.1.) névadási azonosságait és különbségeit keresem. A férfi és női keresztnévek elemzésével, a névadási szokások vizsgálatával a két nem társadalomban elfoglalt helyére következtetek. A nemzedékek (apák és fiúk, valamint anyák és leányok) keresztnévkincsét szintén összevetem, az időbeliség és a névdivat kapcsolatára helyezve a hangsúlyt. Majd a felekezeti anyakönyvekből kialakított adatbázis alapján az eltérő vallási közösségek névanyagát (3.2.), a szokások egymás mellett élését, egymásra hatását vizsgálom, illetve a vallási hovatartozás segítségével az etnikai különbségekre mutatok rá. Harmadik vizsgálódási szempontom a társadalmi tagozódás (3.3.) és a névadás összefüggésének megvilágítását célozza. Az összeírás és az anyakönyv együttes használata a nemek szerint eltérő névadási szokásokat mutatja meg. A felekezetek szerinti névválasztás az anyakönyvekből rajzolódott ki egyértelműen, a különböző generációk, társadalmi rétegek szerinti névválasztás tanulságait pedig az összeírás kínálja fel, valamint ennek segítségével a szülő keresztnévének öröklését is bemutatom.

Az Újvárosban élő négy felekezet születési anyakönyvei alapján a 18. századot öt, egyenként húszéves korszakra osztva gyűjtöttem ki a keresztnéveket,

amelyek aztán a II. József-féle összeírás anyagából kialakított adatbázis eredményeivel voltak összevethetők, s nemegyszer névtani szempontból árnyaltabb képet nyújtottak. Alább az 1. számú táblázat mutatja az anyakönyvekben talált elnevezettek és az előforduló nevek számát.

1. táblázat. A négy felekezet keresztnéveinek (kn.) és elnevezetteinek (eln.) száma a 18. században (forrás: anyakönyvek)

		I.		II.		III.		IV.		V.	
		eln.	kn.	eln.	kn.	eln.	kn.	eln.	kn.	eln.	kn.
r. kat.	férfi	201	20	135	16	469	29	443	28	429	23
	női	167	13	115	17	431	21	367	19	377	19
ev.	férfi	348	24	269	28	345	35	359	26	178	21
	női	346	16	226	24	286	27	343	18	158	18
ref.	férfi	145	16	128	17	81	17	44	15	38	11
	női	162	13	127	13	62	11	34	7	45	9
szerb ortodox	férfi	–	–	–	–	–	–	54	19	55	20
	női	–	–	–	–	–	–	105	16	52	15

3.1. A nemek szerinti névválasztás vizsgálatát az összeírás és az anyakönyvek is segítik. Az 1787-es összeírás alapján 687 felnőtt családos férfi (45-féle keresztnév) és 1387 fiúgyermek és fiatal, nem családos férfi (41-féle keresztnév), illetve 689 családanya (23-féle) és 1313 leány (30-féle) keresztnévét találtam meg. A beírt családnevek sorrendje, a lakóhely körülírása alapján az összeírásban is többé-kevésbé biztosan kirajzolódtak a különböző felekezetek, illetve a különböző etnikai közösségek. A születési anyakönyvek forrásként való felhasználása alapján viszont egyértelműen láthatóvá vált a felekezeti névválasztás.

A női keresztnévek száma valamivel kevesebb — szinte minden korszakban —, mint a férfikeresztnéveké. Ez a jelenség ismert a korábbi vizsgálatokból is. A női keresztnévek száma általában 10%-kal kevesebb a férfinevek számánál (B. GERGELY 2005: 129, 165; HAJDÚ 2003; VARGA 2006: 115). Ennek okai között elsősorban nem a születésszámbeli különbség szerepel, sokkal inkább a kor szemlélete tükröződik vissza. Az anyakönyvezés kezdeti időszakában ugyanis előfordult, hogy a megszületett leánygyermek nevének nem jegyezték be, csupán a fiúkéét (VARGA 2006: 160).

Nemcsak a női elnevezettek száma alacsonyabb, hanem a női keresztnéveké is. Mind az összeírás, mind az anyakönyvek adatai alapján megállapítható, hogy a férfikeresztnévek változatosabbak, többféle névre kereszteltek fiúgyermeket, mint lányokat. Mind a férfi, mind a női nevek között az evangélikusok választották a legtöbbféle keresztnévet, ebben a felekezetben legnagyobb a névegyedek mennyisége. Az evangélikusokét követi sorrendben a római katolikus, majd a szerb ortodox és végül a református felekezet névanyagának változatossága.

3.1.1. A férfikeresztnév-adást és a névgyakoriságot a II. József által elrendelt összeírás alapján elemeztem, külön vizsgáltam meg a családosi férfiak, valamint a fiúgyermekek keresztnévét. Így lehetőség nyílt a nemzedéki különbségek megfigyelésére is. A gyakorisági lista élén — amint ez általánosan, a teljes magyar nyelvű közösségre vonatkozóan megfogalmazható — a 18. században országosan megfigyelhető arányokat mutatják a vizsgált keresztnévek százalékos értékei. Azonban a közepes és a kis gyakoriságú nevek már a helyi jellegzetességekre irányítják rá a figyelmet.

Az apák nemzedékében 45-féle keresztnév alkotja a névállományt. A keresztnév-gyakoriság az alábbi: *János* (128 előfordulás; 18,8%), *István* (95; 13,9%), *Mihály* (67; 9,8%), *József* (55; 8,1%), *György* (53; 7,8%), *Pál* (52; 7,6%), *Ferenc* (45; 6,6%), *András* (36; 5,2%), *Ádám* (20; 2,9%), *Mátyás* (17; 2,5%), *Márton* (16; 2,3%), *Péter* (14; 2,1%). Az első 12 keresztnév a lakosság etnikai és felekezeti összetételétől függetlenül szinte mindenütt hasonló sorrendet és százalékos arányt mutat (HAJDÚ 2003: 389, 392; FÜLÖP 1990: 86; VARGA 2006: 170). A további sorrend azonban már jelzi az etnikai, helyi és vallási különbségeket: *Lőrinc*, *Antal* (8; 1,2%), *László* (7; 1,0%), *Tamás*, *Sámuel* (6; 0,9%), *Jakab*, *Simon* (5; 0,7%), *Imre*, *Károly* (4; 0,6%), *Fülöp*, *Ignác*, *Sándor* (3; 0,4%), *Gergely*, *Konstantin* (2; 0,3%), illetve 1–1 (0,1%) névviselő kapta az *Albert*, *Bernárd*, *Demeter*, *Elek*, *Fridrik*, *Gotfrid*, *Henrik*, *Ézsaiás*, *Kristóf*, *Krisztián*, *Leopold*, *Márk*, *Maximilián*, *Miklós*, *Prokop*, *Sebestyén*, *Valér*, *Vencel* és *Vilhelm* keresztnévet. A *Gotfrid*, *Henrik*, *Kristóf*, *Krisztián*, *Leopold*, *Maximilián* a német anyanyelvű, a *Demeter*, *Konstantin* pedig a szerb, a *Vencel* a morva nemzetiség jelenlétére utal. Az *Antal*, *Imre* nevek választása alapján a katolikus, a *Sámuel*, *Ézsaiás* alapján pedig a protestáns közösség névadási szokásait érzékeljük.

Az összeírásban feltüntetett fiatalabb generáció számára 41-féle keresztnévet választottak, azaz nem gazdagodott, hanem valamivel még szegényesebb is ez a névkincs, mint az idősebb generációé.

A fiúk keresztnév-gyakorisága több ponton hasonló, mint a fentebb sorolt apai neveké: *János* (145; 10,5%), *József* (116; 8,4%), *István* (84; 6,1%), *Mihály* (83; 6,0%), *Ferenc* (79; 5,7%), *Pál* (47; 3,4%), *András* (32; 2,3%), *György* (27; 1,9%), *Mátyás* (22; 1,6%), *Ádám* (18; 1,3%), *László* (16; 1,2%), *Péter* (14; 1,1%), *Márton* és *Antal* (13; 0,9%), *Ignác*, *Károly*, *Lőrinc* és *Sámuel* (8; 0,6%), *Imre* (7; 0,5%), *Sándor* és *Simon* (6; 0,4%), *Jakab* (3; 0,2%), *Albert* és *Tamás* (2; 0,1%), *Elek*, *Konstantin*, *Krisztián*, *Miklós*, *Prokop* és *Valér* (1; 0,07%). Az apai neveken túl még a következő 11-féle névre keresztelték az ifjabb nemzedék fiúgyermekét: *Ábrahám*, *Ferdinánd* és *Tóbiás* (3; 0,2%), *Zsigmond* (2; 0,1%), *Benjámín*, *Dániel*, *Éliás*, *Illés*, *Gáspár*, *Rókus* és *Teofil* (1; 0,07%).

Több következtetés levonható a névsorok összevetése alapján. Megállapítható, hogy ugyan nem emelkedett a választott nevek száma, mégis névgazdagodásról beszélhetünk. Ugyanis az egyes nevek kevésbé megterheltek, ez által válto-

zatosabb, színesebb a viselt névkincs (a *János* gyakorisága például 18,8%-ról 10,5%-ra csökkent). A gyakorisági lista élén állók esetén kis mértékben a sorrend is változott, különösen a *József* név kedveltsége emelkedett.

30 keresztnév egyezik az előző generáció nevével, tehát új nevek kerültek be a használatba. Két olyan népességcsoport rajzolódott ki, amelyeknél érzékelhetően változott a névválasztási szokás. Az egyik közösség a vallási (protestánsok), a másik az etnikai (német ajkú betelepültek) összetartozás alapján körvonalazható. A protestánsoknál megemelkedett az általuk előnyben részesített öszö-vetségi nevek száma (*Ábrahám, Tóbiás, Benjámín, Dániel, Éliás, Illés*), a német anyanyelvű népességben pedig az újabb generáció már ritkábban kapta a németek kedvelte, részben germán eredetű neveket. Jól látható, hogy a nem választott keresztnévek egy jelentős része a német névadásra jellemző: *Bernárd, Fülöp, Fridrik, Gotfrid, Henrik, Kristóf, Leopold, Maximilián, Sebestyén* (vö. BÁLINT 1977: 176), *Vilhelm*. Több vizsgálat kimutatta azt a folyamatot, mely szerint a 18. század elején betelepült német ajkú lakosság a század végére igazodott a magyar névadási szokásokhoz, és feladta a saját közösségére jellemző névválasztási hagyományát (FÜLÖP 1990: 106; VARGA 2010b: 46). A többi kimaradt név nagyon kis gyakoriságú volt az apai generációban is: így a *Gergely* és a *Márk* vagy az *Ézsaiás*, amely az evangélikus közösségben, a *Demeter*, amely a szerb ortodox közösségben eddig is csak egyszer fordult elő, a *Vencel* pedig egy morva származású apa neve volt, aki nem örököltette tovább keresztnévét.

Az anyakönyvekből megállapítható, hogy a 18. század folyamán a férfikeresztnévek közül mindössze 56 név került be a használatba, ennyiféle névre kereszteltek fiúgyermeket. A korszakonkénti névgyarapodás a század kezdetén jelentős volt, majd csökkent az újabb keresztnévek választásának intenzitása.

Az alábbiakban a keresztnéveket a változás folyamatában, az évszázad keresztnévanyagának gyarapodása alapján mutatom be. A keresztnévállományban megtalálhatók a törzsökös, azaz a folyamatosan jelen levő nevek, amelyek mind az öt korszaknak meghatározó keresztnévei, és vannak olyanok, amelyeket csak néhány vagy csupán egy korszakban viseltek. Tanulságos a választott névkincs gazdagodásának folyamata: megállapítható, hogy a gyarapodást előidéző újabb nevek a névgyakoriságot alig változtatták meg, sőt a névválasztási szokásokat is csak színesítették, de nem hoztak új irányt a névadásban.

Az I. korszakban, a 18. század elején, 28-féle keresztnéven osztozott Újváros férfilakossága, ezek a következők: *János, István, Mihály, György, Márton, András, Pál, Ferenc, Ádám, Péter, Ferdinánd, Gergely, József, Benedek, Mátyás, Zakariás, Fridrik, Simon, Lőrinc, Imre, Gotfrid, Georg, Sámuel, László, Dániel, Miklós, Tamás, Bálint*. A nevek között a nagy gyakoriságúakon kívül megtalálhatók a ritkább bibliai származású keresztnévek (például *Zakariás*) és a német ajkú lakosság néhány jellegzetes neve (*Fridrik, Gotfrid, Georg* — ez utóbbit külön névnek tekintem, mert a *György*-gyel nem azonos, ugyanis a *György*

mindig magyar, a *Georg* viszont mindig német családnévű személyhez kapcsolódott).

A II. korszak névanyaga bővült néhány ritkán választott névvel. Az előző korhoz képest 11-féle újabb nevet adtak a megszületett újbátori gyermekeknek: *Mózes, Kristóf, Antal, Dávid, Tóbiás, Jakab, Henrik, Gotlib, Bertram, Sándor, Zsigmond*. Az *Antal* név a katolikus névanyagba került be, ez a keresztnév a katolikus névadásban az elkövetkező időszakokban közkedvelté lett. A protestánsok kedvelte ószövetségi (*Mózes, Dávid, Tóbiás*) és a németek körében népszerű (*Jakab, Kristóf, Henrik, Gotlib, Bertram*) nevekkal gyarapodott a névkincs.

A III. korszakban folytatódott a választott keresztnévek számának emelkedése. Igaz, hogy csak a névegyedek száma emelkedett, ezek az újonnan bekerült nevek általában csak egyszeri elnevezést eredményeztek. Tehát alig változtatták meg a névállomány terhelésének szerkezetét. 9-féle új nevet választottak: *Konrád, Fülöp, Gábor, Károly, Xavér, Lipót, Sebestyén, Lajos, Benjámín*. Az összetétel hasonló, mint az előzőekben. Azaz a katolikusoknál a mártírológiumi nevek száma nőtt — például a *Sebestyén* és a *Ferenc* névtől különvált, önállósult *Xavér* —, a protestánsoknál bibliai nevek kerültek be a névanyagba (*Benjámín*), és a német ajkú lakosság őrizte továbbra is a saját névadási szokásait (*Konrád*).

A IV. korszakban 7 újabb név jelent meg a névállományban: *Vilmos, Ignác, Valér, Miksa, Adalbert, Illés, Gáspár*. Az *Ignác* a katolikus névadásban a század második felében közkedvelt névvé vált, az összesített névállományban a 12. helyre került. A többi hat név egy-két elnevezett neveként kis gyakoriságú maradt.

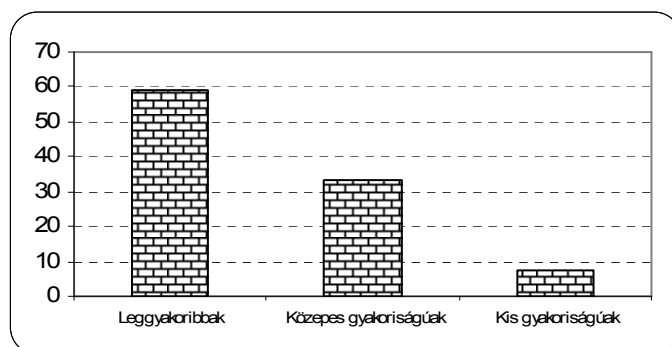
Az V. korszakban egyetlen új keresztnévként a *Teofil* bővíti a katolikusoktól választott névanyagot. Kis gyakorisága folytán nem befolyásolta a névállományon belüli arányokat.

A század során viselt 56-féle férfikeresztnévet a teljes névanyagból való részesedésük szerint is megvizsgálom. Leggyakoribbnak tekintem azokat, amelyekkel a férfilakosság több mint 10%-át nevezték meg. A 10 és 1% közöttieket közepes gyakoriságúként, az 1% alattiakat pedig kis gyakoriságúakként kezelem. Kiemelem azokat a keresztnéveket, amelyeket csupán egy személy viselt a száz év alatt.

A század vizsgált öt korszakának együttes keresztnévállományában a leggyakoribb férfikeresztnévek a *János* (22,6%), *István* (15,3%), *Mihály* (10,8%) és *József* (10,3%). Az összes elnevezett 59%-a ezt a négy keresztnévet viselte. A közepes gyakoriságúak közé az ötödik pozícióban lévő *Ferenc* (7,7%) keresztnévtől a 14. helyen álló *Antal* (1,3%) keresztnévig található tíz nevet tudtam besorolni, itt a továbbiak: *Pál* (5,0%), *András* (4,3%), *György* (3,8%), *Ádám* (2,8%), *Péter* (2,6%), *Márton* (2,4%), *Sámuel* (1,8%), *Mátyás* (1,6%). A tíz keresztnév az elnevezettek 33,3%-ának a neve, tehát jóval kevesebb személy viselte ezt a tíz keresztnévet, mint a leggyakoribb négyet. A kis gyakoriságú nevek az összes elnevezett 7,7%-ának adták a keresztnévét, ez 42-féle keresztnévet jelentett. Jól látható az elnevezettek aránya és a nevek száma közötti fordított arányosság.

A kis gyakoriságúak között 13 keresztnév mindössze egyetlen elnevezetthez kapcsolható: *Gáspár, Sebestyén, Bálint, Miksa, Bertram, Zakariás, Fridrik, Konrád, Illés, Teofil, Benjamin, Mózes és Vilmos*. Az 1. számú diagram szemléletesen mutatja a 18. századi keresztnévállomány gyakoriság szerinti összetételét.

1. diagram. Az elnevezettek aránya (%) és az egyes kategóriákhoz tartozó férfikeresztnévek száma

3.1.2. A női keresztnévadás és a névgyakoriság vizsgálatát először a II. József-féle összeírás két nemzedéknyi női keresztnévei alapján készítettem el. Ebből megállapítható, hogy a női névkincs lényegesen szürkébb, mint a férfiak keresztnévanyaga. A férfiak 45- és 41-féle keresztnévével szemben a nők számára csupán 23-at (az anyák nemzedékének), illetve 30-at (a fiatal nőknek és leányoknak) választottak. Ebből következően az egyes női keresztnévek megterheltsége jóval nagyobb, mint a férfinevéké.

2. táblázat. Az anyák, valamint a fiatal, nem családos nők és leányok keresztnévének gyakorisága az összeírás szerint

	az anyák keresztnéve	%	a lányok keresztnéve	%
1.	Erzsébet	24,5	Erzsébet	21,9
2.	Katalin	19,8	Katalin	17,1
3.	Éva	12,7	Éva	14,2
4.	Anna	9,7	Anna	11,7
5.	Zsuzsanna	7,2	Terézia	11,7
6.	Ilona	5,8	Zsuzsanna	8,6
7.	Julianna	3,6	Rozália	2,4
8.	Judit	4,1	Julianna	
9.	Rozália	2,9	Klára	2,1
10.	Mária	2,4	Mária	
11.	Borbála	1,4	Fruzsina	1,8
12.	Terézia	1,2	Zsófia	1,4
13.	Rozina		Judit	13,0
14.	Fruzsina	0,9	Borbála	1,0

15.	Krisztina	0,7	Krisztina	0,8
16.	Klára	0,5	Magdolna	0,7
17.	Magdolna		Ilona	0,6
18.	Zsófia		Rozina	
19.	Ágnes	0,1	Franciska	0,4
20.	Eleonóra		Rebeka	0,2
21.	Franciska		Regina	
22.	Gertrúd		Jozefa	
23.	Orsolya		Alojzia	0,15
24.			Eleonóra	
25.			Orsolya	
26.			Apollónia	0,1
27.			Ágnes	
28.			Lídia	
29.			Margit	
30.			Pulcheria	

Az összeírásban szereplő asszonyok száma 689 fő, a lányoké pedig 1313 fő. Az anyai keresztnévállomány nagyon egyhangú. Kevés nevet választottak a névadók, és közöttük is a gyakorisági lista élén állók igen megterheltek. A fiatalabb generáció névkincsében növekedett a névegyedek száma, a 23-féle anyai keresztnév után ekkor már 30-féle nevet választottak a megkeresztelendő gyerekek. Az anyai keresztnévek közül egyedül *Gertrúd* névre nem kereszteltek leánygyermeket a következő generációban. Viszont 8 új névvel gazdagodott a következő nemzedékben a névadás: *Alojzia*, *Apollónia*, *Jozefa*, *Lídia*, *Margit*, *Pulcheria*, *Regina*. A nyolc név a vallási és származási névadási szokásokról üzen, közülük a *Lídia* és a *Rebeka* a protestáns (a *Lídia* az evangélikusok kedvelte keresztnév, vö. VARGA 2006: 199), az *Alojzia*, *Jozefa* neveket főként a német ajkúak, a *Margit*, *Apollónia* (HAJDÚ 2003: 547), *Regina* majd a katolikusoknál válik később kedveltebbé (HAJDÚ 2003: 567), a *Pulcheria* pedig a szerb ortodoxoknál gyakrabban előforduló név (VARGA 2010a: 15). Egyrészt megállapítható a névgazdagodás folyamata, másrészt az egyező nevek gyakoriságának csökkenése, ugyanis az anyák nemzedékében a két legtöbbször választott keresztnév (*Erzsébet*, *Katalin*) megterhelése a következő időszak névadásában kisebb lett, és a többi eloszlása is egyenletesebbé vált.

Az anyakönyvek szerinti vizsgálat hasonló eredményeket hozott. Valamivel ugyan magasabb a névállomány névegyedeinek száma a század anyakönyveinek vizsgálata alapján, mint az összeírások szerint, de a különbség nem jelentős. Újváros 18. századi női lakossága 39-féle keresztnéven élt. Az egész századra vonatkoztatott relatív terhelés 87,2; az egy évre (a megvizsgált 20 év alapján) vetített névterhelés pedig 3,5. Ez azt mutatja, hogy sok azonos keresztnévű személy alkotta a közösséget.

A gyakorisági vizsgálatot a férfineveknél bemutatott módon végeztem el. A női keresztnelveknél, hasonlóan a férfikeresztnelvekhez, találunk egy kiemelkedően kedvelt nevet, ez az *Erzsébet*. Az *Erzsébet* névhez kapcsolódó névadási szokások hasonlóak, mint a férfiaknál a *János* névhez kötődőek. Az öröklődés, a szokás, a hagyomány erősíti a névválasztást, ennek következtében az elnevezettek több mint egy ötöde az *Erzsébet* nevet kapta. Közel 5%-kal alacsonyabb a *Katalin* nevű személyek részesedése (17,7%). Az *Éva* keresztnév sorolható még a nagy gyakoriságúak közé 15,1%-os arányával. Az *Anna* névre kereszteltetkek tartozó érték 9,9%, tehát ez a név kerekítve még ebben az első kategóriában szerepelhet. A 4 nagy gyakoriságú nevet az elnevezettek 64,8%-a viseli.

Közepes gyakoriságúnak tekinthető a 39 névből 9: *Zsuzsanna, Judit, Terézia, Ilona, Rozina, Julianna, Mária, Klára, Zsófia*. Itt az egy névre jutó elnevezés 10 és 1% közötti tartományban mozog. Ebben a kategóriában 300 és 30 között van azoknak az elnevezett személyeknek a száma, akik egy-egy közepes gyakoriságú nevet viseltek (30,1%).

Az 1% alatti elnevezések a 14. pozíciótól kezdődnek. 26 név tartozik ezek közé: *Magdolna, Krisztina, Rozália, Sára, Borbála, Rebeka, Róza, Marianna, Eszter, Alojzia, Johanna, Dorottya, Lídia, Viktória, Eleonóra, Márta, Szabina, Orsolya, Júlia, Annamária*; és még 6, amely csupán egyetlen elnevezettnek a neve: *Margit, Karolina, Antónia, Augusztina, Zenóbia, Ludovika*. Ezen utóbbiaknak 0,3%-os a részesedése a névanyagból.

3. táblázat. A 18. századi női keresztnelvek száma és az elnevezettek aránya

gyakoriság	keresztnelvek száma	elnevezettek (%)	együtt (%)
nagy	4	64,8	94,9
közepes	9	30,1	
kis	26	5,1	5,1
összesen	39	100	100

A nagy és közepes gyakoriságú 13 név az elnevezettek 94,9%-ának a neve. Ez magasabb érték, mint a nagy és közepes gyakoriságú férfikeresztnelveké, és a megszokott keresztnelvek is megterheltebbek. A fennmaradó 26 név tehát csupán 5,1%-nyi népesség elnevezése. Levonható az a következtetés is, hogy az 1–10. név nem mutat olyan egységes, mindegyik felekezetre egyaránt jellemző sorrendiséget, mint azt a férfikeresztnelvek esetén láttuk.

A női keresztnévállományról elmondható, hogy még a férfinévkincsénél is színtelenebb. A 39-féle keresztnévből 22 az 1700-as évek legelején része volt a viselt neveknek. A később megjelenő és viszonylag gyakorivá váló név a II. korszakban belépő *Terézia* és a III. korszaktól választott *Rozália*. Az említett kettő kivételével az új nevek mindegyike kis gyakoriságú. Sőt 6-féle név csupán egy elnevezettnek lett a keresztneve az egész században, ezek az *Antónia, Augusztina, Karolina, Ludovika, Margit, Zenóbia*.

4. táblázat. *A 18. századi női keresztnévállomány korszakonkénti gyarapodása*

I. korszak	Erzsébet, Katalin, Anna, Éva, Zsuzsanna, Judit, Ilona, Mária, Julianna, Klára, Krisztina, Marianna, Magdolna, Zsófia, Rozina, Sára, Júlia, Szabina, Orsolya, Dorottya, Borbála, Rebeka (22-féle név)
II. korszak	Terézia, Johanna, Augusztina, Eszter, Margit, Márta (+6-féle név)
III. korszak	Rozália, Viktória, Anna, Mária (+3-féle név)
IV. korszak	Lídia, Róza, Eleonóra, Alojzia (+4-féle név)
V. korszak	Karolina, Antónia, Ludovika, Zenóbia (+4-féle név)

A női keresztnévállomány 22 nevet tartalmazott a század elején, a férfikeresztnévek száma már ekkor magasabb volt: 28-féle fordult elő. A korszakonkénti gyarapodás nagyobb mértékű a férfínévkinésben. A századvégre pontosan a duplájára nőtt, azaz még 28-féle névvel gazdagodott a férfiaknak választott keresztnévanyag. Egyetlen időszak kivétel a lendületesebb növekedés alól, ez az utolsó, az 5. korszak. A női névállomány további 17-tel emelkedett a század során, azaz nem tudta megduplázni a keresztnévek számát a századvégre sem.

3.2. A névadásban mutatkozó felekezeti különbségek vizsgálatához a születési anyakönyveket használtam fel forrásként. Részletesebben a nyugati keresztény felekezetek keresztnévadásával foglalkozom, azaz a római katolikus, evangélikus és református névválasztással, és csak néhány ponton vetem össze ezt a névanyagot a szerb ortodox keresztnévállománnyal. Ennek az egyik oka az, hogy ennél a közösségnél csak 1777-től találhatók meg az anyakönyvi bejegyzések, a másik pedig az, hogy a névadást irányító vallási, kulturális háttér, a névválasztás hagyománya lényegesen különbözik a másik három felekezetétől.

3.2.1. A felekezetenkénti vizsgálatot a férfikeresztnévvel kezdem. A különböző felekezeteknél hasonlóak a névadási szokások, ahogyan azt a fenti összesítő vizsgálatok is mutatták, és ahogyan az az 5. táblázat adataiból is kiderül.

5. táblázat. *A felekezetek szerinti 1–10. férfikeresztnév*

	r. kat.	%	ev.	%	ref.	%	szerb ortodox	%
1.	János	21,9	János	23,7	János	21,6	Ivan (János)	23,6
2.	József	16,2	István	16,3	István	17,7	Georgije (György)	14,5
3.	István	13,9	Mihály	11,4	Mihály	11,5	Aleksandar (Sándor)	7,2
4.	Mihály	10,1	Pál	6,3	József	7,6	Anastasije (Anasztáz)	7,2
5.	Ferenc	9,8	András	6,2	Ferenc	7,3	Stefan (István)	7,2
6.	Pál	3,8	Ferenc	5,4	Péter	5,0	Atanasije (Atanáz)	5,5
7.	György	3,0	György	4,7	Pál	4,8	Konstantin	5,5
8.	Antal	2,8	József	4,5	András	4,1	Mihailo (Mihály)	5,5
9.	András	2,7	Ádám	3,5	György	4,1	Petar (Péter)	5,5
10.	Ádám	1,8	Márton	3,1	Ádám	3,9	Adam (Ádám)	1,8
össz.		86,0		85,1		87,6		83,5

A katolikusoknál ugyanaz a 4 keresztnév áll az első négy pozícióban, mint az összesített névanyagban, igaz, kicsit eltérő sorrendben. Maradt első helyen a *János* név, a *József* viszont nem a negyedik, hanem a katolikus névanyagban a második helyen áll. Az *István* és a *Mihály* a harmadik és a negyedik helyet foglalta el. Az említett négy nevet viselő elnevezettek aránya kevéssel magasabb, mint az összesített névanyagban: 62,1%.

Az ötödik helyen a *Ferenc* név áll, már 10% alatti részesedéssel. Egészen a 16. helyen található *Imre* névig a közepes gyakoriságúak közé sorolhatók a további keresztnévek: *Pál*, *György*, *Antal*, *András*, *Ádám*, *Márton*, *Ignác*, *Péter*, *Mátyás*, *László*. Ezt a 12 nevet viseli az elnevezettek 33,1%-a. A *Ferenc* ebben a sorban inkább még nagy gyakoriságúnak tekinthető, hiszen a névviselők közel 10%-a ezt a nevet kapta. A többi név részesedése jóval csekélyebb.

A megmaradt 25 néven mindössze 4,8%-nyi elnevezett osztozik: *Sámuel*, *Sándor*, *Gergely*, *Lipót*, *Tamás*, *Jakab*, *Miklós*, *Lőrinc*, *Károly*, *Adalbert*, *Xavér*, *Fülöp*, *Simon*, *Lajos*, *Kristóf*, *Valér*. A nevek közül 9-félét csupán egy-egy elnevezett visel, tehát ezek igen kis gyakoriságúaknak tekinthetők: *Gáspár*, *Sebestyén*, *Dániel*, *Bálint*, *Dávid*, *Henrik*, *Miksa*, *Zsigmond*, *Gábor*.

A leggyakoribb tíz evangélikusoktól használt keresztnév ugyancsak azt jelzi, hogy kevés nevet választott ki a közösség, hiszen az első tíz keresztnév aránya 85,1%-ot tesz ki, tehát a felekezet tagjai ezen a tíz néven kívül csak kis gyakoriságú, ritkán választott neveken osztoztak. A *János* kiemelten kedvelt név ebben a gyülekezetben is, a név részesedése a teljes névanyagból 23,7%. A 2. pozícióban álló *István*-nak több mint 7%-kal alacsonyabb az aránya, de a *Mihály*-lyal együtt mégis nagyon népszerű neveknek tekinthetők. A 4. helytől egyenletesen csökken a különböző keresztnévek százalékos részesedése. A 10. név (*Márton*) a 3,1%-ával is gyakorinak tekinthető, ellentétben a római katolikus gyakori keresztnévvel, ahol egyenletesebb volt az eloszlás, és a 6–10. nevek aránya kisebb volt, mint az evangélikus rangsorban lévőké. A 11–13. helyen álló *Péter*, *Sámuel*, *Mátyás* még a népszerűbb (a névviselők 2–3%-a tartozik ide) nevek közé sorolható. 20-féle keresztnévhez kapcsolódik 1% alatti elnevezett. A kis gyakoriságú, evangélikusok viselte keresztnévek a következők: *Sándor*, *Lőrinc*, *Imre*, *Georg*, *László*, *Gergely*, *Dániel*, *Tóbiás*, *Károly*, *Ferdinánd*, *Gábor*, *Jakab*, *Benedek*, *Simon*, *Gotfrid*, *Kristóf*, *Tamás*, *Dávid*, *Gotlib*, *Fülöp*.

A református elnevezetteknél az első három név sorrendje megegyezik az evangélikus keresztnévek sorrendjével: *János*, *István*, *Mihály*. Ez a három név az elnevezettek 50,9%-át azonosítja. A *József* a közepesen gyakori keresztnévek között van, a negyedik pozícióban. A reformátusoknál volt népszerű ez a név, ők szívesebben választották, mint az evangélikusok. A református gyülekezetben a *József* százalékos arányának emelkedése az egymást követő korszakokban egyértelműen a név növekvő kedveltségét mutatja: 2,7%; 5,5%; 11,1%; 13,6% és a század utolsó két évtizedében 18,4%. Ez az egyetlen olyan keresztnév, amelynek az esetében a névdivat hatással van a keresztnévválasztásra.

A közepesen gyakoriak között 10-féle nevet találunk: *József, Ferenc, Péter, Pál, András, György, Ádám, Sámuel, Márton, Gergely*. A kis gyakoriságúak közé összesen 12-féle név sorolható: *Imre, Sándor, László, Dániel, Miklós, Kristóf*, valamint hat olyan keresztnév, amely csupán egy személynek a neve: *Tamás, Benjámin, Mózes, Vilmos, Károly, Lajos*. Ezeknek a százalékos részesedése mindössze 0,3%.

Az 1–10. név megterheltsége ennél a felekezetenél a legnagyobb, az elnevezettek 87,6%-a osztozik tíz néven.

Az egyes felekezetek névanyagának a névgyakorisági szerkezete hasonló. Alapvető azonosságok fedezhetők fel a tekintetben, hogy mindegyik közösségben 3–4 keresztnéven osztozik a férfi lakosság több mint fele. Szintén szerkezeti azonosságot mutat, hogy az elnevezettek 30–40%-a 10–12 közepes gyakoriságú keresztnévet visel, valamint a kis gyakoriságúak aránya is hasonlóan alacsony, 10% alatt marad. A református névanyag gyakorisági összetétele eltér a másik kettőtől abban, hogy a kis gyakoriságú keresztnévet viselők aránya magasabb, a nevek száma viszont alacsonyabb, mint a másik felekezeteknél.

A szerb ortodox közösség névanyaga jelentősen eltér a nyugati kereszténységhez tartozó másik három vallási felekezettől, amelynek magyarázata a névválasztási szokásokban, a névadás háttérében álló szentek kultuszában, így a másféle választott nevekben rejlik. Ennek folytán a görögkeleti közösség névanyaga nem hasonlítható össze a többi felekezettel (részletesebben: VARGA 2010a: 3–20).

A három felekezet tagjait a 18. században összesen 56-féle névre keresztelték: ebből 21 keresztnévet mind a három felekezet körében választottak, az elnevezettek aránya azonban felekezetenként olykor jelentős különbségeket mutat (ahogyan például azt a *József* esetében is láttuk). Megállapítható, hogy a keresztnévek között 21-féle név egyezik meg a három felekezet névválasztásában. További 10 keresztnév 2-2 felekezet névkincsében található meg. A maradék 25-féle keresztnév csak az egyik vagy másik közösség keresztnévéként lett része a névanyagnak.

A három felekezet leggyakoribb neveiről az alábbiakat állapíthatjuk meg. Az 1. hely minden esetben a *János* keresztnév. Ez a 18. században rendkívül gyakori keresztnév volt. Ha az ország területéről néhány más vizsgálatot is megnézzünk, azt tapasztaljuk, hogy mindenütt az első helyen található: így van Kalotaszeg névanyagában (B. GERGELY 2005: 97), Gödöllőben (RAÁTZ 1996: 70), a Rábaközben (VARGA 2006: 167). HAJDÚ MIHÁLY az egész ország területére vonatkozóan ábrázolta a leggyakoribb neveket: a 18. századi névtérképeken szinte az ország minden táján ezt a nevet látjuk az első helyen (HAJDÚ 2003: 387, 390, 393). Mindhárom felekezet kedvelt nevei az *István* és a *Mihály*, a két protestáns gyülekezetenél ezek a 2. és 3. legkedveltebb keresztnévek, a katolikusoknál a *József* kedveltsége nagyobb az említettekénél.

6. táblázat. *A keresztnévállomány felekezetenkénti azonosságai, különbségei*

a nevek több felekezetben azonosak			a nevek csak egy felekezetben találhatók meg		
3 felekezetnél	2 felekezetnél		római katolikus	evangélikus	református
	r. kat.– evang.	r. kat.– reform.			
János, István, Mihály, József, Ferenc, Pál, András, György, Ádám, Péter, Márton, Sámuel, Imre, Sándor, Gergely, László, Károly, Dániel, Tamás, Kristóf, Lajos	Lőrinc, Jakab, Simon, Gábor, Dávid, Fülöp, Henrik, Mátyás, Zsigmond	Miklós	Antal, Ignác, Lipót, Adalbert, Xavér, Valér, Gáspár, Sebestyén, Bálint, Miksa	Georg, Tóbiás, Ferdinánd, Benedek, Gotfrid, Gotlib, Bertram, Zakariás, Fridrik, Konrád, Illés, Teofil	Benjámín, Mózes, Vilmos

A felekezetek férfitagjainak névadását, névválasztását szemléltetik a fenti táblázat adatai. 56-féle férfikeresztnév fordult elő a század során, ebből 21-féle név mind a három felekezet névadásában jelen volt. A táblázat első oszlopában felsoroltakból az első 12 név az összesített névanyag gyakorisági sorrendjét tükrözi, ezek tekinthetők a korszak gyakori neveinek. Az *Imre*, *Sándor*, *Gergely* és a *László* a közepesen megterhelt nevek közé tartoznak. A *Károly*, *Dániel*, *Tamás*, *Kristóf*, *Lajos* neveket már csak 1–9 személy viselte, kicsi a megterhelésük.

A két-két felekezetben közös keresztnévek száma kisebb. Különös módon olyan keresztnévet nem tartalmaz a névanyag, amelyik csak az evangélikus és a református, azaz a két protestáns közösségnél szerepel, nem fordul elő viszont a katolikusnál. Ezzel szemben a katolikus és evangélikus névkincsben 9 név (az említett 21-en kívül) megegyezik. Ezek mindegyike kis gyakoriságú keresztnév, 1–12 személy választotta (apostolok neve: *Jakab*, *Fülöp*; ószövetségiek: *Dávid*, *Gábor*; valamint a német hatást tükröző *Henrik*). Nagy valószínűséggel az lehet az egyezés oka, hogy mindkét említett vallási közösségben jelen voltak német ajkú lakosok is, tehát nem felekezeti, hanem inkább etnikai magyarázata lehet a hasonló névadási gyakorlatnak. A református és katolikus névanyagban a 21 egyező néven kívül még egy közös keresztnév található, az ugyancsak kis gyakoriságú *Miklós*.

10-féle keresztnév csak a katolikus névanyag része, ezek mindegyike mártírológiumi név. Az *Antal*, *Sebestyén* és a *Leopold* magyar változata a *Lipót*, valamint a *Maximilián* magyar megfelelője a *Miksa* német nevek, illetve német közvetítés hatására népszerűvé vált nevek. Az *Antal* (14.) és *Ignác* (16.) a közepes gyakoriságúak között vannak, a többi viszont kis gyakoriságú név.

12-féle nevet kizárólag az evangélikusok választottak. Mind a 12 ritka előfordulása. Egy részük az ószövetségi nevek közé sorolható ritkán választott név:

Tóbiás, Zakariás, Illés. A másik csoportban a német vagy német származásra utaló keresztnévek találhatók: *Georg, Ferdinánd, Gotfrid, Gotlib, Bertram, Fridrik, Konrád.* És még két, nem német hatást tükröző mártírológiumi név sorolható ide: *Benedek és Teofil.*

Csak reformátusoktól viselt két őszövségi név a *Mózes* és a *Benjámín*, s csak e közösség választotta a *Vilmos* keresztnévet is. Mindegyik egyszeri előfordulású keresztnév.

A csak egy felekezettől választott nevek jól tükrözik az általánosan ismert tényeket, miszerint a katolikusokra a mártírológiumi, az evangélikus, pontosabban a protestáns névadásra pedig az őszövségi névadás a jellemzőbb. A névadási tendenciákban megmutatkozik az is, hogy a német ajkú lakosság főként evangélikus vallású.

3.2.2. A női keresztnévek felekezetenkénti vizsgálata szintén három közösség névanyagára irányul. Az újvárosi női keresztnévállomány nagy gyakoriságú (azaz 10% fölötti részesedésű) nevei között 5-féle név található. Az alábbi táblázatban azt mutatom be, hogy az összesített és a felekezeti névanyagban mely pozícióban és az elnevezettek milyen arányával szerepeltek ezek a nagy gyakoriságú keresztnévek. Ugyanaz az öt keresztnév mindegyik felekezet névválasztásában megtalálható, de a sorrendben és a névhez kapcsolódó elnevezettek arányában különbség mutatkozik.

7. táblázat. A leggyakoribb öt 18. századi női keresztnév

keresztnév	összesített		r. kat.		evangélikus		református		görögkeleti	
	pozíció	%	pozíció	%	pozíció	%	pozíció	%	pozíció	%
Erzsébet	1.	22,1	1.	22,4	1.	21,6	1.	22,8	15.	1,8
Katalin	2.	17,7	2.	18,1	2.	17,8	3.	16,1	1.	26,1
Éva	3.	15,1	4.	12,2	3.	17,5	2.	16,7	14.	1,8
Anna	4.	9,9	3.	13,9	6.	5,4	5.	10,5	3.	7,2
Zsuzsanna	5.	9,5	6.	6,0	4.	11,9	4.	13,7	9.	1,8

A nagy gyakoriságú nevek felekezet szerinti helyzetének áttekintésekor azt láthatjuk, hogy az ötféle név az első hat sorrendi hely valamelyikén szerepel a különböző gyakorisági listákon (kivétel ez alól a szerb ortodox névadás, de erről részletesebben VARGA 2010a: 3–20). A leggyakoribb az *Erzsébet*, amely minden felekezetenél mindig az 1. helyen áll, majd a *Katalin* következik a sorban. Az *Éva* a református és evangélikus közösségben gyakoribb, mint a katolikusoknál, azaz a protestáns névadás jobban kedveli ezt a keresztnévet. Az *Anna* névre keresztelt elnevezettek aránya a katolikusoknál a legmagasabb, a reformátusoknál is a leggyakoribbak közé tartozott, az evangélikusoknál viszont a közepesen megterhelt nevek között helyezkedett el, itt az elnevezettek részesedése 5,4%. A *Zsuzsanna* név az összesítésben az 5., a protestáns felekezetek listáin viszont a 4. helyet kapta. Az elnevezettek arányai alapján mindkét felekezet leggyakoribb keresztnéve

nevei között szerepelt, a katolikusoknál a 6,0%-os részesedése folytán viszont nincs a legtöbbször választottak között.

HAJDÚ MIHÁLY bemutatta, hogy az ország különböző területein a 18. században mely női keresztnévek voltak a leggyakoribbak (2003: 384–394). Az *Erzsébet*, *Katalin*, *Anna* neveket mindenütt ott találjuk a legtöbbször választottak között, de mellettük az újbárosi névanyagban az országosnál jóval előkelőbb pozícióban megjelent a *Judit*, *Ilona* és *Mária* név is. A *Zsuzsanna* név viszont az ország egyetlen táján sem emelkedett a leggyakoribb öt közé: országosan a 12., a 9., majd a 6. helyen állt a 18. században (HAJDÚ 2003: 384–394), az újbárosi névválasztások eredményeként viszont a 4. és az 5. a rangsorban.

A női keresztnévek között 16 név mindhárom felekezet névadásában megtalálható, további 6 pedig két-két felekezet névanyagában volt jelen. A legnagyobb gyakoriságúak — amint azt fentebb láttuk — mindegyik felekezet névválasztásának részét képezik. A két-két vallási közösség névanyagában meglévők közül a gyakori előfordulású *Terézia*, *Rozina* és *Rozália* emelkedik ki.

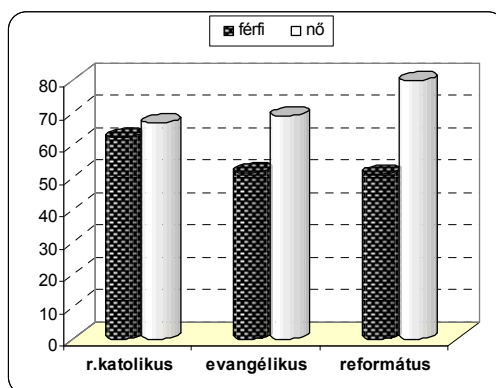
Az evangélikus és református névanyagban egyetlen közös keresztnév, a későbbiekben tipikus evangélikus keresztnévvé váló *Lídia* szerepelt. A csak egyetlen felekezet névadásában megjelenő nevek általában ritka és különlegesen új (*Zenóbia*) vagy éppen kihalt, abban az időszakban régiesnek számító keresztnévek (*Dorottya*).

8. táblázat. *A női keresztnévállomány felekezetenkénti azonosságai, különbségei*

a nevek több felekezetben azonosak			a nevek csak egy felekezetben találhatók meg		
3 felekezetnél	2 felekezetnél		r. katolikus	evangélikus	református
	r. kat.– evang.	ev.– reform.			
Erzsébet, Katalin, Éva, Anna, Zsuzsanna, Judit, Julianna, Klára, Ilona, Zsófia, Sára, Mária, Rebeka, Krisztina, Magdolna, Borbála	Terézia, Rozina, Rozália, Márta, Marianna	Lídia	Róza, Eszter, Alojzia, Viktória, Eleonóra, Margit, Karolina, Antónia	Júlia, Augusztina, Johanna, Dorottya, Szabina, Orsolya, Zenóbia, Ludovika	Annamária

3.2.3. A férfi- és a női keresztnévek felekezeti jellemzőit emeli ki az alábbi diagram. Egymás mellett láthatók azoknak a leggyakoribb férfi- és női keresztnéveknek az arányai, amelyek 10%-nál több elnevezett nevét adják. Megállapítható ismételten, hogy a női nevek jóval megterheltebbek, mint a férfikeresztnévek. Ez azt mutatja, hogy a női keresztnévállomány a 18. században lényegesen színtelenebb volt, mint a férfiaké. Hiszen a női elnevezettek 70-80%-a mindössze 4-5 néven osztozott, a férfiaknál alacsonyabbak az értékek, közülük 50-60% viselt nagy gyakoriságú nevet.

2. diagram. A leggyakoribb férfi- és női keresztnévek százalékos aránya

A számadatok és a hozzájuk fűződő háttérismeretek elemzése alapján levonható az a következtetés, hogy felekezetenként részben eltérőek a névhasználati szokások. Vannak olyan nevek, amelyek vallási hovatartozástól függetlenül kedveltek és állandóan részei a névkincsnek, viszont bizonyos nevek választását a vallási közösség névadási szokásai indokolják, és használatát a hagyománytiszteltet erősíti. A vallási meghatározottság nem érvényesült azon keresztnévek adásában, amelyek mindenütt közkedveltek, amelyek mindegyik felekezet névanyagában végig megtalálhatók. Az újvárosi keresztnévállományban ezek a következők: *János, István, Mihály, Ferenc, András, Pál, Péter, József* férfinevek, és *Erzsébet, Katalin, Anna, Éva, Zsuzsanna, Judit* női nevek. A férfi névállományban a katolikusok választásában a felsoroltakon kívül az *Imre*, az evangélikusokéban a *Mátyás* és a *Sámuel* található meg. A női nevek között a katolikusok névállományában még a *Klára*, az evangélikusokéban a *Zsófia* és a *Rozina* nevek szerepeltek. Ezen keresztnévek választásában a vallási kötődés is megmutatkozik.

Az alábbi táblázatban számadatokkal szemléltettem a névállomány egyes vallási és kronológiai rétegein belüli arányokat. Az első oszlopban a felekezetek összes választott nevének a száma, majd az I. korszak neveinek a száma és végül a törzsökös, azaz a század folyamán valamennyi korszakban választott nevek mennyisége szerepel.

9. táblázat. Az összes választott név és a törzsökös nevek

	összes választott név		az I. korszak nevei		törzsökös nevek	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
r. katolikus	41	29	20	13	11	8
evangélikus	42	30	24	24	12	9
református	25	18	16	17	8	6

A felekezetek közötti különbség az itt bemutatott összefüggésben jelentéktelen. Az összes választott név 27, illetve 27,8%-a van jelen folyamatosan a viselt

nevek között a katolikusoknál, 29 és 30% az evangélikusoknál, 32 és 33% a reformátusoknál. A néhány százalékos különbség azt mutatja, hogy a katolikus névanyag enged teret leginkább a változásoknak, a református névkincs pedig a legkevésbé, ez a közösség ragaszkodik legerőteljesebben a hagyományhoz. A névválasztásban a nemek közötti különbség sem mutat jelentős eltérést, kivéve abban, hogy a női névegyedek száma jóval alacsonyabb a férfiaknak választott nevek számánál. A katolikusoknál azonosak a nemek közti százalékos értékek, a protestánsoknál 1-1%-nyi különbség mutatkozik, ami azt jelezheti, hogy a nők valamivel jobban kötődnek a hagyományhoz.

Mint ismert, a középkortól kezdve a német névadásban szokás volt a több keresztnév adományozása. Ez jellemezte az Újvárosba betelepült evangélikus vallású német közösség névválasztását is. Ebben a közösségben a század elejétől kezdve élt a több keresztnév választásának szokása, a századvégre azonban ez szinte teljesen megszűnt. Ezzel mutat párhuzamot az a jelenség, hogy a *Georg*, *Bertram*, *Gotlib* stb. német névadási szokást hordozó neveket nem vagy csak igen ritkán választották már a századvégen. Azaz a betelepült német ajkú lakosság átvette a magyar névadási szokásokat, névtani értelemben asszimilálódni kezdett. Ugyanígy a több keresztnév választását is feladták igazodva a magyar szokásrendhez, hiszen abban az időben magyar nyelvterületen ez még nem jellemezte a névválasztást. Hogy ez valóban így történhetett, arról a helytörténet bőséges adalékot szolgáltat (a *Vaterland* című újságnak például a Hazánk nevet adták, a német alapítványok a német nyelvű színjátszás helyett a magyar nyelvűt támogatták, és a reformkortól megkezdődött a családnevek magyarosítása stb.).

3.3. A különböző társadalmi státuszú személyek névadásában általában eltérések mutatkoznak. Az alábbiakban Újváros népességében jelen levő két társadalmi csoport névadási szokását vizsgálom. A település férfilekosságán belül nagy részt képviselnek a különböző kézműves mesterséget folytatók, illetve gazdasági és társadalmi súlyukat tekintve a mesterekkel egyenrangú kereskedők. Rajtuk kívül a *napszámos* szóval megjelölt, szegényebb réteghez tartozó férfiak száma meghatározó. Éppen ezért a kézművesek és kereskedők, valamint másodikként a napszámos férfilekosság névanyagát vizsgálom meg szociológiai megközelítésből.

A Győr és külvárosai történelmét, társadalmi helyzetét kutatók megállapítják, hogy a töröktől való megszabadulás után (1598) a városnak és közvetlen környékének a lélekszáma folyamatosan emelkedett. „Sok idegen hangzású, elsősorban német név található az összeírásokban, ugyanis a katonasággal együtt idegen iparosok jönnek a városba. ... a polgárság a XVIII. században meglehetősen vegyes nemzetiségi összetételű” (CSIZMADIA 1993: 70). Ugyanezt jelzik a névtani vizsgálatok is. Az 1787-es összeírás családnevei a nyelvi eredet alapján azt mutatják, hogy a lakosság 62,4%-a magyar alapszavú, míg a 37,6%-a nem magyar (főként német) alapszavú családnevet visel. Győr belvárosában a családnevek 49,4%-a, a külvárosokban 17,2%-a német eredetű (VARGA 2008: 20).

Korábbi források — például az 1703-ban készült telekkönyvi összeírás — házsorok szerint haladtak a különböző utcákon, így ezekből megtudható, hogy a győri városfalhoz közeli területeken csekély számú nemes, távolabb a hajdúk, majd a mesteremberek és a háztulajdonnal nem rendelkezők éltek (Győri Újvárosnak Conscriptioja In Anno 1703. Die 9 Jully).

Az összeírásokban a nőkről általában kevesebb információ szól, mint a férfiakról. Néha családfőként őket jelölik meg, de inkább csak a *feleség*, *özvegy*, *leánya* vagy egyéb családhoz tartozást kifejező szó áll a név után.

3.3.1. A férfiak keresztnévét az 1787-es összeírásban a személynév mellett álló, különböző társadalmi helyzetre utaló bejegyzések alapján elemezve jól ki-rajzolódik, hogy az egyes területeken mely társadalmi rétegek éltek. 48 családfő neve mellett a nemes, 84 esetben a polgár megjelölés állt, 21 családfő katonasághoz kapcsolódó foglalkozást üzött, 31 család feje pedig valamely közszolgai feladatot látott el. 38 családfő sorolható az újlakos kategóriába, közülük néhányat koldusként nevez meg az összeíró, a többi a családnév alapján cigány származású lehetett. A felsoroltakon túl két nagyobb csoport rajzolódik ki, amelynek egyikét a kézműves mesteremberek és a kereskedők alkotják: 212 családnév sorolható ide. A másikba a napszámosok tartoznak 249 családfővel. Megállapítható tehát, hogy Újváros lakosságának egy harmada napszámosként kereste a kenyerét, egy másik harmada kézműves és kereskedő volt, a harmadik harmadba pedig a nemestől a polgáron át a koldusig lehetett besorolni a lakosságot.

A mesterségek közül a leggyakoribb a szabó volt, amelynek különböző megnevezései fordultak elő: *német szabó* (a katonaságnak dolgozott), *magyar szabó* (a magyar civil lakosságot látta el), *nadrágszabó*, *szűrszabó*. De egyéb textilművesek megnevezését is olvashatjuk: *szűcs*, *kesztyűcsináló*, *harisnyakötő*, *gombkötő*, *selyemfőstő* (*selemfőstő*), *posztó készítő*, *pántlikás*.

A másik nagyon sokak által üzött foglalkozás a varga, ezek között is elkülönült a *német varga*, *magyar varga* és a *csizmadia*. Szintén nagyon sok fazekas dolgozott Újvárosban: *fazokas*, *mázos fazokas* megjelöléssel olvashatók, emellett mészáros vagy ennek rokon szakmái: *disznó mészáros*, *hentes*, *húsfűstölő*, valamint sok molnármester és molnárlegény.

Természetesen minden egyéb fontosabb mesterség képviselve volt, mint a takács, ács, tímár, asztalos, kovács, szíjártó, üveges, deszkás, bognár, *landkocsis mester*, festő (*főstő*), pintér, kőműves (*kőmives*), szappanfőző (*szappanyfőző*; *szappanyos*), kötélgyártó (*kötéljártó*), könyvnyomtató. Vagy a vendéglátással, kereskedelemmel kapcsolatos foglalkozásokat is megtalálhatjuk, mint a *pálinkás*, *pálinka ígető*, *boráruló*, *sörfőző*, *korcsolás*, *kávéfőző*, *kereskedő*, *kalmár*, *fazekkal kereskedő*; *korcsmáros*, *vendégfogadás*, *vasáros*, *kelner*, *musicus*, *hegedűs*.

Sok egyéb mesterség fordult még elő: *téglaígető*, *téglavető*, *téglamester*, *késcsináló*, *szalmaszék csináló*, *nádverő*, *szeccskametsző*, *utczarakó mester*, *só masaloló?*, *tobákcsináló*, *kenyérsütő*, *sütő*, *pék-mester*, *bábsütő*, *kertész*, *majorgazda*, *halász*.

A közhivatalnokok, értelmiségiek között akad vámos, *közlegén*, katona, káplár, iskolamester, *chirurgus*, hajdú, város hajdúja (*városhajdú*), harangozó, deák, református prédikátor, *geometra*, adminisztrátor, káplán, kispap, *folajtár*, *beteg* *szolgálója*, *iczakai vigyázó*, *vigyázó*, városbíró.

A szolgák között nagy számban akadnak kocsisok: kocsis, *landkocsis* (*landkocsis* szolga), fuvaros, *fuaros kocsis*, város kocsisa. És van *göbölös*, *ökörhajtó*, *taligás* és sok napszámos.

Emellett még nincstelenek, koldusok is jelen voltak Újváros népességében. Ebben a kategóriában a koldus, zsellér megnevezésen túl az *újlakos*, *ujlakos musicus*, *új Polgár* kifejezések találhatók meg. Előfordult, hogy a foglalkozást néha jelöletlenül hagyta az összeíró.

A családi, vagyoni állapotot általában szintén rögzítették: *a ház ura*, *gazda*, *özvegy*, *a felesége elhagyta*; vagy a fiatalok esetében: *fia*, *mostoha fia*, *nőtlen* megjegyzésekkel. Néha a rokon kapcsolatokra is fény derült: *gazda veje*, *a Bátyjánál van*, *az öreg atyánál lakik*, *Pápai fi árva*; *kosztosné attyafia*; *attyafia a gazdának*.

A II. József-féle összeírásnak fontos célkitűzése volt az is, hogy a katonai szolgálatra alkalmas vagy alkalmatlan személyeket elkülönítse. Így a testalkatra vagy testi fogyatékosra vonatkozó kifejezések szintén belekerültek a férfiakra vonatkozó feljegyzések sorába. A testalkatról megjegyzi az összeírást végző személy, hogy *kicsin* (érdekes módon ez a leggyakoribb bejegyzés!), *igen kicsin*, *középszerű*, és nagyon ritkán olvasható, hogy *nagy*. A fiatal férfiakra vonatkozó különböző testi fogyatékoságokat ugyancsak lejegyezték: *rövid lábú*, *egy szemivel hibás*, *görbe hátú*, *nyomorék*, *hebegő*, *nyavalás*, *vizibetegségben van*.

A két legjelentősebb csoportban — azaz a napszámos, valamint a kézműves, kereskedő rétegben — az apák által viselt keresztnévek állománya eltért egymástól. 38-féle keresztnév található a mesteremberek, kereskedők által viselt névkincsben. Ezzel szemben 22-féle keresztnéven osztoztak a napszámosként élő emberek. Gyakorisági sorrendben ez utóbbi csoport keresztnévei a következők: *János*, *István*, *Mihály*, *György*, *András*, *Pál*, *Ferenc*, *József*, *Péter*, *Mátyás*, *Ádám*, *Márton*, *Lőrinc*, *Sándor*, *Antal*, *László*, *Tamás*, *Sámuel*, *Simon*, *Imre*, *Ignác*, *Bernárd*.

A mesteremberek, kereskedők által viselt keresztnévek nagyobb gazdagságot mutatnak, noha a névviselők száma alacsonyabb: 212 fő, míg a napszámos családfőké 249. A gyakoriságot követő sorrend az alábbi: *János*, *István*, *József*, *Mihály*, *Ferenc*, *György*, *Pál*, *Mátyás*, *Ádám*, *András*, *Antal*, *Márton*, *Ignác*, *Károly*, *László*, *Lőrinc*, *Sámuel*, *Péter*, *Tamás*, *Sándor*, *Simon*, *Imre*, *Albert*, *Bernárd*, *Demeter*, *Henrik Jakab*, *Konstantin*, *Krisztián*, *Leopold*, *Márk*, *Maximilián*, *Miklós*, *Prokop*, *Sebestyén*, *Valér*, *Vencel*, *Vilhelm*.

A nevek átlagos megterheltsége nem azonos a két csoportban. A napszámosok által viselt nevek átlagos névterhelési mutatószáma 11,3, a mestereké 5,6. Már ez is jelzi az előzőeknél az egyhangúbb névválasztást, a sok egyező ke-

resztnévviselést, az utóbbi csoportban pedig a névkincs változatosságát. Mindkét társadalmi réteg esetén azonos a névgyakoriság a legtöbbször választott nevek esetében. A divatosá váló neveknél azonban mutatkozik különbség. A *János*, *István*, *Mihály* minden közösségnél az élen áll. Azonban a *József* név választása a kézműves, kereskedő rétegnél gyakoribb, mint a napszámosoknál.

A két csoport keresztnéveinek gyakorisági sorrendjében szintén fontos jelzéseket találunk a két különböző szociokulturális háttérrel bíró közösség névadási szokásaira vonatkozóan. Ezt a század során egyre divatosabbá vált *József* keresztnév választása jelzi legjobban. A fentiekben már bemutattam e keresztnévnek a névélettanát. Mint ismert, a kézműves és a kereskedő réteg mindig is mozgékony része volt a társadalomnak, nyitottabb világszemlélettel és főként — a mobilitása folytán — sok idegenből, azaz távolabbi tájról, más országból érkezett taggal. Ebben a csoportban a *József* a 3. leggyakrabban választott, a napszámosok kategóriájában pedig kedveltség tekintetében a 8. helyen álló keresztnév.

A két csoport nevei között 22 azonos keresztnév van, azaz valamennyi, a napszámosok által viselt név megtalálható a másik csoportban is. De emellett sok újjal is gyarapodott, mint az egyre kedveltebbé váló *Károly* vagy a német névadási szokásokra utaló *Albert*, *Krisztián*, *Leopold*, *Maximilián*, *Prokop*, *Sebestyén*, *Vilhelm*, illetve a szerb ortodoxok körében népszerű *Konstantin* és *Miklós* keresztnévvel. A *Valér* és *Vencel* nevek szintén az idegen (morva) betelepülőkre utalnak. Megállapítható tehát, hogy a napszámos réteg neveinek egyhangúsága a falusi lakosság névadási szokásait idézi fel (VARGA 2006: 170), míg a mesterek által viselt névanyag a városi lakosság vallási, származási sokszínűségére vet fényt.

Ugyancsak a két társadalmi csoport eltérő kulturális hátterét, a hagyományokhoz kötődő különbségét mutatja a névadási szokások egy másik mozzanata, nevezetesen a szülői keresztnév átörökítése. A napszámosok esetén 393 fiúgyermek neve szerepelt az összeírásban, ebből 134 örökölte az apa keresztnévét (34,4%). A 134 öröklött keresztnévet főként az elsőszülött fiúgyermek kapta, az öröklött nevek 68,9%-ában. A 2. fiúnak már ritkábban adták az apai keresztnévet (25,9%), a 3. (3,7%), 4. vagy 5. gyermeknek pedig csak rendkívül ritka esetben. A 22-féle apai keresztnév közül 15-féle keresztnévet (ez a nevek 68,2%-a) örökölték a gyermekek. Hétféle név esetén az apa neve nem szállt át a fiúra, ezek az alábbiak: *Lőrinc*, *Sándor*, *Antal*, *Simon*, *Imre*, *Ignác*, *Bernárd*.

A mesteremberek fiúgyermekének a száma 429, és közülük öröklött keresztnévet visel 119 gyermek (27,7%). Ebből a nevek 59,7%-át az első gyermek örökölte, 30,3%-át a 2. fiú és 7,6%-ot a 3. fiúgyermek. A 4. és 5. gyermek csak elvétve kapta az apa keresztnévét. A 38-féle névből 27-féle apai keresztnév öröklődött (71,1%), ez magasabb arány, mint ami a napszámosoknál kimutatható. Amennyiben a gyermekek a *Sándor*, *Bernárd*, *Demeter*, *Henrik*, *Leopold*, *Márk*, *Maximilián*, *Prokop*, *Sebestyén*, *Vencel*, *Vilhelm* keresztnéveket kapták a keresztségben (11-féle keresztnév), azokat nem az apától örökölték.

A mesteremberek szülői generációjában is változatosabb a viselt névkincs, és az átörökölt nevek is nagyobb tarkaságot mutatnak, mint ami a napszámósok névanyagában tapasztalható volt. Némely ritka, az adott etnikai közösségre jellemző keresztnév, mint a *Konstantin* vagy a *Krisztián* tovább élt a fiúk nevében, a legtöbb viszont megmaradt apai névként, nem kapta meg a következő generáció.

Nyilvánvalóan nemcsak a szülőtől örökölhette a gyermek a nevét, hanem a nagyszülőktől vagy igen sokszor a keresztszülőktől. A többes névadás vizsgálatának eredményei szerint a keresztszülőtől gyakrabban örökölt a gyermek keresztnévet, mint a szülőtől. Az újvárosi evangélikus felekezetben a 18. század közepén jellemző volt a több keresztnév választása. Ők ugyanis főként német ajkú betelepülők voltak, és körükben ekkor még élt a hazájukból hozott több keresztnév adásának szokása. A lutheránus közösség esetén a század közepén a választott kettős keresztneveknek gyakran öröklődött valamelyik eleme. A század közepén az apai nevet a fiúgyermekek 14, a keresztapa nevét a fiúk 24,4%-a kapta.

3.3.2. A női keresztnévállomány összetétele, öröklődése szintén jól vizsgálható az összeírás alapján. Az összeírásokba általában abban az esetben került be asszonyokról a nevükön kívül más adat is, amikor őket tekintették családfőnek. Ilyenkor jelölték a volt férj vagy esetleg az asszony foglalkozását. Többek között az alábbi bejegyzések találhatók meg az asszonynevek mellett: *varróné, fonyóné, fejkötő varró, fejkötő csinálóné, szakácsné, gazdáné, kofáné, napszámosné, szároz dajka, szoptató dajka, kapitáné* (kapitányné); *volt purgerné* (Bürger: polgár). A *-né* képző funkciója a női munkaerő vagy a férjezett állapot jelzése volt. A *gazdáné, napszámosné, kapitáné, purgerné* bejegyzések bizonyosan a volt férj társadalmi helyzetére utaltak, viszont a *varróné, kofáné*-féle szavak az asszonyról közvetítettek információt.

A nők családi állapotát sokféle módon rögzítették. Amennyiben a családfői szerepet töltötte be, akkor általában az *özvegy* szó került a név után, de szerepelt a *familia fő* vagy az *ura elhadta* kifejezés is. A különböző családi státuszt vagy rokoni fokozatot is lejegyezték. A legáltalánosabb a *feleség* és a *leánya* megnevezés. De találhatók a *férnél van; gazdaasszony anyja; gazda huga; mostoha leánya; gazdaasszony ötse (leány!); nennye Leánkája; gazdaasszony unokája; meg esett személy, fattyú; örökben tartya; örökben fogadott; egytesvérje huga; Egy Tesvérjétül az Gazdának; árva; a nényénél van; menyénél van* és további kifejezések. Az összeírásban szerepelt a családhoz nem tartozó szolgálómányok neve is. Az ő státuszukat a *szolgáló*, vagy ha fiatal, sőt gyermekkorú, akkor a *szolgálócska, gyermekszolgáló* kifejezéssel nevezték meg.

Amikor özvegyasszony a családfő, akkor az összeíró a nő teljes nevét következetesen a meghalt férj családnéve és az asszony keresztnéve összekapcsolásával rögzítette. Egy példa erre a típusú asszonynévre: az összeíró lap fejlécében

látható a háztulajdonos neve: *Czitademi István özvegye*, a lapon pedig sorolja a házban élőket, kezdve az asszonnyal: *Czitademi Örsebeth, özvegy*.

A női keresztnévek lejegyzése sokkal sokszínűbben történt, mint a férfiak esetén, ahol szinte kivétel nélkül a teljes keresztnévet írta be az összeírást végző személy. A női neveknél mind az anyák, mind pedig a lányok nevénél gyakori a becéző névforma: *Örse, Kata, Kati, Marinka, Rusinka* (Fruzsina), *Susa, Judka, Rusa*. Vannak azonban olyan keresztnévek, amelyeket mindig teljes alakban írtak be: *Éva, Ilona, Theresia, Klára, Magdolna*. Szintén következetesen járt el az összeíró személy abban, hogy a viszonylag ritka *Orsolya* keresztnévet *Ursula*-ként rögzítette. Igaz, hogy a családnév alapján a legtöbb esetben arra következtethetünk, hogy német anyanyelvűek választása ez a név (például *Volmut, Hackl* családnév utal a származásra). Az *Ilona* keresztnévet viszont a szerb ortodox közösség tagjai kedvelték, amit szintén a családnevek igazoltak: a *Dursa, Ikonom* (a szerb ortodox születési anyakönyvekből ismerjük) családnevűeknél találkoztunk például ezzel a névválasztással.

Az alábbiakban azt tárgyalom, hogy az anyák keresztnéve milyen mértékben öröklődött a leányok keresztnévében. 1313 leánygyermek nevét írták össze, ebből 291 leánynév tekinthető az anyától örököltnek (22,2%). Az örökölt keresztnévek 63,6%-át az első leánygyermek kapta, 28,2%-nyit pedig a második. A 3. vagy 4. gyermeknek már egyre ritkábban adták az anya nevét.

A családos asszonyok 23-féle keresztnévéből 17 öröklődött tovább, 6-féle viszont nem az anyai nevek választása miatt szerepelt a leánynevek között. Nem öröklődött az *Ágnes, Eleonóra, Franciska, Gertrúd, Orsolya, Zsófia*, viszont a *Gertrúd* kivételével valamennyi ott van a következő generáció névválasztásában.

A férfikeresztnéveknél már említett többes keresztnévadás az evangélikus közösségekre volt jellemző: ebben a felekezetben a század közepén a választott kettős keresztnéveknek gyakran öröklődött valamelyik eleme. Az anyai nevet a leánygyermek 12,5, a keresztanya nevét a leányok 18,8%-a kapta. Tehát a keresztanya vagy általában mondhatjuk, hogy a keresztszülő nevét — főként az evangélikusok névadásában, ahol több keresztszülő párt kértek fel erre a szerepre — a szülői keresztnévnél gyakrabban örökölte a gyermek.

4. Összegzésként megállapítható, hogy a kétféle forrás felhasználásával árnyalt kép alakult ki a 18. századi újjvárosi keresztnévadási szokásokról. A szocioonomasztikai közelítés eredményeként látható, hogy ebben az évszázadban a névadást még a hagyomány ereje és nem a névdivat irányította.

A választott keresztnévek száma nagyon alacsony mindkét nem esetében (férfinév: 56-féle, női: 39-féle). Az egymást váltó nemzedékek névválasztásában sem mutatkozott lényeges különbség, hiszen a férfiaknál 45, majd 41, a nőknél 23, majd 30-féle nevet választottak. Emellett az tűnik fel, hogy a női névanyag jóval egyhangúbb, szegényesebb, mint a férfiaké. Igazolja ezt az imént idézett választott névegyedek száma, illetve az, hogy a század folyamán a névadásba

bevont férfinevek mennyisége az első korszaktól az utolsóig 100, míg a női neveké csak 77,3%-kal emelkedett (a férfinevek száma: 28+28; a női nevek száma: 22+17). Továbbá különbség van a két nem által viselt nevek megterhelésében is. Ugyanis gyakori (nagy és közepes gyakoriságú) keresztnévet a férfiaknak a 92,3%-a, a nőknek pedig a 94,9%-a kapott.

A három felekezet keresztnévállományának összetétele, a névállomány szerkezete nagyon hasonló. Ezt a szoros egymás mellett élés és a közös etnikai gyökerek magyarázhatják. A század során viselt 56-féle férfinévnek a 44,6%-át, a 39-féle női névnek pedig a 41%-át mindhárom felekezet viselte. Sok közös vonás tapasztalható a katolikus és az evangélikus névadás között, amelynek az az oka, hogy közöttük, főleg az evangélikusok között, sok a német anyanyelvű, így a német névadási szokások befolyásolták a névválasztást. Helytörténeti és családnévvizsgálatok alapján tudjuk, hogy a reformátusok mindannyian magyar anyanyelvűek voltak. A választott keresztnévek is azt mutatják, hogy ők ragaszkodtak legjobban a felekezetükben élő hagyományokhoz. Néhány keresztnév azonban mutatja a valláshoz kötődő névadási szokásokat (például: *Antal*, *Sámuel*, *Zsuzsanna*).

Újváros népességét a 18. században jelentős társadalmi rétegezettség jellemezte. A névkincs elemzése megmutatta, hogy a kereskedők és kézművesek névválasztása a napszámosokénál színesebb, a viselt nevek száma magasabb volt. Az előbbi csoport hagyományoktól való gyorsabb elszakadását igazolja az is, hogy kevesebb keresztnévet örökítettek át a fiaikra, ugyanis mindössze a gyermekek 27,7%-a kapta meg az apa nevét, míg a napszámosoknál ez az arány 34,4%-ot tett ki. A női névállományban csak a leánygyermekek 22,2%-a örökölte az anyai nevet, ennek ellenére a női nevek száma alacsony, a névkincs összetétele az egész század folyamán alig változott.

VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH MÁRIA

Irodalom

- BÁLINT SÁNDOR (1977): *Ünnepi kalendárium*. 1–3. Budapest, Szent István Társulat.
- CSIZMADIA ANDOR (1993): A bácsai prediális szék a 17–19. században. In: GECSÉNYI LAJOS szerk.: *Tanulmányok Győr és vidéke történetéből*. Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár.
- FÜLÖP LÁSZLÓ (1990): *A Somogy megyei Vízmente személynevei. (1722–1900)*. Magyar Névtani Dolgozatok 86. Budapest, ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névtani Munkaközössége.
- B. GERGELY PIROSKA (2005): *Kalotaszeg magyar kereszt- és becenevei*. Magyar Névtani Értekezések 1. Budapest–Miskolc, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete Névkutató Munkaközössége.

- HAJDÚ MIHÁLY (2003): *Általános és magyar névtan. (Személynevek)*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN (2008): A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46: 5–20.
- RAÁTZ JUDIT (1996): *Gödöllő személynevei. (1722–1895)*. Magyar Névtani Dolgozatok 144. Budapest, ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névtani Munkaközössége.
- VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH MÁRIA (2006): *Történeti személynevek a Rábaközéből (1690–1895)*. Győr, Famulus Bt.
- VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH MÁRIA (2008): Győri családnevek a 18. század közepén. *Eruditio — Educatio* 4: 11–27.
- VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH MÁRIA (2010a): A szerb ortodox közösség keresztnév-választási szokásai Győr-Újvárosban a 18. században. *Eruditio — Educatio* 1–2: 3–20.
- VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH MÁRIA (2010): Több keresztnév választása a 18. században Újvárosban. *Névtani Értesítő* 32: 35–47.

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

A családnév-változtatások története időben, térben, társadalomban.

Szerk. FARKAS TAMÁS–KOZMA ISTVÁN. Gondolat Kiadó–Magyar
Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2009. (412 lap)

A magyarországi családnév-változtatások történetét a 18. század végétől számíthatjuk, ekkor történt ugyanis az első hivatalos állami beavatkozás a névviselési szokásokba: II. József rendeletét követően 1788 januárjától a kételemű névviselés vált kötelezővé (KARÁDY–KOZMA 2002: 21). A családnévek megváltoztatása ugyanakkor a rendelettől egészen 1814-ig tilos volt, I. Ferenc ekkor engedélyezte — s kötötte hivatalos eljáráshoz — a névváltoztatást (vö. HAJDÚ 1994: 5). A kötet ennek megfelelően a 19–20. század névmagyarosítási folyamataira helyezi a hangsúlyt, már címében is kiemelve, hogy a tanulmányok a jelenséget időbeli, térbeli és társadalmi dimenzióban egyaránt vizsgálni kívánják. A tanulmányok anyagát a 2007 novemberében Budapesten megrendezett Névváltoztatás — társadalom — történelem (Családnév-változtatások — több szempontú megközelítésben) című konferencia adja, amely a szerkesztők szavaival élve „a tudományközi együttműködés erősítésének szándékával” zajlott (8), s amely ilyen módon a tanulmánykötet interdiszciplináris jellegét is szükségszerűen megteremtette.

Az egyes fejezetek (ahogyan ezt az alcímek is tükrözik) különféle szempontokat helyeznek ugyan előtérbe, mégsem különülnek el élesen egymástól. A névváltoztatások általános kérdései című bevezető fejezetet a szerzők többek között terminológiai problémák tisztázásának szentelik. A magyar családnév-változtatásokra a kapcsolódó szakirodalomban, a hivatalos és a hétköznapi nyelvhasználatban is sokféle kifejezést alkalmaznak és alkalmaztak történetük során (FARKAS 2008: 332, VÖRÖS 2004: 41–44). FARKAS TAMÁS megértően viszonyul ugyan a terminusok sokszínűségéhez, és hangsúlyozza, hogy a különböző megnevezések a jelenség társadalmi szemléletmódjára nézve és történetiségükben egyaránt tanulságosak lehetnek, de arra is rámutat, hogy a terminológiai sokféleség nyilvánvalóan nehezíti a szakirodalomban való tájékozódást.

A kérdéskör tudományos irodalmát FARKAS TAMÁS szerint BENKŐ LORÁNDnak A családnév-változtatás kérdései című tanulmányától (1948/2003: 364–381) számíthatjuk (erre vonatkozóan lásd még HAJDÚ 1994: 6, KOZMA 2007: 133 is).

A korábbi kutatások ugyanakkor többnyire valamely kisebb földrajzi egység, szűkebb időszak, adott társadalmi csoport vagy kiemelt szempont elemzésére korlátozódtak. Egyfajta pozitív ellenpéldaként említhető viszont a témának az a társadalomtörténeti szemléletű monografikus igényű feldolgozása, mely 2002-ben jelent meg KARÁDY VIKTOR és KOZMA ISTVÁN tollából (vö. még KOZMA 2007: 131–144). A családnév-változtatások kutatásában részt vevő tudományterületek (például a történettudomány, a kisebbségkutatás, a névtan és a jogtudomány) tárgyalásakor FARKAS TAMÁS ezek szorosabb érintkezését szorgalmazza, ugyanakkor bizonyos megközelítések (mint például a szociálpszichológia) hiányáról is szól. A kutatástörténeti áttekintésben egyszersmind egyes területek (például a névmagyarosítások körén kívül maradó névváltoztatások problematikájának) elhanyagoltságára is felhívja a figyelmet.

A hivatalos családnév-változtatások indokrendszerének kérdése a korábbi szakirodalomban is gyakran előkerül. Az itt ismertetett kötetben a névmagyarosítások társadalomtörténeti összefüggésének részeként KARÁDY VIKTOR foglalkozik a névmagyarosítás asszimilációs szerepkörével és egyéb társadalmi funkcióival, ugyanakkor a kötet több más tanulmányának témájától is elválaszthatatlan ez a szempont (lásd például KOZMA JUDIT: 273–283, FÁBIÁN ZSUZSANNA: 295–310 és MIZSER LAJOS: 215–221 írását).

Az érintett társadalmi csoportok közül FARKAS TAMÁS szerint a szakirodalomban a legnagyobb figyelmet a névváltoztatásban egyébként is élen járó zsidóság, illetve kisebb mértékben a hazai németiség kapja. Bizonyos társadalmi rétegek (mint például a cigányság) névváltoztatásának vizsgálata azonban nagy hiányosságokat mutat. Az egyéb sajátos rétegek családnév-változtatásának elemzésére jó példát ad a kötetben NAGY IMRE GÁBOR tanulmánya (173–192).

A családnév-változtatásokat körülvevő erőter, a szellemi-ideológiai-művelődéstörténeti háttér vizsgálatából kiindulva értelmezi a névmagyarosításokat MAITZ PÉTER (77–93) és JUHÁSZ DEZSŐ (95–101) a Névmagyarosítás a történelmi-ideológiai erőterben című fejezetben. A 19. század utolsó harmadában jellemző névideológia szerint a családnév kettős funkciójú: a nemzeti identitás szimbóluma és hordozója is egyben. E névideológia elterjesztése volt a célja annak a névmagyarosítási propagandának, melynek stratégiáiról MAITZ PÉTERTől olvashatunk. Ugyancsak a 19. század romantikus és nemzeti mitológiára támaszkodó eszmevilágának hatását érzékelteti JUHÁSZ DEZSŐ a helyesírási, morfológiai és lexikai archaizálás esetein keresztül.

A névmagyarosítások csoportosajátos történetei között elsősorban a zsidóság és a hazai németiség névváltoztatásainak eseteit találjuk meg. A zsidóság több nemzedékének családnév-változtatási szokásait elemezve FENYVES KATALIN (137–152) megállapítja, hogy a névválasztás akkulturációs stratégiák eszköze lehet: szolgálhatja a teljes elvegyülést, a hasonulva kiválást és a csoportképző elkülönülést. KOZMA ISTVÁN (153–171) a századfordulót átívelő mintát vizsgálva arra a kérdésre keresi a választ, hogy a zsidó és a keresztény aggregátumok

névválasztásai milyen viszonyban vannak egymással. FORGÁCS KRISZTINA, aki az 1980-as években elsőként koncentrált kifejezetten a zsidóság családnév-változtatásainak vizsgálatára (1987: 149–161), a névválasztásban elsősorban az elkülönülést hangsúlyozza a két felekezet között. KOZMA ISTVÁN a kérdés térbeli és időbeli kiterjesztésére is vállalkozva meglehetősen differenciált képet rajzol meg, részben mégis igazolva FORGÁCS megállapításait.

A magyarországi német kisebbség családnév-változtatásainak eseteit taglalja BINDORFFER GYÖRGYI tanulmánya (105–119), melyből megtudhatjuk, hogy a családnevek magyarosítása nem minden esetben járt együtt egyértelmű asszimilációval. FÖGLEIN GIZELLA (121–135) egy sajátos időszak, az 1944–1945-ös rendszerváltás névváltoztatási indokainak szenteli a figyelmét. NAGY IMRE GÁBOR dolgozata (173–192) pedig a közigazgatási tisztviselők névmagyarosításairól szólva a névmagyarosítás indokainak feltárása helyett a névmegőrzés melletti érveket helyezi a középpontba.

A névmagyarosítás helyi történetei a családnév-változtatások terén viszonylag gazdag előzményű helytörténeti publikációk számát gyarapítják. Az itt közölt tanulmányok elsősorban a névváltozások, névváltoztatások indítékait és módjait helyezik előtérbe egy-egy szűkebb területre vonatkozóan. Kivételt képez ez alól MIKESY GÁBOR írása (251–260), melyben a szerző a névváltoztatások és más lokálisan megfogható társadalmi tényezők összefüggését igyekszik feltárni térinformatikai eszközök segítségével. Ezt a fajta kezdeményezést mindenképpen előremutatónak tarthatjuk.

A Névváltoztatások más népeknél című fejezet a névmagyarosítási mozgalommal párhuzamba állítható külföldi családnév-változtatások példáit tárgyalja. FÁBIÁN ZSUZSANNA (295–310) az olasz vezetéknév-változtatási tendenciákról számol be: az olasz vezetéknévrendszer sajátosságából kiindulva a vezetéksnevek megváltoztatásának indokairól és módjairól kapunk átlátható rendszerezést. A tipológia jó alapot nyújt a magyar jellegzetességekkel való összevetéshez, amire a tanulmányban is láthatunk példát. BÁNYAI VIKTÓRIA (285–293) a névhébere-sítés különféle módszereit taglalja, bizonyos pontokon szintén összevetve ezeket a sajátosságokat a magyarországi családnév-változtatásokkal.

A névváltoztatások képe az irodalomban című fejezet azt igazolja, hogy a családnév-változtatás, mint minden más társadalmi jelenség, a szépirodalmi művekben is visszatükröződik. Mindezt gazdag példatárral támasztja alá T. SOMOGYI MAGDA (313–329), és az összevetés lehetőségét nyújtja az irodalmi családnév-változtatások tipológiájának bemutatása révén. Név és identitás kapcsolata kerül a középpontjába VÁCZINÉ TAKÁCS EDIT írásának (331–342), mely Vámos Miklós Apák könyve című művének családnév-változtatásait elemzi.

A kötet anyagát adó konferencia több tudományterület érintkezésének adott lehetőséget, megteremtve ezáltal azt a párbeszédet, melynek tanúi lehetünk a tanulmányok olvasása során. Minthogy korábban a kérdéskört tárgyaló nagyobb lélegzetű művek között mindössze a KARÁDY–KOZMA szerzőpáros monográfiá-

ja (2002) — mely elsősorban társadalomtörténeti szempontokat érvényesít —, illetve FARKAS TAMÁS nyelvészeti aspektusból közelítő munkája (2001) emelhető ki, a tanulmánykötet mindenképpen fontos, új korszakot nyitó vállalkozásnak tekinthető. A kötet értékét a téma interdiszciplináris megközelítésén túl az is növeli, hogy a bevezető fejezetben olvasható kutatástörténeti áttekintést és a korábbi szakirodalom értékelését a kötet végén található részletes bibliográfia egészíti ki FARKAS TAMÁS összeállításában (397–404). A témakör jogtörténeti hátterének megvilágításához szintén itt közölnek a szerkesztők a magyar családnév-változtatásokhoz kapcsolódó rendeleteket, felterjesztéseket, törvénycikkelyeket és egyéb dokumentumokat (353–396). A családnév-változtatások vizsgálatához felhasználható források KOZMA ISTVÁNTól való számbavétele (345–352), illetve a családnév-változtatások évenkénti lebontásban történő számszerűsítése az ismeretek töredékes voltára hívja ugyan fel a figyelmet, ám ez a témakörrel korábban nem foglalkozó kutatók számára is megbízható kiindulópontot jelenthet.

BÁBA BARBARA

Irodalom

- BENKŐ LORÁND (1948/2003): A családnév-változtatás kérdései. In: HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ szerk.: *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. (Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból)* 2. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar–Magyar Nyelvtudományi Társaság. 364–381.
- FARKAS TAMÁS (2001): *A magyar hivatalos család- és asszonynév-változtatások. (Különös tekintettel a 20. század második felére)*. (Doktori értekezés). Budapest.
- FARKAS TAMÁS (2008): Szemlélet és terminológia a névkutatásban: a hivatalos magyar családnév-változtatások kérdései. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 332–341.
- FORGÁCS KRISZTINA (1987): Zsidó névmagyarosítás a XX. század harmincas éveiben. *Névtani Értesítő* 12: 149–161.
- HAJDÚ MIHÁLY (1994): A családnév-változtatások szociológiai hátteréhez. *Névtani Értesítő* 16: 5–12.
- KARÁDY VIKTOR–KOZMA ISTVÁN (2002): *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KOZMA ISTVÁN (2007): A családnév-változtatás társadalmi funkciói és személyes motívációi Magyarországon a 19–20. században. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk.: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság. 131–145.
- VÖRÖS FERENC (2004): *Családnév-kutatások Szlovákiában. (Szociolingvisztikai tanulmány négy település családnévhasználatának tükrében. Balony, Diósfőrgépatony, Kiscétény, Nagycétény)*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó. 22–48.

BAUKO JÁNOS: **Ragadványnév-vizsgálatok kétnyelvű környezetben.**
(**Négy szlovákiai magyar település ragadványnévrendszere**).
Nyitra–Budapest, Konstantin Filozófus Egyetem–Magyar Nyelvtudományi
Társaság, 2009. (226 lap)

A doktori értekezésként elkészült dolgozat újabb értékes darabbal gazdagította a felvidéki nyelvhasználatról szóló könyvek sorát. A ragadványnevekkel rendkívül bőséges szakirodalom foglalkozik, tanúsága ennek a monográfia végén az a 28 oldalas irodalomjegyzék is, melyet BAUKO JÁNOS nagy körültekintéssel állított össze. Azonban a szlovákiai magyar nyelvterület kutatói elég kevés tanulmányt szenteltek e névtípusnak. A szerző célkitűzése ennek megfelelően az volt, hogy valamelyest szépítsen a hiányos képen.

A kötet fontos hányadát képezi az az elméleti kitekintés (7–37), mely bemutatja a ragadványnevek kutatásának eddigi fontosabb eredményeit, fogalmi kérdésekben foglal állást, rendszertani keretek közé helyezi a kutatott névtípust. A szakirodalmi áttekintés alaposságát mutatja, hogy BAUKO JÁNOS már a terminus első említését is számba veszi (ezt SZILÁDY ÁRONnak tulajdonítja), s innen kitér a szótárak megfogalmazásaira, illetve az egyes szerzők fogalmi meghatározásaira. Megjegyzi ugyan, hogy a szlovákiai magyarok körében a ragadványnév kifejezés nem használatos, kevésbé ismert. Gyakoribb a vizsgált kutatópontokon a csúfnév, megkülönböztető név vagy melléknév említése. A ragadványnév fogalmát inkább átfogó kategóriaként szükséges kezelnünk, nem lehet szinonimája a csúfnév fogalomnak, hiszen ezt az alkategóriát is magában foglalja (8–9).

A ragadványnevek létrejöttének okairól szólva a szakírók több tényező szerepét említi meg, ezeket összegezve BAUKO így fogalmaz: „a ragadványnevek kialakulásának okai: a homonímia elkerülése, a hagyományőrzés, a közösség humora, jellemző ereje, az emberek névteremtő vitalitása” (10). Fontos ehelyütt megemlítenünk, hogy a ragadványnevek kutatása abból a szempontból is fontos, melyet J. SOLTÉSZ KATALIN is kiemelt: a „nyelv természetes névteremtő működését ma már szinte csak a ragadványneveken figyelhetjük meg” (1979: 56).

Azok a fejezetek, melyek a ragadványneveket hivatottak bemutatni a személynévek történetében és rendszerében (10–18), rendkívül olvasmányosak, érezhető rajtuk a gondosság, mellyel a szerző nem kizárólag nyelvész kollégáit kívánja tájékoztatni, hanem a nagyközönséget is.

Az adatközlők megnyilatkozásainak lejegyzése nagy alaposságot mutat, bár úgy érzem, minden hangtani változat jelölése nem mindig indokolt, sőt néhol nehezíti a megértést is. Így például már a kilencedik oldalon lévő kurzívan szedett szövegben találhatjuk az *erededbe*, *kezdedbe* stb. szavakat, melyeket talán a zöngéesség szerinti részleges hasonulás jelölése nélkül célszerűbb lett volna az olvasók elé tárni. Természetesen a nyelvjárás gazdagságának érzékeltetése is fontos szempont.

A magyarországi és a felvidéki magyar ragadványnév-kutatások tudománytörténeti áttekintése csak nagy vonalakban tárhatja eléink az eredményeket, hiszen sok kutató fektetett abba is energiát, hogy a névtárak mellett az elméleti háttér is szilárd alapokon nyugodjék. A névtudomány hagyományosnak mondható elveitől az újszerű kezdeményezésekig sok szempontot vonultat fel BAUKO a kitekintésben. A szerző csak azokat a műveket kívánja megemlíteni, amelyek „újabb ismeretekkel, szemléletmódokkal, módszerekkel gazdagították a magyar névtudományt” (18). Kiemeli TÓTH KATALINT, aki a szakírók közül elsőként kezdte tisztázni a ragadványnév fogalmát (1966), „áttekinti az addig megjelent vonatkozó irodalmat és megteszi kritikai észrevételeit az egyes szerzők tipologizálásával kapcsolatban” (21). TÓTH KATALIN a névadás oka szerinti csoportosítást azzal a szándékkal alkotta meg, hogy kialakuljon egy egységes minta a kutatók számára. Akárcsak a szakírók nagy része, BAUKO fordulópontként könyveli el továbbá a névtudományban és a ragadványnév-kutatáson belül is BALOGH LÁSZLÓ, KÁLMÁN BÉLA, MIZSER LAJOS, ÖRDÖG FERENC, B. GERGELY PIROSKA, J. SOLTÉSZ KATALIN, BALÁZS JUDIT, HAJDÚ MIHÁLY munkásságát. Természetesen hangsúlyoznunk kell, hogy a kiemelés a teljesség igénye nélkül történhet csupán. Az újszerű kezdeményezések közül értékeli FEHÉR KRISZTINA elképzelését, aki HOFFMANN ISTVÁN helynévelemzési modelljét (1993) a ragadványnevek rendszerére alkalmazza (FEHÉR 2002, 2003).

A 70-es években nagyon megélénkült a diákok ragadványnevei iránti érdeklődés. BAUKO egy rövid fejezetben erre a kutatási területre is kitér (24–28), hiszen az általa gyűjtött gazdag névanyag szép számmal tartalmaz diákragadványneveket is, melyeket írásban, kérdőíves módszerrel gyűjtött. De azt ki kell emelnünk, hogy alapiskolások körében végezte a vizsgálódást, mivel a felsőbb éveseknél erősebb a kétnyelvűség névállományra gyakorolt hatása. VÖRÖS FERENC beszámolt már arról, hogy a Felvidéken „felsőbb évfolyamos magyar iskolások körében számottevően növekszik a szlovák kölcsönzésre visszavezethető bece- és ragadványnevek száma. Ezek a kölcsönelemek egyértelmű oki összefüggésbe hozhatók az adott generáció kétnyelvűsödésének folyamatával” (2005: 205).

Külön alfejezet tárgyalja a magyar ragadványnév-kutatásokat Szlovákiában (28–37). BAUKO tollából korábban már jelent meg összefoglaló jellegű tanulmány a felvidéki magyar ragadványnév-kutatásokról (2006), ebben a fejezetrészen a 2005-ös állapothoz képest természetesen nem számolhat be nagyobb fejleményekről. A kötet tartalmát tekintve ez az áttekintés mégis elengedhetetlen, hiszen ismerteti az olvasóval a tudományos beágyazottságot, a terület szlovák és magyar ajkú szakíróinak befolyását a vizsgálatokra. A szerző az 1970–80-as évekre teszi a szlovákiai magyar ragadványnév-kutatások kezdeteit, ugyanis a Magyar Személynévi Adattárak című sorozat három kötete (59., 61., 86.) érintette a szlovákiai magyar ragadványnév-kutatásokat (31). Felsorolja a szerző azokat a kutatópontokat, melyeken már részlegesen előrébb haladtak a vizsgálatok.

BAUKO mindemellett azt is megjegyzi, hogy rendszerszerűbbé kell tenni ezeket a nyelvészeti kutatásokat, hiszen még sok a teendő egy átfogóbb kép kialakításához.

A kutatópontok kiválasztásánál elsődleges szempontja volt BAUKO JÁNOSnak az, hogy az egységes magyar nyelvterületről válasszon településeket. A kiemelt négy szomszédos község (Búcs, Dunamocs, Hetény, Izsa) a Komáromi járásban terül el hasonló lélekszámmal, ugyanazon tájegységen belül. A négy kutatópont rövid bemutatása tájékoztatja az olvasót a terület történelmi beágyazottságáról, a magyar nyelv politikai helyzetének alakulásáról, minden olyan adatról, mely a kutatás szempontjából releváns lehet (28–45).

BAUKO nagy alapossággal járt el az írásbeli források felderítésekor, így hatalmas adattárra tett szert még az olyan nehezen kutatható témában is, mint a diakrón ragadványnév-kutatás. A szinkrón vizsgálatok alkalmával a dialektológiai szempontok érvényesítése céljából a hangkazettára rögzített anyagot fonetikusán is lejegyezte, így a nyelvjárási sajátosságok kutatásához is nagyszerű alapot nyert. A kérdéseket tudatosan úgy irányította, hogy a nevekhez fűződő attitűd is kitűnjék a válaszokból. Sok esetben a szlovák–magyar nyelvi együttthásra is rákérdez: szlovák nyelvű ragadványnevekre, azok viselőire. A munka érdemeit növeli, hogy figyelembe veszi, alaposan körüljárja azokat a kontaktusjelenségeket, melyek a kétnyelvű, magyar–szlovák környezet velejárói.

A Szlovákiában végzett személynévtani kutatásokról VÖRÖS FERENC írt elsőként összefoglaló jellegű tanulmányt (2004). BAUKO JÁNOS értékes kitekintést ad az olvasó számára a szlovák nyelvű névtani szakirodalomról. Megjegyzi azonban, hogy ezekben elenyésző számú magyar vonatkozású utalás, adat található. Az említésre érdemeseket tájékoztató jelleggel számba veszi, hiszen akad példa arra, hogy a ragadványnév egyszerűen fordítás eredményeként született: szlovákról magyarra vagy ellenkező irányba. A szerző e jelenségeket is igyekszik bemutatni részletesen a kötetben, hiszen ez a kutatási terület szinte érintetlen a kontaktushatások felől nézve Felvidéken.

BAUKO az előnyelvi névanyagot több szempontból vette górcső alá. Elsőként a névadás indítékát vizsgálta meg (59–77). A szakírók közkedvelt, gyakori módszere ez, így nem meglepő, hogy BAUKO JÁNOS is ezzel kezdi az elemzést. Nehezen deríthető ki a ragadványnevek motivációja, bár „minden névadási aktus szemantikailag tudatos. Ebből a szempontból abszolút motiválatlan név nincs” (HOFFMANN 1993: 43).

BAUKO JÁNOS a ragadványnevekkel kapcsolatos attitűd vizsgálatánál emeli ki, hogy figyelni kell azt a körülményt is, hogy a névhasználók a ragadványnevet említő- vagy szólítónévként használják-e. Ezek a terminusok mindenképp fontos szerepet kapnak a ragadványnevek vizsgálatakor. A nevekkel kapcsolatos attitűdről jórészt a közösség véleményét tudta csak lejegyezni: a ragadványnevek többségéről úgy vélekedtek, hogy azt a viselője elfogadja (84–86). HOFFMANN

ISTVÁN megjegyzi, hogy a szocioonomasztika feladata annak vizsgálata, hogy az egyénhez az őt körülvevő kommunikációs helyzetekben milyen szerkezetű névformák kapcsolódnak. „A névadás és névhasználat kétségtávol valamiféle belső összefüggéseket mutat, a nevek egymással hálószerű kapcsolatrendszerben állnak. Az ilyen nevek létrehozása nem teljesen véletlenszerűen történik (...), hanem ebben bizonyos szabályszerűségek is szerepet játszanak.” (2008: 17). Ezzel szemben a statikus névfajták elemei körében rendszerkapcsolatok alig alakulnak ki (18–19). FARKAS TAMÁS amellett érvel, hogy a megszokottól eltérő nevekhez „különböző attitűdök is kapcsolódhatnak, melyek az adott név feltehető információtartalmából, illetve a hozzá kötődő konnotációkból származtathatók. Adott nyelvi karakterű, illetve adott társadalmi csoportokra jellemzőnek tartott nevekhez pedig kapcsolódhat egyfelől a magasabb nyelvi presztízs, másfelől pedig a stigmatizáció lehetősége is” (2009: 31). Megjegyzi ugyan azt is, hogy szociálpszichológiai és névtani vizsgálatok egyaránt tárgyalják, hogy az idegen hangzású neveknek a domináns nyelvi közegben megszokott formákkal való felváltása ténylegesen jobb társadalmi beilleszkedést biztosíthat viselőik számára (uo.).

A névtani kutatásokat szükséges ötvözni a szociológiai ismeretanyaggal, hiszen rendkívül sok szempontot kell figyelembe vennie a nyelvésznek a kutatott területtel kapcsolatban. BAUKO JÁNOS könyve ebből a szempontból is kiváló teljesítménynek mondható: a kutatott négy település mindegyikében nagyrészt csak magyar anyanyelvűek laknak, mégis fontos tényezőként kell számba venni a kétnyelvű közeg hatását a nyelvhasználatra. A névanyagban mindössze 31 szlovák eredetű nevet (2,4%) talált a szerző, ezeket a névadás motívumai szerint rendszerbe foglalta. Említést tesz a nevek fordítása által keletkező ún. kalk-nevekről is, pl. *Németh* > *Nyēmēc*, vö. szlovák *Nemec* 'német' (80). A vizsgált községek mindegyikében meghaladja a magyar nemzetiségű lakosság száma a 70%-ot, így nem meglepő, ha a kontaktusjelenségek csak kis mértékben mutatkoznak a névadás színterein. BAUKO így ír a jelenségről: „A ragadványnévanyag nyelvi milyensége a település népességének nemzetiségi megoszlása következtében alakul(hat): minél nagyobb százalékban lakják a falut szlovák lakosok, annál nagyobb mértékben találkozh(at)unk szlovák eredetű nevekkal, kontaktusjelenségekkel (...) A szlovákiai magyarokra nem jellemző a szlovák (és egyéb idegen) etimonú ragadványnevek használata, a ragadványnév-használatuk tehát anyanyelvdominánsnak (magyardominánsnak) tekinthető.” (83–84).

A szociológiai szemléletű nyelvészeti vizsgálatok többsége kitér a nemek és életkor szerinti megoszlás elemzésére is a különböző nyelvi jelenségeknél. BAUKO JÁNOS is arra a megállapításra jut, hogy a ragadványnév viselése inkább „férfias” nyelvi jelenség. Az általa vizsgált területen a ragadványnevek 86%-a a férfi nemhez kötődik, és elsősorban férfiágon öröklődik. Az életkor viszonylatában pedig a legtöbb ragadványnév az idősebb generációhoz kapcsolható (87–89). Nem meglepő, hogy a diákok neveinek vizsgálatakor is hasonló eredmény

született, mint a felnőttek ragadványnevei tekintetében a kétnyelvűség szemszögéből. A névanyag 4,7%-a szlovák eredetű abban a közösségben, ahol a vizsgált alapiskolák összes tanulója magyar ajkú (99). A diákragadványnevek elemzésekor BAUKO a szlovák nyelvi eredetűeket is a névadás indítéka szerint csoportosítja.

Az egyéb idegen nyelvből származó nevek magyarázatakor elég szabadon kezelte a szerző a származtatás lehetőségeit, ami természetesen a diákragadványnevek magyarázatakor jogos is egyes eseteknél. Mégis megjegyezném, hogy némelyik név talán más gondolatokat is magában rejt: a *Lajtoscsoki* névben a szerző szerint „a hibrid névösszetétel első tagja az angol *light* szó magyarosított — *-s* képzővel ellátott — formája” fedezhető fel, de véleményem szerint feltehető az is, hogy a játékos névalkotás a szótagcserével élve a *lajtos kocsi* kifejezést használta fel, sőt akár mindkét változat együttes hatása sem kizárt. BAUKO az angol nyelvből származónak tünteti fel az *Ememes* és *Eseemes* ragadványneveket, holott ezek egyszerűen a köznapi használatú betűszavak magyaros kiolvasásából keletkeznek, még csak nem is angolos kiejtéssel.

A ragadványnevek dialektológiai vizsgálata című fejezetben a különböző hangtani jelenségek és tájszavak megjelenését elemzi a szerző. Mindannyiszor újra leírja a nevek keletkezésének főbb vonalait, holott korábban ezeket az olvasó már láthatta.

Rendkívül érdekes, hogy BAUKO még ragadványneveket tartalmazó állandósult szókapcsolatokat is feljegyzett, ezeknek alapos kutatással a keletkezéstörténeti hátterét, jelentését is felfedte az olvasó előtt. Kérdéses lehet azonban a „Mi a Manó” és a „Té Jézus” kifejezések besorolása ebbe a kategóriába (112, még akkor is, ha van a korpuszban *Manó* és *Jézus* ragadványnév).

A névélettani vizsgálatok során a szerző az öröklődést, a ragadványnevek esetleges továbbélését vette számba (113–119). Alapos utánajárás révén az öröklődő ragadványnevek csoportjában különbséget tesz a családi és a részleges családi nevek között is (utóbbit nem teljes családok, „csak családtagok viselik”).

A ragadványnevek használatának színességét mutatja, hogy a különböző névszerkezetek szerint BAUKO 12 csoportba sorolja a névanyagot. Megfontolandó azonban, hogy a ragadványnév+ragadványnév csoport tagjaként szerepelhetnek-e az *Öreg* előtaggal ellátott nevek (pl. *Öreg Gülte*, *Öreg Gulivër*, *Öreg Kaludër* stb.) vagy a *Kis* előtagúak (pl. *Kis Cséplő*, *Kis Kocka* stb.). A szemantikai jegyeket figyelembe véve nem tekinthető két ragadványnév kapcsolatának a *Jézus Krisztus*, *Mátyás király*, *Mézga Géza*, *Stüszí Vadász*, *Szőke herceg* sem, hiszen ezek együtt alkotnak egy ragadványnevet, csak egy releváns szemantikai elem fejeződik ki bennük (121).

A felhasznált irodalom jegyzéke után az egyes falvak mai család- és keresztnéveinek gyakorisági listája áll, illetve a ragadványnevek mutatója, melyek alap-

ján az egész névanyag könnyen kezelhető. Az 1299 felnőtt ragadványnév áttekintését nagyban segítik a szövegbe ágyazott táblázatok, grafikonok is.

BAUKO JÁNOS értekezése valóban hiánypótló szerepű, és a távlati terveknek jó kiindulási pontja lehet. Maga a szerző jegyzi meg, hogy szándékában áll egy bővebb adatbázist létrehozni, mely lehetőséget teremt a komparatív vizsgálatokhoz, szélesebb körű általánosításokhoz. Különösen szerencsés lenne, ha olyan területekről születnének dolgozatok, ahol a magyarság részaránya kisebb, így a nyelvek egymásra hatásáról is színesebb képet kaphatnánk. Sőt akár más, határon túlra került területek névanyagával is érdemes lenne összevetést készíteni, s ezzel az interferenciajelenségek névtudományban megjelenő vonatkozásai újabb megvilágításba kerülhetnének. Ez a könyv fontos mérföldköve ennek a munkának a felvidéki magyar nyelvhasználat tekintetében.

TÓTH TEODÓRA

Irodalom

- BAUKO JÁNOS (2006): *Ragadványnév-kutatások Szlovákiában*. In: VÖRÖS FERENC szerk.: *Vallanak a neveink múltjáról és jelenéről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. (Névtani konferencia Nyitrán 2005 június 2–4.). A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 225.* Budapest–Nyitra, Magyar Nyelvtudományi Társaság–Konstantin Egyetem. 110–124.
- FARKAS TAMÁS (2009): Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. *Névtani Értesítő 31*: 27–46.
- FEHÉR KRISZTINA (2002): A ragadványnevek lexikális szerkezetéről. *Magyar Nyelvjárások 40*: 75–85.
- FEHÉR KRISZTINA (2003): A ragadványnevek funkcionális szerkezetéről. *Magyar Nyelvjárások 41*: 155–166.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993): *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen. Újraközlése: Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN (2008): A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások 46*: 5–20.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÓTH KATALIN (1966): A Karancs vidéki ragadványnévadás kérdéseiről. *Magyar Nyelvjárások 12*: 95–107.
- VÖRÖS FERENC (2004): A (történeti) személynév kutatás a Felvidéken különös tekintettel a Trianon utáni fejleményekre. In: FARKAS FERENC szerk.: *Magyar névtani kutatások itthon és a határainkon túl*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. 39–59.
- VÖRÖS FERENC (2005): Hely- és személynévi neologizmusok a Felvidéken Trianon után. *Névtani Értesítő 27*: 197–213.

Beszámoló a 2009/2010. tanévről

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének személyi állományában előléptetések, személycserék révén a jelzett tanévben több változás is történt. 2009 szeptemberében dr. Hoffmann István egyetemi tanári, Szikszainé dr. Nagy Irma pedig tudományos tanácsadói kinevezést kapott. Szilassy Eszter szerződésének lejártával a megüresedett tanársegédi álláshelyre dr. Reszegi Katalin került. A gyermekgondozási segélyre távozó dr. Póczos Rita és az ezt több éve igénybe vevő dr. Dobi Edit állását — doktori tanulmányait egy évre megszakítva — Kovács Éva és Pásztor Éva töltötte be. Mellettük a tanszék oktatói az alábbiak voltak: dr. Nyirkos István professor emeritus, dr. Kis Tamás egyetemi docens, dr. Tóth Valéria és dr. Rácz Anita egyetemi adjunktusok, valamint dr. Györffy Erzsébet és Fehér Krisztina tanársegédek. A tanszék könyvtárosa (a Finnugor Tanszékkel közösen) Hoffmann Istvánné, az intézet titkára pedig Kecskemétiné Legoza Eszter volt. Az intézet adminisztrációs és informatikai feladatainak ellátásába 2009 nyarától Szűcs Imre ügyvivő-szakértőként kapcsolódott be. A szakmódszertani órákat a gyakorlóiskola tanára, Sápiné Bényei Rita és Mászlainé Nagy Judit a Dóczy Gimnázium óraadó tanára látta el.

A doktori képzés a korábban kialakult keretben folyt: a magyar nyelvtudományi alprogram a Kertész András professzor vezette Nyelvészeti Doktori Iskola részeként működött. A doktori program hallgatói a 2009/2010. tanévben az alábbiak voltak: III. évfolyam: Bába Barbara és Szőke Melinda, I. évfolyam: Ditrói Eszter és Oszlánszki Éva. Mindnyájan bekapcsolódtak a tanszék oktatómunkájába is. Határon túli hallgatóként Kárpátaljáról Balla Erika, Barta Viktória és Tóth Teodóra vett részt a képzésben. A doktori alprogram a szokásos éves témabemutató konferenciáját 2009. szeptember 24–25-én Síkfőkúton rendezte meg, amelyen minden hallgatónk előadást tartott. A doktori iskola akkreditációs felülvizsgálata során Hoffmann Istvánt és Tóth Valériát az iskola törzstagjaként akkreditálták.

Az adott szakterületen folyó kutatások összehangolásának céljából 2010 februárjában a Magyar Nyelvtudományi Intézet keretében Magyar Nyelv- és Név-történeti Műhely néven szakmai fórum alakult, amely a tavasz folyamán műhelybeszélgetések sorában tárgyalta meg a kutatási terület előtt álló legfontosabb feladatokat.

2010. május 27. és 31. között immár ötödik alkalommal rendeztük meg Síkfőkúton a helynévtörténeti szemináriumot, amelyen 22 előadás hangzott el. A

rendezvénynek az a sajátossága, hogy sem az előadókat, sem az előadásokat követő vitákat nem kötik időkorlátok, a résztvevők megítélése szerint a szakmai konzultációkra nagyon jótékonyan hat. A szemináriumnak az évek folyamán kialakult egy törzsgárdája, amely a magyarországi és a határon túli kutatóhelyek széles körét képviseli. Az évenkénti találkozók lényegében folyamatossá tették a résztvevők szakmai kapcsolatát, amely lehetőséget teremtett arra is, hogy e körben közös szakmai törekvések is megfogalmazódjanak. A tanácskozás utolsó napján a résztvevők megtárgyalták egy digitális helynévtár létrehozásának lehetőségét, illetőleg megvitatták a Kárpát-medencében korábban folytatott helynévgyűjtés megújításának az esélyeit.

2010-ben jelent meg a jórészt az előző, negyedik helynévtörténeti szeminárium előadásainak írott változatát bemutató „Helynévtörténeti Tanulmányok” 5. kötete, amely húsz tanulmányt közöl az adott témakörből (szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. A Magyar Névarchívum Kiadványai 17. Debreceni Egyetemi Kiadó. 269 lap). Ugyancsak 2010-ben látott napvilágot Hoffmann Istvánnak a Tihanyi alapítólevélről írott monográfiája is (A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó. 2010. 259 lap).

A tanszék oktatói a fentiek mellett számos tanulmányt tettek közzé, és tartottak tudományos előadásokat különböző rendezvényeken. A Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportja a tanév során ugyancsak gazdag programot bonyolított le. Az őszi félévben Cseresnyési László, Csűry István, Kecskés Judit, Kornyané Szoboszlai Ágnes, Szikszainé Nagy Irma és Tóth Valéria tartott előadást. Decemberben felolvasó ülés keretében köszöntöttük 80. születésnapján Sebestyén Árpádot, a tanszék nyugalmazott egyetemi tanárát, aki két évtizeden át tanszékvezetőként is irányította az egység munkáját. Munkássága előtt az írásaiból összeállított tanulmánykötettel tisztelgett a tanszék (Szülőföld és nyelvi hagyomány. Válogatás Sebestyén Árpád írásaiból. Szerk. Hoffmann István. Debrecen, 2009. 279 lap). A tavaszi félévben Vesa Jarva (Jyväskylä), Keresztes László és Maticsák Sándor, Reszegi Katalin, Takács Judit, valamint Bodáné Porkoláb Judit szerepelt előadással a nyelvtudományi társasági ülésen. Az oktatóink által különböző konferenciákon megtartott előadások közül itt csupán a külföldi szerepléseket említjük meg: Györffy Erzsébet és Tóth Valéria meghívás alapján 2009 őszén részt vett a Lipcsei Egyetem nemzetközi hírű névtani kutatócsoportjának tanácskozásán, ugyanők, valamint Kovács Éva előadással szerepeltek a 2010 júniusában Edinburghban megrendezett IV. Trends in Toponymy konferencián. Szikszainé Nagy Irma a krakkói egyetemen tartott előadást, valamint előadássorozattal szerepelt a Bolyai Nyári Akadémia rendezvényén Szovátn.

A tanszék oktatóinak munkáját különböző elismerésekkel illették. Tóth Valériának 2010-ben odaítélték a Debrecen Város Kultúrájáért Alapítvány alkotói

ösztöndíját. Reszegi Katalin megkapta az MTA DAB és A tudományért a régióban Alapítvány pályakezdő kutatói pályadíját. Pásztor Éva a Debreceni Egyetem Tudományegyetemi Karok ifjúsági publikációs díját nyerte el. Tóth Valériát a Nemzetközi Névtudományi Társaság (ICOS) bibliográfiai bizottságának tagjává választották.

A Magyar Nyelvtudományi Tanszék gondozza a Kiss Lajos-díj alapjául szolgáló alapítványt, amelynek kuratóriuma 2010-ben dr. Farkas Tamást, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékének adjunktusát tüntette ki a díjjal.

Megemlítjük még, hogy átalakult a Magyar Nyelvjárások szerkesztőbizottsága: Hoffmann István, Nyirkos István és Tóth Valéria mellett Dobi Edit látja el a szerkesztői feladatokat. A technikai szerkesztést továbbra is Reszegi Katalin végzi. Ugyancsak változás történt A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai című sorozatunk szerkesztői posztján: Kis Tamást itt Rácz Anita váltotta.

A tanszékről további információk találhatóak a <http://mnytud.arts.unideb.hu> honlapon.

HOFFMANN ISTVÁN

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének megvásárolható kiadványai

Magyar Nyelvjárások (A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének
évkönyve) 1., 7–13., 15., 17–24, 26–31., 33–37., 39–45., 47. 1951–2009.
500–2000 Ft/kötet

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai

2. *Csűry Bálint*: A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története. Debrecen, 1939. (17 lap) 150 Ft
5. *Kovács István*: Szógyűjtemény a visszatért Óbástról. (Ezelőtt Nógrád, ma Gömör megye). Debrecen, 1939. (28 lap) 150 Ft
13. *Bárczi Géza*: A városi népnyelv kérdéséhez. Debrecen, 1941. (18 lap) 150 Ft
14. *Kovács István*: Igekötőink fejlődése és használata a medvesalji népnyelvben. Debrecen, 1941. (35 lap) 150 Ft
15. *Szabó István*: Az í-zés esetei a békési nép nyelvében. Debrecen, 1941. (32 lap) 150 Ft
17. Népnyelvi szövegmutatványok. Közli: *Bakó Elemér, Deák Györgyné, Bartha Katalin, Imre Samu, Keresztes Kálmán, Kovács István, Pető József, Szerdahelyi István, Szilágyi László, Szűts Ferenc, Varga Lajos, Végh József*. Debrecen, 1941. (39 lap) 150 Ft
21. *Knieszsa István*: Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. Debrecen, 1943. (42 lap) 150 Ft
22. *Bakó Elemér*: Egy magyar szócsalád: *hop, hoporcs, hömpölyög, hederít*. Debrecen, 1943. (22 lap) 150 Ft
23. *Bárczi Géza*: Jegyzetek a budapesti népnyelvről. Debrecen, 1943. (21 lap) 150 Ft
24. *Szilágyi László*: A rokonságnevek a hajdúnánási nép nyelvében. Debrecen, 1943. (28 lap) 150 Ft
25. *Varga Lajos*: Igealakok és igeragozás a szuhogyi népnyelvben. Debrecen, 1943. (19 lap) 150 Ft
26. *Végh József*: A békési népnyelv névszótövei. Debrecen, 1943. (156 lap) 150 Ft
29. *Papp László*: Az *ú* és *ű* hangok a hosszúpályi népnyelvben. Debrecen, 1949. (60 lap) 150 Ft
30. *Benkő Loránd*: A Nyárádmente földrajzinevei. Adattár. Debrecen, 1950. (19 lap) 150 Ft
32. *D. Bartha Katalin*: A szlavóniai nyelvjárás szóképzése. Debrecen, 1952. (30 lap) 150 Ft
38. *Sulán Béla*: Adalékok az argó szókincsének tanulmányozásához. Debrecen, 1961. (20 lap) 150 Ft
40. *Sulán Béla*: Magyar -ó < szláv -ou ~ ov? Debrecen, 1962. (13 lap) 150 Ft

42. *Imre Samu–Kálmán Béla*: Módszertani tanulmányok a nyelvjáráskutatás köréből. Debrecen, 1962. (25 lap) 150 Ft
43. *Papp István*: A szóalkotás problémái. Debrecen, 1963. (29 lap) 150 Ft
44. *Sulán Béla*: A kétnyelvűség néhány kérdéséhez. Debrecen, 1963. (15 lap) 150 Ft
45. *Jakab László*: A felszólító módjel kérdéseiről. Debrecen, 1964. (16 lap) 150 Ft
48. *Jakab László*: Az ingadozó igei végződések használata. Debrecen, 1969. (20 lap) 300 Ft
51. *Jakab László–Keresztes László*: Finnugor nyelvészet a debreceni egyetemen. Debrecen, 1979. (25 lap) 300 Ft
52. *Sebestyén Árpád*: Kálmán Béla hetvenéves. *Kiss Antal*: Kálmán Béla tudományos és publicisztikai munkássága (1934–1982). Debrecen, 1983. (43 lap) 300 Ft
54. *Kálmán Béla*: Vértess Edit 70 éves. *Jakab Edit*: Vértess Edit tudományos munkásságának bibliográfiája. Debrecen, 1989. (17 lap) 300 Ft
56. *Hlavacska Edit*: Névtani tárgyú kéziratok a KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában (Annotált bibliográfia). Debrecen, 1990. (44 lap) 500 Ft
57. *Sebestyén Árpád*: A szociolingvisztika elemei Csúry Bálint néprajskutató iskolájában. Debrecen, 1990. (19 lap) 300 Ft
58. *Kiss Antal*: Andrásyné Kövesi Magda 80 éves. Debrecen, 1991. (14 lap) 300 Ft
59. *K. Szoboszlai Ágnes*: Mutató a Magyar Nyelvjárások 11–25. kötetéhez. Debrecen, 1991. (85 lap) 500 Ft
61. *Hoffmann István*: Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993. (163 lap) 1200 Ft
62. *Vértess Edit*: Vélemények és ellenvélemények. Debrecen, 1995. (35 lap) 150 Ft
63. *Kálnási Árpád*: Népi beszélgetések Szatmárból. Debrecen, 1995. (140 lap) 800 Ft
66. *Hoffmann István–Kis Tamás*: Pesty Frigyes kéziratok helynévtárából. Bihar vármegye II. Debrecen, 1998. (314 lap) 1000 Ft
67. *Kálnási Árpád*: Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. Debrecen, 1996. (274 lap) 1200 Ft
68. *Kis Tamás*: A magyar szlengkutatás bibliográfiája. Debrecen, 1996. (99 lap) 500 Ft
69. *Vörös Éva–Priszter Szaniszló*: Márton József Természethistóriai képek könyvének névnyelvei. Debrecen, 1997. (61 lap) 250 Ft
71. *Kis Tamás*: Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. Debrecen, 1997. (57 lap) 500 Ft
72. *Kálnási Árpád*: Fejezetek a Csúry-iskola történetéből. Debrecen, 1998. (95 lap) 800 Ft
77. *Kenéz Tünde*: A debreceni könyvkötészet szókinccse. Debrecen, 2002. (77 lap) 500 Ft
79. *Domonkosi Ágnes*: Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban. Debrecen, 2002. (248 lap) 1200 Ft
80. *Sebestyén Árpád*: A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372 u.). Debrecen, 2002. (190 lap) 1000 Ft
81. *Boda István Károly–Porkoláb Judit*: A hipertext alkalmazása a szövegek értelmezésében. Debrecen, 2003. (145 lap) 1000 Ft
82. *Zaicz Gábor–Csepregi Márta*: Vértess Edit emlékezete. Debrecen, 2004. (36 lap) 300 Ft
83. *Kálnási Árpád*: Debreceni cívis szótár. Debrecen, 2005. (830 lap) 3000 Ft
84. *Szikszainé Nagy Irma* szerk.: József Attila, a stílus művésze. Tanulmányok József Attila stílusművészetéről. Debrecen, 2005. (137 lap) 2000 Ft

85. *Vörös Éva*: A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2007. (500 lap) 2500 Ft
86. *Takács Judit*: Keresztnevek jelentésváltozása. Egy tulajdonnévtípus közszóvá válásának modellje. Debrecen, 2007. (170 lap) 1800 Ft
87. *Szikszainé Nagy Irma* szerk.: A Nyugat stílárís sokszínűsége. (A Nyugat születésének 100. évfordulója alkalmából a 2008. május 28-án Debrecenben tartott tudományos emlékülés anyaga). Debrecen, 2008. (166 lap) 1200 Ft
88. *Hoffmann István* szerk.: Szülőföld és nyelvi hagyomány. Válogatás Sebestyén Árpád írásaiból. Debrecen, 2009. (279 lap) 2000 Ft

Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár

4. *Jakab László–Bölcskei András*: A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója. Debrecen, 1988. (594 lap) 800 Ft
5. *Jakab László–Bölcskei András*: Csokonai-szókincstár 1. Debrecen, 1993. (591 lap) 1200 Ft
6. *Jakab László–Kiss Antal*: A Guarj-kódex ábécérendes adattára. Debrecen, 1994. (367 lap) 800 Ft
7. *Jakab László–Kiss Antal*: Az Apor-kódex ábécérendes adattára. Debrecen, 1997. (451 lap) 800 Ft
8. *Jakab László–Bölcskei András*: Balassi-szótár. Debrecen, 2000. (623 lap) 2000 Ft
9. *Jakab László–Kiss Antal*: A Festetics-kódex ábécérendes adattára. Debrecen, 2001. (343 lap) 1500 Ft
10. *Jakab László*: A Jókai-kódex mint nyelvi emlék. Debrecen, 2002. (527 lap) 2000 Ft
11. *Jakab László–Bölcskei András*: Egy XVI. századi emlékirat szókincstára. Zay Ferenc: Az Landor feyrwar el wezessenek oka e woth es így essewth (1535 k.) Debrecen, 2003. (261 lap) 1200 Ft

A Magyar Névarchívum Kiadványai

1. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján). Közzéteszi: *Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria*. Debrecen, 1997. (156 lap + 33 térkép) 1200 Ft
3. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Abaúj–Csongrád vármegye. (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján). Közzéteszi: *Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria*. Debrecen, 1999. (123 lap + 16 térkép) 1200 Ft
4. *Tóth Valéria*: Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2001. (304 lap) 2000 Ft
5. *Póczos Rita*: Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Debrecen, 2001. (190 lap) 2000 Ft
6. *Tóth Valéria*: Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye). Debrecen, 2001. (245 lap) 2000 Ft
8. *Hoffmann István–Tóth Valéria* szerk.: Helynévtörténeti Tanulmányok 1. Debrecen, 2004. (207 lap) 1600 Ft

9. *Rácz Anita*: A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata. Debrecen, 2005. (235 lap) 2000 Ft
10. *Hoffmann István* szerk.: Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2005. (449 lap) 4500 Ft
11. *Hoffmann István–Tóth Valéria* szerk.: Helynévtörténeti Tanulmányok 2. 2006. (224 lap) 1600 Ft
12. *Rácz Anita*: A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára. (372 lap + 1 térkép) 2300 Ft
13. *Hoffmann István–Tóth Valéria* szerk.: Helynévtörténeti Tanulmányok 3. Debrecen, 2008. (193 lap) 2000 Ft
14. *Tóth Valéria*: Településnevek változástipológiája. Debrecen, 2008. (285 lap) 2000 Ft
15. *Hoffmann István–Tóth Valéria* szerk.: Helynévtörténeti Tanulmányok 4. Debrecen, 2009. (193 lap) 2000 Ft
16. *Hoffmann István*: A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Debrecen, 2010. (259 lap) 2500 Ft
17. *Hoffmann István–Tóth Valéria* szerk.: Helynévtörténeti Tanulmányok 5. Debrecen, 2010. (271 lap) 2200 Ft
18. *Póczos Rita*: Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása. Debrecen, 2010. (237 lap) 2200 Ft

Onomastica Uralica

- 1a–b. Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages. Edited by *István Hoffmann*. Debrecen–Helsinki, 2001. (469 lap). 2000 Ft
2. History of the Study of Toponyms in the Uralian Languages. Edited by *István Nyirkos*. Debrecen, 2002. (275 lap) 1500 Ft
3. Settlement Names in the Uralian Languages. Edited by *Sándor Maticsák*. Debrecen–Helsinki, 2005. (182 lap) 2500 Ft
4. Borrowing of Place Names in the Uralian Languages. Edited by *Ritva Liisa Pitkänen–Janne Saarikivi*. Helsinki, 2007. (223 lap) 3000 Ft
5. Onomastica Uralica 5. Edited by *István Hoffmann–Valéria Tóth*. Debrecen–Helsinki, 2007. (172 lap) 2500 Ft
7. Onomastica Uralica 7. Edited by *István Hoffmann–Valéria Tóth*. Debrecen–Helsinki, 2008. (168 lap) 2400 Ft

Officina Textologica

3. *Sziksainé Nagy Irma* szerk.: Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez (Magyar nyelvű szövegek elemzéséhez). Debrecen, 1999. (147 lap) 1000 Ft
4. *Dobi Edit–Petőfi S. János* szerk.: Koreferáló elemek — koreferenciarelációk (Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diszkusszió). Debrecen, 2000. (223 lap) 1000 Ft
5. *Petőfi S. János–Sziksainé Nagy Irma* szerk.: Grammatika — szövegnyelvészet — szövegtan. Debrecen, 2001. (147 lap) 1000 Ft

6. Szikszainé Nagy Irma szerk.: Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez. (Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió). Debrecen, 2002. (140 lap) 1000 Ft
7. Petőfi S. János–Szikszainé Nagy Irma szerk.: A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. (Linearizáció: téma–réma szerkezet). Debrecen, 2002. (166 lap) 1000 Ft
8. Dobi Edit: Kétlépcsős szövegmondat-reprezentáció szemiotikai textológiai keretben. Debrecen, 2002. (200 lap) 1000 Ft
9. Petőfi S. János–Szikszainé Nagy Irma szerk.: A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. (Linearizáció: tematikus progresszió). Debrecen, 2003. (119 lap) 1200 Ft
10. Petőfi S. János–Szikszainé Nagy Irma szerk.: A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. (Fogalmi sémák). Debrecen, 2004. (141 lap) 2000 Ft
11. Petőfi S. János szerk.: Adalékok a magyar nyelvészet szövegtani diszkurzusához. Debrecen, 2005. (123 lap) 2000 Ft
13. Csűry István: Kis könyv a konnektorokról. Debrecen, 2005. (196 lap) 2000 Ft
14. Dobi Edit szerk.: A forgatókönyv mint dinamikus szövegszervező erő. Debrecen, 2008. (123 lap) 1200 Ft
15. Petőfi S. János: Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram 2. Debrecen, 2009. (124 lap) 1200 Ft

Egyéb kiadványok

- Bakó Elemér*: Az amerikai magyarok nyelvének kutatásáról. Szerk. *Kálnási Árpád*. Debrecen, 2002. (91 lap) 640 Ft
- Kálnási Árpád*: A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2.) Debrecen, 1984. (508 lap) 1200 Ft
- Kálnási Árpád–Jakab László*: A Nyírbátori járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 3.) Debrecen, 1987. (431 lap) 1200 Ft
- Kálnási Árpád–Sebestyén Árpád*: A Csengeri járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 5.) Debrecen, 1993. (549 lap) 800 Ft
- Nyirkos István*: Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. 1987. (184 lap) 800 Ft
- Sebestyén Árpád*: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. (220 lap) 800 Ft
- Zay Ferenc*: Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth es igy essewth (1535 k.) Hassonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal közléteszi *Kovács István*. Debrecen, 1982. (227 lap) 800 Ft

TARTALOM

Tanulmányok, cikkek

TÓTH VALÉRIA: Széljegyzetek a Szovárd-kérdéshez	5
KOVÁCS ÉVA: A Tihanyi összeírás néhány szórványáról: <i>Ozoufeu, Cuest, Eurmenes, Zeleus</i>	23
KENYHERCZ RÓBERT: Névpárok, szinonimák és fonológiai variánsok. Szempontok középkori okleveleink helynévi szórványainak nyelvhez kötéséhez	37
HOFFMANN ISTVÁN: Név és identitás	49
FARKAS TAMÁS: A magyar családnévanyag fogalma és struktúrája	59
RESZEGI KATALIN: Hegyrészt jelölő földrajzi köznevek	77
HOCHBAUER MÁRIA: Tér- és nyelvhasználat a mindennapi tájékozódásban	99
BENCZE M. ILDIKÓ: A metonímia a kognitív pragmatikaelméletek tükrében	111
MÁTHÉ ZSOLT: Költői versus köznyelvi metaforizálás. Kognitív szemantikai adalékok	133
SZÁNTÓ BÍBORKA: Alternatív javaslat a szinesztézia jelentéstani megközelítéséhez	157
DOBI EDIT: A szövegszerűtlenség reprezentálásának lehetőségeiről első közelítésben	169
PETTERI LAIHONEN: A finn nyelv korpusztervezése, korpuszpolitikája	193

Köszöntés

HOFFMANN ISTVÁN: Jakab László 80 éves	215
---	-----

Nyelvjárási adatok

BÉRES JÚLIA: Felsőzsolca helynevei.....	217
VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH MÁRIA: Győr-Újváros 18. századi keresztneveinek elemzése szociolingvisztikai megközelítésben	236

Ismertetések, bírálatok

<i>Farkas Tamás–Kozma István: A családnév-változtatások története</i> időben, térben, társadalomban. (Ism. BÁBA BARBARA)	263
	283

<i>Bauko János</i> : Ragadványnév-vizsgálatok kétnyelvű környezetben. (Négy szlovákiai magyar település ragadványnévrendszere). (Ism. TÓTH TEODÓRA)	267
HOFFMANN ISTVÁN: Beszámoló a 2009/2010. tanévről	273